

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR
HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

№ 5 (94)
II CİLD

NAXÇIVAN, NDU, "QEYRƏT" - 2018

PEDAQOGİKA

MİRHƏSƏN EMİNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

mirhesenemin@yahoo.com

UOT: 373.3/5

SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏR ZAMANI ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏHSİLİN TƏRBIYƏLƏNDİRİCİ İMKANLARINDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ VƏTƏNDAŞ YETİŞDİRMƏYİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *sinifdənxaric, məktəbdənkənar, şəxsiyyətyönümlü, əməkdaşlıq, yaxşı nümunə, təhsil sistemi, əxlaq normaları, adət-ənənələr, milli-mənəvi dəyərlər*

Key words: *out-of-class, out-of-school, person-oriented, cooperation, a good example, education system, moral standards, traditions, national and spiritual values*

Ключевые слова: *внеклассные, внеучебные, лично-ориентированное, сотрудничество, хороший пример, система образования, моральные нормы, традиции, национально-нравственные ценности*

Şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişafı çox mürəkkəb və həm də uzun proses olduğu üçün onu sinif şəraitində həyata keçirilən təlim-tərbiyə prosesi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Təcrübə göstərir ki, sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlər şagirdlərin təlimə marağını artırmaqla yanaşı, həm də onların şəxsiyyət kimi formalaşdırılması və vətəndaş kimi yetişməsinə müsbət təsir göstərir.

Şagirdlərin sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə iştirakı şəxsiyyətyönümlülük prinsipinə əsaslanır. Sual oluna bilər, bəs şəxsiyyətyönümlü təhsil nədir? Fikrimizcə, şəxsiyyətyönümlü təhsil bu prosesin əsas subyekti olan şagirdlərin yaşını, cinsini və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların bir vətənpərvər şəxsiyyət kimi formalaşmasına və vətəndaş kimi yetişməsinə yönəldilmiş təhsilə deyilir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil prinsipi şagirdlərin mövcud təcrübəsinə əsaslanmaqla onların şəxsi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması və müsbət istiqamətdə yenilənməsinə şərait yaradır, təfəkkürün təkmilləşdirilməsinə, yaradıcı, fəal, təşəbbüskar şəxsiyyətin təşəkkül tapmasına səbəb olur, şagirdin idraki və mənəvi tələbatını təmin edir, onun intellektinin, sosial və kommunikasiya qabiliyyətlərinin, özünütəhsil və özünüinkişaf bacarıqlarının inkişafına zəmin yaradır. Mahiyyət etibarilə, şəxsiyyətyönümlü təhsil şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə aid ayrı-ayrı keyfiyyətlərin inkişafını deyil, onun bütöv bir tam kimi kamilləşməsinə, yəni təhsilin şəxsiyyətyönümlü məzmununa əsaslanaraq gələcəyin rəqabət qabiliyyətli, səriştəli vətəndaşını yetişdirməyi nəzərdə tutur.

Şagirdlərin sinifdənxaric - məktəbdənkənar tədbirlərdə iştirakı könüllüdür və bu zaman onların arzusu, istəyi, meyili, bilik və bacarıq səviyyələri nəzərə alınır. Sinifdənxaric tədbirlər öz iş formasına görə tədris prosesindən fərqlənir, lakin şəxsiyyətyönümlü məzmununa görə isə eynilik təşkil edir. Yəni sinifdənxaric tədbirlərdə aparılan işlər sinif şəraitində aparılan təlim-tərbiyə prosesinin davamı olur. Mütəxəssislərin fikrincə, tam orta məktəblərdə məktəbdənkənar tərbiiyə işlərini üç qrupa ayırmaq olar: fərdi təlim-tərbiyə işi, qrup halında təlim-tərbiyə işi və kütləvi təlim-tərbiyə işi [3,s.447]. Sinifdənxaric tərbiiyə işini məktəb, məktəbdənkənar tərbiiyə işini isə məktəbdənkənar tərbiiyə müəssisələri təşkil edir. Fərdi təlim-tərbiyə işi ayrı-ayrı şagirdlərin istək və arzularından irəli gəlir. Fərdi təlim-tərbiyə işini həyata keçirmək üçün məktəbin sinifdənxaric və dərskənkənar tərbiiyə işlərinin rəhbəri, fənn müəllimi və ya sinif rəhbəri şagirdlər üzərində müşahidə aparır, onların maraqlarını nəzərə alır və həmin şagirdlərin fərdi şəkildə məşğul olması üçün lazımı şəraitin yaradılmasına köməklik göstərir. Məsələn; şagirdin şeir və ya məqalə yazmağını, şəkil çəkməyini, radio qovşağında çıxışa hazırlaşmasını və s. fərdi təlim-tərbiyə işinə aid etmək olar.

Fərdi iş təlim materiallarını müstəqil sürətdə mənimsəyən və kütləvi tədbirlərdə iştirak etmək istəməyən şagirdlərlə aparılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, fərdi təlim-tərbiyə işinə meyilli şagirdlərin fəaliyyətinin məhsulu olan əl işlərindən ibarət sərğilərin təşkili, hər hansı bir məktəblinin milli musiqi alətlərinin birində çalması, Vətəni vəsf edən mahnı oxuması, milli rəqslərdən birini ifa etməsi digər şagirdlərin də vətənpərvər şəxsiyyət kimi formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Şagirdlər sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin fəal iştirakçısı və yaxud bilavasitə icraçısı olduqlarından tədbir onların nitq mədəniyyətinin mükəmməlləşməsinə şərtləşdirir. Şəxsiyyət yönümlülük prinsipinə əsaslanan sinifdən xaric tədbirlər şagirdin idarəetmə vərdislərinin formalaşdırılmasına, elmi dünyagörüşünün genişləndirilməsinə, onda əsl azərbaycanlıya xas Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə hörmət kimi yüksək mənəvi - əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Belə tədbirlər şagirdin asudə vaxtının səmərəli təşkilini təmin etməklə yanaşı, sinifdə müəyyən fənlərdən verilmiş biliyi dərinləşdirir, şagirdlərin meyil və qabiliyyətini müəyyənləşdirib üzə çıxarır. Sinifdən xaric tədbirdə şagird müəyyən vəzifəni yerinə yetirmək üçün ona tapşırılan iş üzərində axtarış aparır. Bunun üçün o, müstəqil çalışmağa səy edir və bu cəhət şagirdi məsələnin mahiyyətini dərinləndirən dərk etməyə doğru istiqamətləndirir. Şagird daha müstəqil olur, söhbət və mübahisələrə qoşulur və bu iş onun məntiqi təfəkkürünə və şəxsiyyət kimi formalaşmasına müsbət təsir edir. Nəticədə, şagirdin özünə olan inamı artır, nitqi inkişaf etdir. Əlbəttə, məktəblərdə müxtəlif fənlər üzrə keçirilən gecələr, diskussiyalar, görkəmli şəxsiyyətlərlə görüşlər, respublikamızın müxtəlif görməli yerlərinə ekskursiyalar artıq ənənə halını almışdır. Belə tədbirlərin təşkilində şagirdlərin iştirakı onların bir vətəndaş kimi formalaşmasına zəmin yaradır, öyrəndikləri bilik və bacarıqların tətbiqini mümkün edir, onlarda yeni səriştələr formalaşdırır [7].

Qrup halında tərbiyə işində maraq dairələri eyni olan şagirdlər qrup halında birləşərək fəaliyyət göstərilir. Bu qəbildən olan birləşmələri fənlərlə əlaqəsinə görə iki qrupa ayırmaq mümkündür: konkret fənlər üzrə fəaliyyət göstərən birləşmələr və konkret fənlə əlaqəsi olmayan birləşmələr. Fənlər üzrə şagird birləşmələrinə məktəblərdə fənn dərnəkləri də deyilir [3, s.448.].

Qeyd etmək lazımdır ki, Təhsil Nazirliyi “Ümumtəhsil məktəblərində dərnəklərin təşkili qaydası”nı təsdiq edib. Məqsəd, təhsil alanların mövcud potensialının inkişafı, onların biliyinin genişləndirilməsi, yaradıcılıq və tətbiqetmə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsidir. Məktəblərdə dərnəklər müvafiq ştat vahidi əsasında, şagirdlərin seçimi ilə yaradılır. Şübhəsiz ki, dərnəklərin yaradılması şagirdlərin dərslər prosesində əldə etdikləri bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi, onlarda yeni qabiliyyətlərin qazanılması baxımından əhəmiyyətli bir addımdır. Bu, peşə təhsilinə marağın artmasına da səbəb ola bilər. Dərnəklərin yaradılması həm də sosial yönümlüdür. Bu, müəllimlərin gəlirini artırmağa, həm də ixtisaslı kadrların hazırlanmasına yardım edəcək. Qaydaya əsasən dərnək rəhbərinin təyin və ya azad edilməsi səlahiyyəti məktəb direktoruna verilir. Dərnəklərin işinə ümumi rəhbərlik və nəzarət isə direktor müavirlərindən birinin vəzifə bölgüsünə daxildir.

Orta məktəblərdə fənn dərnəklərinə fənn müəllimi rəhbərlik edir. Fənn müəllimi-dərnək rəhbəri dərslər ilinin əvvəlində təşkil etdiyi fənn üzrə dərnəyə üzv olmaq istəyən şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini aşkara çıxarır, məktəblilərin meyil və maraqlarını öyrənir və onları könüllülük prinsipinə uyğun olaraq qrup halında birləşdirir, yəni fənn dərnəyinin tərkibini komplektləşdirir. O, eyni zamanda aparacağı təlim və tərbiyəvi məşğələlərin pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış forma, vasitə və metodlarını müəyyən edir. Dərnək rəhbəri məşğələlərin planını, proqramını hazırlayır və onların yerinə yetirilməsini təmin edir. Fənn dərnəyində əsas məqsəd şagirdlərin konkret fənn və kompüter savadı üzrə kompetensiyalara müvafiq sürətdə tənqidi təfəkkür, yaradıcı yanaşma, təşəbbüskarlıq problemlərinin həllinin, qərarların qəbul edilməsi kimi metakompetensiyalara malik olmasının, onların vətənpərvər ruhda tərbiyələnməsinin həyata keçirilməsidir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində maraq dairələri eyni olan şagirdlər müvafiq dərnəklərə üzv yazılırlar. Demək olar ki, orta məktəblərdə bütün fənlər üzrə dərnəklər təşkil edilir. Pedaqoji eksperiment apardığımız orta məktəblərdə 2017-2018-ci tədris ilində aşağıdakı fənn dərnəkləri təşkil olunmuşdur:

- Azərbaycan dili dərnəyi

- Azərbaycan tarixi dərniyi
- Ədəbiyyat dərniyi
- Xarici dil dərniyi
- Riyaziyyat(cəbr) dərniyi
- Riyaziyyat(həndəsə) dərniyi
- Coğrafiya dərniyi
- Fizika dərniyi
- Texnologiya dərniyi
- Şahmat dərniyi
- Biologiya dərniyi
- Diyarşünaslıq dərniyi
- Kimya dərniyi

Fənn dərniqlərinin əsas qayəsi dərns prosesində mənimsənilməsi çətin olan mövzuların dərniql məşğələlərində daha geniş izahından ibarətdir. Dərniql rəhbəri təhsilin şəxsiyyətyönümlü məzmunundan istifadə edərək dərniql üzvlərinin meyil və marağına uyğun bilik verməklə yanaşı, onların həm də bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına səy göstərir. Bu zaman hər bir fənnin özünəməxsus xüsusiyyəti nəzərə alınır, maraqlı, interaktiv metodlardan, müasir texnologiyalardan istifadə olunur. Orta məktəbdə təşkil olunmuş Ədəbiyyat dərniyində şagirdlərin bir vətənpərvər insan və şəxsiyyət kimi formalaşmasına aid mövzuların təhlilinə daha çox vaxt ayrılır. Dərniql məşğələlərində klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri təhlil olunur, xüsusilə də, məktəb dərslərlərinə düşməyən bədii əsərlər haqqında məlumat verilir. Xarici dil dərniqlərində isə tədris olunan dilin istər genezis və istərsə də tipoloji quruluşunda olan fərqli cəhətlər izah edilməklə, xarici dillərin praktik öyrənilməsinə çox diqqət verilir. Bu dərniqlərdə şagirdlər həm doğma vətənimizə aid ədəbi əsərlərdən nümunələri və həm də, dili öyrənilən ölkəyə aid proqramda nəzərdə tutulan bədii əsərləri öyrənilər. Nəticə, olaraq dərniql üzvləri milli və ümumbəşəri dəyərləri mənimsəyirlər. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi dərniyinin təşkilinin böyük praktik əhəmiyyəti var. Tarix dərniqləri məktəblilərə dünənimizi, bugünümüzü, nailiyyətlərimizi daha yaxşı, əhatəli öyrənməyə imkan verir. Çünki, həm milli maraqlar və dövlətçilik baxımından, həm də milli təfəkkürün formalaşması və vətəndaş tərbiyəsini tədrisi baxımından tarix fənninin rolu əvəzsizdir. Məktəb bu gün yalnız elmi biliklər verən, müxtəlif ali məktəblərə abituriyentlər hazırlayan müəssisə deyil, cəmiyyətdə düzgün davranmağı bacaran insanlar yetişdirən tərbiyə ocağıdır. Pedaqoji prosesdə müəllimin tarixi şəxsiyyətlərin, görkəmli adamların həyatından, onların intellektual bacarığından, insani keyfiyyətlərindən bəhs etməsi gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Məktəbdə Azərbaycan tarixi dərniyi şagirdlərə doğma vətəninin şərəfli tarixi keçmişini, öz soykökünü, adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini öyrətməyi nəzərdə tutmaqla yanaşı, ailəsini, xalqını və millətini sevmə, onların varlığı ilə qürur duyan şəxsiyyət formalaşdırmaq və vətəndaş yetişdirmək kimi ali bir vəzifəni həyata keçirir.

Coğrafiya dərniyində coğrafiya, diyarşünaslıq məsələləri ilə məşğul olan şagirdlər bir kollektivə toplaşmış öz coğrafi biliklərini zənginləşdirməyə çalışırlar. Bu dərniqlərdə, şagirdlər məşhur səyyahlar haqqında – Övliya Çələbi, Jan Şarden, Aleksandr Düma, Tur Heyrdal, Hacı Zeynalabdin Şirvani, Məhəmməd Şirvani, Əbdürrəşid Bakuvi və başqaları haqqında məlumatlar toplayırlar.

Diyarşünaslıq dərniyinin üzvləri Azərbaycan və eləcə də, Naxçıvan əbdələrinin tarixini, yaşadığı şəhərin, rayonun, kəndin mədəni keçmişini, görkəmli şəxslərinin həyatını, ölkəsinin yeraltı və yerüstü sərvətlərini, təbiətini ətraflı öyrənilər.

Eksperiment apardığımız Naxçıvan Qızlar Liseyində 2017-2018-ci tədris ilində Xalçaçılıq, Tikiş- toxuculuq və Kulinariya dərniqləri təşkil edilmişdir.

Dərniql məşğələlərində dərniql rəhbəri dərniql üzvlərinin yaş xüsusiyyətlərini və maraqlarını nəzərə alaraq, fənlə bağlı pedaqogikanın, psixologiyanın, fiziologiya və gigiyenanın nəaliyyətlərindən bəhrələnməklə şagirdləri savadlı, səriştəli və fiziki cəhətdən sağlam bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmağa və vətəndaş kimi yetişdirməyə çalışır.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 19 sentyabr tarixli, 334 nömrəli qərarı və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 1994-cü il 3 oktyabr tarixli, 578 nömrəli əmri ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi sistemində məktəbdənkənar müəssisələrin nümunəvi Əsasnaməsi" əsasında fəaliyyət göstərir.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələri təhsil sisteminin tərkib hissəsi olub, uşaqların, yeniyetmələrin, gənclərin mənəvi və fiziki inkişafını, onların müxtəlif yaradıcılıq tələbatını təmin etmək üçün təsis edilir.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin əsas vəzifəsi uşaq, yeniyetmə və gənclərin maraq, meyil və bacarıqlarının, intellektual səviyyəsi və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılması, onların istirahətlərinin, asudə vaxtlarının, əyləncələrinin mənəvi təşkilidir. Yəni, məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda təsbit olunan birinci strateji istiqamətə - səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətəyönümlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəldilir.

Hazırda məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı bir sıra amillərdən asılıdır:

- uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı probleminin nəzəri məsələlərinin işlənmə səviyyəsindən;
- uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı üzrə aparılan işlərin düzgün planlaşdırılmasından;
- uşaqların meyil və maraqlarının öyrənilməsi və nəzərə alınmasından;
- yaradıcılıq qabiliyyətlərinin səviyyəsinə uyğun komplektləşdirmənin aparılmasından;
- uşaqların arzusuna, dövrün tələbinə uyğun dərnək və klublar şəbəkəsinin yaradılması və mövcud şəbəkənin optimallaşdırılmasından;
- məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin ailə və məktəblə birgə işinin səviyyəsindən;
- məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində çalışan pedaqoji işçilərin peşəkarlıq səviyyəsindən [5].

Təlim müəssisələrində, eləcə də məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində təşkil olunmuş tədbirlərdə iştirak edən şagirdlərin qabiliyyətlərinin formalaşması prosesini təhlil etmək üçün şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin inkişafı ətraflı öyrənilməlidir. Belə ki, hər bir yaş dövründə qabiliyyətlərin formalaşması sahəsində köklü kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. İstər məktəbəqədər və kiçik məktəbli, istərsə də yeniyetməlik və erkən gənclik yaşı dövründə ümumi və xüsusi qabiliyyətlər iki istiqamətdə - makro və mikro istiqamətlərdə inkişaf edir. Biz makro inkişaf dedikdə, qabiliyyətlərin müəyyən bir yaş dövründə qarşılıqlı əlaqədə inkişafını nəzərdə tuturuq. Bu prosesdə müəyyən bir ümumi qabiliyyət, məsələn; obrazlı təfəkkürdə əmələ gələn bir xüsusiyyət digər ümumi qabiliyyətin (yaradıcı təxəyyülün və s.) inkişafına təsir göstərir, onlar isə qarşılıqlı əlaqədə xüsusi qabiliyyətlərin (tutaq ki, söz assosiasiyalarının zənginliyi və ifadəli dilin təkmilləşdirilməsi) inkişafını şərtləndirir. Mikro inkişaf dedikdə isə, ayrı-ayrı qabiliyyətlərin öz-özlüyündə inkişaf prosesi nəzərdə tutulur. Bu mənada biz obrazlı təfəkkür, yaradıcı təxəyyül və s. kimi qabiliyyətlərin inkişafından danışırıq və danışmalıyıq. Qabiliyyətlərin makro və mikro inkişafı bir-birilə vəhdət təşkil edir [1].

Dərsdənkənar və məktəbdənkənar dərnəklər şagirdlərin meyilinə, marağına istəyinə, ehtiyaclarına, arzularına uyğun onların dərnəyə üzv olmalarına imkan verir. Nəticədə, həmin şagirdlər müvafiq səviyyədə bilik, bacarıq, dəyər, keyfiyyət və vərdişlərə, bütövlükdə kompetensiyalara malik olurlar ki, bu da onların vətənpərvər şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynayır. Orta məktəb şagirdləri dərsdənkənar və məktəbdənkənar ("Bacarıqlı əllər" dərnəyi, texniki dərnəklər, bədii öz-fəaliyyət və estetik tərbiyyəyönümlü dərnəklər, ədəbi dərnəklər, dram dərnəkləri, təsviri-incəsənət dərnəkləri, vokal dərnəkləri, musiqi dərnəkləri və s.) dərnəklərdə fəal iştirak edirlər. Naxçıvan şəhərində Heydər Əliyev adına Uşaq-Gənclər Yaradıcılıq Mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəzdə altı şöbə fəaliyyət göstərir ki, bu şöbələrin tərkibində 58 adda dərnək vardır. Heydər Əliyev Uşaq-Gənclər Yaradıcılıq Mərkəzində tez-tez rəngarəng tədbirlər keçirilir.

23 may 2018-ci il tarixdə Heydər Əliyev Uşaq-Gənclər Yaradıcılıq Mərkəzi Heydər Əliyev məktəbində fəaliyyət göstərən dərnək üzvlərinin iştirakı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

yananmasının 100 illiyinə həsr olunan "100 yaşlı Respublikam" adlı tədbir keçirib. Elə həmin gün Heydər Əliyev Uşaq-Gənclər Yaradıcılıq Mərkəzində "28 May-Respublika günü" münasibətilə Naxçıvan şəhərində yerləşən ümumtəhsil məktəblərinin oğlan komandaları arasında stolüstü tennis birinciliyi keçirilmişdir. Mərkəzin foyesində Heydər Əliyev Muzeyinin, Hüseyn Cavid məqbərəsinin, Heydər Əliyev Uşaq Gənclər Yaradıcılıq Mərkəzinin, Şahmat Mərkəzinin, yaşayış binalarının maketləri, rəsm əsərləri, müxtəlif dərnək üzvlərinin əl işlərindən ibarət toxuculuq nümunələri nümayiş etdirilir. Mərkəzdə fəaliyyət göstərən "Əlvən çiçəklər" Mahnı və Rəqs Ansamblının proqramına bəstəkarlardan Şəmsəddin Qasimovun "Gənc Heydərçilər", Tofiq Quliyevin "Əziz dost", Ramiz Mirişlinin "Naxçıvan", "Sən ürəyimsən", Əqidə Ələkbərovanın "Yaşa rəhbər" mahnıları daxildir.

Göründüyü kimi, bu dərnəklərdə və məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində şagirdlərin hələ sinif-dərs prosesində əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdişləri daha da cilalanır və inkişaf etdirilir. Hər bir şagird özünün nəyə qadir olduğunu təsdiqləyir, onların ixtiraçılıq və yaradıcılıq qabiliyyətləri inkişaf edir, yəni şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu həyata keçmiş olur. Pedaqoji prosesdə olduğu kimi məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində də, milli vətənpərvərlik tərbiyəsi sistemli olaraq təşkil edilən tədbirlər vasitəsilə uğurla həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, Çinar-Çap, 2002
2. Firəduun İbrahimov, Rüfət Hüseynzadə, Pedaqogika, 2 cildə, II cild, Bakı, Mütərcim, 2012
3. Kazimov N.M. Məktəb pedaqogikası, Dərslük, Bakı, Çarşıoğlu, 2005,-476səh./səh.
4. Orta məktəb üzrə fənn müəllimləri üçün ixtisasartırma təhsilinin 2-ci modulu üzrə "Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə" təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim material, Bakı, 2012
5. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkilinin nəzəri və praktik problemləri / nəşrə haz.: P.B.Əliyev, Bakı, Mütərcim, 2011.-268 səh.
6. <https://www.google.com/search?source=hp&ei=rgkJW4DjGsWfU8TfspAI&q>
7. edu.az/www.old/arxiv/2010/33/19.htm

ABSTRACT

M.S. EMINOV

THE MAIN DIRECTIONS OF BRINGING UP CITIZEN BY USING EDUCATIONAL OPPORTUNITIES OF PERSON-ORIENTED EDUCATION DURING OUT-OF-CLASS AND OUT-OF-SCHOOL EVENTS

The article deals with the participation of secondary school students in out-of-class and out-of-school activities. Practice shows that out-of-class and out-of-school activities not only increase students' interest in training, but also have a positive effect on their personality as well as bringing up as a citizen. The main focus of the subject associations is the broader interpretation of the topics in the circle that is difficult to master in the pedagogical process. The age-related and individual-psychological features and interests of the association's members are taken into account in the association's workshops. The main goal is to *develop* students as literate, competent and physically healthy personalities taking advantage of the achievements of pedagogy and psychology. Children - Youth Creativity Center named after Heydar Aliyev was established in Nakhchivan city, which regularly hosts various events are held. National patriotic education is also being successfully implemented through systematically organized events at the out-of-school educational institutions, as in the pedagogical process.

РЕЗЮМЕ

М.С. Эминов

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАН С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЛИЧНОСТНО- ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПРИ ВНЕКЛАССНЫХ И ВНЕШКОЛЬНЫХ МЕРОПРИЯТИЯХ

В статье рассматривается проблема участия учащихся средних школ в внеклассных и внешкольных мероприятиях. Практика показывает, что внеклассные и внешкольные мероприятия не только повышают интерес учащихся к обучению, но и положительно влияют на формирование их личности, способствуют расти как настоящие граждане. Основное внимание в кружковых занятиях является более широкая интерпретация тем в кружке, который трудно освоить в процессе урока. Возрастные особенности и интересы членов ассоциации учитываются в кружковых занятиях. Основная цель - воспользуясь достижениями педагогики и психологии, формировать студентов как грамотных, умелых и физически здоровых личностей и воспитать их как настоящих граждан. В Нахчыване создан Детско-Юношеский Творческий Центр имени Гейдара Алиева, где регулярно проводятся различные мероприятия, служащие этим целям. Как и в педагогическом процессе, национально - патриотическое воспитание в внешкольных образовательных учреждениях также успешно реализуется через систематически организованные мероприятия.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

SEVİNC ORUCOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

orucova79@gmail.com

UOT:159.9

SOSİALLAŞMANIN PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ PARAMETRLƏRİ

Açar sözlər: *ünsiyyət potensialı, sosiallaşma, sosial-psixoloj səciyyə, sosiallaşma faktorları, qarşılıqlı münasibətlər sistemi*

Key words: *communication potential, socialization factors, socialization, social-pedagogical feature, mutual*

Ключевые слова: *социализация, факторы социализации потенциал, общения социально-психологический фактор, система взаимных отношений*

İnsanın ictimai münasibətlər sistemində iştirakını ilkin mərhələdə onunla ətraf aləm arasında yaranan daxili psixoloji vasitələr şərtləndirir. Həmin vasitələrin ilkin elementləri psixoloji baxımdan duyğu üzvlərinin sosial imkanları səviyyəsində üzə çıxır. Çünki ictimai münasibətlər sferasına daxil olan insan ilkin mərhələdə ətraf aləmdə baş verən hadisələri duyğu üzvləri vasitəsilə hiss etməyə çalışır: faktları seçir, toplayır, təfəkkür süzgəcindən keçirir və müvafiq ictimai dəyərləri reallaşdırmaq üçün həmin faktlar barədə məlumatların çox böyük və tükənməz axınını qəbul edən və onu ictimai keyfiyyətlərin təşəkkülü səviyyəsində təhlil etmə qüdrətinə malik olan beynə ötürür. Bu tendensiyanın nəticəsində ictimai münasibətlər şəraitində insan psixologiyasının ətrafdakı fakt və hadisələrə adekvat inikası baş verir və bunun əsasında icraedici funksiyalara daxil olan, davranışın psixi modelini yaradan sinir implusları formalaşır. Sosiallaşma aktında müxtəlif əməliyyatların icrasından ibarət olan mürəkkəb psixi mexanizm fasiləsiz iş rejimində fəaliyyət göstərir. Hiss üzvləri ictimai mühitin insan şüuruna nüfuz etməsində psixoloji səbəblər törədən sosial kanalların məcmusudur. Bu mənada hiss üzvləri insan amilinə onu əhatə edən ictimai mühitə bələdləşmək imkanlarını qazandırır. Elmi psixologiyada qeyd olunduğu kimi, əgər insan bütün hiss üzvlərindən məhrum olsaydı, o, özünün ətrafında nələ baş verdiyini bilməzdi, onu əhatə edən adamlarla ünsiyyətə girməyi müvəffəq olmazdı. (4,102)

Sosiallaşma prosesini şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri də insanla onun qarşılaşdığı mühit arasında məlumatlılıq faizinin kifayət həddə olmasıdır. Çünki insan amilinin ictimai mühitə inteqrasiyası bilavasitə ictimai mühitlə onun arasında müəyyən dəyərlər balansının mövcud olması ilə xarakterizə olunur. İnsanla cəmiyyət arasında dəyərlər balansının formalaşması naminə prestij təəssüratların əldə olunma tələbatının reallaşmasında duyğu üzvlərinin vasitəlik səviyyəsindən nə qədər önəmliliyi dərhal gözə çarpır. İnsanın duyğu üzvlərinin sosial-psixoloji xüsusiyyəti ondadır ki, duyğular insan faktorunu baş verən hadisə və proseslər barədə obyektiv məlumatlarla təmin edir.

Şəxsiyyətin cəmiyyətə adaptasiyasında o zaman uğurlu nəticə əldə olunur ki, duyğu üzvləri fakt və hadisələrin obyektiv xassələrini müvəffəqiyyətlə əks etdirsin. Çünki duyğuların spesifikliyi ictimai mühitdə baş verən hadisələrin özünəməxsusluğu ilə bilavasitə transformasiya olunur. Duyğuların sosial mahiyyəti o cəhətlərdə təsdiq olunur ki, bu proseslər insanın iradəsindən asılı olmadan baş verdiyi şəraitdə insanın mövqeyini nəzərə almadan reallaşır. İnsan istər-istəməz emosional vəziyyətlərə düşür: özünü baş verən fakt və hadisələrin fəal üzvünə çevrilmə təhlükəsindən sığortalasa da, həmin hadisələr onun hafizəsində dərin psixoloji izlər buraxır və beləliklə, gələcək fəaliyyətində müvafiq şərait yaranan kimi keçmişdə qazanılan mənfi emosialar onun davranışında dominant səviyyəyə çevrilir. Duyğular maddi aləmin subyektdən asılı olmadan baş verən fakt və hadisələrinin həqiqi xassələrini özündə əks etdirirlər.

Bu baxımdan duyğuların sosiallaşma prosesinin hərəkətverici mənbələrinə çevrilməsindən ötrü qarşılıqlı münasibətlər şəraitində insanın subyektivliyi çox vacibdir. Sosiallaşmanın tamlığı həm daxili psixi, həm də xarici hərəkətlərdə öz dolğun ifadəsini tapır.

Sosiallaşma prosesində yaranan qarşılıqlı münasibətlər şəraitində baş verən situasiyalar zamanı reseptorlara təsir edən ictimai qıcıqlandırıcıların spesifik enerjisinin sinir implusları enerjisinə çevrilməsi nəticəsində yeni yanaşma modeli formalaşır. Bu fakta əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, duyğu təkcə hissi surətin komponenti deyil, o həm də sosiallaşma prosesinin fəal tərkib elementidir.

Sosiallaşmanın psixoloji mexanizminin təhlilinin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, bu araşdırma cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində sosiallaşmanın psixoloji tendensiyalarını, müsbət imkanların daha dərinə ifadə olunması yollarını, mənfi imkanların qarşısının alınması və kompensasiya edilməsi vasitələrini müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Bu istiqamətdə əsas bilgilərin əldə olunması həm də insanlarla sosial-psixoloji işin aparılmasının universal modelinin yaradılmasına çox böyük fayda verir.

İnsanın qarşılaşdığı situasiyalarda duyğular ictimai qıcıqlandırıcıların təsirindən sonra dərhal yaranmadığı kimi, situasiya kəsildikdən sonra da dərhal yox olmur. Uşağın qarşılaşdığı situasiyalarda qazanılan təəssüratlar böyüklərə nisbətən qısamüddətli olur. Çünki yaşa dolduqca insanın həyat təcrübəsi artır, o artıq hadisə və prosesləri təkcə baxışları ilə müşahidə etmir, həm də şahidi olduğu fakt və hadisələr arasında yaranan səbəb nəticə əlaqələri təfəkkür süzgəcindən keçirir: qarşılaşdığı ictimai təsirlərin bəzilərini zəif, bəzilərini isə dominant səviyyədə qəbul edir. Böyüklər əksər hallarda qarşılaşdığı ictimai təəssüratların psixoloji zərbəsindən hələ uzun müddət qurtula bilmir.

Sosiallaşma prosesində ictimai təsirlərə məruzqalma tendensiyasında isə hasil olan nəticə təəssüratların yaranma tendensiyasının əks mütənəsibliyini təşkil edir. Çünki bu prosesdə artıq uşaq yaşlarında qazanılan ictimai keyfiyyətlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri tamamilə fərqli müstəvidə cərəyan edir. Fakt və hadisələr uşaq yaşlarında qısamüddətli təəssüratlar yaratsa da, bu tendensiya uşağın psixologiyasında köklü sosial-psixoloji dəyişikliklərin baş verməsi ilə nəticələnir. Burada böyüklərə nisbətən sosial təcrübənin az olması səbəbindən hadisələrin analizində buraxılan səhvlər uşağın psixologiyasında keçilməz uçurumlar yaradır. Ona görə də, yaşlılar qarşılaşdığı mənfi təəssüratların, azyaşlılar (uşaqlar, yeniyetmələr, gənclər) isə qazandıqları ictimai keyfiyyətlərin təsirindən çox gec qurtula bilirlər.

Sosiallaşmanın psixoloji təhlilində onu da qeyd etmək vacib sayılır ki, bu prosesdəki hadisələr iştirakçıların psixologiyasında ilkin olaraq analizatorlara bir neçə saniyə ərzində təsir edir: səs implusları şəklində elementar təəssüratlar yaradır və qavrama mərhələsində müvəffəqiyyətli keçid alınır. Situasiyada yaranan impulsun intensivliyi və uzunmüddətliyi qəbul olunan informasiyanın hansı həcmə qavranılmasını bilavasitə şərtləndirir. İnsan psixologiyasında ictimai dəyərlərin qazanılması aktı məhz belə baş verir: müəyyən anda beyin qabığı daxil olan saysız-hesabsız impluslardan yalnız insanın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə müvafiq funksional əhəmiyyətə malik olanları qəbul etdiyi vəziyyətlərdə digər implusların axınına dayandırır. Sosiallaşmanın psixoloji və pedaqoji xarakteristikasında proseslərin qeyd etdiyimiz səviyyədə cərəyan etməsi məqsədəuyğun və məqbul sayılır. Bu istiqamətlərdə tədqiqat aparən psixoloqların da fikirlərini ümumiləşdirsək belə bir elmi qənaətə gələ bilərik: sosiallaşma prosesində elə bir situasiya yoxdur ki, baş beyin yarımkürələri qabığı həmin situasiyada yaranan bütün implusları eyni şəkildə qavrasın və yaranan münasibətlərə olan reaksiyaların kompleksliyini eyni zamanda təmin etsin: şəxsiyyətin bu məqsədə meyilliliyi onun sosial-psixoloji tənəzzülü ilə və beləliklə sosiallaşmada böhran vəziyyətinin yaranması ilə nəticələnəcəkdir. (3,186)

Sosiallaşma aktının reallaşması həm də insan amilinin qarşılaşdığı situasiyalarda yaranan münasibətlər sisteminə iradi səyi sayəsində adaptasiyanın baş vermə səviyyəsi deməkdir. İstər sosial pedaqoqların, istərsə də sosial psixoloqların tədqiqatlarında adaptasiya anlayışı tez-tez işlədilir. Burada bir məsələ diqqət mərkəzində durur: adaptasiya nədir və onun pedaqoji-psixoloji təhlili necə təqdim oluna bilər?

Təbbi haldır ki, insan amilinin sosiallaşması cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi dəyişikliklərə uyğunlaşması prosesidir. Sosiallaşma tendensiyasında adaptasiya həm də insanın qarşılıqlı münasibətlər şəraitində mövcud fakt və hadisələrə uyğunlaşması səviyyəsində təhlil olunur. Pedaqoji-psixoloji prizmadan yanaşdıqda adaptasiya insanın istiqamətlənən ictimai amillər kompleksində yaranan qıcıqlandırıcıların təsiri prosesində duyğunun həssaslığı səviyyəsində reallaşır. Yəni qarşılıqlı münasibətlər şəraitində uşağın daxilində yeni situativ şərait yarada bilən davranış nümunəsi ilkin anda qabarıq duyğular oyada bilir: lakin eynilə təkrarlanan şəraitlərdə həmin hallarla dəfələrlə qarşılaşmaq nəticədə situativ duyğuları aşağı həddə endirə bildiyi hallarda sosiallaşma aktını reallaşdırır. Uşağın şahidi olduğu davranış nümunələri onun psixologiyasında yalnız duyğu yaratmamaq həddinə qədər sadələşəndən sonra sosiallaşma prosesinin tərkib elementinə çevirilə bilər. Bu prosesdə iradə və xarakterin rolu mühümdür. İradə daxili və xarici çətinliklərin aradan qaldırılmasından ötrü məqsədyönlü və şüurlu fəaliyyət olduğuna psixoloji cəhətdən sosiallaşma prosesinin mərkəzi nüvəsini təşkil edir. Ona görə də sosial-psixoloji işin əsas vəzifələrindən biri iradi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasıdır. İradə say əsasən adaptasiya aktının reallaşmasında mühüm şərtə çevrilir. Çünki adaptasiya insanın öz müəyyən istək və arzularını cəmləyərək cəmiyyətə qovuşması prosesidir. İnsan heç zaman cəmiyyətlə qarşıdurma vəziyyətində qala bilməz. İnsan-cəmiyyət əlaqələrində əks qütblər üzrə yaranan münasibətlərin sonu mövqelərin qovuşması ilə yekunlaşmalıdır, yoxsa vahid cəmiyyət modeli yarana bilməz. Burada yalnız möhkəm iradə və xarakterin rolu üzə çıxır.

İradə xüsusiyyətlər insandan öz davranışını tənzim etməyi, bir sıra başqa istək və meyillərini ləngitməyi ona görə tələb edir ki, o, cəmiyyətə adaptasiya oluna bilsin. Deməli, iradə şüurlu olaraq qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmanın ardıcıl surətdə təhlilini və həyata keçirilməsini tələb edir. İradə keyfiyyətlər sayəsində sosiallaşma aktında insan bəzən öz şəxsi qeyri-ixtiyari impluslarını nəzarət altına alır və lazım olduqda onları cilovlamağı bacarır. Sosiallaşma şəxsiyyətin elə bir fəallıq formasıdır ki, şüur elementi orada mütləq iştirak edir. Çünki sosial keyfiyyətlər sistemi ictimai şüurun ən yüksək nailiyyətidir. Bu mənada iradi hərəkətlərimiz şüurun nəzarəti olmadan ictimai keyfiyyətlər səviyyəsinə yüksələ bilməz.

İradə fəaliyyətin həm də sosiallaşmanın uğurluluğunu təmin edən tələbkarlıq səviyyəsində qiymətləndirilməsi sosial-psixoloji baxımdan qəbul olunandır. Sosiallaşma prosesində bir sıra aktların və hərəkətlərin mövcudluğu zəruridir ki, orada şəxsiyyət öz söylərinin və icra olunan psixi proseslərin xüsusiyyətlərini geniş ölçüdə dərk edə bilsin. Buraya münasibətlərin gedişində yaranmış vəziyyətin qiymətləndirilməsi, aparılacaq təfəkkür əməliyyatları üçün müvafiq yolun tapılması, məqsədə nail olmaq üçün zəruri vasitələrin seçilməsi, qərar qəbulu və s. subyektiv yanaşmalar daxildir. İnsan psixologiyasında yaranan münasibətlər modelinin xarakterinə, seçilən yanaşma tərzinə təsir edən motivlərin gəlmə səbəbləri məhz onun iradi keyfiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Buraya şəxsiyyətin təşəkkülü prosesində yaşadığı cəmiyyətdə onun sosial inkişaf şəraitindən, ictimai dəyərlər kompleksindən və sərvət meyillərindən asılı olaraq əmələ gəlir. Xüsusi formada qeyd olunmalıdır ki, şəxsiyyətin sərvət meyilləri yaranan situasiyalarda müvafiq ictimai davranış formalarının psixoloji modelinin formalaşmasında təzahür olunur. İctimai davranış psixoloji modelinin təşəkkülü nəticəsində və şəxsiyyətin sərvət meyilləri sayəsində insan amilinin gələcək fəaliyyətinin prioritetləri üzə çıxır. Bu keyfiyyətlər yalnız qarşılıqlı münasibətlər şəraitində sosial-psixoloji törəməyə çevrilərək davranışın tənzimlənməsini xarakterizə edir. Sosiallaşma prosesində dominant qəbul olunan davranış nümunələri istər-istəməz onun subyektiv yanaşma tərzində ifadə olunur. Bu prosesin psixi imkanları xarakterin mövcud situasiyanın tələbləri səviyyəsində formalaşmasına qədər yüksəlir. Sosial-psixoloji situasiyalar şəxsiyyətin mahiyyətində, istiqamətində, məqsədlərində, meyillərində və emosional-hissi fəaliyyətində gözəçarpan dərəcədə dəyişikliklərin olunmasını zəruriyyətə çevirir. Çünki insan faktoru adaptasiya mərhələsini keçməyə müvəffəq olmadan sosiallaşa bilməz.

Sosiallaşma prosesini kollektiv, qrup formasında nəzərdən keçirmədən, bu istiqamətdə xarakterizə etmədən onun pedaqoji və psixoloji təhlilini vermək qeyri-mümkündür. Hələ eramızdan əvvəlki dövrdə böyük yunan alimi Platon belə bir fikir irəli sürürdü ki, ruhi aləmin

hissləri insanlar arasında bərabər şəkildə bölünməmişdir və onlardan birinin digərlərinə nisbətən üstünlük təşkil etməsi fərdin bu və ya digər sosial qrupa mənsub olmasını müəyyən edir.(2.s112)

Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini həm də insan faktoru tərəfindən ayrı-ayrı qruplarda müxtəlif sosial funksiyaların yerinə yetirilməsi şərtləndirir. Bunun sosiallaşma baxımından iki mühüm psixoloji əhəmiyyəti vardır: bir tərəfdən sosial fəaliyyət sistemində şəxsiyyətin obyektiv yeri müəyyənləşir, digər tərəfdən onun şüurunun sosial resurslarının formalaşması reallaşır. Bu prosesin qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmaq üçün hər şeydən əvvəl belə bir suala cavab vermək lazımdır ki, sosial-psixoloji mənada qrup insan faktoru üçün nə deməkdir, onun hansı xarakteristikaları qrupun hər bir üzvü üçün daha çox qəbul olunandır. Bu suala cavab verməkdən ötrü qrup anlayışını sosiallaşma aktının psixoloji xarakteristikası səviyyəsində təhlil etmək zəruridir.

Qrup anlayışına kəmiyyət nöqtəyi nəzərdən yanaşdıqda, hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, qrup dedikdə müəyyən bir sosial şəraitdə bir subyektin deyil, bir neçə subyektin iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Lakin eyni sosial şəraitdə, məsələn; iki adamın sadəcə olaraq iştirak etməsi onları sosial-psixoloji cəhətdən qrup adlandırmaq üçün hələ kifayət etmir. Çünki, iki nəfərdən artıq adam qrup halında birləşəndə, onların hər biri müvafiq birgə fəaliyyətin iştirakçısına çevirilir, qrupun sosial inkişaf qanunları yaşamağa başlayır. Hətta qrup üzvlərindən biri müəyyən səbəb üzündən təklikdə fəaliyyət göstərdikdə belə, qrupun digər üzvü onun xəyalında, adətən iş yoldaşı kimi iştirak edir. Beləliklə, artıq iki və daha çox adam qrup halında birləşəndə onların hər birinin fəallığında fərdin psixologiyası ilə izah edilə bilməyən yeni sosial cəhətlər meydana çıxır. Yeni qrup üzvlərinin sayı artdıqca kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası arasında sosial-psixoloji balans yaranır. Buna uyğun olaraq, ictimai keyfiyyətlərin həcmi çoxalır, fərdi yanaşma ümumi yanaşma modeli ilə əvəz olunur, münasibətlər sisteminin vahid modeli formalaşmaya doğru istiqamət alır və cəmiyyətin digər tələbat və şərtlərinə müvafiq, müxtəlif parametrlər üzrə sosial rabitə yaranır. Aparılan araşdırmalar onu deməyə imkan verir ki, insan amilinin sosiallaşmasının intensivləşməsindən ən optimal səviyyə kollektiv və qrupun birgə fəaliyyəti şəraitində əldə olunur. Sosial psixoloqlar və pedaqoqlar əsasən bu qənaətə gəlirlər ki, iki nəfərdən artıq adam qrup halında birləşəndə onlardan hər birinin fəallığında elə cəhətlər meydana çıxır ki, bunları təkə fərdin psixologiyası ilə deyil, əsasən qrupun sosial-psixoloji və pedaqoji qanunauyğunluqları ilə yerinə yetirmək mümkün olur. (2,s.183)

Qrupun sosial- pedaqoji xarakteristikasında qarşılıqlı münasibətlərin hansı pedaqoji şərtlərlə qurulması yolları aşkarlandığı halda, sosial-psixoloji təhlilində bu münasibətlər insan psixologiyasının sosial törəməsi səviyyəsində xarakterizə olunur. Çünki qrup özünəməxsus sistemdir və müəyyən struktura malikdir. Qrupa daxil olan hər bir adam müəyyən rol və vəzifə icra edir. Hər bir qrup özünün məqsədlərinə, normalarına, sərvət meyillərinə, sosial gözləmələrinə və s. müvafiq olaraq müxtəlif formalarda öz üzvlərinə nəzarət edir: onları rəğbətləndirir və ya cəzalandırır. Qrup üzvləri müvafiq normaları və sərvət meyillərini mənimsədikcə sosial- psixoloji və pedaqoji cəhətdən qrupun həyatında köklü dəyişikliklər əmələ gəlir: qrup üzvlərində qrupa mənsubluq hissi əmələ gəlir. Bunun psixoloji cəhətdən ilk əlaməti ondan ibarətdir ki, qrupun hər bir üzvü qrupun nailiyyətlərini öz nailiyyətləri, müvəffəqiyyətsizliyini isə öz müvəffəqiyyətsizliyi hesab edir, onları öz şəxsi nailiyyəti və ya məğlubiyyəti kimi başa düşür: birinci halda sevinir, ikinci halda kədərlənir və s. qrupun mahiyyəti ən yüksək sosial, psixoloji və pedaqoji səviyyəni o halda ala bilər ki, onun üzvləri öz istək və arzularını ümumi məqsədə yönəldə bilsin. Qrup daxilində yaranan münasibətlərin qeyd etdiyimiz səviyyəyə qalxması yalnız sosial-psixoloji assosiasiya nəticəsində mümkün olan həddə çatır. Belə hallarda fakt və hadisələr arasında yaranan əlaqələrin fərdlər tərəfindən psixoloji təhlilinə start verilir. Şəxsiyyətdə autizm hallarına əks reaksiyaların reallaşma səviyyəsi məhz ünsiyyətin aktiv sferada təzahüründə ifadə olunur.

Sosial psixoloqun fəaliyyətinin səmərəsi digər tərəfdən şəxsiyyətdə verbal cəhətlərin artırılması məharətində xarakterizə olunur. Bu işin həcmi öz istinad nöqtəsini şəxsiyyətlərarası münasibətlərə qoşulma cəhdində tapır. Yəni əgər insan amilində söz ehtiyatı tələb olunan səviyyədə qazanılmayıbsa, onun ünsiyyətinin strukturunda sənqimələr baş verəcəkdir. Əgər insan vizual olaraq hadisələrin başvermə səbəblərini və bu səbəblərin həlli yollarını hiss edirsə deməli çıxış yolunu həm də verbal cəhətlərində axtarıb tapmalıdır. Sosial psixoloqun proseslərə hiss olunmaz

dərəcədə müdaxiləsi ona görə vacibdir ki, subyektin situasiyanın təsirinə məruz qalmasının və affekt səviyyəsinə enməsinin qarşısı alınsın.

Sosiallaşma prosesinin arzuolunmaz həddini əks edən səviyyə bütün hallarda qəbulolunmazdır. Çünki bu proses özünüreallaşdırma və özünütəsdiq cəhətlərinə kəskin maneələr yaradır: aqressiv davranış formaları meydana çıxır. Sosial frustrasiyanın yaranması zəruriyyətə gəvirilir. Hətta belə hallarda subyektin impulsiv hərəkətlərə meyilliliyi yüksək səviyyəyə qalxır. Qarşılıqlı münasibətlərin bu səviyyədə olması sosial psixoloqun və pedaqoqların işini daha da çətinləşdirir. Müşahidələrimiz onu deməyə imkan verir ki, psixoloqlar və pedaqoqlar adətən sosial-psixoloji zəmində hadisələr baş verdikdən sonra hərəkətə keçirlər. Belə vəziyyətlərdə imkanlardan maksimum istifadə edilsə də, yaranmış problemin öhdəsindən gəlmək asan olmur. Səbəb ondan ibarətdir ki, konfliktlər çox vaxt ilk zərbədən uşaqların psixofiziologiyasında iflas yaradır: bunun da nəticəsində qarşılıqlı münasibətlərdə hərəkətlərin idarə olunması tempi pozulur, idrak proseslərinin intensivliyi məcrasından çıxır, etiket normalarının qorunmasına yaranan motivasiya isə zəifləyərək tənəzzül edir.

Sosial-psixoloji işin gedişində qazanılmış etibarın səviyyəsi o həddə çatdırılmalıdır ki, şagird dostuna, tanışına, sinif yoldaşına, qardaşına, bacısına, qohumuna və hətta valideyninə açmadığı sirri sənə bəyan etsin. Düşünürük ki, bu səviyyənin qazanılması sosial psixoloqdan və pedaqoqdan yüksək hazırlıq səviyyəsi tələb edir.

Sosial-psixoloji və pedaqoji işi digər fəaliyyət növlərindən fərqləndirən cəhət məhz bu prosesdə insan amilinin öz potensialından maksimum istifadə olunmasındadır. Bu baxımdan mütəxəssis insanlarla qarşılıqlı münasibətlər şəraitində qrupun mövcud münasibətləri barədə obyektiv məlumatlar əldə edir. Deməli, artıq qrup üzvünün öz potensialından istifadə etməklə sosial-psixoloji və pedaqoji iş genişlənilib qrupda mövcud münasibətlər sisteminin kompleksini əhatə edə bilər. Mütəxəssis belə vəziyyətlərdə artıq ümumi münasibətlər şəbəkəsini yaratmağa nail olur. Görülən işin səmərəsi məqsədə nə dərəcədə irəliləmə tempinə müvafiq qiymətləndirilir. Əldə olunan nəticələr sosial-psixoloqun və ya pedaqoqun praktik iş bacarığının qiymətləndirilməsində mühüm meyarlar kimi qəbul olunur.

Yekun olaraq qeyd edək ki, sosial-psixoloji və pedaqoji işin mərkəzi nüvəsini qabaqcadan hazırlanmış perispektivli iş planı təşkil etməlidir. Fəaliyyətin bu növü qeyd etdiyimiz səviyyədə qəbul olunan həddə qalxmalıdır. Buna görə də, istər məktəbdə, istər ailədə, istərsə də asudə vaxt ərzində (ailədən və məktəbdən kənar mühitdə) insan şəxsiyyətinin sosiallaşmasını şərtləndirən bütün imkanlardan kompleks istifadə olunmalıdır. Ümumiyyətlə bizim məqsədimiz sosial-psixoloji və pedaqoji nöqtəyi nəzərdən yetişən nəslin hərtərəfli və ahəngdar inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Qarşımızda duran ən mühüm vəzifə odur ki, hərtərəfli inkişaf etmiş, bilik, bacarıq və vərdisləri mükəmməl qavrayan, qazandığı keyfiyyətləri vətənin, xalqının və dövlətinin inkişafına istiqamətləndirməyi bacaran və ən nəhayət cəmiyyətin tələb olunan normaları daxilində ictimai münasibətlər sisteminə inteqrasiyaya nail olmaqla ölkəsini dünya dövlətləri sırasında layiqincə təmsil etməyi daxili potensialında hiss edən, rəqabətədavamlı vətəndaşları yetişdirək.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə., Bayramov Ə. Sosial psixologiya, Bakı, 2003
2. Мудрик А. Социальная педагогика, Москва, 2002
3. Əlizadə Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri, Bakı, 2004
4. Əlizadə H., Mahmudova R. Sosial pedaqogika, Bakı, 2013
5. Ağayev Ə., Rzayeva Y. və b. Sosial pedaqogika, Bakı, 2008
6. Abdulov R. Məktəbdə sosial pedaqoji işin əsasları, Bakı, 2005
7. Əlizadə H. Sosial pedaqogikanın aktual məsələləri, Bakı, 1998

ABSTRACT

S.Orucova

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PARAMETRES OF SOCIALIZATION

The article deals with the taking into consideration the social, psychological and pedagogical points in the management system of pedagogical process. The formation work of a pupil mainly in the situation of social relations and the duties of school principles in carrying this work are reflected in the article. The usage ways of a pupils potentials in formation of management structure of pedagogical process have been analysed and presented too.

РЕЗЮМЕ

С.Оружова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ

В статье рассматриваются вопросы оценивания социально-психологических факторов в система управление педагогического процесса.

В статье, в основном, отражено формирование работы учеников в условии общественного отношения, и, требование стоящих перед школьным директором, в успешном проведении этой работы. В статье также обсуждены и предложены пути использования потенциала учеников в структуре управления педагогического процесса.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

MƏHCƏBİN QƏDİMBƏYLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:39

NAXÇIVAN FOLKLORUNDA ƏMƏYƏ MƏHƏBBƏT
TƏRBİYƏSİNİN TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *əmək tərbiyəsi, Naxçıvan folkloru, əfsanə və rəvayətlər, tədris, nağıllar, əmək nəğmələri*

Key words: *labor education, Nakhchivan folklore, legends and stories, teaching, tales, labor songs*

Ключевые слова: *трудовое воспитание, Нахчыванский фольклор, легенды и предания, обучение, сказки, трудовые песни*

Məlum olduğu kimi, ali məktəblərin filologiya ixtisasında və həmin ixtisas üzrə magistraturada pedaqogikadan “Xüsusi kurs” və “Seçmə fənn” tədris olunur. Bu fənnlərlə əlaqədar olan mövzular “Azərbaycan ədəbiyyatı” və “Pedaqogika” kafedralarının müştərək razılaşması yolu ilə müəyyələşdirilsə, daha səmərəli nəticə verir. Təcrübə göstərir ki, pedaqogikadan etnopedaqogika və folklorla bağlı “Xüsusi kurs” və “Seçmə fənn”lərin müştərək kafedralar tərəfindən müəyyənləşdirilməsi və mövzuların tədris üçün seçilməsi xüsusi pedaqoji əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə “Naxçıvan folklorunda tərbiyə məsələləri”, “Naxçıvan xalq pedaqogikası”, “Naxçıvan etnopedaqogikası” adlı xüsusi kurs və seçmə fənlərin tədrisi tələbələrin dünyagörüşünü formalaşdırır və onların elmi-pedaqoji biliklərini zənginləşdirir. Bunların ali məktəbdə təcrübəyə tətbiq olunması üçün biz Naxçıvan folklorundan əmək tərbiyəsinə aid topladığımız nümunələrin etnopedaqoji və tərbiyəvi xüsusiyyətlərinin tədrisə tətbiqi ilə əlaqədar bəzi mülahizələrimizi müəllimlərə çatdırmaq istəyirik.

Müəllim tədris etdiyi pedaqogika kursunda ayrı-ayrı mövzuların tədrisi zamanı xalq pedaqogikası materiallarına müraciət edə bilər. Məsələn; pedaqogikaya aid xüsusi kurs və seçmə fənlərin dərslərində əmək tərbiyəsi ilə əlaqədar müəllim hər hansı bir bölgənin əməyə aid etnopedaqoji nümunələrini öz təcrübəsinə tətbiq edə bilər. Bunun üçün müəllim ilk öncə əmək nəğmələrinin tərbiyəvi əhəmiyyətindən danışmalıdır. Müəllim bu məsələyə dərstdə aşağıdakı şəkildə başlaya bilər:

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan xalq pedaqogikası materialları sırasında ilkin nümunələr əmək nəğmələri hesab olunur. Çünki “Əmək insanın yaşaması üçün zəruri şərtidir və bunsuz həyatın bütün gözəlliyini və sevincini duymaq mümkün deyildir (7, s.101). İnsanın təşəkkülündə əsas rol oynayan əmək onun formalaşmasında əsas amil olmuşdur. Əmək insanı formalaşdırdığı kimi, onun tərbiyəsi üçün də ən zəruri amil olmuşdur. Çünki “Əmək özü xalqın həyatıdır. Ona görə də, əmək tərbiyəsi bütün xalq kütləsinin tərbiyəvi fəaliyyətinin məzmununu təyin edən xalq tərbiyə sisteminin əsasını təşkil edir” (8, s.204). Məhz buna görə də, əmək tərbiyəsi bütün xalqların folklorunda ilkin yerlərdən birini tutur.

Əmək insan həyatı üçün zəruri olan, iqtisadi, sosial və əxlaqi mahiyyət daşıyan, fiziki tələbatla bağlı olan fizioloji anlayışdır. Ta qədim dövrlərdən başlayaraq “zəhmət adamları azad əməyi özləri üçün ideal seçmiş...”(6, s. 407), insanlar öz əməyi sayəsində maddi və mənəvi nemətlərə sahib olmuş, öz həyatlarını əməyin sayəsində qurub yaratmışlar. Odur ki, insan əməyi iqtisadi-sosial mahiyyət daşıyır və insanın həyatını, onun yaşam tərzini müəyyən edir. “Əməyi sevmək adamları tüfeylilikdən, tənbellikdən, naqis əməllərdən uzaqlaşdırır” (1,s.288). Əməyi sevən yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə sahib olur. Bu cür şəxslər ailədə, ictimai fəaliyyətdə gözəl tərbiyəçi olur, özlərinin şüurlu fəaliyyətləri ilə münasibətdə olduqları insanları əməyə ruhlandırır,

onlarda əməyə halal, yaradıcı münasibət yaradırlar.

Əməksevər adamda müsbət əxlaqi keyfiyyətlər cəmləşir və formalaşır. Bu cür adamlar ictimai həyatda xoşxasiyyət, fədakar, qayğıkeş, mehriban və humanist olurlar. Bu isə onların başqaları tərəfindən hörmətlə qarşılanmasına, sevilməsinə səbəb olur. Təsadüfi deyildir ki, zəhmətdən qaçan, tənbel adamları heç kim xoşlamır. Odur ki, “Əmək tərbiyəsi gənc nəslin ictimai istehsalata praktik cəhətdən hazırlığı olmaqla həm də əxlaqi, intellektual və estetik tərbiyənin ən mühüm elementidir” (9, s. 292).

Əmək, zəhmət insanın fizioloji keyfiyyətləri ilə də sıx bağlıdır. “İnsanın fiziki keyfiyyətləri orqanizmin inkişafı prosesində təbii dəyişikliklərə məruz qalır” (10, s. 383). Əməklə məşğul olan insan fiziki cəhətdən gümrahlaşır, bu isə onun əqli inkişafının kamilləşməsinə də şərait yaradır. Odur ki, insan həyatında əmək tərbiyəsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır və bu tərbiyə insan həyatı üçün çox zəruridir. Çünki “Əmək tərbiyəsi əməyə, əmək adamlarına məhəbbət, əmək adamlarının yaratdığı maddi və mədəni sərvətlərə, onun qorunub saxlanılmasına qayğı göstərmək prosesidir” (5, s. 365).

Müəllim dərstdə əmək tərbiyəsi ilə əlaqədar folklorun müxtəlif janrlarına səyahət edə bilər. Məsələn; o, deyə bilər ki, Naxçıvan folklorunun əsas janrlarından olan atalar sözlərində, hikmətli sözlərdə, lətifələrdə, əfsanə və rəvayətlərdə, miflərdə, sayaçı sözlərdə, holavarlarda, nağıl və dastanlarda əmək tərbiyəsi mövzuları o qədər uzaqgörənliklə verilmişdir ki, bunlar xalqın müdriqliyini özündə birləşdirməklə yanaşı, hər bir insanda əməyə estetik və şüurlu münasibət yaradır.

Bu mülahizədən sonra müəllim folklordan əldə etdiyi nümunələrin elmi-pedaqoji təlilini aşağıdakı şəkildə verə bilər:

Naxçıvan əfsanələrində əmək tərbiyəsi süjetlərinə geniş yer verilir.

“Nuhun tufanı” əfsanəsində təsvir olunur ki, Nuh dədə tufanın başlayacağını bildiyi üçün böyük bir gəmi düzəltmək qərarına gəlir. Lakin ətrafdakı meşənin ağacları çox böyük olduğu üçün onları kəsməyə qüvvətli adam lazım olur. “Meşədə Ac adlı bir pəhləvan yaşayırdı. Biləyində öküz zoru var idi. İşi-peşəsi el-obanın ilxısına, naxırına zərər vurmağıydı. Hər öyünədə bir öküz yeyir, üstündən üç tuluq su içib doymurdu.

Nuh Nəbi pəhləvanı yanına çağırırdı:

– Sənə doyunca yemək verərəm, – dedi. – Günbatandakı meşədən bir xeyli ağac kəs.

Ac təəccüblə Nuhdan soruşdu:

– Kişi, sən mənə necə doyuracaqsan? Bilirsən ki, mən nə qədər yesəm də, elə acam.

Nuh Nəbi dedi:

– Səbr edib mən deyənə əməl etsən, mən deyən də olar.

Ac razılaşdı.

Nuh onun gücünə görə də balta düzəltirdi.

Pəhləvan baltanı götürüb ac qurd kimi meşəyə girdi. On gün bəs deyincə kəsib tökdü.

Nuh, pəhləvana bir öküz kəsdi. Ətini qızardıb qabağına qoydular. Pəhləvan öküzün bir budunu yedi, üstündən də bir tuluq su içib geri çəkildi. Doymağına heyrət etdi.

Nuh Nəbi dedi:

– Pəhləvan, bu, halal zəhmətin qazancıdır. Onun üçün də doydun. Haram yemək sənə doyurmaz.

Pəhləvan o gündən əvvəlki peşəsindən daşındı...” (2, s. 66-67).

Məzmunundan görüldüyü kimi, Nuh haqqında olan bu əfsanədə tərbiyənin tərkib hissələrindən üçü bədiiləşdirilmişdir. Birinci tərkib hissə fiziki tərbiyədir. Belə ki, əfsanədə verilən Ac adlı pəhləvan yenilməz gücə, fiziki kamilliyə maikdir. Nuh qövmündə heç kim onun sahib olduğu fiziki gücə malik olmamışdır. Lakin yenilməz fiziki qabiliyyətə malik olan Ac pəhləvanın ağıl səviyyəsi aşağıdır. Onda ağıl tərbiyəsi formalaşmamışdır. Odur ki, Ac pəhləvan tənbeldir və faydalı əməklə məşğul olmur, el-obanın ilxısına zərər vurmaqla yeyib-içir və tüfeyli həyat keçirir.

Müəllim folklordan əldə etdiyi bu nümunədə əqli və əmək tərbiyəsi məsələlərinin şərhinə də yer verə bilər. O deyə bilər ki, bu nümunədə ikinci tərkib hissə əqli tərbiyədir. Xalq müdrikləri əfsanədə Ac pəhləvana ağıl tərbiyəsi vermək üçün el müdriki olan Nuh Nəbinin tərbiyə üsulundan istifadə etmişlər. Əfsanədə Nuh dədənin məsləhətini dinləyən Ac pəhləvan halal zəhmətlə məşğul

olduqdan sonra mənəvi cəhətdən dəyişir və əqli kamilliyə çatır.

Üçüncü tərkib hissə əmək tərbiyəsidir. Əfsanədə Ac pəhləvan faydalı əməklə məşğul olduqdan sonra halal zəhmətin qədrini bilir və əvvəlki peşəsindən daşınır. Nuh Nəbinin sonda ona dediyi: “Pəhləvan, bu, halal zəhmətin qazancıdır... Haram yemək səni doyurmaz” – kəlamı etnopedaqoji təlimin zəhmətdən qaçan insana verdiyi əmək tərbiyəsinin xalq dilində ifadəsidir. Bu əfsanəvi süjetlə xalq müdrikləri belə bir tərbiyəvi fikir aşılamişlar ki, tərbiyənin bütün komponentləri insan əxlaqında cəmləşməli, vəhdət təşkil etməlidir. İnsan o zaman şüurlu əməyə yiyələnir ki, onda fiziki və əqli kamillik birləşsin, şüurlu və faydalı istiqamətə yönəlsin.

Müəllim dərstdə əmək tərbiyəsi ilə əlaqədar aşağıdakı nümunələrə də yer verə bilər.

“Oğuz oğlu və qurd” (3, s. 50) əfsanəsində də əmək tərbiyəsi süjeti ilə qarşılaşırıq. Bu əfsanədə təsvir olunur ki, “Oğuz oğlu zağada yaşayanda qışdan yaman qorxarmış. Ona görə də, yazda və yayda dünyanın naz-nemətlərini zağaya yığıb qurutduğı meyvələrdən qışda ailəsi ilə yeyər və birtəhər yaza çıxarmış.

Bir il qış çox sərt gəlir, Oğuz oğlunun azuqəsi bitir. O, böyük çillənin otuzuncu günü zağadan çıxıb yemək axtarmağa gedir. Lakin nə qədər axtarırsa yeməyə bir şey tapa bilmir, saqqalı buz bağlayır. Kor-peşman evə qayıdanda qabağına bir qurd balası çıxır. Qurd balası onun hardan gəldiyini soruşur. Oğuz oğlu başına gələnləri qurd balasına danışır.

Qurd balası Oğuz oğluna deyir ki, səni qabaqdakı dörd yol ayrıcında bir sürü qoyun, bir qucaq sünbül, bir cəhrə, bir də əl dəyirmanı gözləyir. Onları alıb zağana apararsan. Qoyunlardan bir neçəsini kəsib ətini yeyərsən, yunlarından cəhrədə ip əyirib, özünə isti paltar toxuyarsan, dərisini əyninə geyərsən, sünbülün unundan çörək bişirərsən, yaza çıxarsan. Ancaq sənə verdiyim əmanətlərdən gərək muğayat olasan. Sünbülü və qoyunu gərək özün artırasan. Sünbülün dənini yerə səpib onu annının təri ilə suvarasan. Deyilənlərə əməl etliyə bilməsən, yaşamaq sənün üçün çətin olacaq.

Oğuz oğlu yolayrıcına gəlib qurd balasının dediyi şeyləri zağasına gətirir. Qışı kefikök dolanır. Yayda sürünü dağlara yayıb sayını çoxaldır. Sünbülü torpağa səpib qulluq edir. Oğuz oğlu bütün ili işləyir. Məhsulu aşıb-daşır. Qurd balasına rast gəldiyi böyük çillənin otuzuncu günündən bayrama hazırlaşmağa başlayır. Bayram gəlir, qohum-qardaşa bayram payı aparır.

Oğuz oğlu ilin başlanğıcını o gündən hesabladı. O günə Novruz adı verdi. Novruz bayram etməyi adət elədi. Novruz ona uğur gətirdi”.

Göründüyü kimi, bu xalq əfsanəsində folklorumuzda totem və ya onqon kimi təsvir olunan qurd balası milli xilaskarlıq simvolu kimi verilir və mifoloji ana, valideyn rolunu oynayır. Bu qurd balası işdən-gücdən uzaq düşüb faydalı əməklə məşğul olmayan Oğuz oğlunu fiziki əməklə məşğul olmağa, təsərrüfat yaratmağa təhrik edir.

Mifoloji ana olan qurd balası əfsanədə əmək tərbiyəçisi rolunda çıxış edir. Onun ağıllı məsləhətləri sayəsində Oğuz oğlu əmək tərbiyəsi alır və öz əməyi nəticəsində firavan və xoşbəxt həyata qovuşur.

Əfsanədə əmək tərbiyəsi fonunda xalq adət-ənənəsinə, milli bayramlarımıza ehtiram tərbiyəsinə də dolayısı ilə yer verilmişdir. Özünün faydalı əməyi sayəsində təəssürat yaradıb xoşbəxt həyata qovuşan Oğuz oğlu əmək fəaliyyətinə başladığı günü Novruz bayramı günü kimi qəbul edir və Novruz bayramı həmin gündən başlayır. Çünki həmin gün faydalı əmək Oğuz oğluna uğur gətirmiş, onun bayram etməsinə səbəb olmuşdur.

“Qanlı göl” əfsanəsində də, zəhmət və əmək mövzusunda yer verilir. Bu əfsanədə təsvir olunur ki, “bir kişi çuxur bir yerdə şum edirmiş. Özü də, öküzləri də susayır. Kişi şum edə bilmir. Əl qaldırıb tanrıya yalvarır ki, buradan su çıxartsın, əvəzində bir qurban kəsəcək.

Belə də olur. Yerdən bir bulaq çıxır. Kişi özü, sonra da öküzləri sudan doyunca içirlər. Amma kişi vədinə xilaf çıxır. İkinci il kişi yenə oranı şumlayırmış. Birdən çuxurdakı su elə gur çağlayır ki, kişi öküzləriylə yerə batır. Üstündə də böyük bir göl yaranır. El-oba da adına “Qanlı göl” deyir” (2, s.74-75).

Xalq müdrikləri bu əfsanədə əmək tərbiyəsi ilə bağlı iki ideya irəli sürmüşlər. Birinci ideya budur ki, faydalı əməyə nail olmaq üçün ekoloji mühitdə lazımı şərait yaradılmalıdır. Məsələn; torpağı şumlayıb əkdikdən sonra ona su lazımdır. Su olmasa əmək zay olar. Əmək prosesində bu şəraitin təmin olunması üçün şum edən kişi Allaha yalvarıb su istəyir və Allah da onun əməyini

qiymətləndirib su verir.

Əfsanədə aşılana ikinci tərbiyəvi ideya “halal zəhmətə xəyanət etmək olmaz” ideyasıdır. Bu ideya şum edən kişinin öz vədinə xilaf çıxmasında ifadə olunmuşdur. Allaha qurban kəsəcəyinə söz verib ondan su alan kişi sudan istifadə etdikdən sonra vədinə xilaf çıxır və vəd etdiyi qurbanı kəsmir. Növbəti il şum edərkən halal zəhmətə etdiyi xəyanət kişini cəzalandırır və o, öz öküzləri ilə bərabər yerə batır. Bu süjetdə xalq müdrikləri halal zəhmətə, suya, torpağa xəyanət edən kişini cəzalandırılmış və gələcək nəsələ halal zəhmətlə bağlı ibrət dərsi vermək üçün kişinin batdığı yeri “Qanlı göl” adlandırmışlar. Bununla xalq müdrikləri demək istəmişlər ki, zəhmətinə, əməyinə haramlıq qatanlar sonda ən ağır cəzaya düçar olurlar.

Müəllim dərstdə Naxçıvan folklorunun kiçikhəcmli nümunələrində də əmək tərbiyəsi məsələlərindən aşağıdakı şəkildə danışa bilər:

Naxçıvan folklorunun nümunələrindən olan kiçikhəcmli nağılların süjetlərində də əmək tərbiyəsi ilə bağlı güclü ideyalar vardır.

“Əkinçi ilə Şah Abbas” (4, s.165) nağılında əmək tərbiyəsi məsələsi etnopedaqoji baxımdan daha əhəmiyyətlidir. Bu nağılda təsvir olunur ki, Şah Abbas bir gün faxırlıbas olur, yəni libasını dəyişərək öz vəziri Allahverdi xanla birlikdə məmləkəti gəzməyə çıxırlar. Onlar gəlib əkin sahəsində cüt sürən əkinçi ilə bir qadına rast gəlirlər. Cütə qoşulan öküz bərkə-boşa düşəndə əkinçi öküzə hirsələnib deyir: “Şah Abbasın atasına lənət!”.

Şah Abbas əkinçinin sözündən qəzəblənsə də, vəziri onu sakitləşdirib səbr etməsini söyləyir.

Vəzir əkinçidən şahın atasına nə üçün lənət etdiyinin səbəbini soruşanda əkinçi deyir ki, iki öküzüm var idi. Darğa gəlib dedi ki, Şah Abbasın öküzə gözü düşüb, öküzü alıb apardı. İndi bir öküzüm qalıb, onun da cütə gücü çatmır. Mənə kömək edən də anamdır.

Şah Abbasın hirsli soyuyur. Özünün ipə-sapa yatmayan bir dəli öküzü olduğu yadına düşür. Vəzirinə deyir ki, gəl dəli öküzü verək bu əkinçiyə. Razılaşıb dəli öküzü əkinçiyə verirlər ki, bu öküz əkinçini vurub öldürsün. Çünki bu dəli öküz heç kimi həndəvərinə buraxmırdı. Otunu, suyunu bacadan verərdilər. Əkinçi bir dəstə ot götürüb dəli öküzün yanına gəlir. Dəli öküz otu görüb əkinçinin dalınca gəlir. Onlar gəlib əkin sahəsinə çatırlar. Əkinçi fürsət tapıb boyunduruğu dəli öküzün boynuna salır. Öküz nə qədər dartırırsa, bir şey çıxmır. Nəhayət, bir həftənin içində yumşalıb əkinçiyə tabe olur və yeri şumlayır.

Bir gün yenə Şah Abbas vəziri ilə gəlib həmin əkin yerinin yanından keçirmiş, görür ki, əkinçi dəli öküzü cütə qoşub işlədir. Hər ikisi bu işə mat qalır. Vəzir, Şah Abbasa deyir ki, gəlsənə sənə tənbel bacını da verək bu əkinçiyə, bəlkə onu da işlədib ağıllandıra. Şah Abbas razı olur, saraya qayıdıb toy edir, tənbel bacısını bu əkinçiyə verir. Lakin toy gecəsindən sonra Şah Abbasın tənbel bacısı ayağa durub bir iş görmür, gözləyir ki, onun əvəzindən işləsinlər. Əkinçi gəlini belə görüb anasına deyir ki, kim işləsə ona yemək verərsən, işləməyən ac qalsın. Gəlin işləmədiyi üçün ac qalır. Ertəsi gün gəlin təndirə iki vedrə seşmə salır. Axşam əkinçi gəlinin qabağına iki qaşığı yemək qoyur. İş belə görən gəlin baxır ki, belə getsə acından öləcək, odur ki, öz-özünə deyir: “Dəli öküzü ağıllandıran məni də ağıllandırar”. Səhərisi gəlin yerindən qalxıb qaynanasına deyir ki, sən əlini heç bir işə vurma, bütün işləri mən özüm görəcəyəm. Gəlin bütün işləri özü görür. Əkinçi axşam evə gələndə anası ona işlərin hamısını gəlinin gördüyünü söyləyir. Əkinçi deyir ki, hə, ana, indi gətir yeməyimizi birlikdə yeyək (4, s.166-167).

Bu nümunədə verilən əmək tərbiyəsi Şah Abbasla bağlı kiçikhəcmli bir nağılın əsas ideyasından nəşət etsə də, müdrikcəsinə deyilmiş atalar sözlərindən birini də yada salır. Deməli, əməyə məhhəbət tərbiyəsi üzərində qurulmuş bu nağıl xalq pedaqogikasının əsas leytmotivi olan “işləməyən dişləməz” müdrik atalar sözünün məramını da özündə ifadə edir. Belə ki, nağılda əməksevər insanlar olan əkinçi və onun zəhmətkeş anası bütün günü tarlada əməklə məşğul olub əkin üçün yer şumlayırlar. Əkinçi ipə-sapa yatmayan dəli öküzü zorla əmək sərf etməyə, işləməyə məcbur edir. Şahın tənbel bacısı da əməksevər əkinçinin ağıllı tədbiri ilə dəyişir, ac qalmamaq üçün əməyə alışı. Əkinçinin qoyduğu əməksevərlik qanununa görə Şah Abbasın bacısı da şahla vəzirin hər ikisini halal əməyə vicdanlı münasibət bəsləməyə sövq edir. Bu ibrətamiz süjetdə əkinçinin qoyduğu qanun, yəni onun işləməyə yemək verməməsi, əslində xalq müdriklərinin düşündükləri tərbiyə üsuludur. “İşləməyən dişləməz” prinsipinə əsaslanan bu tərbiyə üsulu ilə nağılda əməkdən

və zəhmətdən qaçan həm dəli öküz, həm Şah Abbasın tənbel bacısı, həm də Şah Abbasın özü və vəziri tərbiyə olunub halal zəhmətə vicdanlı münasibət bəsləyirlər. Beləliklə, xalq pedaqogikası bu tərbiyəvi nağılla əməyə məhəbbət tərbiyəsini etnopedaqoji baxımdan əsas götürmüş və “işləməyən dişləməz” ideyasını xalqın öz düşüncə tərzinə uyğun təbliğ etmişdir.

Əmək tərbiyəsi ilə əlaqədar sənətə bağlılıq, əməyə şüurlu münasibət ideyası Naxçıvan nağıllarından olan “Şah Abbasın sənəti” adlı kiçikhəcmli nağılda da verilir. Nağılda təsvir olunur ki, Şah Abbas öz vəziri Allahverdi xanla birlikdə hamıdan gizlin və heç kimin oxuya bilməyəcəyi bir əlifba hazırlayırlar. Bu əlifba ilə yazılanları ancaq şahla vəziri oxuyurdu. Bir gün Şah Abbas səfərə çıxır və vəzirinə deyir ki, əgər mən bir çətinə düşsəm, bu əlifba ilə sənə bildirərəm. Şah Abbas gəlib bir qalaçaya çatır. İçəri girib orada qoca bir kişi ilə gözəl bir qız görür. Şah Abbas bu qıza aşiq olur, ancaq şah olduğunu bildirmir. Lakin qoca kişiye deyir ki, mənim var-dövlətim başımdan aşib, sənin qızını almaq istəyirəm. Qoca cavab verir ki, qızıma məsləhət etmədən razılıq verə bilmərəm. Qoca qızına əhvalatı bildirir. Qız deyir ki, bu varlı adamın bir sənəti olmasa mən ona getməyəm. Şah Abbas çıxılmaz vəziyyətdə qalır, sənət öyrənmək məqsədilə gəlib bir sənətkar şəhərinə çatır. O, bu şəhərdə qalır keçəçilik sənətini öyrənir, sonra da qayıdıb həmin gözəl qızla evlənir.

Vaxt olur ki, Şah Abbas öz məmləkətinə qayıdır. Arvadına da bir bazubənd bağışlayıb deyir ki, oğlum olsa bu bazubəndi bağlayarsan qoluna, gəlib məni tapar. Şah Abbas gəlib bir şəhərə çatır. Bu şəhərdə bir dəllək dükanına girir. Bu dükanda onu zirzəmiyə salırlar. Məlum olur ki, bu zirzəmidə çox adamlar var. Onları bir padşahın adamyeyən qızına göndərirlər. Şah Abbas burdan çıxmağa yol axtarır. Dərhal sənəti yadına düşür. Quldurbaşıya deyir ki, sən məni adamyeyən şah qızına satmaqla az pul qazanacaqsan. Mən yaraşlıq keçələr toxuyuram. Əgər razı olsan, toxuyaram, sən də satıb qazanarsan. Quldurbaşı razı olur. Şah Abbas keçə toxuyur, vəzir Allahverdi ilə aralarında olan əlifba yazısını da keçələrə naxış salıb özünün harada olduğunu bildirir. Tacirlər bu naxışlı keçələri satmaq üçün Şah Abbasın məmləkətinə də gedib çıxırlar. Allahverdi vəzirin qızı şəhərdə bu keçələri alıb, öz imarətində qapının ağzına salır. Vəzir keçədəki gizli yazıları tanıyır və Şah Abbasın harada olduğunu bilir. O, qoşun götürüb gedir və Şah Abbası xilas edib gətirir. Nağılın sonunda Şah Abbasın oğlu gəlib atasını tapır və Allahverdi vəzirin qızı ilə evlənir (4, s.176-181).

Göründüyü kimi, bu xalq nağılının mərkəzi süjetini əmək tərbiyəsi təşkil edir. Qoca kişinin gözəl qızı Şah Abbasın var-dövləti olsa da, ona ərə getməyə razı olmur, bir sənət sahibi olmasını tələb edir. Şah Abbas yalnız keçəçilik sənətini öyrəndikdən sonra öz əməyi sayəsində sevdiyi gözələ qovuşur.

Nağılda insanın həyatda hər şeyə yalnız öz zəhməti, əməyi, mükəmməl sənəti sayəsində çata biləcəyi ideyası verilir. Təsadüfi deyil ki, Şah Abbas quldurların əlindən yalnız və yalnız öyrəndiyi keçəçilik sənəti sayəsində xilas olur. Xalq müdrikləri nağılda insan peşəsinə, onun zəhmətinə və əməyinə üstünlük verməklə yetişən gənc nəslə belə bir əmək tərbiyəsi aşılamaq istəmişlər ki, əmək insanı ucaldır, insan həyatda öz istəyinə yalnız şüurlu əməyi, zəhməti və sənəti sayəsində nail olur.

Müəllim dərstdə Naxçıvan folklorunun digər janrlarının tərbiyəvi mahiyyətini açmaq məqsədilə el rəvayətlərinin etnopedaqoji mahiyyətindən də aşağıdakı şəkildə danışa bilər:

Naxçıvandan toplanmış el rəvayətlərinin məzmununda da əmək tərbiyəsi ilə bağlı süjetlər çoxdur. “Fərhad evi” adlı rəvayətdə təsvir olunur ki, “qədim zamanlarda Fərhad adlı bir oğlan var imiş. O, cüssəli, igid, mərd bir oğlanmış, həm də sənətkar imiş. Gözəl şəkillər çəkər, heykəllər yonarmış...

Fərhad sənətində kamil olduğu kimi, sözündə, məhəbbətində də dediyindən dönməzmiş. Günlərin birində Fərhad eşidir ki, Bərdədə Şirin adlı bir gözəl var. O, Şirini görmək üçün Bərdəyə üz tutur. Fərhad dostlarıyla Naxçıvan torpağından keçir. Şahbuzun sərin bulaqları, gur çayları, Batabat dağları onu heyran qoyur. O, bir neçə gün burada qalır, bir gün üzünü yoldaşlarına tutub deyir:

– Mən bu yerlərə heyran olmuşam. Gərək bu gözəlliyə bir naxış vuram.

Fərhad külüngünü əlinə alır, uca dağlar qoynuna hücum çəkir. Az müddət içərisində qayalıqda bir ev düzəldir. Sonra həmin evin divarına Şirinin şəklini həkk edir.

Fərhad işini qurtarıb, Bərdəyə doğru yol alır. O vaxtdan Batabat yaylağında gecələyənlər həmin evin qonağı olur, Fərhadın sənəti qarşısında baş əyirlər. İndi də Batabat yaylağında qalan həmin ev el arasında “Fərhad evi” adıyla tanınır” (18, s. 84-85).

Müəllim bu nümunənin şərhində əmək tərbiyəsi ilə estetik gözəllik və bədii zövq

tərbiyəsinin vəhdəti məsələlərinin şərhini də verə bilər. O deyə bilər ki, bu rəvayətdə əmək tərbiyəsi ilə estetik gözəllik və bədii zövq tərbiyəsi vəhdətdə verilmişdir. Klassik Şərq yazılı və şifahi ədəbiyyatında əməkçi qəhrəman obrazı kimi verilən Fərhad, onun sənəti və sevgisi rəvayətin əsas süjetini təşkil edir. Sevdidi Şirinin eşqi ilə Bərdəyə gedən Fərhadın yolu Naxçıvandan düşür. Bu yerlərin ekoloji mühitinə, təbiət gözəlliklərinə məftun olan Fərhad Batabat yaylağında qayalar içində öz zəhməti ilə bir ev düzəldir, Şirinin də şəklini qayalara həkk edir. Beləliklə, Fərhad öz zəhmətinin, əməyinin sayəsində xalqın yaddaşında yaşayır. Onun qayalarda düzəltdiyi evə “Fərhad evi” adı verilir. Bu süjetlə xalq müdrikləri əməyin insanı ucaldan, onu yaşadan fiziki və ecazkar bir qüvvə olduğu ideyasını vermək istəmişlər.

Müəllimin etnopedaqoji şərhində əmək tərbiyəsi ilə ekoloji tərbiyə, ağıl və əxlaq tərbiyəsi məsələləri də yer almalıdır. O, əldə etdiyi etnopedaqoji nümunələrə istinad edərək belə bir izahat verə bilər ki, Naxçıvan əfsanə və rəvayətlərində bəzən əmək tərbiyəsi ilə ekoloji tərbiyə, ağıl və əxlaq tərbiyəsi bədii vəhdət halında verilir. Bu cür rəvayətlər çoxşaxəli, yəni kompleks tərbiyə süjetini özündə birləşdirməklə yeni nəsllə əmək tərbiyəsi, ekoloji tərbiyə, ağıl və əxlaq tərbiyəsi aşılayır.

“Qoca ilə quş” adlı rəvayətdə təsvir olunur ki, yer şumlayan bir qoca “şumda qıçı qırılmış bir quş tapır. Qocanın ona yazığı gəlir. Quşu evə aparıb sağaldır. Sonra da quşu havaya buraxır. Quş xeyli müddətdən sonra ağzında bir neçə toxum gətirib qocaya deyir:

– Bu toxumları əkərsən.

Qoca həmin toxumları əkir. Bir müddətdən sonra qoca əkinə baş çəkməyə gəlir. O, gözlərinə inanmır, görür ki, ləklərdə çoxlu qarpız bitib. Qoca indiyə qədər bu böyüklükdə qarpız görməmişdi. Qoca fikirləşir ki, bu qədər qarpızı padşahdan gizli satıb pula çevirə bilməyəcək. Ona görə qarpızlardan birini zülmkar padşaha hədiyyə aparır. Padşah qarpızı kəsəndə onun içindən qızıl tökülür. Hamı bu işə mat qalır. Padşah qocanı yanına çağırır deyir:

– Bu sirdən məni ağah elə.

Qoca, quş əhvalatını başdan ayağa nəql eləyir. Padşah bunu eşidən kimi əmr edir: “O quşu tutub gətir”. Quşu tutub padşaha gətirirlər. Padşah onun qıçını sındırır təzədən sağaldır. Sonra qıçına bir üzük keçirib onu havaya buraxır.

Bir neçə gündən sonra quş dimdiyində padşaha bir neçə toxum gətirir. Padşah sevincək həmin toxumları bostana əkdirir. Bir səhər oyanıb görür ki, səpdiyi toxumlardan qaratikan cücərib. O, nökrə-naibi tökür ki, tikanları təmizləsinlər. Onlar axşama qədər tikanları təmizləyirlər. Səhər yenə həmin yer tikanla dolu olur.

Padşah quşa zülm etdiyini başa düşüb peşman olur. Zülməndə əl çəkəcəyinə and içir (2, s. 88-89).

Bu əfsanə-rəvayətdə hadisələr əmək sahəsində, yəni ağır zəhmətlə şum edən qocanın bostanında, halal əmək meydanında cərəyan edir. Xalq müdrikləri bu süjetdə əmək tərbiyəsi ilə əxlaq, əxlaqın isə yaxşılıq etmək, əl tutmaq, şəfqət göstərmək kimi komponentlərini qarşılaşdırmışlar. Qanadı qırılmış quşu sağaldıb azadlığa buraxan əməkçi qoca öz yaxşılığının müqabilində quşdan yaxşılıq görür və içi qızıl dolu qarpızlara sahib olur. Xalq müdrikləri bu səhnələrdə halal əmək, saf əxlaqi münasibətlərlə yanaşı, ekoloji tərbiyə motivlərindən də istifadə etmişlər. Ekoloji mühitin, təbiət kultunun atributu kimi təsvir olunan qanadı qırılmış quş əməkçi və humanist qoca bostançı tərəfindən sağaldılıb azad edilir. Bu təsvirlə xalqın müdrik insanları həm də belə bir ekoloji tərbiyə elementləri aşılamışlar ki, təbiəti, hevanları və quşlar aləmini qorumaq zəruridir.

Əfsanə-rəvayətin süjetində əmək, əxlaq və ekoloji tərbiyə elementləri ilə yanaşı, ağıl tərbiyəsi süjeti də verilmişdir. Açıqlıq edib çoxlu qızıla sahib olmaq istəyən zülmkar padşah təbiət kultunun atributu olan quşun qıçını qırır, sonra da onu sağaldıb buraxır ki, bu quş ona qızillı qarpız toxumu gətirsin. Lakin, onun quşa etdiyi zülm padşaha qızıl yox, qaratikan bəxş edir. Xalq müdrikləri bu süjetlə zülmkar padşaha ağıl tərbiyəsi verir. Nəticədə öz zülmkarlığını dərk edən padşah ağillanır və zülməndə əl çəkməyə and içir.

Müəllimin elmi-pedaqoji şərhində folklorun əsas janrlarından olan əmək nəğmələrinin və sayacı sözlərinin etnopedaqoji məsələlərinə də yer verilməlidir. Müəllim belə bir şərh verə bilər ki, Naxçıvan folklorunun janrları içərisində əmək nəğmələri və sayacı sözləri də xüsusi yer tutur. Folklorun bu janrlarında əmək tərbiyəsinə daha geniş yer verilir. Əmək nəğmələri və sayacı sözləri daha çox xalqın təsərrüfat həyatı ilə, maldarlıq və qoyunçuluqla bağlı olaraq yaradılmışdır. Tarixi çox qədim olan əmək nəğmələri və sayacı sözlərində daha çox təsərrüfat həyatında çalışan, qoyun-quzuya əmək sərf edən insanın zəhməti, əməyi tərənnüm olunur. Əmək nəğmələrində təsərrüfatda heyvandarlıqla məşğul olanların qoyun-quzuya olan istəyi də ifadə olunur. Çünki qoyun-quzuya sərf olunan əmək insan məişətinə xeyir-bərəkət, bolluq, firavanlıq gətirir:

Təkəm, təkəm naz eylər,
Çobana avaz eylər.
Yığar qoyun-quzunu,
Bayramı pişvaz eylər.

Əslində belə sayacı nəğmələrində əməkçi insanların sanki məhsul bayramları tərənnüm olunur. Belə nəğmələrdə halal əməyin estetik zövq imkanları diqqətə çatdırılır:

Təkəmi yaradan Allah,
Tükünü daradan Allah,
Kim təkəmə pay versə,
Saxla bələdan, Allah (4, s. 244).

İnsan əməyi sayəsində qoyun-quzunun bəslənməsində əldə olunan bolluq və var-dövlət də sayacı sözlərdə ifadə olunur:

Qoyun deyər kür mənəm,
Hər qapıdan girmənəm.
Girdiyim qapıları
Var-dövlətsiz görmənəm.

Sayaçı nəğmələrində tərənnüm olunan halal zəhmətin əsil meyarı da insanların nəzərinə çatdırılır. Nəğmədə halal zəhmətin əsl meyarı olan var-dövlətin firavan həyatın rəhni kimi təsvir olunması mühüm tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir:

Ay canım ağbaş qoyun,
Qarlı dağlar aş, qoyun,
Yağınnan plov olar,
Quyruğunnan aş, qoyun (4, s. 244).

Əmək nəğmələri və sayacı sözlərdə xalq çobanlarının qoyunçuluqda qazandıqları səriştə, həmin səriştə sayəsində yüksək rütbə qazanmaları el-obanın diqqətinə çatdırılır, səriştəli xan çobanın zəhmətsevərliyi, işgüzarlığı ilə yanaşı, onun igidliyi, qoçaqlığı, qəhrəmanlığı da tərənnüm olunur:

Ellərin xan çobanı,
Sürünün yan çobanı,
Qoyun yuxuya qalsa,
Oyadar ban çobanı (4, s. 245).

Sürüdə var az qoyun,
Kef-damağı saz qoyun.
Çoban qurddan çəkinsə,
Çölə çıxarmaz qoyun (4, s. 245).

Əmək nəğmələri içərisində sayacı sözləri ilə yanaşı, holavarlar da əmək tərbiyəsində əsas yerlərdən birini tutur. Holavarlarda daha çox maldarlıq əməyi tərənnüm olunur:

Qaşqa kəlim boz, ala,
Tarlaya saldım yola.
Tək öküzlə iş aşmaz,
Öküz gərək cüt ola.

Holavarlar daha ağır zəhmətə qatlaşan əməkçi insanların iribuynuzlu mal-qaranı bəsləmələri, yetişdirmələri, beləliklə, bolluq yaratmaları ilə bağlı əmək vərdişləri aşılamaqla yanaşı, işgüzarlıq simvolu kimi tərbiyəvi örnəklərə çevrilmək qüdrətinə də malikdirlər:

Gün düşdü qar üstünə,
Bağçada bar üstünə.
Tənbəl yatan öküzün
Quşlar qonar üstünə (4, s. 247).

Deyilənlər təsdiq edir ki, Naxçıvan folkloru əmək tərbiyəsinin gənc nəslə aşılınması üçün zəngin etnopedaqoji mənbədir. Müəllimlər pedaqogika kursunun tədrisində yeri gəldikcə bu materiallardan səmərəli istifadə etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A. N. Pedaqogika, Bakı, Mütərcim, 2010
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, Bakı, Sabah, 1994
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, 3 cilddə, I c., Naxçıvan, Əcəmi, 2010
4. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, 3 cilddə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011

5. Həsənov A. A., Ağayev Ə. A. Pedaqogika, Bakı, Nasir, 2007
6. Qasımova L. N., Mahmudova R. M. Pedaqogika, Bakı, Bakı Universiteti, 2003
7. Smolyaninov Y. F. İnsan gözəlliyi, Bakı, Azərənəşr, 1964
8. Волков Г. Н. Этнопедагогика, Ş. Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1974
9. Сухомлинский В. А. Избранные педагогические сочинения: в 3-х т. Т. 2, М.: Педагогика, 1980
10. Физическая культура, Учебное пособие / Под ред. Е. В. Конеевой, Ростов на Дону, Феникс, 2006

ABSTRACT

Mehjebin Gadimbayli

ABOUT THE TEACHING OF LOVE OF LABOR EDUCATION IN NAKHCHIVAN FOLKLORE

The article deals with the analysis of the pedagogical materials from the view point of love of labor education in the teaching of separate subjects of the pedagogy course in higher education institutions.

In the article, the labor-related ethno-pedagogical samples of Nakhchivan folklore have been collected for the purpose of fostering labor education in students in higher education institutions and their scientific-pedagogical and methodological analysis on genres have been presented.

The author has selected and grouped legends, tales, labor songs, holavars, sayachi sozler collected from Nakhchivan folklore and analyzed them from the point of view of ethno-pedagogical education.

In the article, the legends "Nuh tufani" ("Noah's storm"), "Oğuz oğlu və qurd" (Son of Oghuz and A Wolf), "Qanlı Göl" ("Bloody Lake"), the tales "Əkinçi və Şah Abbas" ("The Farmer and Shah Abbas"), "Şah Abbasın sənəti" ("The Profession of Shah Abbas"), "Fərhad Evi" ("Ferhad House"), "Qoca ilə quş" (An old man with a bird), labor songs have been related with teaching and the pedagogical and educational significance of these examples have scientifically-methodically been valued.

РЕЗЮМЕ

Мехджебин Гадимбейли

К ПРЕПОДАВАНИЮ ЛЮБВИ ТРУДОВОМУ ВОСПИТАНИЮ В НАХЧЫВАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

В статье рассматривается научно-методический анализ материалов народной педагогики с точки зрения трудового воспитания в преподавании отдельных тем специальных курсов, преподаваемых в высшей школе.

В статье с целью привития студентам высшей школы трудового воспитания собраны этнопедагогические образцы Нахчыванского фольклора, связанные с трудом, даны их научно-педагогические и методические анализы по их жанрам.

Автор статьи сгруппировала собранные в Нахчыванском фольклоре легенды, сказки, предания, трудовые песни и другие фольклорные жанры, откомментировала их с точки зрения этнопедагогического воспитания.

В статье трудовое воспитание рассматривается в связи с легендами «Потоп Ноя», «Сын Огуза и Волк», «Ганлы гёл» (Кровавое озеро), сказками «Земледелец и Шах Аббас», «Искусство Шаха Аббаса», преданиями «Старик с птицей», «Дом Фархада», трудовыми песнями, другими жанрами фольклора, и научно-методически оценены педагогическое и воспитательное значение преподавания этих образцов. Nakhchivan State University

---

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

TALEH XƏLİLOV

x.taleh@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 373.3

ORTA ƏSR MÜTƏFƏKKİRLƏRİ ŞƏXSİYYƏT TƏRBIYƏSİNİN MƏZMUNU VƏ VƏZİFƏLƏRİ HAQQINDA**Açar sözlər:** Azərbaycan, mütəfəkkir, şəxsiyyət, tərbiyə, ideya**Key words:** Azerbaijani, thinker, personality, education, idea**Ключевые слова:** Азербайджан, мыслитель, личность, образование, идея

Orta əsr Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyət tərbiyəsini metodologiyasını, yaranmışın vəhdətdə ikilik mövcudluğunun dialektikası təşkil edirdi. Bu ikilik ya bir-biri ilə mübarizədə (xeyir və şər, həqiqət və yalan, yaxşı və pis), ya bir-birini əvəz etməkdə (doğum və ölüm, gecə və gündüz, işıq və zülmət), ya da ki, bir-biri ilə yanaşı əlaqədə və münasibətdə, eləcə də inkişafda olur (kişi və qadın və s.). İstər ziddiyyət, istər ardıcılıq, istərsə də əlaqəlilik halında inkişaf prosesi gedir. İnsan yaranaraq öz ikiliyi ilə ikiliklər aləminə daxil olur, şüura, düşüncəyə və nitqə malik olduğu üçün öz ikiliyini münasibətləri və ünsiyyəti ilə bütövləşdirirdi. Bu münasibət və ünsiyyət mayasının əsasını məhəbbət hissi təşkil edirdi. Şəxsiyyət tərbiyəsini məzmununda əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə, fiziki tərbiyə və insan fəaliyyəti ilə əlaqədar olan digər əxlaqi keyfiyyətlər də nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində günümüzdəki tərbiyə etmədə gərəkli olan başqa bir aspektdə göstərilmişdir. Bu klassik pedaqoqlarımız şəxsiyyətin formalaşması prosesində insanın bütün daxili qüvvələrini nəzərə alması və kamillik yaradılmasına çalışmasıdır. Belə ki, insan üç istiqamətdə tərbiyə olunarsa, onda şəxsiyyət bütövlüyünə yiyələnə bilər.

Mənəvi-ruhi tərbiyəyə ürəyin tərbiyəsi daxildir. Burada əsas vasitə rolunda dini anlam və dini dəyərlər çıxış edir.

Əxlaqi və etik tərbiyəyə ictimai və hüquqi normalara riayət etməyin, ailədə qarşılıqlı münasibətlərin, cəmiyyətdə insanlar arasında ünsiyyət və münasibətlərin, davranış normalarının və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması daxildir.

Ağlı, iradə və xarakterin tərbiyəsinə isə ağılı iradə qüvvə ilə bilik sərvətinə yiyələnməsi insanın fəaliyyəti və yaradıcılığını kamilləşdirir və eləcə də şəxsiyyət bütövlüyünü təmin edir.

Onu da qeyd edək ki, şəxsiyyətin formalaşmasında xalqın şifahi yaradıcılıq nümunələrinin və şəxsiyyətin praktik tərbiyəsi işinin də təsiri olmuşdur. Atalar sözləri, məsəllər, hikmətli deyimlər, nağıllar, dastanlar, bayatılar və s. kimi nümunələr ilk mənbə olmaqla bu gün də şəxsiyyət tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. İnsan övladı dünyaya gəldiyi gündən ictimai mühitə və tərbiyəyə möhtac olmuşdur. Ona görə də, insanın bioloji varlıq kimi inkişafı onun tərbiyəvi təsirlərlə sosial şəxsiyyətə çevrilməsi də şəxsiyyət tərbiyəsi ilə müşayiət olunur. Professor Ə.Həşimov yazırdı: “Tərbiyə ilk dövrlərdən uşaq şəxsiyyətinin formalaşması prosesi kimi icra olunubdur” (4, 71).

Qədim və Orta əsrlər dövrü Azərbaycan ictimai pedaqoji fikrində işlənən tərbiyə anlamı geniş mənada elə insanın şəxsiyyət kimi formalaşması məzmununu daşımışdır. Ona görə ki, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən irsi imkanların, mühitin və tərbiyənin, eləcə də özünüdərk və özünüinkişafın hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Onu da qeyd edək ki, irsi xarakterik xüsusiyyətlər insanın tərbiyəvi təsiri ilə formalaşmasında, müəyyən şəraitdə onların məhdud və ya fəal görünməsi mümkündür. Azərbaycan ictimai-

pedaqoji fikrində aparıcılıq təşkil edən bu müddəa tərbiyənin baş məqsədini, yəni ki insanın şəxsiyyət kimi yetkin, kamil və faydalı olmasını təmin etməkdə görürdü.

Şəxsiyyət tərbiyəsinin məqsədinə insanın ünsiyyət və fəaliyyəti üçün tam hazırlaşdırılması və insanın hissi-idraki qabiliyyətlərinin inkişafına tam nail ola bilməsi daxildir. Həmçinin hər bir insanın nəslinin kökü ailənin mənəvi həyatından gələn mənəvi şüur və əxlaqi şüura dayanmışdır.

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyət tərbiyəsinin metodologiyasını yaranmışın vəhdətdə ikilik mövcudluğunun dialektikası təşkil edirdi. Bu ikilik ya bir-biri ilə mübarizədə, ya da ki, bir-biri ilə yanaşı əlaqədə, münasibətdə və inkişafda olur. Hər üç halda ziddiyyət, ardıcıl və əlaqəli şəkildə gedir. Böyük tamın (Aləmin-T.X) kiçik tamı olan insanda bir-birinə zidd meyillər, hisslərə və duyğular mövcud olur. O, ali şüura, düşüncəyə, nitqə, eləcə də əməl qüvvəsinə malik olduğu üçün öz ikililiyini münasibət və ünsiyyət fəaliyyəti ilə bütövləşdirə bilər. Qeyd edək ki, bu münasibət və ünsiyyətin mayasını məhəbbət hissi təşkil edirdi. Azərbaycanın klassik filosof və pedaqoqları insanın psixi həyatının necəliyini onun orqanizminin keyfiyyətləri ilə əlaqələndirdiklərindən şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmunu pedaqoji-psixoloji birliklərlə yanaşı daxil edilmişdir. Buna görə də, şəxsiyyətin sosial mahiyyəti bitki və heyvanatla əlaqəli biliklər zəminində şərh edilmiş və aşkarlanmışdır. Onlar insanı canlı yaranış mövcudluğundan biri saymış, heyvanat qrupuna daxil etmiş, insanı yalnız ağılı, düşüncəsi, nitqi və şüurlu fəaliyyəti ilə fərqləndirmiş, ali şüurlu və yaradıcı varlıq adlandırmışlar. Ona görə də, şəxsiyyət tərbiyəsini və insanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını dərk etmək üçün tərbiyə edəndən psixologiya, pedaqogika, fəlsəfə, əxlaq, biologiya, o cümlədən kosmologiya, astrologiya və şəriət elmlərini bilmək tələb olunmuşdur.

Şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununa daha çox əqli və əxlaq tərbiyəsində diqqət yetirilirdi. Çünki insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında onun idrakı imkanları və ictimai münasibətləri əsas götürülür onlardan istifadə edərək və onları zənginləşdirərək fəaliyyət şəraiti yaradılır.

Qeyd edək ki, insanın əqli tərbiyəsi və düşüncəsinin yüksək olması, çevikliyinə və sürətliliyinin yüksək olması və insan, təbiət, kosmik, eləcə də dünya haqqında biliklərə yiyələnməsi insanın şəxsiyyət tərbiyəsində əsas komponentlərdən biri hesab edilmişdir. X.Şirvani, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Əhvədi, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzuli kimi orta əsr dahi Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsrlərində şəxsiyyətdə ən ali keyfiyyət ağıllılıq hesab edilmişdir. Bütün digər müsbət keyfiyyətlərin qazanılmasında ağıl əsas götürülmüşdür. Buna görə də, insanda kiçiklikdə ağılı inkişaf etdirmək, hər işə ağıllı yanaşmaq keyfiyyəti yaratmaq tərbiyənin vəzifəsi kimi irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində əxlaq tərbiyəsi şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununun ən zəngin hissəsidir. Şəxsiyyətin necəliyi ilk əvvəl əxlaq tərbiyəsi ilə qiymətləndirilir. Çünki, əxlaqi kamillik insanın öz-özünü başa düşdüyü və tanıdığı zamandan meydana çıxır. Əxlaq tərbiyəsinin məzmununa daxil edilən əsas əxlaqi keyfiyyətlər isə bunlardır: xeyirxahlıq, rəhmdillik, səxavətlik, qənaətcillik, sözbütövlük, ədalətlik, işgüzarlıq, zəhmətsevərlik, böyük-kiçik yerini bilmək, təvazökarlıq, düzlük, doğruluq, saflıq, əqidə bütövlüyü, yaxşılıq, söz və əməl birliyinə riayət etmək, vədə xilaf çıxmaq, şərəf və ləyaqəti qorumaq, yoldaşlıq və dostluqda sədaqətli, doğru-düzgün olmaq, dözümlülük, təmkinlilik, səbirlik, sülh sevərlik, kinli olmamaq, nəfsi toxluq, halallıq, inam, iman, sədaqətlik və s.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmunu ilə əlaqədar olaraq, ağılın və əxlaqın tərbiyəsinə və eləcə də ruhi tərbiyəyə daha çox diqqət yetirilmişdir. Çünki, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında ilk öncə onun idraki imkanları və ictimai münasibətləri əsas götürülürdü. Həmçinin onlardan istifadə edərək şəxsiyyət zənginləşdirilir, fəaliyyət şəraiti yaradılırdı.

Şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununa daxil edilən ağıl tərbiyəsi göründüyü kimi, yalnız biliklilik, elmlərə yiyələnmə və alimlik kimi qiymətləndirilmir, həm də əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmə vasitəsi və bu keyfiyyətlərdən istifadə edə bilmək imkanı nəzərdə tutulurdu. Buna görə də, ağılın tərbiyəsi ilə əxlaqın tərbiyəsi bir-biri ilə sıx əlaqələndirilir və vəhdətdə götürülür. İnsan ağılı və düşüncəsinin yüksək olması, dərinliyi, çevikliyi, sürətliliyi və insanın dünya haqqındakı bilikləri şəxsiyyət tərbiyəsinin əsas komponentləri hesab edilirdi. Buna görə də, insan kiçik yaşlarından ağılı inkişaf etdirməyi və hər işdə ağıllılıq nişanəsi göstərməyi bacarmalıdır. Ağıl hər zaman ən gözəl keyfiyyət hesab edilmişdir.

Qeyd edilən bu ağıl tərbiyəsi orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində də özünü təsdiqləmişdi. Tədbirlik, eləcə də öz yerini bilmək, özünü və digərlərini qiymətləndirmək bacarığı, özünü inkişafa və təkmilləşdirməyə sövq etmək deməkdir. Bilik almağa cəhd göstərmək, idarəetmə qaydalarına, ictimai və hüquqi normalarına ədalətlə, vicdanla riayət etmək bacarığı bədəninin sağlamlığını qorumaqdır.

İdrakla əldə edilən əxlaqi keyfiyyətlər şəxsiyyətin formalaşmasına göstərdiyi təsir orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərində X.Şirvanin, N.Gəncəvinin, N.Tusinin, M.Əvhədinin, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətayinin, M.Füzulinin əsərlərində daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdı. Ağıllıq bəxti gətirməkdən üstün tutulur. Çünki ağıllıq daimi dövlət, ən gözəl zinət hesab edilir.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri X.Şirvani elmin böyük carçısı olmuşdur. Ağıl yüksək qiymətləndirən, insan zəkasını və onun yaradıcı qüdrətini alqışlayan mütəfəkkir müasirlərini dövrünün elmlərini öyrənməyə, həmçinin təbliğ etməyə çağırmışdır. O, yazırdı:

Mənəm-mənəm deyib öymə özünü,
Həmişə müxtəsər eylə sözünü.
Cahildir özünü tərif edənlər,
Çox bilirəm, - demə, - bilsən də əgər (5, 75).

Məlum olduğu kimi şəxsiyyətin formalaşması prosesi mürəkkəbdir. Bu prosesdə insanın əmək, fiziki, əqli, əxlaqi və estetik tərbiyəsi mühüm rol oynayır. Qeyd edək ki, insanın fiziki və mənəvi qüvvələrinin ahəngdarlığına yaxınlaşması şəxsiyyətin formalaşmasına da təsir göstərə bilər. Şəxsiyyətin formalaşması bütöv bir proses olmasına baxmayaraq tərbiyənin cəhətlərinin hər biri digərləri ilə qarşılıqlı əlaqədə şərtlənirdi. Eyni zamanda tərbiyə prosesi vahid özəyə malikdir. Bu özək bitkin şəxsiyyətin inkişafına kömək edir.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin, məzmununun ən zəngin tərkib hissəsi kimi göstərilmişdir. Şəxsiyyətin necəliyi öncə bununla qiymətləndirmişdi. Onu da qeyd edək ki, əxlaqi kamillik insanın öz-özünü başa düşdüyü və tanıdığı zaman meydana çıxır. N.Gəncəvi yazırdı:

Kim ki, öz-özünü düşmüşdür başa,
Ona ölüm yoxdur, o, olməz haşa...
Tanısan özünü, köçsən cahandan.
Yenə bu dünyada yaşayacaqsan,
Özündən hər kim ki, deyil xəbərdar,
Bir qapıdan girər, birindən çıxar (3, 26).

və yaxud

Ağıl-kamal bəsləməz, igidliyə ədavət,
Hünər də, igidlik də ədalətdir, ədalət (2, 84).

Professor Y.Talıbov yazırdı: “Nizamiyə görə insanı kamillik mərtəbəsinə ucaldan onun ağılıdır, elmidir. İnsan, ağıl-kamalı ilə şərəflidir. İnsana ədəb öyrədən də onun ağılıdır” (11).

N.Gəncəvinin “Xəmsə”sindəki elmləri şərti olaraq dörd qrupa bölmək olar:

1. İnsanı, bəşəri öyrənən elmlər;
2. Heyvanı, bitkini öyrənən elmlər;
3. Daşı, torpağı, yeraltı sərvətləri öyrənən elmlər;
4. Hərb elmləri;

Mütəfəkkirin əsərlərindəki qəhrəmanlar (Xosrov, Bəhram, Nofəl, İsgəndər, Nüşabə və s.) yuxarıda şərti olaraq dörd qrupa böldüyümüz elmlərin demək olar ki, hamısını bilirdilər. Nizamiyə görə ali şəxsiyyət filosofcasına düşünməli və bu elmlərin hamısına aşına olmalıdır.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində ən yaxşı əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər təbliğ edilmiş, pis və mənfi keyfiyyətlər isə tənqid edilmişdir. X.Şirvani, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Əvhədi, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzuli daima sosial-etik və əxlaq tərbiyəsi məsələlərinə diqqət yetirmişlər. Onların əsərlərində əxlaq tərbiyəsinin məzmununu geniş şəkildə açıqlanmış təbliğ olunmuşdur. Əsərlərində əxlaq tərbiyəsinin məzmununa daxil edilən əsas keyfiyyətlər xeyirxahlıq, təmkinlilik, düzlük və saflıq olmuşdur. Dahi mütəfəkkirlərimiz əxlaq tərbiyəsinin həm əxlaqi-saflaşdırıcı, həm

də əxlaqi formalaşdırıcı xüsusiyyətlərini əxlaqi kamilliyə çatmaq mövqeyindən müəyyənləşdirmişlər.

Dahi mütəfəkkir N.Tusi əxlaqi keyfiyyətlərin qiymətini və dəyərini onun təzahürü ilə müəyyənləşdirməyi lazım bilmişdir. O, insan xasiyyətini və vücudunu təbiətin ziddiyyəti hesab etmişdir. Ona görə də, o, tərbiyə işində hər insanın təbiətindəki fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almağı vacib hesab etmişdir. Mütəfəkkir əxlaqi keyfiyyətlərə daxil olan fəzilət xüsusiyyətləri haqqında məlumat verərkən elmi əsərlərə söykənmişdir. Onun fikrincə ən şərəfli sənət olan əxlaqın saflaşdırılması məsələsi şəxsiyyətin əxlaq tərbiyəsi sahəsində həm nəzəri, həm də praktik məsələləri əhatə etməli, özünün obyekt və predmeti olan elm sahəsi kimi öyrənilməlidir. Tusi “Əxlaqın saflaşdırılması” elminin məzmununda insan nəfsinin mahiyyətini, hikmətlərə yiyələnməsini və kamilləşmə yollarını pedaqoji-psixoloji əsaslarla şərh etmişdir. Mütəfəkkir yazırdı: “İlk növbədə uşağın təbiətinə, nəyə qabil olduğunu nəzər yetirmək, ağına, fərasətinə fikir vermək... vacibdir” (9, 160).

N.Tusi eyni zamanda insanda xoşagəlməz əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasını da izahını vermiş və onların aradan qaldırılması yollarını göstərmişdir. O, daha çox kəsalət və ətalət, cəhalət və nadanlıq, xüdpəsəndliyi, həyasızlığı və s. şəxsiyyəti mənəvi inkişafdan saxlayan amillər kimi göstərmişdir. Ona görə də, hətta müsbət keyfiyyətlərin özü belə ifrata vararsa və ya lazımınca meydana çıxmazsa, mənfi keyfiyyətlər şəklinə düşə bilər.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri M.Əvhədi də tərbiyə olmadan insanın lazımınca formalaşmayacağına göstərmişdi. Əvhədinin fikrincə, meyvə almaq üçün bağban ağaclara qulluq etdiyi kimi, insan da şəxsiyyət kimi formalaşmaq üçün tərbiyəyə möhtacdır. O, yazırdı: “Tərbiyə almaq o qədər də asan iş deyil, çətindir, lakin sonu şirindir” (8, 98). Onu da qeyd edək ki, Əvhədi özbaşına böyüməyi ən qorxulu hal hesab etmişdir.

M.Əvhədi digər mütəfəkkirlərdən fərqli olaraq uşağın tərbiyəsini dayəyə tapşırmağa qarşı çıxmışdır. Onun fikrincə, övladın tərbiyəsi ilə ancaq valideynlər, xüsusilə də ata məşğul olmalıdır. O, yazırdı:

Özün əkdüyünə, ey ata inan,
Yaxşı olar, özün olasan bağban...
Bağda budaq sınsa qəm çəkməz baxan
Onun hər dərini bil çəkər bağban (8, 111).

Mütəfəkkir başqa bir əsərində yazırdı: “Övladın gül də olsa sənindir, tikan da” (8, 93). Ona görə də, elə etmək lazımdır ki, övladın gül olsun, tikan yox. Əvhədi yazırdı:

O, bir xəzinədir, qorunsa əgər,
Yoxsa zəhmətlərin olacaq hədə
Sənindir, gül olsun, o yaxud tikan,
Özün əkdüyünü xar etmə, aman (8, 112).

Onu da qeyd edək ki, mütəfəkkir əsərlərində tərbiyəni sadə və əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərlə məhdudlaşdırmışdır. O, elm, danışıq, və peşə öyrətməyi də tərbiyə işinə daxil etmişdir. Mütəfəkkirin fikrincə elm öyrənməyin yollarına bələd olandan sonra hər kəs öz-özünü elm ilə kamilləşdirməyə çalışmalıdır. Əvhədi elmi kamillik mənəvi saymış və şəxsiyyəti elmsiz formalaşdırmağı mümkün hesab etmişdir.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri İ.Nəsimi şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə amilinə toxunmuşdur. O, yazırdı: “Tərbiyə böyük aləmdə, kiçik aləm olan insanı fəaliyyətə hazırlayır, özünə, özünü tanıdır. Bütün maddi və mənəvi aləmi özündə birləşdirən “mən”ini inkişaf etdirir və haqqa qovuşdurmuş olur” (7, 87).

Nəsimiyə görə tərbiyə insanın özünüdərkinə şərait yaratmalı, kömək etməlidir. Özünüdərk təlim yolu ilə, biliklərə yiyələnməklə baş verir. Belə ki, bu yönümü istiqamətləndirən iradəlilik və ağıllıq keyfiyyətlərini də tərbiyə formalaşdırır.

Dahi orta əsr Azərbaycan mütəfəkkiri Ş.İ.Xətəiyə görə özünü dərk edən və anlayan insan öz kimliyini, özünü, nəfsini bilməli, büdrəmələrə və cinayətlərə yol verməməlidir. Onuda qeyd edək ki, Ş.İ.Xətəyi irsən saf olmayan təbii imkanlı şəxsləri tərbiyə ilə saflaşacağına inanmışdır. Güzgüsü

pak olmayan insan Xətəiyə görə ən yaramaz insandır. Belə insanların yaxşılığına və insan adını doğrultmasına heçbir ümid yoxdur. O, yazırdı:

Bilməyən kəndi vücudun, həqqi bilməz, lacərəm,
Kim ki, bildi nəfsini aləmdə gümrah olmadı.
Güzgüsü pak olmayanın çarəsi yoxdur pasinə
Qaldı məhrum ta əbəd ol anə həmrəh olmadı.
Hər nə qılsan nikü bəd, axır sana ol tuş olur,
Çəkmədi şərməndəlik, hər kim ki, bədxah olmadı (6, 171).

Mütəfəkkir bu şeirində yaxşılığın hər kəsin özü üçün yaxşılıq bədxahlığın da eləcə bədxahlıq doğurduğunu bildirmişdir. O, eyni zamanda insanın öz vücudunu bilərək özünü təkmilləşdirməsi və formalaşdırması ilə məşğul olmasını da məsləhət görmüşdür.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri M.Füzuli də insana və yaradıcı gücünə inanmış, bu gücü tərbiyə ilə istiqamətləndirməyini bilirmişdir. O, əsərlərində göstərmişdir ki, insan səy və inad etsə quru ağacların bar verməsinə xaraba səhraların da lələzərə çevrilməsinə nail ola bilər. Ona görə insanın insan ləyaqətinə çatmasında elmin, maarifin gücünə inanırdı. Mütəfəkkir tərbiyə alanın səyindən bəhs etdiyi kimi, tərbiyə verənin də məsuliyyətini unutmamışdır. Professor Ə.Seyidov yazırdı: “Füzuli göstərir ki, tərbiyə verən öz işini çox məsuliyyətlə yerinə yetirməli, xüsusi səy və diqqətlə tərbiyə işi ilə məşğul olmalıdır. Lazım gəldikdə tərbiyə etdiyi şəxsə “ciyərdən qan” verməlidir (10, 194).

Qeyd edək ki, Füzuli belə bir tərbiyəni yalnız məktəb yaşından deyil, körpəlikdən verilməsini düzgün hesab edirdi. Onun fikrincə balaca uşağı hansı məqsəd üçün tərbiyə etsən, o cür də yetişəcəkdir. O, uşağı nəzarətsiz və özbaşına buraxmağın qəti əleyhinə çıxmış, mütləq məktəbdə təlim-tərbiyə almağa cəlb etməyi vacib saymışdır.

M.Füzuli əsərlərində tərbiyənin məzmununu və vəzifəsini geniş planda, yəni əqli, əxlaqi, estetik, fiziki və əmək-peşə hazırlığı səviyyəsində verilməsini göstərmişdir. Mütəfəkkir dövründə feodalizm yüksək inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə feodallar öz övladlarına əsilzadə tərbiyəsi veririr, fiziki tərbiyədən və əmək tərbiyəsindən çəkirmişlər. Füzuli isə tələb edirdi ki, uşaq kimin övladı olursa olsun hərtərəfli və ahəngdar tərbiyə olunmalıdır. Əgər tərbiyə düzgün aparılmazsa tərbiyə olunandan tam, bütöv insan formalaşmaz. Mütəfəkkir bu haqda yazırdı:

Ey xacə, gər qulundan oğulluq murad isə,
Şəfqət gözülə bax ona daim oğul kimi.
Gər oğluna dilərsən ola sahibi-ədəb,
Əlbəttə, eylə zillətə mötəd qul kimi (1, 79).

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununa daxil edilən əqli tərbiyə yalnız biliklilik, elmlərə yiyələnmə və alimlik kimi qiymətləndirilmiş, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmə vasitəsi və eləcə də, bu keyfiyyətlərdən istifadə imkanını kimi nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də, onların əsərlərində əqli tərbiyə ilə əxlaq tərbiyəsi daima bir-birilə sıx əlaqələndirilmiş və vəhdətdə götürülmüşdür.

Qeyd edək ki, təhsil almaqla və səyahətlərə çıxmaqla insan aqlını dərinləşdirir, təkmilləşdirir hərəkət və davranışlarında tələbat və ehtiyaclarının ödənilməsində yüksək əxlaqi keyfiyyətlərdən istifadəyə səy edir. İnsan özünü yüksək səviyyədə təzahür etdirməyə xeyir ziyandan çox olar. Ağıllığı təmin edən öyrənmə, təhsil və bilik fayda verir. Ona görə ki, təhsil şəxsiyyətin kamilliyini təmin edir. Onu da qeyd edək ki, şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununda əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə və fiziki tərbiyə məsələlərinə də yer verilmişdir. Bir-biri ilə sıx əlaqədə və vəhdətdə olan tərbiyənin bu növləri şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına xidmət etmişdir. Əməksevərlik, peşəkarlıq, zəhmətə qatlaşma, sağlamlıq, gümrahlıq və çeviklik kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan insanlar həm də xeyirxah və ədalətli, yetkin və müdrik, kamil insan və əsil şəxsiyyət sayılmışlar.

Şəxsiyyət tərbiyəsinin vəzifələri sırasında ahəngdar inkişafı təmin etmək, insanı kamillik səviyyəsinə yüksəltmək, insanı təbii və sosial vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirməyə hazırlamaq mühüm yer tutur. Bu vəzifələrin düzgün yerinə yetirilməsi üçün böyüyən insandan öncə ailə tərbiyəsinin düzgün qurulması tələb olunmalıdır.

Təsadüfi deyildir ki, orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində ailə ilkin tərbiyə ocağı sayılmış, uşağın həyatda əldə etdiyi bütün qabiliyyət və keyfiyyətlərdə ailənin mühüm əhəmiyyət daşıdığı qeyd edilmişdir. Ata və ananın tərbiyəçilik funksiyası şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində sosial bərabərlik və ümumilik arzu olunmuşdur. Lakin, real olmadığından hər bir şəxsə tərbiyəlilik tələbləri ayrıca verilmiş və hər bir insanın özünü şəxsiyyət kimi təkmilləşməsi özündən asılı hesab edilmişdir.

Qeyd edək ki, hər kəs öz mövqeyini və eləcə də, yaşayışını, qazandığı əqli, əxlaqi, fiziki, estetik, əmək tərbiyəsi hazırlığı ilə təmin etməlidir. Cəmiyyətdə əsrlərlə təcrübə keçərək formalaşan əxlaq normaları və insanın əxlaq tərbiyəsinin məzmununu və vəzifələrini müəyyənləşdirmiş və şəxsiyyətin başlıca keyfiyyətinə çevrilmişdir.

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmununda ilk öncə insanların bir-birilə ünsiyyət və münasibət mədəniyyətinə, davranış tərzinə və normalarına yiyələnməsi yer tutmuş, cinslərarası ünsiyyət, münasibət və davranış xüsusiyyətləri üstünlük təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Füzuli M. Əsərləri, IV c. Bakı, Azərbaycan EA, 1961
2. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi, Bakı, Azərnəşr, 1953
3. Gəncəvi N. Yeddi gözəl, Bakı, Yazıçı, 1983
4. Həşimov Ə. Ş. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri, Bakı, Maarif, 1970
5. Xaqani Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1978
6. Xətayi Ş. İ. Keçmə namərd körpüsündən, Şeirlər və poemalar, Bakı, Yazıçı, 1988
7. İmadəddin N. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Lider, 2004
8. Marağalı Ə. Cami-Cəm, Bakı, Azərnəşr, 1970
9. Paşayev Ə. X., Rüstəmov T. A. Pedaqogika, Bakı, Çarşıoğlu, 2002
10. Sadiqov T. A. Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin
11. www.bakunights.net/.../2993-qurani-kerimdeki-möcüzeler.html

ABSTRACT

Taleh Khalilov

MEDIUM TERM DEPENDS ON THE SUBJECT AND TASKS OF PERSONALITY TRAINING

The article analyzes the views of the medieval thinkers on the content and duties of personality education. It was then learned that the idea of medieval Azerbaijani thinkers was to give more preference to the formation of personality. Therefore, they have specifically corroborated the content, essence, principles and methods of personality education. They have explained the individual, person, identity and human understanding through the internal and external contradictions of the identity formation.

Medieval Azerbaijani thinkers have been demanded for their public position and position in the society, and it has been assessed by these criteria. Therefore, parenting should be duly carried out as a tutor and should be a perfect translator of generations. The personalities that govern the society must be fair, patient, courageous, kind and courageous and should become examples for the people. Such people should stimulate the development of personal integrity and citizen dignity in each individual by creating a normal social and moral environment.

It should be noted that the concept of personality formation has been thoroughly developed, self-understanding and self-improvement through the influence of human biological, sociological and socio-educational factors. Because consciousness, communication and activity have been considered as an integral part of the personality. The development of personality has been shaped by the effects of external influences and internal forces.

In modern conditions there is a rich pedagogical heritage for the formation of personality integrity. The pedagogical ideas of prominent medieval Azerbaijani thinkers such as X. Shirvani, N.Gandjavi, N.Tusi, M. Avhadi, I. Nasimi, Sh. Khatayi and M. Fuzuli can be taken as scientific-pedagogical basis and example in modern education. Their ideas about the formation of personality constitute the scientific basis of the theory of national education.

РЕЗЮМЕ

Талех Халилов

СРЕДНИЙ СРОК ЗАВИСИТ ОТ ТЕМЫ И ЗАДАЧИ ОБУЧЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье анализируются взгляды средневековых мыслителей на содержание и обязанности личностного воспитания. Затем выяснилось, что идея средневековых азербайджанских мыслителей заключалась в том, чтобы отдавать предпочтение формированию личности. Поэтому они специально подтвердили содержание, сущность, принципы и методы обучения личности. Они объяснили индивидуальность, личность, идентичность и понимание человека через внутренние и внешние противоречия формирования идентичности.

Средневековые азербайджанские мыслители требовали своей общественной позиции и позиции в обществе, и это оценивалось по этим критериям. Поэтому воспитание должно быть надлежащим образом проведено в качестве преподавателя и должно быть совершенным переводчиком поколений. Личности, которые управляют обществом, должны быть справедливыми, терпеливыми, мужественными, добрыми и мужественными и должны стать примерами для людей. Такие люди должны стимулировать развитие личной неприкосновенности и достоинства граждан в каждом отдельном случае путем создания нормальной социальной и моральной среды.

Следует отметить, что концепция формирования личности была основательно развита, самопонимания и самосовершенствования благодаря влиянию биологических, социологических и социально-образовательных факторов человека. Потому что сознание, общение и деятельность считаются неотъемлемой частью личности. Развитие личности формировалось под воздействием внешних воздействий и внутренних сил.

В современных условиях существует богатое педагогическое наследие для формирования целостности личности. Педагогические идеи видных средневековых азербайджанских мыслителей, таких как X. Ширвани, Н. Ганджави, Н. Туси, М. Авхади, И. Насими, Ш. Хатая и М. Физули, можно считать научно-педагогической основой и примером современного образования. Их идеи об образовании личности составляют научную основу теории национального образования.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

SƏMA MEHDİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:811.111

QEYRİ-DİL İXTİSASLARINDA XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRDƏ MOTİVASİYANIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Motivasiya və onun növləri, motivasiyanın aşağı düşmə səbəbləri, müsbət motivasiyanın inkişafı üçün pədaqoji şərtlər*

Key words: *motivation and its forms, the reasons of decreasing the motivation, pedagogical conditions for development of positive motivation*

Ключевые слова: *Мотивация и ее виды, причины снижения мотивации, педагогические условия для развития положительной мотивации*

Müasir dövrdə ingilis dilini öyrənməyə necə bir zəruriyyət yarandığı inkar olunmazdır. Bu cəhət onunla şərtlənir ki, hər şeydən əvvəl bu dilin beynəlxalq aləmdə təcrübi şəkildə öyrənilməsinin əhəmiyyəti gün-gündən artır. Bu cəhəti nəzərə alaraq ali məktəblərdə ingilis dilini ixtisas sahəsi kimi seçməyən tələbələrin də bu dili öyrənmələri xüsusi vaciblik qazanır. Şübhəsiz, ingilis dili müəyyən səylər, ağır əmək, gərgin zəhmət tələb edən fəndir. Təbii ki, bu fənnin çətinliyi bir də ondan ibarətdir ki, tədris standartlarına tələblərinə uyğun olaraq qeyri-dil ixtisaslarına yiyələnən tələbələrin ingilis dilini müntəzəm, sistemli kurslar kimi öyrənmələri nəzərdə tutulmur. Bu səbəbdən və digər səbəblər üzündən tələbələrin tədris fənni kimi xarici dilləri öyrənmələrinə motivləri aşağı olur.

Qeyd edək ki, pədaqoji-metodik tədqiqatlarda motivasiya müxtəlif aspektlərdən öyrənilir. Bu cəhət anlayışın mahiyyətinin şərhinə müxtəlif yanaşmaların olması ilə birbaşa bağlıdır. Motivasiya probleminin mürəkkəb və çoxcəhətli olmasının şərti hər şeydən əvvəl, bu anlayışın mahiyyətidirsə, deməli, onun strukturu, təbiəti, həmçinin öyrənmə metodları ilə də əlaqədardır. Pədaqoji ədəbiyyatda motivasiya anlayışına vahid proses kimi yanaşma nümayiş etdirmək mövqeyindən çıxış etməyən pədaqoqlar az deyil. Bununla belə tədqiqatçıların bir çoxu motivasiya probleminə düzgün elmi münasibət göstərmək səyləri ilə seçilir.

Məlumdur ki, motivasiya müxtəlif funksional qabiliyyətlərdən istifadənin məzmun istiqamətindən asılıdır. Motivasiya müxtəlif fəaliyyət imkanları və seçimin doğru-düzgünlüyü ilə də şərtlənir. Professor B. Əhmədov “motiv nədir “sualına qısa və aydın şərh verərək yazırdı:” Motiv stimulun şüurda əks olunmasıdır” (1, 138).

Digər bir tədqiqatçı isə bu anlayışı belə mənalandırır: “Motiv daxili səbəblərdən elə bir fəaliyyətdir ki, və ya elə bir hökm, yaxud hərəkətdir ki, bilavasitə təhrikə sövq edir” (4, 21.) Bütün tədqiqatlarda motivlər emosiyaların mənfi və müsbət olmasından asılı olaraq iki yerə bölünür: a) müsbət motivlər, b) mənfi motivlər

Şagird, tələbə, müəllim və məktəb rəhbərlərinin özünütəhsili haqqında tədqiqatlarda idarəetmənin nəzəri obyektini kimi, daha çox idrak prosesi kimi, başa vurulmuş təhsilin nəticəsi, insanın mənəvi inkişafı və özünü təkmilləşdirmə faktoru kimi öyrənilən motiv anlayışı özünütəhsil fəaliyyəti baxımından müəyyənləşdirilir və qiymətləndirilir. Araşdırdığımız tədqiqatlarda motiv anlayışı, onun mahiyyəti və məzmunu, insanda hansı motivlərin inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılması yolları haqqında ziddiyyətli, bəzən də kəskin fikir ayrılıqlarına rast gəlirik. Bir qism tədqiqatçılar motivlərin bir problem kimi həll olunmazlığını, hərtərəfli və sistemli şəkildə işlənilmədiyini haqqında qənaətlərini də buraya əlavə etsək fikrimizi bir daha möhkəmləndirmiş olarıq.

Motivlərin əsas funksiyaları və yaranma səbəblərinə gəlincə özünütəhsil və onun növləri ilə bağlı tədqiqatlarda fərqli cəhətlər, tam sistem təşkil etməyən fikirlər nəzərə çarpacaq dərəcədə olsa da mövcuddur.

Araşdırdığımız tədqiqatlarda sistemli təhsil və özünütəhsildə hansı motivlərdən istifadə olunduğunu öyrənməyə çalışdıq. Nəticədə tələbələrin özünütəhsil prosesində aşağıdakı motivlərin yarandığını müəyyənləşdirə mümkün oldu.

- öyrənməkdən zövq almaq, çoxlu biliklər əldə etmək istəyi;
- biliksiz yaxşı mütəxəssiz ola bilməyəcəyini başa düşmək;
- mənəvi cəhətdən çox inkişaf etmək istəyi;
- öyrənilən predmetin praktik əhəmiyyətini başa düşmək;
- perspektivin mövcudluğunu, seçdiyi ixtisasla bağlı fənni və fənnləri öyrənmək istəyi;
- idrak maraqları;
- geniş sosial mənada vətəndaşlıq motivləri;
- biliklərə yiyələnmənin (o cümlədən ingilis dilinin) öyrənilməsinin zəruriliyinin başa düşülməsi;
- vəzifə hissləri (borc, məsuliyyət hissləri və s.)
- hər hansı bir texnologiya ilə tanışlıq;
- ayrı-ayrı fənnləri öyrənməyə idrak maraqlarının yaranması;
- mənəvi-əxlaqi, fiziki tərbiyə və digər əxlaqi keyfiyyətlərin insanı peşə keyfiyyətlərini və ixtisasını müəyyən etməsi;
- bir ixtisas üzrə bacarıq növünün mənimsənilməsi və s.
- seçilmiş ixtisasın əhəmiyyətinin dərk olunması;
- kitab mütəlləsi;
- bizim dövrün hadisələrinin öyrənilməsi;
- cəmiyyət həyatı ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər

Motiv müəyyən tələbatın öyrənilməsi ilə əlaqədar insanı bilavasitə fəaliyyətə təhrik edən psixi hadisədir. Müasir psixologiyada “motiv” termini şəxsiyyətin fəallığını şərtləndirən müxtəlif psixoloji amilləri birləşdirmək üçün işlədilir. Əgər fəallıq ümumi tələblərdən doğursa, bu tələblərin konkretləşdirilməsi fəaliyyətin motividir. İnsan davranışının əsl motivini müəyyənləşdirmək üçün xarici şərait, onun daxili psixoloji səbəbi vəhdətdə götürülməlidir. Şəxsiyyətin dünyagörüşü, inamı, marağı, cəhdi, istəyi, arzusu onun fəaliyyətinin motivini müəyyən edir. Buradan çıxış edərək göstərməliyik ki, şəxsiyyətin davranışını düzgün müəyyənləşdirmək üçün onun həqiqi motivini müəyyən etmək lazımdır. Motiv və stimullar özünütəhsil mərhələləri ilə sıx bağlıdır. Müxtəlif mərhələlərdə bu və ya digər motivlər aparıcı olur, bəzi digər motivlər isə əksinə, az əhəmiyyətli olur. Onlardan bəziləri uzun müddət üçün sabit olur, digəri isə keçici. Motivlər özünütəhsilin müxtəlif mərhələlərində bu və ya digər həcmdə, bilavasitə stimullara uyğun olaraq özünü göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan və xarici ölkə alimləri motivasiyaya müxtəlif səviyyəli mürəkkəb sistem kimi, həmçinin insanın həyatının müxtəlif mərhələlərində özünəməxsus xüsusiyyət kimi baxır. Ali məktəb təlimində motivasiyaya xüsusi diqqət yetirilməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qeyridil ixtisasları üzrə tələbələrin xarici dilləri öyrənməsində motivasiya aşağı olur. Bu zaman motivasiyanın aşağı düşməsi iki səbəbdən baş verə bilər. Bu səbəblərdən birincisi müəllimlərdən, ikinci qrup səbəblər tələbələrin özlərindən asılıdır. Müəllimdən asılı olan səbəblər aşağıda göstərilənlə birbaşa bağlıdır:

- tədris materialının düzgün seçilməməsi;
  - tələbələrin tədris material ilə həddən artıq yüklənməsi;
  - müəllimin müasir təlim metodlarını mənimsəməsinin aşağı səviyyədə olması;
  - müəllimin uşaqlarla münasibətini qurmağı bacarmaması;
  - tələbələrin təlim işlərini biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə qurmasını təşkil edə bilməməsi və s.
- Motivasiyanın aşağı düşməsinin tələbdən asılı olmasının səbəbini müəyyənləşdirmək istəsək xüsusi olaraq aşağıdakıları göstərmək mümkündür;
- bilik səviyyəsinin aşağı olması;
  - tədris fəaliyyəti üzrə motivlərin formalaşdırılmaması;

- bilikləri müstəqil şəkildə mənimsəməyin üsul, vasitə və priyomlarına malik olmaması;
- tələbə kollektivi ilə münasibətlər qurmaqda çətinlik çəkməsi və s.

Qeyd edək ki, xarici dillərin öyrənilməsi prosesində motivasiyanın iki növü ayırd edilir: xarici mötəvlər və daxili mötəvlər.

Xarici mötəvlər ictimai (geniş mənada sosial) və şəxsi mötəvlərə bölünür. Müvəffəqiyyət əldə etmək üçün müəyyən məqsədlərə xidmət edən mötəvlər (şagirdin qiymət almaq xatirinə yerinə yetirdiyi işlər), özünü təsdiq etmək, hər hansı bir sahədə uğur qazanmaq, bu məqsədə çatmaq arzusu ilə yaranan digər mötəvlər (uşağın təlim fəaliyyəti valideynin, yaxud müəllimin səyləri, güc tətbiq etməsilə yerinə yetirilirsə) xarici mötəvlərdir.

Tələbənin idrak prosesinin əsas aparıcı qüvvəsi təlim fəaliyyəti zamanı üzə çıxan daxili mötəvlərdir. Motiv bu növü müstəqil fəaliyyətin hərəkətverici qüvvəsidir. Pedaqoji ədəbiyyatda fəaliyyətin daxili mötəvlərinin dörd xarakter xüsusiyyəti müəyyən edilmişdir:

- Yeniliyə səy göstərmək;
- Dünyanı (aləmi) səmərəli şəkildə mənimsəməyə səy göstərmək;
- Tələbənin öz fəaliyyətinin nəticələrinə doğru davamlı səylər göstərməsinə nail olmaq;
- Tələbənin özünü ifadə etmə tələbinə uyğun olaraq yaradıcı və konstruktiv “Mən”in üzə çıxması, özünü reallaşdırma, özünü aktuallaşdırma, özünü dərk etməyə səylərini artırmaq.

Motivasiyanın strukturunda təlim mötəvləri xüsusi yer tutur. Təlim motivasiyası tələbələrin şəxsi potensialının təzahürüdür. Daxili motivasiyanın əsas komponentləri sırasında aşağıdakı mötəvləri göstərmək olar: vətəndaşlıq (cəmiyyətin gələcək həyatına hazır olmağı öyrənmək), idraki (bilik və bacarıqlara yiyələnmək), maddi mötəvlər (öz gələcəyinin ilkin maddi şərtini hazırlamaq) və s.

Beləliklə, yekun nəticə kimi göstərmək olar ki, qeyridil ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə xarici dilləri öyrəndikdən müsbət təsirlər kimi pedaqoji şərtlər daxilində aşağıdakı mötəvlərdən istifadə etmək fayda verir:

a) Daxili motivasiyanın inkişafına təsir edən şərtlər: ixtisasa maraq və gələcək ixtisas fəaliyyəti üçün alınmış biliklərin nəzəri və təcrübə əhəmiyyətinin dərk olunması, professional-psixoloji fəaliyyətin xüsusiyyətlərinin hesaba alınması, fərdi öyrənmə əsasında tədqiqatçılıq vərdişlərinin formalaşdırılması.

-müəllim, onun şəxsi keyfiyyətləri, metodik savadı, müəyyən ixtisasa istiqamətliliyi, məşğələnin emosional dolğunluğu.

b) xarici mötəvlərin inkişafına təsir edən şərtlər: müvəffəqiyyət üçün situasiyanın yaradılması, məşğələlərin yarış xarakterli olmasına səy göstərilməsi, məşğələnin kommunikativ istiqamətli olmasına nail olmağa təşəbbüs edilməsi və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B, Rzayev A. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri, Bakı, a. “Maarif” nəşriyyatı, 1983
2. Paşayev Ə, Rüsəmov F, Pedaqogika, Bakı, Nurlan, 2007
3. Əliyev R, Elmi işlərin yerinə yetirilməsi metodikası, Bakı, 2016
4. Подготовка учащихся к смобразованию - актуальная задача школы (Редколлегия Б. Ф. Райский), Волгоград, 1986

ABSTRACT

Mehdi Sema

THE DEVELOPMENT OF THE MOTIVATION OF THE STUDENTS OF NON-LINGUISTIC SPECIALTIES

The development of motivation of studying of a foreign language of the students of non-linguisticspecialties during the institute years is viewed in the article. The creation of definite pedagogical conditions rendering the positive effect on motivation of studying a foreign language is also examined.

РЕЗЮМЕ

Мехти Сама

РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИИ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА У СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

В статье рассмотрено развитие мотивации изучения иностранного языка у студентов неязыковых специальностей на этапе вузовского обучения, а также создание определенных педагогических условий, оказывающих положительное воздействие на мотивацию изучения иностранного языка. Мотивация и ее виды, причины снижения мотивации, педагогические условия для развития положительной мотивации.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

ZÜLFİYƏ İSMAYILOVA

Naxçıvan MR Dövlət Arxivi

arxiv@nakhchivan.az

UOT:378

NAXÇIVAN PEDAQOJİ MƏKTƏBİNİN 1965-Cİ İLDƏN 1971-Cİ İLƏ QƏDƏR FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: *Naxçıvan Pedaqoji Məktəbi, məktəbəqədər tərbiyəçi ixtisası, bədən tərbiyəsi, Əsgər Əhmədov, Səkinə Bağirova, abituriyent*

Key words: *Nakhchivan Pedagogical School, preschool tutor qualification, physical education, AsgarAhmadov, SakinaBagirova, applicants*

Ключевые слова: *Нахичеванское Педагогическое Училище, специальность дошкольного воспитателя, физкультура, Аскер Ахмедов, Сакина Багирова, абитуриент*

Naxçıvan Pedaqoji Məktəbinin 25 illik fasilədən sonra yenidən Naxçıvan şəhərində təşkil edilməsi pedaqoji kadrlara olan ehtiyacın hələ də tam ödənilməməsi idi.

Naxçıvan Pedaqoji Məktəbi yarandığı 1922-ci ildən 1941-ci il də daxil olmaqla şərafli bir yol keçmişdir. 19 il davam edən fəaliyyəti dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasının pedaqoji kadrlarının hazırlanmasında misilsiz xidməti olmuş, məktəbin ibtidai məktəbdə sinif müəllimi ixtisası ilə bitirən məzunlar Naxçıvan MR-də savadsızlığın ləğvində müəllimə olan ehtiyacı ödəməkdə xüsusi rol oynadılar.

Naxçıvan Dövlət Müəllimlər İnstitutunun yaranması ilə əlaqədar 1941-ci ildə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunun fəaliyyəti dayandırıldı, Ordubad Pedaqoji Məktəbinə birləşdirildi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında pedaqoji təhsilli müəllimlərə ehtiyacı nəzərə alaraq, Naxçıvan şəhərində pedaqoji məktəbin təşkili məsələsinə yenidən müzakirəyə başladılar. Bu Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığının fondunda saxlanılan arxiv sənədlərində öz əksini tapmışdır.

Naxçıvan MSSR Xalq Komissarlar Sovetinin 28 fevral 1945-ci il tarixli 45№-li qərarında Naxçıvan şəhərində Pedaqoji Texnikumun yenidən yaradılması haqqında qərar qəbul olunmuşdur. Qərarla 1945-ci ilin 1 sentyabrdan Naxçıvan şəhərində 2 sinifdən ibarət 60 nəfərlik pedaqoji texnikumunun açılması üçün Naxçıvan MSSR Xalq Maarif Komissarlığına icazə verilməsi Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetindən xahiş edilsin. Lakin Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının razılığı tələb olunur [1, siyahı.1, iş.373, səh.10].

Naxçıvan şəhərində təşkil ediləcək yeni Pedaqoji Texnikumun şəhər 3 №-li beynəlmiləl orta məktəbin binasında yerləşdirilməsi Naxçıvan MSSR XMK-ı Əliyev yoldaşa tapşırılsın.

Lakin bu haqda qərar Azərbaycan SSR Xalq Komissarlar Soveti tərəfindən təsdiq olunmamışdır. Məktəbin 1941-ci ildən sonrakı fəaliyyəti arxiv sənədlərində öz əksini tapmamışdır.

Böyük Vətən Müharibəsindən sonra dinc quruculuq dövründə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu və Ordubad Pedaqoji Məktəbinin məzunları hesabına Naxçıvan MR müəllim potensialı artmış, hər iki məktəbin məzunları ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak etmişdilər.

1954-cü ildə Cəlil Məmmədquluzadə adına Müəllimlər İnstitutunun, 1958-ci ildə Ordubad Pedaqoji Məktəbinin fəaliyyətinə xitam verildi.

Bundan sonra Naxçıvan MSSR məktəblərini ali təhsilli müəllimlərlə təmin edilməsi Azərbaycanın ali məktəblərinin əyani və qiyabi şöbəsini bitirmiş məzunlar hesabına nail olundu.

Naxçıvan MR-da müəllim kadrlarının hazırlanması qarşıda duran əsas məsələlərdən biri idi. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Naxçıvanda Pedaqoji Məktəbin yenidən fəaliyyətə başlaması məsələsi ortaya qoyuldu. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti, Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinə edilən müraciətlər öz nəticəsini verdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 21 iyul 1965-ci il tarixli 453 №-li qərarına əsasən Naxçıvan şəhərində Pedaqoji Texnikumun yenidən təşkilinə icazə verildi.

Qərarla göstərilirdi: Naxçıvan şəhərində Pedaqoji Məktəbin təşkili haqqında.

1. 1 sentyabr 1965-ci ildə Naxçıvan şəhərində Pedaqoji Texnikum təşkil edilsin.
2. 1965-1966-cı tədris ili üçün 120 nəfərlik qəbul planı təsdiq edilsin.
3. Məktəbə 10 gün müddətinə direktor, direktor müavinliyinə namizədlər seçilsin.
4. Maliyyə Şöbəsinə tapşırılsın ki, heyətin ştat cədvəli hazırlansın.
5. Mikayılov H. yoldaşa tapşırılsın ki, texnikum metodik vasitələrlə təmin edilsin.
6. Təchizat şöbəsinə tapşırılsın ki, müvafiq avadanlıqlar, inventarlar seçilsin və texnikum təmin edilsin.

7. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti, Azərbaycan SSR Maliyyə Nazirliyinə bunları hazırlamaq üçün əmr verilsin [2, siyahı.1, iş.3, vər.15].

1965-1966-cı dərs ili üçün tələbə qəbulu elan olundu. Naxçıvan MR VII-VIII və X-XI sinif bazasından tələbə qəbulu başlandı.

9 avqust 1965-ci il tarixdə 37 №-li əmrlə 1965-1966-cı tədris ilində Naxçıvan Pedaqoji Məktəbində qəbul imtahanları aparmaq üçün Naxçıvan MR-da ən yaxşı müəllimlərini cəlb etdilər.

Komissiyanın tərkibinə Əyyub Cəfərov (Şıxmahmud), Şəmil Allahverdiyev (Naxçıvan şəhəri), İzzət Maqşudov (Naxçıvan Müəllimlər Təkmilləşdirmə İnstitutu), Bəhman Qasimov (Naxçıvan RXMŞ), İbrahim Nuriyev (Bənəniyar), Vəliyəddin Əliyev (Nurs), Nail Nəcəfov, Tərhan Sultanov və b. cəlb olundu.

25 avqust 1965-ci ildə Naxçıvan Pedaqoji Məktəbin İmtahan Komissiyasının ilk iclası keçirilir. İclas 1965-1966-cı dərs ili üçün məktəbə tələbə qəbulunu yekununa həsr olunur. İmtahan komissiyasının sədri Əsgər Əhmədov öz çıxışında bildirmişdir ki, məktəbə qəbul üçün 532 nəfər abituriyentin buraxılmış, 211 nəfər VII-VIII sinifi bitirmiş, 321 nəfər abituriyent X-XI sinifi qurtarmışdır. İmtahanlardan 314 nəfər qeyrikafi almış, 265 nəfər müvəffəqiyyətlə imtahan verərək müsabiqəyə buraxılmışdır.

Bu tələbələr müsabiqəsiz Naxçıvan Pedaqoji Məktəbə qəbul olunmuşdular:

1. Məmmədova Mədinə Allahverdi qızı (Dəmirçi);
2. İsmayılov Bağdagül İsmayıl qızı (Dəmirçi);
3. Seyidova Həcər Həsən qızı (Qarabağlar);
4. Əliyeva Rəna Nafi qızı (Xok);
5. Seyidova Əminə Mahmud qızı (Qarabağlar);
6. Muradova Xanımzər Vəli qızı (Bənəniyar);
7. Yusifova Laçın Məmmədəli qızı (Bənəniyar);
8. Əbdülova Zəhra Həsən qızı (Yaycı);
9. Abbasova Esmira Abbas qızı (Yaycı);
10. Mehdiyeva Səkinə İmamqulu qızı (Nehrəm);
11. Hacıyeva Leylan Səftər qızı (Nehrəm);
12. Rüstəmovə Tamara Sadıq qızı (Cəhri) [3, siyahı.1, iş.1, vər.10].

Cəfərova Bəsti Əyyub qızı, Quluyeva Elmira Salman qızı, Nəbiyeva Esmira Yusif qızı, Kərimova Zemfira Nağı qızı, Nağıyev İslam Məmmədəli oğlu, Mehdiyev Nizami Həsən oğlu, Məmmədova Tamella Orucəli qızı topladılar.

Əliyev Telman Elxan oğlu, Məmmədova Solmaz Cabbar qızı, Əsgərov Məmməd Əyyub oğlu imtahanlardan yüksək bal toplayaraq pedaqoji məktəbin tələbəsi oldular [4, siyahı.1, iş.2, vər.12].

Bundan başqa Naxçıvan rayonu (indiki Babək) üzrə X-XI bazadan 21, İlic (Şərur) VII-VIII bazadan 14, X-XI bazadan 13 şagird, Culfa rayonu üzrə VII-VIII bazadan 10 şagird, X-XI sinif bazasından 9 şagird, Şahbuz rayonu üzrə VII-VIII sinif bazasından 10 şagird, X-XI bazadan 16 şagird, Ordubad rayonu üzrə VII-VIII siniflər üzrə X-XI bazadan 5, X-XI bazadan 18 nəfər, Ecmiədzin və Sisyan rayonu üzrə 3 nəfər abituriyent Pedaqoji məktəbə qəbul oldu [5, siyahı.4, iş.2, vər.14].

Naxçıvan Pedaqoji Məktəbə qəbul olunmuş tələbələr müəyyənləşdirildikdən sonra 1965-ci il 1 sentyabr tarixli 21 №-li əmrlə Naxçıvanın tanınmış pedaqoqları, mütərəqqi fikirli müəllimləri 2-ci dəfə fəaliyyətə başlamış pedaqoji məktəbdə, pedaqoji fəaliyyətə cəlb olundular.

Heç də təsadüfi deyil ki, bu ziyalıların bir çoxu Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda (1922-1941), Cəlil Məmmədquluzadə adına ikiillik Müəllimlər İnstitutunda işləmiş, kifayət qədər pedaqoji ustalığa malik müəllimlər idi. Naxçıvan ikiillik Müəllimlər İnstitutunun 1939-1940-cı illərdə ilk direktoru olmuş Əsgər Əhmədov Naxçıvan Pedaqoji Məktəbinə direktor təyin edilir.

Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun məzunu Əsgər Əhmədov Polkovnik rütbəsində Naxçıvanın Hərbi komissarı vəzifəsində 25 il çalışsa da, kifayət qədər pedaqoji sahəyə olan həvəsi onun taleyini yenidən Pedaqoji Məktəbə bağladı. Onun rəhbərliyi altında müəllim personalına vaxtı ilə Müəllimlər İnstitutunda işləmiş İzzət Maqsudov, həm Naxçıvan Pedaqoji Məktəbində, həm də Müəllimlər İnstitutunda (1922-1941) çalışmış Murad Tutayuk, Dünyamalıyev Məmməd, Axundov Yavuz İbrahim Xəlil oğlu, Manafov Adil İsmayıl oğlu, Hüseynov Hüseyn Həsən oğlu, Seyidov Yaqub Mirməhəmməd oğlu, Əliyev Arif Əli oğlu, Rəhimov Ədalət Vilayət oğlu, Əliyev Həmid Fərhad oğlu, Qoçəliyev Hüseyn Ələkbər oğlu, Əhmədov Yusif Əsgər oğlu, Əliyev İslam Qurban oğlu daxil oldular.

Əliyev Həmid Fərhad oğlu, Dünyamalıyev Məmməd Ağamirzə oğlu, Rəhimov Ədalət Vilayət oğlu, Axundov Yavuz İbrahim Xəlil oğlu sinif rəhbəri təyin edildi [6, siyahı.1, iş.3, vər.15].

Bir neçə müəllimlə fəaliyyətə başlayan Pedaqoji Məktəbə Museyib Zeynalov, Xəlil Hüseynzadə, Bektaş Məmməd, Abbasquliyev Kamal, Qasimov Adil, Əkbərov Firudin, Məmmədova Firuzə, Nağıyeva Zeynəb və başqa müəllimlər Pedaqoji Məktəbə cəlb olundular. Bu müəllimlər məktəbin ictimai həyatında tələbələrə dərin elmi biliklər verilməsində əsas rol oynamışdılar.

Bu müəllimlər istər Əsgər Əhmədov, Məmməd Dünyamalıyev, istərsə də Teymur İsmayılovun rəhbərliyi altında Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayon və kənd məktəblərinin ibtidai sinif müəllimləri olan tələbatın qismən ödənilməsinə çalışmış, həmçinin bu tələbələrin dünyagörüşün formalaşmasında, ictimai-siyasi həyatda layiqli mövqe tutmasına çalışmışdılar.

Məktəbdə müəllimlərin ciddi rəyi nəticəsində məktəbdə dərs keyfiyyəti yüksəlmiş nümunəvi nizam-intizam hökm sürmüşdür. Keçən əsrin əvvəllərində olduğu kimi yenə də Pedaqoji Məktəb Muxtar Respublikada müəllim kadrları hazırlayan yeganə mərkəz idi.

Məktəbdə ana dili, ədəbiyyat, tarix, riyaziyyat, bədən tərbiyəsi, rus dili, xarici dil tədris olunurdu.

1966-1967-ci tədris ilində məktəbə 2-ci qəbul başladı. Qızıl medalla bitirmiş Məmmədova Tamara Allahverdi qızı imtahansız məktəbə qəbul olundu.

Məmmədova Ləzifə, Abazərli Sədaqət, Məmmədova Natella, Əliyev Əsədulla, Mustafayev Ramiz, İbrahimov Şəmil, Əliyev Məzahir, Seyidov Həsənqulu, Seyidov Mirnazim, Məmyarov Arif, Hüseynov Mehman, Məmmədov Musa, Orucov Fəxrəddin, Məmmədov Tofiq natamam orta məktəbi əla qiymətlərlə bitirdiyindən ana dilindən şifahi imtahan verib 1-ci kursa ibtidai sinif müəllimi ixtisasına qəbul olundular.

Həmçinin SSRİ Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin 45 №-li 24 yanvar 1966-cı il tarixli əmrinə əsasən ən azı 2 il staja malik Sovet Ordusu və Hərbi Dəniz Donanmasından təxis edildiyindən 93 nəfər abituriyent Pedaqoji Məktəbin I kursuna qəbul olundular.

Ən azı sənəd verdiyi ixtisasa uyğun 2 il staja malik müsabiqədən keçmiş 39 nəfər abituriyent Pedaqoji Məktəbin III kursuna qəbul olundu.

1967-ci ildə məktəbin ilk buraxılışı oldu.

1967-ci ilin 18 iyulunda Naxçıvan Pedaqoji Məktəbin Dövlət İxtisas Komissiyasının ilk iclası oldu. Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi kafedrasının müəllimi, pedaqogika elmlər namizədi Kənan Mikayılovun sədrliyi ilə ana dili, tarix, pedaqogika və riyaziyyatdan dövlət imtahanı vermiş 3 qrup üzrə 91 nəfər məzuna ibtidai məktəbdə sinif müəllimi ixtisası verildi [7, siyahı.4, iş.6, vər.10].

Tələbələrdən Allahverdiyeva Rəna Ümid qızı, Yusifova Esmira Həsən qızı, Nəsirova Gültac İbrahim qızı, Ağayeva Sevil İbrahim qızı, Kərimov Vaqif Zeynalabdin oğlu, Fərzəliyev Əhməd Qasım oğlu, Təhməzbəyova Zivər Heydər qızı, Seyidova Həcər Mirhəsən qızı bütün fənnlərdən əla qiymət alaraq fərqlənmə diplomuna layiq görüldülər.

1967-ci ildə Naxçıvan Pedaqoji Məktəbini bitirmiş 91 nəfər məzun Naxçıvan MSSR Maarif Nazirliyinin sərəncamına verildi. Onların arasında Ağayeva Sevil İbrahim qızı, Abbasov Abbas İmran oğlu, Abbasov Nəcəfqulu Heydər oğlu, Ağayeva Simuzər Alı qızı, Bağırova Şükufə Musa qızı, Məmmədova Tamella Heydər qızı və başqaları var idi [8, siyahı.4, iş.7, vər.8].

Naxçıvan MSSR Maarif Nazirliyinin əmri ilə bu məzunlar Muxtar Respublikanın müəllim kadrlarını ehtiyacı olan məktəblərə göndərildi. Onlar ilk dəfə müəllimlik fəaliyyətinə başladılar. İbtidai sinif müəllimi olmağın ikiqat məsuliyyət olduğunu dərk edərək körpə fidanlara ilk dəfə qələm tutmağı öyrətdilər. Yenicə elmin bünövrəsi qoyulan bu uşaqlar cəmiyyətin gələcəyinin qurucuları idi.

Naxçıvan şəhər Pedaqoji Məktəb ixtisaslı müəllim kadrlarını hazırlanması, müəllimlik peşəsinin öyrənilməsi üçün pedaqoji təcrübənin keçirilməsini əsas sayır. Pedaqoji Məktəbin tələbələri Abbasquluyev Kamal, Əliyev Həmid, Rzayeva Tahirənin rəhbərliyi altında, Naxçıvan şəhərindəki 2 №-li məktəbdən Təralə Kələntərli, Quluyeva Nubar, İmanova Zəkiyyə, Tutayuk Rubabə, Seyidova Xanım, 4 №-li məktəbdən Axundova Nəcibə, Məmmədova Saniyə, Əsgərov Qəzənfər, Əsədov Arif, Seyidli Səməd (Pedaqoji Məktəbin ilk məzunu)(1927), Həşimova Leylan, 1 №-li məktəbdən Qurbanov Kamil, Talıbova Rubabə, İsayeva Gültəkin kimi Muxtar Respublikanın ən yaxşı, pedaqoji ustalığa malik müəllimlərin yanında pedaqoji təcrübədə olmuş, sınaq dərsləri aparmışdılar. Bu pedaqoji təcrübə zamanı öyrəndikləri nəzəri bilikləri onlar təcrübədə tətbiq etməklə özlərinə inamı daha da artırmış, onların gələcəkdə bir kadr kimi yetişməsində bu pedaqoji təcrübənin xüsusi rolu olmuşdur.

Naxçıvan Pedaqoji Məktəbin tələbələri müəllimlərdən Mövlud Abbasov, Adil Hacıyev, Tahirə Rzayevanın rəhbərliyi altında tez-tez meyvə şitillik sovxozunda, təcrübə məşğələləri keçmiş təbiətşünaslığın əsasları haqqında biliklərini praktikada tətbiq etmişdilər.

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, 1967-ci il oktyabr ayına Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının 50 illiyi ilə əlaqədar Azərbaycan SSR Əməkdar müəllimi Murad Tutayukun rəhbərliyi altında, müəllim Fətullayev Şirzad olmaqla nümunəvi tələbələr: Təhməzova Nəzirə, Dadaşova Dilarə, Piriyev Nemət, Baxşəliyev Fərəməz, Abazərli Sədaqət, Hüseynova Rahilə, Quluyeva Afət, Qurbanova Tünzalə, Dadaşov Nərimandan ibarət tələbə heyəti Şuşa Pedaqoji Texnikumun dəvəti ilə Şuşa şəhərində olmuş, Pedaqoji Texnikumun tələbə heyəti ilə maraqlı görüşlər keçirmişdir.

1966-1967-ci tədris ilində Naxçıvan Pedaqoji Məktəbində yeni bir ixtisasa, məktəbəqədər tərbiyəçi ixtisasına tələbə qəbulu elan olunur.

Dövlət Qəbul İmtahanlarının müvəffəqiyyətlə verdiyindən Naxçıvan Pedaqoji Məktəbin məktəbə qədər tərbiyəçi ixtisası üzrə III kursa 27 nəfər (X-XI bazadan) qəbul edilir: Məmmədova Həcər Abbas qızı, Yusifova Xəzəngül Məmmədəli qızı, Quliyeva Saray Ərrəhman qızı, Rzayeva Nəcibə Rza qızı, Qasımova Nəzmiyə Bilal qızı, Vəliyeva Natella Kərəm qızı və s.

1967-1968-ci tədris ili üçün Naxçıvan Pedaqoji Məktəbinə qəbul 23 avqust 1967-ci il tarixli 2 №-li prokoluna əsasən aşağıdakı kimi olmuşdur:

VII-VIII bazadan 24 nəfər tələbə musabiqə yolu ilə 1-ci kursa X-XI bazadan 29 nəfər, 16 nəfər tələbə III kursa, həmçinin 74 nəfər abituriyent isə X-XI bazadan ibtidai məktəbdə sinif müəllimi ixtisasına qəbul olunur.

İbtidai məktəbdə sinif müəllimi fakültəsi tələbələrinin bir çoxu öz istəyi ilə məktəbəqədər tərbiyəçi ixtisasını seçmiş və onların bu ixtisası seçməsi nəticəsində məktəbi bitirən məzunların sayı 27-dən 43-ə çatmış; bu da muxtar respublikada məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin sayının artması və tərbiyəçi müəllimlərə olan tələbatın artması ilə müəyyənləşir.

1968-ci ildə 31 dekabr 175 №-li əmrlə 3 nəfər Dövlət İmtahan Komissiyasının 43 nəfər tələbəyə məktəbə qədər tərbiyəçi ixtisası üzrə diplom verildi.

Məktəbə qədər tərbiyəçi ixtisası üzrə 3 nəfər tələbəyə Qasımova Gültəkin Məmməd qızı, Mürsəlova Zəkiyyə Abdulla qızı və Abdullayeva Fatma Abdulla qızına fəqlənmə diplomu verildi [9, siyahı.4, iş.6, vər.12].

Naxçıvan MR Maarif Nazirliyinin sərəncamına verilən 43 nəfər məzunun bir çoxu təyinatla məktəbə qədər tərbiyə müəssisələrinə göndərilirdi.

Məzunların bir çoxu : Nəcəfova Bəyaz Salman qızı, Bağirova Zemfira Sadıq qızı, Qasımova Nəzirə Bilal qızı və onlarla məzun uşaq bağçalarında çalışmış, hətta Qasımova Nəzirə Bilal qızı uzun müddət uşaq bağçasında müdirə işləmişdir.

1968-1969-cu il tələbə qəbulu komissiyasının protokoluna əsasən səkkizillik məktəbi tərifnamə ilə bitirmiş 50 nəfər tələbə Pedaqoji Məktəbə imtahansız qəbul olunmuş, həmçinin 1968-1969-cu tədris ilində imtahanları müvəffəqiyyətlə vermiş 40 nəfər tələbə VII-VIII bazadan ibtidai məktəbdə sinif müəllimi ixtisası üzrə I kursa, ordudan təxis olunmuş, ən azı 2 il staja malik (seçdiyi ixtisasa uyğun) 19 nəfər abituriyent imtahansız, 41 abituriyent X-XI bazadan ibtidai məktəbdə sinif müəllimi ixtisası üzrə III kursa qəbul olundular.

1964-1965-ci tədris ilində bütün fənnlərdən 75 % “5” qiymət almış, qalan fənnlərdən “4” və Dövlət İmtahanlarından “5” qiymət almış bu məzunlara: İsmayılova Xuraman Misirxan qızı, Babayeva Xədicə Musa qızı, Bədəlova Münəvvər Həmid qızı, Əliyeva Surəyya Arif qızına fərqlənmə diplomu verməklə ibtidai məktəbdə sinif müəllimi ixtisası verildi.

134 nəfər tələbəyə, o cümlədən Quliyeva Gülaydın Əkbər qızı, Quliyeva Laləzər Məmmədqulu qızı, Qurbanova Tünzalə Qurbanəli qızı, Hacıyeva Rəxsəndə Əli qızı və başqalarına ibtidai sinif müəllimi ixtisası verilməklə adı diplom verildi [10, siyahı.4, iş.5, vər.8].

Dünyamaliyev Məmməd (direktor), Məmmədova Səlimə (direktorun dərş hissə üzrə müavini), Abbasquliyev Kamal (Azərbaycan LKGİ Vilayət Komitəsində təlimatçı), Ənvər Hüseynov (Azərbaycan LKGİ Vilayət Komitəsində II katib), Əkbərov Firudin (Məktəbin İlk Partiya Təşkilat katibi), Rzayeva Tahirə (Məktəb Həmkarlar İttifaqı Yerli Komitənin üzvü), Bektaş Məmməd (Qəbul Komissiyasının məsul katibi) iştirakı ilə keçirilən Tələbə Qəbul Komissiyasının 30 iyul 1969-cu il tarixli 1№-li protokoluna əsasən natamam orta məktəbi tərifnamə ilə bitirdiyindən 30 nəfər abituriyent imtahansız, ən azı 2 il staja malik, Sovet Ordusu və Hərbi Dəniz Donanmasından təxis olunmuş 23 nəfər tələbə müsabiqəsiz Pedaqoji Məktəbə qəbul olundular.

Müsabiqədə iştirak edən abituriyentlərin ən layiqliləri seçilərək tələbə sıralarına daxil edildilər.

1969-cu il tələbə qəbul komissiyasında ilk dəfə bədən tərbiyə ixtisasına sənəd qəbulu başladı.

Qəbul imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verdiklərindən 9 nəfər tələbə : Məmmədov Nazim Əkbər oğlu, Məmmədova Sevinc Bəhlul qızı, Əliyeva Sənubər Bəhlul qızı, Sadıqov Əvəz Məmməd oğlu, Ağayev Əli Yusif oğlu, Bayramov Mikayıl, Məmmədov Vətən Əli oğlu, Məmmədov Fikrət Əkbər oğlu, Heydərov Ələsgər Sadıq oğlu bədən tərbiyəsi ixtisasına ilk dəfə qəbul olundular.

Naxçıvan Pedaqoji Məktəbin 24 sentyabr 1969-cu il tarixli 114 №-li əmrinə əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasında qız bədən tərbiyəsi müəllimliyə olan ehtiyacı və qəbul imtahanlarında topladıqları müsbət qiymətləri nəzərə alaraq müstəsna hal kimi Abbasova Kamilə Abbas qızı, Qənbərova Xəzəngül Məmmədəli qızı, Hüseynova Xumar Xəlil qızı, Əmənquliyev Yusif Hacıqulu oğlu və məktəbin tələbəsi Həsənov Zahid Xəlil oğlu öz arzuları ilə fərqli imtahanı verərək bədən tərbiyəsi qrupuna daxil oldular.

Məktəbin müəllim və tələbə kollektivi ictimai işlərdə fəal iştirak edirdi. Arxiv sənədlərindən aydın olur ki, məktəbin müəllim və şagird kollektivi – 437 nəfər tələbə və 43 nəfər müəllim və texniki işçilərin köməyi ilə 3560 kq metal toplanmış, onlardan əldə edilən gəlir məktəbin təmirinə sərf olunmuşdur.

Naxçıvan şəhər Pedaqoji Məktəbin direktoru Məmməd Dünyamaliyev başda olmaqla Yaqub Seyidov, Tofiq Məmmədov, Məmməd Bektaş, Əsgər Əhmədov, Firudin Əkbərov, Abdulla Məmmədov, Adil Qasimov, Hüseyn Qocaliyev və adlarını çəkmədiyimiz müəllimlər əsl ziyalıya xas olan ən yaxşı cəhətləri özlərində cəmləşdirmiş, gənc müəllim kadrlarının formalaşmasında, onların ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak etməsində əsas rol oynamışdılar.

Bu müəllimlərlə yanaşı saathesabı işləyən Zülfəli Əliyev, Əli Fərəcovun pedaqoji və ictimai-siyasi fəaliyyəti arxiv sənədlərində öz əksini tapmışdır.

Naxçıvan şəhər Pedaqoji Məktəbində bədən tərbiyə qrupu yaradılması ilə əlaqədar ali təhsilli bədən tərbiyə müəllimlərinə ehtiyac duyulurdu. Bədən tərbiyə qrupunda dərslərin keyfiyyətini yüksəltmək üçün S.M.Kirov adına Bakı Dövlət Universitetinin məzunu Məhərrəmov Famil Məmmədəli oğlu Pedaqoji Məktəbin bədən tərbiyə rəhbəri təyin edilir [11, siyahı.4, iş.11, vər.24].

Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyinin 16 dekabr 1969-cu il tarixli əmri ilə İsmayılov Teymur Novruz oğlu Naxçıvan Pedaqoji Məktəbə direktor təyin edilir. Pedaqoji Məktəb ləğv olunana qədər bu məktəbin direktoru vəzifəsində çalışıb. Onun Pedaqoji Məktəbə rəhbərliyi zamanı məktəbdə nizam-intizam, dərs keyfiyyəti daha yüksəlmişdir.

1969-1970-ci tədris ilində Naxçıvan şəhər Pedaqoji Məktəbin Dövlət İmtahan Komissiyasının qərarına əsasən 122 tələbəyə : Abazərli Sədaqət, Allahverdiyeva Züleyxa, Qurbanova Gülü, Ələkbərov Qüdrət və başqalarına ibtidai məktəbdə sinif müəllimi ixtisası verilməklə Naxçıvan MSSR Maarif Nazirliyinin sərəncamına göndərildi.

1971-ci ildə bədən tərbiyə qrupunun ilk 30 nəfər məzunu Dövlət İmtahanlarının müvəffəqiyyətlə verib diplom aldılar.

3 nəfər tələbə : Qurbanova Flora Ağalar qızı, Mustafayev Abbas Mustafa oğlu, Məmmədova Sevinc Bəhlul qızı bütün fənlərdən əla qiymət alaraq fərqlənmə diplomuna layiq görülüb, orta məktəbdə IV-VIII siniflərdə bədən tərbiyə müəllimi ixtisası verildi. 63 nəfər tələbəyə isə ibtidai məktəbdə sinif müəllimi ixtisası verildi[12, siyahı.1, iş.77, vər.21].

Naxçıvan şəhərində 1967-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialının açılması ilə əlaqədar tələbə qəbulu azalmışdır.

Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Naziri D.Quliyevə ünvanlanmış, Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin sədri Y.Nəbiyevin məktubunda Naxçıvan MSSR şəhərlərin və rayonların inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir sıra sənaye obyektləri istifadəyə verilmiş, yeni beşillikdə əlavə olaraq bir sıra sənaye obyektləri, yaşayış binaları və yardımçı sənaye obyektlərinin tikintisi planlaşdırıldığından : 1) elektro mexaniklər; 2) sənaye və mülkü tikinti texniklər; 3) hidrotexniklər; 4) üst geyim trikotaj istehsalı texnologiyası; 5) qeyriüzvi maddələrin texnologiyası; 6) şüşə və şüşə məmulatları texnologiyası ixtisaslarına ehtiyac duyulur.

Naxçıvan şəhərində Kuybişev Politexnik Texnikumunun filialı fəaliyyət göstərirdi. Həmin filialda 120 nəfər tələbə təhsil alırdı. Təhsil rus dilində olduğundan yerli kadrların əksəriyyəti texnikumda təhsil ala bilmirdi. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq, gələcəkdə inkişafda olan respublikamızın sənaye və tikinti obyektləri üçün ixtisaslı kadrlar yetişdirmək məqsədilə 1971-1972-ci dərs ilində Naxçıvan Pedaqoji Məktəbin bazasında Politexnik texnikumu yaradılmasına icazə verilməsini xahiş edir.

Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti sədrinin tələbi yerinə yetirildi. 1 avqust 1971-ci ildə Pedaqoji Məktəb ləğv olunaraq onun bazasında Politexnik texnikumu yaradıldı və texnikuma tələbə qəbulu elan olundu. 1970-1971-ci tədris ilində Pedaqoji Məktəbə qəbul olan tələbələr öz təhsillərini davam etdirdilər.

Arxiv sənədlərindən aydın olur ki,1967-1968-ci ildə 245, 1969-cu ildə 167, 1970-cı ildə 120, 1971-ci ildə 62, 1972-ci ildə 70, 1973-cü ildə 61 tələbə ibtidai məktəbdə sinif müəllimi, 1969-cu ildə 48, 1970-cı ildə 24 tələbə məktəbəqədər tərbiyəçi, 1971-ci ildə 30 nəfər tələbə bədən tərbiyə müəllimi ixtisası diplomu almışdır.

Naxçıvan Pedaqoji Məktəbinin 2-ci dəfə qısamüddətli fəaliyyəti dövründə yetirdiyi məzunların əksəriyyəti Xalq Maarif Sistemində çalışmışdır. Məzunlardan Bağırova Səkinə Baxşəli qızı, Nəsirli Mələhət Müzəffər qızı, Bağırova Şükufə Musa qızı kimi yüzlərlə məzun muxtar respublikanın məktəblərində ibtidai sinif müəllimi kimi işləmiş, onların şagirdləri içərisində də yüzlərlə həkim, hüquq mühafizə işçisi, mühəndis, müəllim və s. ixtisas sahibləri Azərbaycanın, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəal iştirak etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.1, iş.373, vər.10
2. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.1, iş.3, vər.15
3. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.1, iş.1, vər.10
4. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.1, iş.2, vər.12
5. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.4, iş.2, vər.14
6. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.1, iş.3, vər.15

7. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.4, iş.6, vər.10
8. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.4, iş.7, vər.8
9. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.4, iş.6, vər.12
10. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.4, iş.5, vər.8
11. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.4, iş.11, vər.24
12. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi, fond 8, siyahı.1, iş.77, vər.21

ABSTRACT

Zulfiyya İsmayılova

THE ACTIVITIES OF NAKHCHIVAN PEDAGOGICAL SCHOOL IN 1965-1971

The activities of Nakhchivan Pedagogical School in 1965-1971 are shown in this article. The Nakhchivan Pedagogical School has passed a glorious way, from 1922 to 1941. During his 19 years of activity, he served as an invaluable service in the training of pedagogical staff of Nakhchivan Autonomous Republic. Graduates who graduated from school have played a special role in paying for the teacher's needs.

РЕЗЮМЕ

Зюльфия Исмаилова

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАХИЧЕВАНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УЧИЛИЩА В 1965-1971 ГОДЫ

В статье освещена деятельность Нахичеванского Педагогического Училища в 1965-1971 годы. В течение 19 лет своей деятельности он служил неоценимой службой в подготовке педагогических кадров Нахчыванской Автономной Республики. Выпускники, окончившие школу, сыграли особую роль в оплате потребностей учителя.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

RÖVŞƏN BAĞIROV
NİZAMİ QULİYEV
RƏSMİYƏ TAĞIYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:377

**YENİYETMƏLƏRİN PEŞƏSEÇMƏYƏ HAZIRLANMASININ
MAHİYYƏTİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ**

Açar sözlər: *şagird, peşə, aktual, amil, pedaqoq, diqqət, qrup, insan, alim, tədqiqat, elmi iş*

Key words: *students, teachers, academics, research, research, professional current, factor, attention, the group, human*

Ключевые слова: *учащихся, профессиональным фактором, педагога, ученого, исследования, научные работы, человек, внимание, группы, актуальные*

Müasir dövrdə həm məktəbdə işləyən müəllimlərin, həm də bu sahəyə nəzarət edən pedaqoqların qarşısında mühüm bir vəzifə durur: müasir gəncləri müxtəlif peşələrə yönəltmək və yaxud, hazırlamaq. Bu məsələ həmişə öz aktuallığını qorumuşdur. Məsələnin müsbət mənada həlli də həmişə Azərbaycan xalqının pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Qədim zamanlarda, daha dəqiq desək, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi dövründən tutmuş zəmanəmizin ən böyük filosof, şair, yazıçı və pedaqoqları peşə haqqında, eləcə də peşə, sənət adamları haqqında hikmətli sözlər söyləmişlər.

Böyüməkdə olan nəslin müəyyən bir sənətə yiyələnməsinin zəruriliyi daha qədim dövrlərə gedib çatır ki, xalqımızın aqıl insanları, müdrikləri bu sahəni yüksək qiymətləndirmişlər. Yazılanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, vəzifəni, mənəbi, var-dövləti itirə bilərsən, ancaq sənət heç vaxt itirilmir və həmişə insanın köməyi olur.

Müasir dövrdə elmi araşdırmalarını bu sahəyə həsr edən professor Ə.Həşimov və professor F. Sadiqovun tədqiqatları bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Peşəseçmədə əsas anlayışlardan biri odur ki, halal zəhmətlə yaşamaq mümkündür. Buna görə zamanından asılı olmayaraq, bacarıqlı sənət adamları xalq arasında hörmətlə qarşılanmışlar. Hələ XII əsrdə böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi peşə və sənət seçməyin faydasını yüksək dəyərləndirmiş və onu halal yaşamağın əsas amili kimi qiymətləndirmişdir.

Peşəseçmə probleminin həllinin zəruriliyini təkcə orta əsr klassiklərimiz deyil, ondan sonrakı yaşayıb-yaradan Azərbaycan maarifçi pedaqoqları da öz fikirlərini söyləmişlər.

Bunlardan Seyid Əzim Şirvani, Üzeyir Hacıbəyov, Abbasqulu ağa Bakıxanov və s. göstərmək olar. Həmin mütəfəkkirlərin dedikləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Tarixdən bizə məlumdur ki, peşəyönümü işinin inkişafı XIX əsrin ortalarından başlamışdır. Buna görə sənaye münasibətlərinin yaranması peşəyönümü işinin aparılması zərurətini yaratmışdır. Bu sahəyə aid ilk kitab 1849-cu ildə Fransada çap edilmişdir. Bundan təqribən 34 il sonra ingilis psixoloqu F. Halton ilk dəfə olaraq, peşəyönümü məqsədilə psixofizioloji testlər verilməsini təklif etmişdir.

Peşəseçmə problemi bütün dövrlərdə bir çox zəka sahiblərinin və maarifçinin diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri olsa da, məktəbyaşlı uşaqların və gənclərin peşəseçməyə hazırlanması probleminə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, daha çox diqqət yetirilmişdir. Bu tarixdən başlayaraq, burada da ikifikirlilik yaranmışdır. Bir qrup müəlliflər insan amilini əsas götürmüş və peşəseçmə zamanı onların da müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi ideyasını əsaslandırmağa çalışmışlar. İkinci qrup tədqiqatçılar isə peşəseçmə problemini şəxsiyyətin özünün psixoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirməyə üstünlük verməyə çalışmışlar.

Ancaq belə bir məsələni həmişə diqqət mərkəzində saxlamalıyıq ki, hansı konsepsiya irəli sürülərsə sürülsün bu peşəseçiminin inkişafına müsbət təsir göstərilir və göstərilməkdədir.

1990-cı illərə kimi və bundan sonra da, yəni, müasir dövrümüzdə də respublikamızda peşəyönümü probleminə maraq həmişə böyük olmuşdur. Bu sahəyə aid bir çox elmi işlər, tədqiqatlar aparılmış, məqalələr və kitablar yazılmış, dissertasiyalar müdafiə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı mərhələdə əsas məsələlərdən biri, bəlkə də ən vacibi gənc nəslin şüurlu sürətdə peşəseçməyə hazırlanması problemidir.

Yeniyyətlərlə və gənclərlə çalışan müəllimlər həmişə işin mahiyyətini onlara aşılmalı və geniş formada izahat işləri aparmalıdır. Aparılan işlərin sonunda nələri diqqətə çatdırmaq vacibdir?

1. Peşəseçmənin əhəmiyyətini, onun növlərini və seçilən peşənin onlara verdiyi üstünlükləri,
2. Peşə seçən şagirdin, gəncin və yeniyyətlərin fiziki, psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi,
3. Hər bir peşəseçməyə fərdi məsləhətlərin verilməsi və məsələnin həllində onların düzgün istiqamətləndirilməsi,

4. Seçimdə peşəyə yiyələnənlərin gələcəkdə işə düzəldilməsi.

Biz müəllimlər həmişə diqqət mərkəzində bir istiqaməti yadda saxlamalıyıq ki, peşəyə hazırladığımız bütün gənclər gələcəkdə dövlətimizin quruculuq işlərində yaxından iştirak etməklə, onun möhkəmlənməsinə öz töhvələrini verəcəklər. İşimizi də bu günün tələbləri səviyyəsində qurmağı bacarmalıyıq. Bu da qarşıda duran problemin həllinə kömək edir.

M.İlyasov öz monoqrafiyasında xüsusilə qeyd edir ki, “Bu dövrdə şagirdlərin köməyə, ağıllı, inandırıcı məsləhətlərə daha çox ehtiyacı olur. Onlar aşağıdakı bir sıra sualların : yolayrıcının qarşısında düşünməli, fikirləşməli olurlar:

- Ümumtəhsil məktəbin orta təhsil pilləsində təhsili davam etdirmək və ali təhsil almaq,
- Peşə məktəblərində və ya litseylərdə oxumaq və peşə hazırlığına yiyələnmək,
- Orta ixtisas məktəblərinə daxil olmaq və peşə hazırlığı almaq,
- İşləmək və distant yolla orta təhsil almaq.”

Beləliklə, klassiklərimizin və müasir dövrdə fəaliyyət göstərən pedaqoqlarımızın fikirlərinə əsaslanaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, peşəseçmənin qarşısında duran əsas məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Peşələr haqqında şagirdlərə, yeniyyətə və gənclərə ətraflı məlumat vermək
2. Bir sıra peşələrin yox olmasının və müasir alternativ peşələrin verilmə zəruriliyi
3. Peşəseçmə qabiliyyətini nəzərə almaqla, peşəyə yönəldilməsi
4. Əmək bazarına uyğun peşənin seçilməsi
5. Bazar iqtisadiyyatı dövründə müəssisələrdə işçilərə olan tələbatın nəzərə alınması
6. Hər bir kəsin öz bacarıq və imkanlarına müvafiq peşəyə ixtisasın seçilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağabəyova N.P., Şagirdlərin peşəyə istiqamətləndirilməsində məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir işi, Bakı, 1989
2. İlyasov M., Şagirdlərin peşəseçməyə hazırlanması, Bakı, Elm, 2009
3. İlyasov M., Şagirdlərin peşəseçməyə hazırlanmasının pedaqoji əsasları, Bakı, 2005
4. Qaralov Z., Məktəbdə peşəyönümü işinin təşkilinin elmi-pedaqoji prinsipləri, Bakı, 1989
5. Mehrabov A.O., Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri, Bakı, 2007

ABSTRACT

The article is correct in the development of the younger generation, its nature and functions are discussed. The authors talk about ways the younger career choices. Concrete roads are in a sense. The authors, tried to explain the benefits of selected professions.

Professional abilities and skills to take into account when choosing a profession were affected.

РЕЗЮМЕ

В статье подрастающего молодого поколения в правильной форме рассуждается о подготовке пути, его суть и задачи речь о рассмотрении. В определенном смысле указаны конкретные пути. Авторы пытались объяснить преимущества своей профессии.

При выборе профессий способности и умения учета были затронуты пути.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

HÜZÜRƏ HACIZADƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:37.017

**FOLKLOR XALQ PEDAQOGİKASININ QIYMƏTLİ YADİGARI
 VƏ TARİXİ SƏRVƏTİDİR**

Açar sözlər: *Folklor, Azərbaycan xalq pedaqogikası, xalq hikməti, xalq pedaqogikası materialları*

Keywords: *Folklore, Azerbaijan folk pedagogy, folk wisdom, folk pedagogy materials*

Ключевые слова: *Фольклор, Азербайджанская народная педагогика, народная мудрость, материалы народной педагогики*

Cəmiyyətinin inkişafı tarixində elə bir dövr olmamışdır ki, orada yaşlı nəslin nümayəndələri gənc nəslin tərbiyəsi qayğısına qalmamış olsun. Ən qədim zamanlarda tərbiyə işi sadə, tərbiyə məsələləri üzrə bilik, bacarıq və baxışlar məhdud olmuşdur. Zamanla tərbiyə sahəsində bilik və təcrübə zənginləşir, yaşlı nəsil tərəfindən gənc nəsle ötürüldükcə xalq pedaqogikası formalaşır. Xalq pedaqogikasının bizə çatan yadigarları, materialları müdriklik dəfinəsidir. Onlar yığcamlığı, obrazlılığı, dərin ictimai-pedaqoji məzmunu, ədəbi-tarixi koloriti, əxlaqi-etiq tövsiyəsi, nəsiyətamiz ruhu ilə xalqın kamal dünyasıdır. Xalq pedaqogikası materiallarının hər birində həyatın, tərbiyənin bu və ya digər məsələsi üzrə zəhmətkeş kütlələrin rəal qənaəti, inamı, e'tiqad və təsəvvürü əks olunmuşdur. Buna görə də, həmin materiallar xalqın insanı silah və tərbiyə yoluna çağırışıdır.

Əcdadlarımız qədim zamanlarda uşağın fiziki inkişafını təmin etmək, onun sağlamlığına mane olan, adama fənalıq gətirən hadisə və qüvvələri zərərsizləşdirmək, mal-qaranı xəstəlikdən qorumaq, təbiət qüvvələrini ram etmək və s. naminə müxtəlif növ adət-ənənə, sehr düsturları yaratmış, tərbiyə sahəsindəki əməli fəaliyyətdə onlardan da istifadə etmişlər. Məsələn; uşaq anadan olanda göz dəyməsin deyə onun üstünə dağdağan, üzərlik, pişik tükü və ortadan sındırılmış iynəni düyünçəyə qoyub uşağın üstünə asarmışlar.

Zaman keçdikcə sehrin təsir qüvvəsini artırmaq məqsədilə sözlərdən də istifadə edilmiş və həmin sahədə çoxlu folklor nümunələri yaradılmışdır.

Azərbaycan folklorunda əməyə aid nümunələr aydın göstərir ki, insanlar qoyun otaranda, yer şumlayanda, ev tikəndə, balıq tutanda, ağır yük qaldıranda və s. işi oxuya-oxuya görmüşlər. Həmçinin qoyun-keçi sağanda, cəhrə əyirəndə, xalı, cecim, palaz toxuyanda hananın arxasında gördükləri işin ritminə, ahənginə uyğun olaraq mahnı oxumuşlar, zümzümə etmişlər. Nəticədə, saysız-hesabsız sayaçı sözləri, holavarlar və s. növ əmək nəğmələri (çoban nəğmələri, sağın nəğmələri, ovçu nəğmələri, hana nəğmələri, ipəkçi nəğmələri, balıqçı nəğmələri və s.) yaradılmışdır. Həmin nəğmələr tarix boyu gənc nəslə əmək sevrəklik ruhunda yetişdirməkdə, uşaqlara zövq verməkdə və əmək fəaliyyəti ilə bağlı biliklər, təsəvvürlər aşılamaqda mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Qaşqa kəlim boz, ala,
 Tarlaya saldım yola,
 Tay öküzlə iş aşmaz,
 Öküz gərək cüt ola.

və yaxud:

Nənəm qoyunun kəlini,
 Avşara gəlməz yelini.
 Onu sağan gəlinin
 Xınalayım əlini.

Həmçinin:

Ağ çəltiyin iki başı,
Darı onun yoldaşı.
İtili bir-bir düzün,
Arada yoxdu naşı.
Əkin çəltiyi, əkin,
Çəltiyə çəpər çəkin.

Xalq nəğmələrinin bir qismi mövsüm və mərasimlərlə bağlıdır. Ulu nənə və babalarımız təbiətin kortəbii qüvvələrinə qarşı mübarizədə yaratdıqları bu nəğmələrlə həmin qüvvələrə təsir etməyə, onları özlərinə ram etməyə, təsərrüfat işlərində kömək etməyə çağırmışlar. Mövsüm-mərasim nəğmələri, adətən, müəyyən münasibətlərlə (məsələn; təsərrüfat işinin başlanması, biçinin qurtarması, məhsul yığımı, sağımı, yun qırımı, uşaqların anadan olması, nişan taxma və evlənmə mərasimi və s. münasibətlərlə) əlaqədar icra edildiklərindən onlarda ciddi tərbiyəvi elementlər olmuşdur. Belə ki, həmin nəğmələr, bir tərəfdən, uşaqların əqli, estetik və fiziki qabiliyyətlərini fəallaşdırmış, digər tərəfdən onları sözün geniş mə'nasında həyata (ailə həyatına, təsərrüfat həyatına, maldarlığa, əkinə-biçinə və s.) hazırlamaqda mühüm rol oynamışdır.

Mən aşiq dolu güclü
Kəsibdi yolu güclü.
Yel əssin, bulud getsin
Yağmasın dolu güclü.
Yel baba əsdi neynim,
Dolunu kəsdi neynim.
Çəkərəm yar qüssəsin,
Falım da nəsdi neynim.

Tərbiyəvi baxımdan uşaq nəğmələri və sözlü oyunlar (laylalar, oxşamalar, arzulamalar, düzgülər, sanamalar, çaşdırmaclar, yanıltmaclar və s.) da az əhəmiyyətli kəsb etmir. Həmişə məlumdur ki, uşaqların dinc yuxusu, rahatlığı, sağlamlığı, xoş əhval-ruhiyyəyə, gözəl ovqata malik olması, nitqin inkişafı, düzgün danışıq və tələffüz vərdişlərinə yiyələnməsi, söz ehtiyatının artması və s. çox vacib məsələ kimi həmişə yaşlı nəslin nümayəndələrinin fikrini məşğul etmişdir ki, bunun nəticəsində xalq pedaqogikasında laylalar, oxşamalar, sanamalar, öcəşmələr, acışmalar, düzgülər kimi çoxlu vasitələr yaradılmışdır. "Uşaq nəğmələri" adı ilə məlum olan bu vasitələrdə hər şey psixoloji və pedaqoji ustalıqla ölçülüb-biçildiyindən həmin nümunələr uşaqlar tərəfindən asanlıqla qavranılır, ritmlə, taktla və böyük həvəslə oxunur, tez də yadda qalır. Laylaların tə'siri altında körpə balalar ana dilinin səslərini dərk etməyə, ana nəvazişinə alışmağa başlayır.

Laylası dərin balam,
Yuxusu sərin balam.
Tanrıdan əhdim budur.
Toyunu görüm, balam.

Evində eşiyində,
Yat quzum beşiyində.
Dan ulduzu, bir də mən,
Durmuşuq keşiyində.

Xalq uşaqların təlim-tərbiyəsi məqsədilə tapmacalardan da geniş surətdə istifadə etmiş və çoxlu tapmaca yaratmışdır. Hər bir tapmacada da cismin, əşyanın, hadisənin və s. müəyyən əlamətləri, nişanələri, yaxud xüsusiyyətləri verilir və uşaqdan həmin nişanə və xüsusiyyətlərə istinad etməklə nəzərdə tutulan əşyanı, cismi tapmaq tələb olunur. Bu cavabtapma prosesində uşağın təfəkkürü fəaliyyətə gəlir, zehni axtarışlar, fikri araşdırmalar baş verir. Nəticədə, uşağın zehni inkişaf edir, hafizəsi yeni biliklərlə zənginləşir. Zəhmət adamları uşaqları ətraf aləmin cismin və hadisələri ilə tanış etmək işində tapmacalardan bol-bol istifadə etmiş, uşağın zehni inkişaf etdirməkdə bunların böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini düzgün başa düşmüşlər.

Ağ sandığım açıldı,

İçindən nur saçıldı (Sübh çağı)

Ağ tas, qızıl tas,
Birini götür, birini as. (ay və günəş)

Adət və nəsihətlər, ustadnamələr, atalar sözləri və məsəllər milyonlarla adamların həyat təcrübəsinin ümumiləşdirilməsidir, ağılı, zəkanın məhsuludur, ona görə indi də özünün tərbiyəvi əhəmiyyətini saxlamaqda davam edir. Atlara sözləri bütün dövrlərdə xalqın əvəzolunmaz tərbiyə vasitəsi olmuşdur. Keçmişdən bu günədək hər zaman, hər yerdə insanlar tərbiyədə bu misilsiz xəzinədən istifadə etmişdir və edəcəkdir.

Mərd əli kasad olmaz.
Anlayana qul ol, anlamayana ağa da olma.
Lovğalığın sonu xəcalətdir.
Ağılları bazara çıxardıblar, hər kəs yenə öz aqlını alıb.

Azərbaycan xalqının pedaqoji fikrini əks etdirən folklor nümunələrindən danışarkən ibratamız mif, əfsanə və rəvayətləri unutmamaq olmaz. Başqa xalqlar kimi, qədim azərbaycanlılar da dünyanın və həyatın mənşəyi, təbiət hadisələri, mövhumı varlıqlar, əfsanəvi qəhrəmanlar, ruhlar və s. haqqında inam, təsəvvür və etiqlərini təcəssüm etdirən çoxlu əsətlər, mifoloji rəvayətlər, əfsanələr yaratmışlar. Azərbaycan mifik əsərlərində el-obaya məhəbbət, doğma yurdu və xalqı qorumaq naminə keçilməz dağa çevrilmək səyi, camaata başçılıq etmək və xoşbəxtlik üçün daha ləyaqətli və ağıllı olmaq motivi, bakirəlik, ismətli və sədaqətli olmaq ideyası, övlada qayğı, valideyin məhəbbəti və s. məsələlər üstün yer tutur.

Xalq tamaşaları xalq tərbiyəsinin həm vasitə həm də mənbələrindən , həm də təşkil formalarından biridir. Dinləyicilərdə, tamaşaçılarda müsbət fikir formalaşdırın, mənfi keyfiyyətlərə ikrah hissi doğuran, bədii zövqü və görüş dairəsini genişləndirən xalq tamaşaları (xalq dramları) çoxdur. “Əkində yox, biçində yox, yeyəndə orta qardaş”, “Kosa-kosa”, “kilim arası”və s belələrindəndir.

“Xalq pedaqogikasının parlaq nümunəsi” olan nağıllarda da ictimai və əxlaqi-pedaqoji məsələlər böyük ustalıqla əks etdirilmişdir. Azərbaycan xalq nağıllarında, düzlük, əliaçıqlıq, xeyirxahlıq, vətənə sevgi, valideynlərə hörmət təbliğ olunur. Xalqımız böyüyən nəslin tərbiyəsində nağıllardan əsas vasitə kimi istifadə etmişlər. Nağıl dinləyiciləri nağıldakı hadisələrin təsirindən həyəcanlanır, özünü nağıl qəhrəmanına bənzədir, cəsur, igid və xeyirxah olmağa çalışır. Uşaqlar üçün yaradılmış nağıllarda da həqiqət ünsürləri qüvvətli olmuşdur. Uşaqlara tez və asan çatsın deyər, bu ünsürlər əksər halda həşəratların, heyvan və quşların dili ilə verilmişdir. “Dovşanların qərarı”, “dəvə və tülkü”, “Şir və Qarğa”, “Şir və tülkü” və s. təmsillər uşaqlar tərəfindən çox sevilmişdir.

Dastanlar da öz həcmi və məna tutumu etibarilə daha böyük epik janrdır. Ancaq əslində onlar da xalq nağıllarından, əfsanə və rəvayətlərdən yaranmışdır. Dastanlarda tərbiyə ideyaları, pedaqoji adət və ənənələr insanı həyata hazırlamaqda, ona pislə yaxşını fərqləndirməyi öyrətməkdə müstəsna rol oynayır. Xüsusilə, Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları başdan-başa vətənpərvərlik örnəyidir. Doğma torpağa, yurda bağlılıq, vətənin hər qarışını öz canından çox sevmək bu dastanların ortaya qoyduğu ən əsas məqsəddir. “Kitabi-Dədə Qorqud ” dastanı bu cəhətdən ən üstün olanlarındanır.

Lətifələr də xalq pedaqogikasının qiymətli abidələrindəndir. Azərbaycan xalq lətifələrinin müəyyən qismi Bəhlul Danəndənin, çoxu Molla Nəsrəddinin, bə'ziləri Cühanın, Dəli Şirinin və başqalarının adı ilə bağlıdır. Müəllifi məlum olmayan və ayrı-ayrı regionların (Şəkinin, Kürdüstanın, Qarabağın) adına çıxılan lətifələr də az deyildir.

Xalq pedaqogikasının misilsiz yadigarı olan folklorun digər nümunələri (o cümlədən vücutnamələr, qaravəllilər,aşıq qoşmaları və s.) də eyni dərəcədə qiymətli və təqdirəlayiqdir. Ayrı-ayrı dövrlərdə xalqımızın ən qabaqcıl nümayəndələri onlardan bol-bol bəhrələnmiş və öz tərbiyə işində tez-tez istifadə etmişlər.

“Ağsaçlı tarixin”məhsulu olan xalq hikməti elə böyük bir xəzinədir ki, neçə-neçə illər bundan sonra da istifadə etsək bitməz tükənməz. Müasir dünyamızda uşaqların, yeniyetmə və gənclərin tərbiyəsində Azərbaycan xalq pedaqogikası nümunələrindən nə qədər bol-bol istifadə

etsək bir o qədər səmərəli olar. Xalq nağılları, dastanları, laylaları, tapmacaları, atalar sözləri və s. ilə böyüyən bir nəsil öz xalqına, adət-ənənələrinə, keçmişinə daha çox bağlı olar və daha çox öz vətəninə sevər.

Azərbaycan xalq pedaqogikası abidələrindəki qiymətli tərbiyəvi fikirlər tarix boyu milyon-milyon adamların, o cümlədən pedaqoji fikir nümayəndələrinin ümumi inkişafın qüvvətli təsir etmişdir. Bu abidələr xalq pedaqogikasının yadigarları kamal dünyası, ibrət dərsləri olub indi də insanları ayrı-ayrı hadisələrin xüsusiyyətləri ilə tanış edir, insanın biliklərini dərinləşdirir; hissini, təxəyyülünü, təsəvvürünü inkişaf etdirir. Onu da qeyd etmək olar ki, xalq pedaqogikası bu günkü gündə də yaranır inkişaf edir, müxtəlif bölgələrimizdə, rayon və kəndlərimizdə yeni-yeni rəvayətlər, nağıllar, lətifələr, adət-ənənələr yaranır, zənginləşir inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Ş.Həşimov. "Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri", Bakı, 1970
2. Ə.Ş.Həşimov."Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətindən istifadə", Bakı,1984
3. Ə.Ş.Həşimov. "Xalq pedaqogikasında tərbiyənin üsul və vasitələri", Bakı-1986
4. Ə.Ş.Həşimov, F.B.Sadiqov, "Azərbaycan xalq pedaqogikası", Bakı, 2000
5. İ.İ. Əliyev. "Ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin nəzəri və əməli məsələləri", Bakı, 2004
6. "Azərbaycan folkloru", "Şərq-Qərb", Bakı-2005
7. "Azərbaycan folkloru antologiyası", "Naxçıvan folkloru", III cild Naxçıvan-2012

ABSTRACT

FOLKLORE IS A VALUABLE HERITAGE AND HISTORICAL WEALTH OF FOLK PEDAGOGY

The valuable educational ideas in the monuments of Azerbaijani pedagogy have been strongly influenced by the overall development of millions of people throughout history, including pedagogical figures. These monuments are the essence of folk pedagogy, the book of the disciplines of the people and the people who are now familiar with the features of individual events, deepen their knowledge; his feelings, his imagination, his imagination. It is possible to note that the people's pedagogy is developing in the present day, new discoveries, tales, anecdotes, traditions in different regions, regions and villages are created and become richer.

РЕЗЮМЕ

ФОЛЬКЛОР - ЭТО ЦЕННОЕ НАСЛЕДИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ БОГАТСТВО НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ

На ценные образовательные идеи в памятниках азербайджанской педагогики большое влияние оказало общее развитие миллионов людей на протяжении всей истории, в том числе педагогических. Эти памятники являются сущностью народной педагогики, книги дисциплин людей и людей, которые теперь знакомы с особенностями отдельных событий, углубляют свои знания; его чувства, его воображение, его воображение. Можно отметить, что народная педагогика развивается в наши дни, новые открытия, сказки, анекдоты, традиции в разных регионах, регионах и деревнях создаются и становятся богаче.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

KÖNÜL SALMANOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:159

MÜASİR ŞƏXSİYYƏTİN FƏALİYYƏTİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜ YÖNÜMÜ VƏ DƏYƏRLƏR SEÇİMİNDƏ YENİLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: *dəyər, dünyagörüşü, şəxsiyyət*

Keys word: *personality, value*

Ключевые слова: *ценность, личность*

Müasir şəxsiyyətin tipinin, aksioloji təşkilini düzgün müəyyən etmək üçün onun fəaliyyətinin müxtəlif növlərini və dəyərlər sistemi ilə ayrılmaz əlaqəsini araşdırmaq zəruridir. Müasir şəxsiyyətin fəaliyyətinin müxtəlif növlərində dəyərlər sisteminin və dəyərlər seçiminin elmi-nəzəri və praktiki təhlili metodologiyasının əsas prinsiplərindən birini onun dünyagörüşü və cəmiyyətimizin konkret-tarixi şəraiti ilə ayrılmaz vəhdətdə götürülməsi təşkil edir. Hər şeydən əvvəl göstərmək lazımdır ki, insan fəaliyyətinin morfoloji strukturu, onun tipləri, növləri, formaları, sferaları elmi ədəbiyyatda kifayət dərəcədə işlənmişdir və mübahisə doğuran xeyli məqamlar vardır.

Azərbaycan fəlsəfi ədəbiyyatda insan fəaliyyəti və dəyərlər seçimi haqqında dəyərli əsər yazan İ.S.Qılıçov insan fəaliyyətini aşağıdakı növlərə ayırır: 1) idrakı fəaliyyət və dəyərlər seçimi; 2) iqtisadi fəaliyyət və dəyərlər; 3) siyasi fəaliyyət və siyasi dəyərlər; 4) mənəvi fəaliyyətdə dəyərlər seçiminin spesifikliyi (1, s.238-319).

Sosial fəlsəfi ədəbiyyatda şəxsiyyət, onun anlayışı, mahiyyəti, strukturu, sosiallaşması, cəmiyyətdə yeri və rolu problemi hərtərəfli və geniş təhlil olunmuşdur. Bunu nəzərə alaraq biz qarşımıza şəxsiyyətin aksioloji təşkili və fəaliyyətinin müasir aparıcı növləri problemini təhlil etmək məqsədi qoyuruq. Şəxsiyyət anlayışı altında isə konkret insanı, fəaliyyət subyektini, onun fərdi xassələrini və sosial rolunu başa düşürük. Bu o deməkdir ki, şəxsi yalnız bu insana mənsub olan və onu digər insanlardan fərqləndirən keyfiyyətdir. Cəmiyyətdə sosial əlaqələrin mürəkkəbləşməsi, fərdi məhsuldar qüvvələrin və əmək bölgüsünün artması nəticəsində fərd özünü xüsusi daxili struktura (ideyalara, ideallara, arzulara, dəyərlərə, sosial ustanovkalara) malik olan şəxsiyyət, “mən” kimi dərk edir. Şəxsiyyət bu yolla seçim əsasında başqası ilə deyil, tələbat və mənafeyinə müvafiq olaraq məhz bu insanla qarşılıqlı informasiya əlaqəsinə və kommunikasiya münasibətinə daxil olmağa meyil edir.

Şəxsiyyət müasir dövrdə tamamilə yeni, spesifik tarixi situasiyada yaşayır və fəaliyyət göstərir. Söhbət təkcə ayrı-ayrı ölkələrin qeyri-bərabər inkişafından deyil, həm də həmin ölkələrin daxilində ictimai həyatın və fəaliyyətin müxtəlif sferalarının inkişafının, şəxsiyyətin həyatı fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin inkişafının qeyri-bərabərliyindən gedir; şəxsiyyət öz həyat şəraitində, davranışında və şüurunda obrazlı şəkildə desək, eyni zamanda bir-birindən onilliklər və yüzilliklər ilə ayrılan müxtəlif tarixi epoxalarda yaşayır. Keçmiş tarixi epoxalar ilə müqayisədə müasir epoxada ümumi talehli bəşəriyyətin həm planetar vəhdəti, həm də onun misli görünməmiş rəngarəngliyi ölçüyə gəlməz dərəcədə artmışdır. Şəxsiyyətin fəaliyyətində sabit amillər ilə yeniliklər bir-biri ilə birləşir və çulğalaşır. Tarix qəti şəkildə siyasi qarşıdurmadan dialoqa, dövlətlərarası münasibətlərdə ideoloji və dini fanatizmdən ideologiyasızlaşmaya, tolerantlıq və plüralizmə keçməyi gündəmə gətirmişdir. Bəşəriyyətin texnoloji gücü onun ictimai təşkilatlarını əldə etdiyi səviyyəyə nisbətən xeyli artıqdır, insanların siyasi təfəkkürü müasir siyasi gerçəklikdən geri qalmaqdadır, onların böyük əksəriyyətinin fəaliyyətinin sövqedici motivləri və dəyərləri epoxanın sosial, ekoloji və demoqrafik imperativlərinə tam cavab vermir. Nüvəsiz, qeyri-zorakı dünya yalnız yüksək sosial dəyər deyil, həm də müasir dövrün bütün qalan problemlərinin həllinin ilkin zəruri şərtidir. Bunu hər bir kəs dərk etməlidir; hər bir kəsi təkcə öz ölkəsinin deyil, həm də

bütün bəşəriyyətin taleyi düşündürməlidir. Siyasi şüur ictimai şüurun aparıcı forması olduğuna görə dünyagörüşü siyasətlə bağlıdır. İndiki çox mürəkkəb, dinamik, sürətli inkişaf dövründə əhalinin böyük hissəsinin siyasətlə maraqlandığı, yaxın keçmişdə kamillik iddiasında olan siyasi təsisatlar və sosial strukturlarını (“demokratiyanın ən ali forması”, “milli münasibətlərin ali forması”, əxlaqın ali forması”, “ən qabaqçı incəsənət”, “yeganə elmi dünyagörüşü olan marksizm fəlsəfəsi” və s.) dağıdıcı bir dövrdə hər hansı fəlsəfi problemin müzakirəsi istər-istəməz siyasətlə müşayiət olunur. İnsan dünyada və ictimai fəaliyyətində baş verən hadisələrə müəyyən sosial qrupun, ölkənin mövqeyi və mənafeyi, beynəlxalq aləmdə yaranan situasiya baxımından qiymət verir.

Aksiologiya mənanı müəyyənləşdirən elə prinsipləri öyrənir ki, onların vasitəsilə idrak sahəsindəki həqiqət ilə yalanı, siyasət sahəsində ədalət və ədalətsizliyi, etika sahəsində xeyir və şəri, estetika sahəsində gözəlliklə eybəcərliyi fərqləndirmək mümkün olur (2, s. 26).

Fəlsəfi ədəbiyyatda dəyər şüuru haqlı olaraq dünyagörüşün yeni forması hesab edilir. Hazırkı dövrdə dəyər şüuru tarixən ondan əvvəl yaranan dünyagörüşü formaları (mifoloji, dini və ideoloji) üzərində üstünlük təşkil edir. N.S.Rozov düzgün göstərir ki, miflər, dinlər, ideologiyalar bu dünyada mövcud olmaqda davam edəcəklər, lakin öz aralarında əlaqədə olanda dəyər dilində danışmağa məcbur olacaqlar. Dəyər şüuru həqiqətdən də dünyanın inteqrasiyası rolunda çıxış edir və təkidlə yeni qlobal dəyər oriyentirləri tələb edir. N.S.Rozov dəyər şüurunu yeni tarixi dövrün qlobal etikası adlandırır (3, s.37, 52).

Sürətlə dəyişən müasir dünyada şəxsiyyət öz həyatının və ictimai fəaliyyətinin bütün sahələrində prinsiplər cəhətdən yeni situasiyalar, vəzifələr və problemlər ilə rastlaşır. Bütün bu problemləri isə yalnız sağlam, adi şüur səviyyəsində həll etmək qeyri-mümkündür. Yeni plüralist dünyagörüşə, o cümlədən fəlsəfi dünyagörüşə zəruri ehtiyac vardır. XX əsrdə dünyagörüşün statusu dəyişilir, elm və incəsənətə daha çox meyil göstərir. Müstəqillik dövründə fəlsəfə öz inkişafında yeni şans əldə edir, ondan artıq partiya mənsubiyyəti, yeganə elmi dünyagörüşü olması tələb olunmur, ehkamlardan, abstrakt nəzəri sxemlərdən və utopik yanaşmalardan azad olur. A.Uaytxed yazır ki, demokratik cəmiyyət, ümumi təhsil insanlara fəlsəfi dünyagörüşü verməyə qədər uğur qazana bilməz. İndi fəlsəfə özünün başlıca funksiyasını yerinə yetirməlidir. O, insanları ölümdən xilas edə biləcək dünyagörüşü axtarıb tapmağa borcludur. Fəlsəfə insanları başa salmalıdır ki, onlar üçün adi heyvani tələbatların ödənilməsi səviyyəsindən yüksəkdə duran dəyərlər daha qiymətlidir (4, s.560). Plüralist dünyagörüşə yiyələnmək heç də o demək deyil ki, keçmişin təcrübəsindən, mütərəqqi milli dəyərlərindən, adət-ənənələrindən, köhnə fəlsəfi dünyagörüşün pozitiv, müsbət tərəflərindən tamamilə imtina etməkdir. Hər bir kəs özündə ümumbəşəri məzmunu ehtiva edən əbədi fəlsəfi problemləri dərinləndirən öyrənməyə və öz fəaliyyətində onlardan yaradıcı sürətdə istifadə etməyə borcludur. Dünyagörüşdə ümumiləşmiş şəkildə idrakı, dəyər və fəaliyyət sferaları, sonuncuların qarşılıqlı əlaqələri öz əksini tapır. Dünyagörüşü yalnız nəzəriyyə deyildir; o, həm də fəaliyyət yönümlüdür, ictimai həyatda gündəlik oriyentasiya üçün zəruri olan xüsusi növ biliklərin sistemləşdirilməsinin sosial formasıdır. Bu mənada dünyagörüşü təkcə dünyadakı hadisələr və proseslər haqqında ümumi məlumatlar məcmusu deyildir. O eyni zamanda dərk olunmuş ictimai mənafeələr və əxlaqi normalar, sosial prioritetlər, humanist, demokratik dəyərlər deməkdir. Başqa sözlə, insanın həyatda davranış xətti seçimini, onun cəmiyyətə və özünün-özünə münasibətini müəyyən edən fəaliyyət proqramıdır. Dünyagörüşü şəxsiyyətin fəaliyyətinin nəinki məzmunu, həm də onun dəyişdirici, səmərələşdirici istiqamətini müəyyən edir. Məhz buna görə də, insan fəaliyyətinin strukturunda dünyagörüşün rolu yalnız xüsusi yer tutması ilə deyil, həm də onun inkişafına yaradıcı xarakter verməsindədir. Hətta elmi biliklər də dünyagörüşə bilavasitə deyil, transformasiya şəklində, yəni hər bir konkret şəxsiyyətin tələbatı, mənafeyi, dəyər oriyentasiyası, subyektiv qiymətverici qabiliyyəti və s. formada daxil olur. N.P.Vaşekin və V.F.Abramov haqlı olaraq yazırlar ki, insanları mənafeyi ilə bağlı olmayan ən geniş nəzəri ümumiləşdirmələr (məsələn, riyaziyyatın və təbiətşünaslığın bir çox nəzəri müddəaları) dünyagörüşü prinsip etibarilə insanın yalnız dünyaya qneseoloji münasibətinə münqər etmək olmaz. Dünyagörüşündə əqidənin formalaşması üçün fəlsəfi və xüsusi elmlərin nəticələri ilə yanaşı, insanların gündəlik həyat və tarixi təcrübəsindən istifadə olunur. Dünya obrazının, mənzərəsinin yaradılmasında dünyagörüşü insan əqidəsi səviyyəsində iştirak edir, yəni subyektiv dəyər elementi prinsip etibarilə onun məzmunundan çıxarıla bilməz (5, s.218-219). Şəxsiyyətə, onun aksioloji funksiyaları sistemi kimi məlum olan şəxsi dəyərlər sistemi bü-

töv bir mənəvi qurumu – onun dünyagörüşünü ifadə edir. Şəxsiyyətin yerinə yetirdiyi aksioloji funksiyalar əslində onun dünyagörüşü və fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Çünki, insan həyata gəldiyi və fəaliyyətə başladığı gündən müəyyən dəyərlər sistemi, sosial normalar, adət-ənənələr ilə qarşılaşır. Şəxsiyyətin dünyagörüşündə oynadığı rola görə əsas yeri məqsəd dəyərlər tutur. Mütləq dəyərlər (həqiqət, humanizm, xeyirxahlıq, gözəllik, ədalət, vicdan və s.) öz mahiyyətinə görə insan-dünya əlaqələri sisteminin prof. M.Rzayevin təbirincə desək, fundamental moduslarıdır. Şəxsiyyət həyat fəaliyyəti prosesində müəyyən baza dəyərlər sistemi əldə edir. Həmin sistemin əsas ünsürləri həyat, ölüm, sevgi, azadlıq, mənəvi borc, xoşbəxtlik, həyatın mənası kimi aksioloji funksiyalarda ifadə olunur. Şəxsiyyətin strukturunun yuxarıda göstərilən bütün elementləri fiksasiya olunmuş ustanovkalar və aksioloji funksiyalar kimi çıxış etməklə, onun ictimai həyatının istehsalı və təkrar istehsalını təşkil edir. Müasir dövrdə şəxsiyyətin ictimai fəaliyyətində çox mühüm dünyagörüşü və tərbiyəvi əhəmiyyəti bundadır ki, onlar insanların yaradıcı potensialını, fəallığını artırmağın, tam dolğunluğu ilə hərəkətə gətirməyin və davranışını tənzimləməyin həlledici amillərindəndir.

Prof. M.Rzayevin belə bir dəyərli fikri ilə razılaşmaq olar ki, ən mühüm sistemyaradıcı aksioloji funksiyaları həyatın mənası yerinə yetirir. İndiki dövrdə həyatın mənası problemini irəli sürən və onu müasir reallıqlara müvafiq olaraq həll etməyə cəhd göstərən insan öz fəaliyyətinin təşkilində artıq bilavasitə şəxsiyyət kimi iştirak edir.

Hazırkı dövrdə müstəqillik əldə etmiş postsovet respublikalarında, o cümlədən ölkəmizdə şəxsiyyət kimi özünü reallaşdırılmasında əsaslı dəyərlər oriyentirlərin axtarışı kimi əzablı və keşməkeşli proses gedir. Ən başlıcası isə odur ki, dəyərlərin yenidən mənəviləndirilməsi, qiymətləndirilməsi adlanan radikal çevrilişi baş verir (6, s.35; 39).

Umummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışına qədər ölkədə qanunlar, dəyərlər, dövlətidarəçiliyi iflic vəziyyətinə düşdüynə, sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi böhran tüğyan etdiyinə görə soyğunçuluqla məşğul olan müxtəlif rekert qrupları, şəxsi məhkəmələr meydana çıxmışdı, küçə razborkaları aparılırdı, anarxiya, özbaşınalılıq, hərəcmərclik baş alıb gedirdi. Varlığın siyasi-iqtisadi, mənəvi əsaslarının sarsıtılması, sosial qeyri-bərabərliyin dərinləşməsi, əhalinin yoxsullaşması, hüquqi-siyasi mədəniyyət səviyyəsinin aşağı olması, sosialist tipli dəyərlərin devalvasiyası insanlar arasında təlaş, frustrasiya yaradırdı. Yuxarıda deyilənlər şəxsiyyətin dünyagörüşünü həmin dövrdə böhran keçirməsi haqqında danışmağa əsas verir. Dahi siyasətçi uzaqgörən müdrik rəhbərimiz Heydər Əliyevin düzgün daxili və xarici siyasəti nəticəsində sözügedən neqativ hallara son qoyuldu və Azərbaycan dünya sisteminə inteqrasiya olundu.

Müasir sivilizasiya dərin inqilabi xarakter daşdığına görə bütün köhnə dəyər ustanovkalarına qarşı çıxır, sonuncuların yeniləşməsinə təkidlə tələb edir; əvvəlki təfəkkür tərzini, dünyagörüşü, dəyərlər sistemi və ideologiyaya artıq müasir dünyanın reallıqlarına tam cavab vermir. Dinamik dəyişən dünya yeni dəyərlərin və texnologiyaların, yeni geosiyasi münasibətlərin və kommunikasiya üsullarının prinsipləri, normaları, dəyərləri əsasında inkişaf edir. Yeni dəyər ustanovkalarının formalaşması prosesi mürəkkəb və ziddiyyəti, zaman etibarilə uzun sürən prosesdir. Bu proses bir çox cəhətdən nəsillərin dəyişməsindən, hər bir nəsil üçün səciyyəvi olan dünyagörüşü stereotiplərinin yeniləşməsindən asılıdır. Belə ki, cəmiyyətin yaşlı üzvləri arasında əvvəlki kimi ənənəvi dəyərlər çox vaxt öz gücünü saxlayır; fəal gənc nəsillər yaşa dolduqca və yaşlı nəsillər tədricən əvəz etdikcə onun dünyagörüşündə transformasiya baş verir, demokratik, humanist, ümumbəşəri dəyərlərə meyil güclənir. Şəxsiyyət indi plüralist dünyagörüşü ideyaları tələb edən dövrdə yaşayır və fəaliyyət göstərir. Müasir mədəniyyətin hansı qatlarında rüşeym şəklində olsa da cücərən yeni dəyərləri, yeni dünyagörüşü oriyentirləri araşdırıb üzə çıxarmalıyıq. Fərdi dəyər komponenti gizli şəkildə ictimai münasibətlərdə mövcud olur; ictimai münasibətlərin dəyişməsi digər amillərlə yanaşı dəyər şüurunun dəyişməsi nəticəsində baş verir. Dəyər şüuru və ictimai münasibətlərin bir-birini şərtləndirməsi bununla bağlıdır. İctimai varlığın dəyişməsi dəyər şüurunun fərdi dəyər şüurunun keçməsinə səbəb olur. Fərdi dəyər şüurunun ictimai dəyər şüuruna əks təsirində onun subyektiv elementini təşkil edən şəxsiyyət mənalı qiymətverici qabiliyyəti böyük rol oynayır. Bu proses real mövcud olan ilə olmalı olan, daxili və xarici, zərurət və təsadüf arasındakı ziddiyyətlər ilə əlaqədardır.

Şəxsiyyətin dəyər şüuru onun dünyagörüşünün yeni forması kimi yeni dəyərlərin formalaşmasının mənbəyinə çevrilir. Bunu obyektiv aləmin müasir informasiya və texnoloji

çevrilişlər əsasında dəyişdirilməsində subyektiv amilin rolu təsdiq edir. Fərdi dəyər şüuru mövcud dəyərlər sistemində formalaşır. Lakin cəmiyyətin müəyyən inkişaf vərhləsində fərdi dəyər şüuru yeni dəyərlərin yaradılmasının iştirakçısı olur. İctimai və fərdi dəyər şüurunun qarşılıqlı təsiri sosiallaşma prosesində həyata keçirilir. Bu prosesdə şəxsiyyət, bir tərəfdən, cəmiyyətin məhsulu, digər tərəfdən isə ictimai münasibətlərin subyektivi, yaradıcısı kimi çıxış edir.

Müasir dövrdə fərdi və ictimai şüurda bir sıra dəyər ziddiyyətləri müşayiət olunur. Məsələn, bəziləri azadlığı özbaşınalıq və hər şeyə icazə verilməsi kimi başa düşür və yaxud köhnə dəyərlərə üstünlük verir. İctimai dəyər şüurunun transformasiyası ictimai münasibətlərin xarakterinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Sosial sistemin dəyişməsi, bir tərəfdən şüurun dəyişməsi nəticəsində baş verir və yeni ictimai münasibətlər meydana çıxır, digər tərəfdən insanların hamısı baş verən dəyişiklikləri dərk etmir, yeni ictimai münasibətlərdə fəal iştirak etmir, sonunculara çətinliklə uyğunlaşırlar. Nəticədə obyektiv aləmin təsiri altında dəyişmək istəməyən insan marqinallar sırasına daxil olur.

Dəyər şüurunun transformasiyasının xüsusiyyətləri yuxarıda göstərilən əlamətlər ilə məhdudlaşmır. İnsanın dəyişmək və müasirliyə müvafiq olmaq arzusu, istəyi ola bilər, lakin müəyyən prinsipləri, stereotipləri və normaları özündə ehtiva edən köhnə dəyərlərin, adət-ənənələrin təsiri altında onun istəyi tez bir zamanda reallaşa bilməyə bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, insan yaşa dolduqca onun adaptasiya olunmaq qabiliyyəti də dəyişir. Ona görə də transformasiya dövründə dəyər şüurunun istiqaməti şəxsiyyət mənalı seçimdən asılıdır. Qeyri-stabil gerçəkliyin təhlili göstərir ki, fəaliyyətdə qərar qəbul etmək məsuliyyətini üzərinə götürmək istəməyən insanlarda qorxu, təlaş hissi yaranır. Bütün bəşəriyyətin istilik-nüvə və yaxud ekoloji fəlakət nəticəsində məhv edilməsi təhlükəsinin insanlar tərəfindən dərk edilməsi dünyagörüşün yeni tipinin əsası kimi yeni dəyər oriyentirlərinin axtarışını zəruri edir. Köhnə dəyərlərin, stereotiplərin sıradan çıxması, yeni dəyərlər sisteminin qərarlaşmaması və dəyər oriyentasiyasının devalvasiyası insanların özünü itirməsinə, çaşqınlığına səbəb olur. Bu vəziyyət cəmiyyətin dönüş məqamları üçün daha çox səciyyəvidir.

Cəmiyyətin, sosial qrupların, şəxsiyyətin dünyagörüşü dəyişəndə, onların dəyərlər sistemi də köklü dəyişikliyə məruz qalmışdır. Ona görə də hər bir cəmiyyətin, o cümlədən onun üzvü olan şəxsiyyətin həyat fəaliyyəti və uğurları burada qərarlaşan dünyagörüşündən, habelə sonuncunun mühüm tərkib hissəsi olan dəyərlər sistemi və dəyər ustanovkalarından asılıdır. Dünyagörüşü sadəcə olaraq biliyin, əqidənin, dəyərlərin, sosial normaların, imperativlərin ümumiləşdirilməsi deyil, konkret ictimai-tarixi şəraitdə müəyyən davranış xəttinə, dəyərlər seçiminə şəxsiyyətin hazırlığıdır; o, bütün hallarda şəxsiyyətin fəaliyyətinin müəyyən tipini, növünü və formasını stimullaşdırır, layihələşdirir, istiqamətləndirir və tənzimləyir. Dünyagörüşü şəxsiyyətin fəaliyyət yönümünün müəyyən edilməsində və onun dəyərlər baxımından mənalandırılmasında, qiymətləndirilməsində mühüm vasitədir. Dünyagörüşün şəxsiyyətin dəyərlər seçimində və oriyentasiyasında oynadığı rol nəzəri səpki ilə bitmir; onun praktiki səpkisinin də insan fəaliyyətinin təşkilində və həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyəti vardır. Dünyagörüşü fəal praktiki xarakter daşıyır, müxtəlif mövqelər, baxışlar arasında necə seçim etməyin, oriyentasiya götürməyin yollarını, üsullarını göstərir. İnsanların qarşılıqlı qoyduqları məqsədə nail olmaq üçün müvafiq proqram lazımdır. Bu cür proqram, hər bir dünyagörüşün, o cümlədən elmi dünyagörüşün mahiyyəti kimi çıxış edir. Sözügedən proqramın işlənilməsində və həyata keçirilməsində insanın dünyagörüşü və dəyər şüuru fəal iştirak edir. Dünyagörüşdə keçmişin obrazları və gələcəyin layihələri ifadə olunur, bu və ya digər həyat, düşüncə tərzini, davranış normaları təqdir və yaxud mühakimə olunur; burada dünyagörüşün hər üç komponenti-biliklər, dəyərlər və fəaliyyət proqramları qarşılıqlı vəhdətdə və təsirdə olur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıda göstərilən komponentlər mahiyyət etibarilə əksliklərdir. Belə ki, idrak təbii və sosial aləmi obyektiv dərk etməyə və həqiqəti aşkar etməyə yönəlir. Dəyərlər insanların baş verən hadisələrə, mövcud predmetlərə özlərinin məqsədləri, tələbatları, mənafevləri, həyatın mənası və s. haqqında təsəvvürlər əsasında xüsusi münasibətini səciyyələndirir. İnsanların fəaliyyət proqramı isə onların dünyanı dəyişdirmək, yeniləşdirmək məqsədlərinin həyata keçirilməsinə kömək edir. Lakin yuxarıda göstərilən müxtəlifliyə baxmayaraq dünyanın idraki, dəyər və praktiki cəhətdən mənimsənilməsi insan şüurunda əlaqələndirilir və dialektik vəhdətdə çıxış edirlər. Beləliklə, bütövlükdə insanların ictimai-tarixi fəaliyyətində və onun konkret sahələrində obyektiv maddi və mənəvi amillər çulğalaşır və dialektik əlaqədə olurlar. Müasir dövrdə şəxsiyyət dinamizmi və ziddiyyətliliyi ilə fərqlənən dünyada yaşayır və

fəaliyyət göstərir. O, bir tərəfdən, dəyər oriyentasiyasının və şüurunun radikal dəyişməsi nəticəsində çox böyük çətinliklə yeni şəraitə uyğunlaşmağa cəhd göstərir, digər tərəfdən isə yeni informasiya texnologiyaları yaratmaq, özünün maddi və mənəvi tələbatlarını ödəmək, individual meyillərini inkişaf etdirmək üçün yaşadığı dünyanı yeniləşdirmək imkanları axtarır. Dünyanı yeniləşdirmək, dəyişən ictimai-tarixi şəraitə uyğunlaşmaq üçün dünyagörüşünə, dəyər şüuruna və dəyər ustanovkalarına düzəlişlər etmək məcburiyyəti qarşısında qalır. Bu səpkidə sənayedən sonrakı cəmiyyət, yəni informasiya cəmiyyəti bəşəriyyətin inkişaf perspektivləri baxımından qlobal plüralist dünyagörüşü statusu kəsb edir. Deməli, dünyada baş verən hadisələri dərk etmək, dünyanın ümumi mənzərəsi haqqında dolğun təsəvvürə malik olmaq, gələcəyin inkişaf perspektivləri baxımından qlobal plüralist dünyagörüşü statusu kəsb edir. Deməli, dünyada baş verən hadisələri dərk etmək, dünyanın ümumi mənzərəsi haqqında dolğun təsəvvürə malik olmaq, gələcəyin inkişaf perspektivlərini qabaqcadan sezmək və yaxud görmək, yeni ictimai varlığın mənasını düzgün başa düşmək, sonuncunu mənalandırmaq, qiymətləndirmək üçün qlobal plüralist dünyagörüşü tələb olunur.

Dəyərlərin insan həyatında çox mühüm dünyagörüşü və tərbiyəvi əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl bunda ifadə olunur ki, onlar şəxsiyyətin yaradıcı fəallığını tam dolğunluğu ilə hərəkətə gətirir və eyni zamanda artırır. Dəyər yönümü, qiymətverici qabiliyyət fərdi və ictimai dünyagörüşdə xüsusi rol oynayır. Dəyər şüuru dünyagörüşün vacib və zəruri komponenti kimi özündə şəxsiyyətin fəallığını artıran əqidəni, inamı, ideyaları, sosial normaları, imperativləri və s. ehtiva edir. Bunun sayəsində şəxsiyyət mürəkkəb, ziddiyyətli həyatı situasiyalarda düzgün oriyentasiya götürür, düzgün dəyərlər seçimi edir, davranışını tənzimləyir. Bununla yanaşı, burada daxili ziddiyyətlərə, köhnəlmiş stereotiplərə də rast gəlmək olar. Bu çatışmazlıqlar dünyagörüşün daha yüksək səviyyəsi, nəzəri səviyyəsi vasitəsilə aradan qaldırılır. Dünyagörüşün yüksək səviyyəsinə elmlə yanaşı fəlsəfə də daxildir. Dünyagörüşün formalaşmasında dünya və insan haqqında sanballı elmi biliklərdən başqa şəxsiyyətin həyat tərzini, tənqidi təfəkkürü, dəyər şüuru, qiymətverici qabiliyyəti də güclü təsirə malikdir; onların təsiri zəminində dünyagörüşün müxtəlif tipləri, formaları qərarlaşır.

İnsanların dünyanın ümumi mənzərəsini, həyatın mənasını, ekoloji vəziyyəti, istilik nüvə müharibəsinin təhlükəsini, dəyər oriyentasiyalarını düzgün dərk etməsindən həm onun həm də bəşəriyyətin gələcək taleyi xeyli dərəcədə asılıdır. Hazırkı dövrdə professional vəzifələrin həllinə kömək edən elmi biliklərdən başqa hər bir kəsin dünyada baş verən informasiya çevrilişlərinin mahiyyətini, inkişaf meyillərini ölkəsinin və bəşəriyyətin mənafeyi baxımından düzgün qiymətləndirən dəyər şüuruna malik olması son dərəcə zəruridir. Təcrübə də göstərir ki, insanlar öz dünyagörüşündə dəyərlərin əhatə olunması xarakterinə və səviyyəsinə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərir və tarixi yaradırlar.

Şəxsiyyətin dünyagörüşü və dəyər şüurunun dialektikasının açılmasında dünyagörüşün dəyərlərə təsirinin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi problemi də çox vacibdir. Bu məsələ İ.S.Qılıcoy tərəfindən ətraflı araşdırılmış və yaxşı nəticələr əldə edilmişdir. Biz bu problemin həllində onun elmi mövqeyini dəstəkləyirik və bütövlükdə qiymətli fikrini bölüşdürürük. İ.S.Qılıcoyun fikrincə, dünyagörüşün şəxsiyyətin dəyərlər sistemində təsiri aşağıdakı istiqamətlərdə baş verir: 1) hər bir tarixi dövrdə və yeni sosial şəraitdə dünyagörüşü şəxsiyyətin fəaliyyətinin idrakı və dəyişdirici tərəflərini əsaslandıraraq ən ümumi prinsiplərini, normalarını, müddəalarını, üsullarını işləyib hazırlayır, hər bir şəxsiyyətin fəaliyyəti prosesində etdiyi dəyərlər seçimi də müvafiq sürətdə bu fundament üzərində təşəkkül tapır; 2) dünyagörüşün məzmununda insanların ideyaları və məqsədləri ilə yanaşı, həm də onları fəaliyyətə sövq edən konkret amillər, istəklər, arzular və sair təsəvvürlər geniş yer tutur, ümumi mənada insan təbiətən xeyirxahlığa meyilli olanda bunlar adətən müsbət sosial-mənəvi dəyərlər ilə ayrılmaz vəhdətdə çıxış edir; 3) dünyagörüşü real mövcud olan ilə olmalı olanı fərqləndirməkdə böyük rol oynayır; 4) dünyagörüşün yerinə yetirdiyi integrativ funksiya dəyərlər seçimi prosesinə mütəşəkkillik verir, onun normal gedişini təmin edir. Məhz dünyagörüşü sayəsində şəxsiyyətin real aləmə idrakı, qiymətverici qabiliyyəti və maddi dəyişdirici fəaliyyəti bütöv bir sistem kimi çıxış edir; 5) dünyagörüşü özünün yerinə yetirdiyi sosial funksiya vasitəsilə şəxsiyyətin dəyərlər sistemində və dəyərlər seçiminə güclü təsir göstərir, cəmiyyətin humanitar formalar üzrə təşkil edilməsinə kömək edir və fərdin, sosial etnik birliklərin maraqları ilə ictimai maraqların düzgün əlaqələndirilməsini stimullaşdırır (7, s.164-165).

ƏDƏBİYYAT

1. Qılıçov İ.S. Fəaliyyət və dəyərlər seçimi, Bakı, 2005- 371 s.
2. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları, Bakı, 2004 – 499 s.
3. Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии, Новосибирск, 1998 – 197 с.
4. Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии, М.: 1990 – 718 с.
5. Ващекин Н.П., Абрамов В.Ф. Информационная деятельность и мировоззрение, Иркутск, 1990 – 296 с.
6. Rzayev M.H. Şəxsiyyət və dəyərlər, Bakı, 2005 – 77 s.
7. Qılıçov İ.S. Fəaliyyət və dəyərlər seçimi, Bakı, 2005- 371 с.

ABSTRACT

THE OUTLOOK PROFILE OF ACTIVITY OF A MODERN PERSONALITY AND UPDATES IN THE CHOICE OF VALUES

The integral relationship between different types and value systems of the activity is investigated in the scientific article to determine correctly the type and axiological organization of a modern personality.

It is also noted in the article that, the outlook is not just a theory; but also action-oriented, it is a social form for systematization of special kind of knowledge which is necessary for the daily orientation in public life. It's the action program which determines the choice of behavior line and his attitude to the society and to himself. The outlook determines not only the content of person's activity, but also its changer, associated direction. The outlook is an important tool in terms of determining, meaningful, evaluation of orientation of person's activity from the standpoint of values.

It is also indicated in the article that, the future fate of both people and mankind depends on people's properly understanding the general picture of the world, the meaning of life, environmental conditions, the danger of a ThermalNuclear war, value orientations.

РЕЗЮМЕ

ОРИЕНТАЦИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ЛИЧНОСТИ И ОБНОВЛЕНИЯ В ПОДБОРЕ ЦЕННОСТЕЙ

В научной статье исследуется неразделимая связь различных видов деятельности личности и системы ценностей для правильного определения типа современной личности, аксиологической организации.

Также в статье отмечается, что мировоззрение является не только теорией; оно также ориентировано на деятельность, оно является социальной формой систематизирования специальных видов знаний, необходимых для ориентации в общественной жизни. Оно является программой, определяющей выбора линию поведения человека в жизни, его отношение к обществу и самому себе. Мировоззрение определяет не только содержание деятельности человека, но и ее изменяющее, ориентирующее направление. Мировоззрение является важнейшим средством в определении ориентации деятельности личности и в значимости и оценке с точки зрения ценностей.

В статье отмечается значительная зависимость людей, также будущей судьбы всей человечности от правильного познания общую картину мира, значение жизни, экологическое положение, опасность тепловой ядерной войны, ценностных ориентаций.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

JALƏ ABBASZADƏ*Naxçıvan Dövlət Universiteti***UOT:373****MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ YARADILMASI
HEYDƏR ƏLİYEVİN ŞAH ƏSƏRİDİR**

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan, Respublika, müstəqillik, şagird, məhəbbət, formalaşdırmaq*

Key words: *Haydar Aliyev, Azerbaijan, Republic, independent, pupil, love, to form*

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Азербайджан, Республика, независимость, школьник, любовь, формирование*

Ümummillə lider Heydər Əliyevin görkəmli dövlət və siyasi xadim kimi şəxsiyyəti, həyatı və fəaliyyəti XX əsrin II yarısında Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Heydər Əliyevin şəxsiyyəti və həyatı XX əsrin ikinci yarısında SSRİ-nin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyat panoramasında formalaşmış, dünyada professional siyasətçi, partiya və dövlət xadimi kimi tanınmışdır. Onun həyat yolu, olduqca zəngin, mənalı və böyüyən nəsil üçün nümunə məktəbidir.

Müstəqilliyimizin əldə edilməsində xalqımız çətin və mürəkkəb yol keçmişdir. Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycanda müstəqilliyin əldə edilməsi məsələlərinə bir aydınlıq gətirdi. Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsini heç bir vəclə müəyyən ictimai-siyasi qüvvələrin, təşkilatların, ayrı-ayrı şəxslərin müstəsna xidmətləri hesab etmək olmaz. Bu, tarixi obyektiv proseslərin qanunauyğun nəticəsi, taleyin Azərbaycan xalqına və bütün keçmiş SSRİ respublikalarının xalqlarına əvəzsiz töhfəsi idi. Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyinə nail olduğu ilk günlərdən onu qoruyub saxlamaq və beynəlxalq dayaqlarını möhkəmlətmək uğrunda mübarizəyə başlayıb. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi: “Müstəqilliyi əldə etmək nə qədər çətindir, onu qoruyub-saxlamaq bir o qədər çətindir”.

Müstəqilliyimizin qorunub saxlanması, Azərbaycanın dünyaya tanınması, dünya ölkələri arasında layiqli yer tutması uğrunda başlanan həyat mübarizəsi, Azərbaycan və azərbaycanlılar üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycanın inkişafını təmin etmək, Azərbaycanı dünyaya tanıtdırmaq və mövcudluğunu dünyaya sübut etmək üçün sözün əsl mənasında müstəqil ictimai-siyasi cəhətdən sabit və inkişaf edən bir dövlət lazım idi. Ancaq o dövrdə Azərbaycanda nə real müstəqillik, nə inkişaf, nə ictimai siyasi sabitlik, nə də müstəqilliyimizin möhkəm beynəlxalq dayaqları var idi. Azərbaycan xalqının tələbi ilə belə bir çətin vəziyyətdə Heydər Əliyev Bakıya dəvət edildi. O, 1993-cü ildən Ali Sovetin sədri seçildi. Bu vaxtdan müstəqil dövlətçilik tarixinin yeni, ikinci dövrü başlandı. 1993-cü ildən başlayaraq hakimiyyət boşluğu aradan qaldırıldı. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş qaldırmış qüvvələr zərərsizləşdirildi, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi aradan qaldırıldı. Ən ümdə nailiyyətlərdən biri də dövlət hakimiyyəti və prezident Heydər Əliyevlə xalqın birliyi oldu; yaranmış şəraitdən istifadə edərək dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi demokratiyanın genişlənməsi, respublikamızın beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazanması və onun daha da artması dövlət hakimiyyətinə qarşı təşkil edilən qəsdlərin qarşısının alınması yolunda əməli addımlar atıldı. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi, müstəqilliyin möhkəmləndirilməsinə, demokratiyanın inkişafına və hüquqi dövlət quruculuğu prosesinin güclənməsinə şərait yaratdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlətimizin daxili və xarici siyasəti uğurla həyata keçirilir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, yeni əsrin başlanğıcında Azərbaycan Respublikasının Avropa şurasına qəbul edilməsi, görülən məqsədyönlü

işlərin məntiqi nəticəsi idi. Heydər Əliyevin dövlət müstəqilliyi uğrunda gördüyü işlərin əhəmiyyətini böyüyən nəsillərə çatdırmaq, ulu öndərimizin şəklinin ibtidai sinif dərslərinin üz qabığında verilməsi, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Heydər Əliyev irsinin böyüyən nəsle çatdırılmasında müəllimlərin rolu böyükdür. Şagirdlərlə aparılan sorğular da müəllimlərin bu sahədə aparılan işlərin səmərəliliyini şərtləndirir. Onun irsinin böyüyən nəsle çatdırılması üçün üz səhifəsində görməklə onun Azərbaycan üçün əvəzolunmaz şəxsiyyət olduğu fikrini formalaşdırma bilər. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev və onun irsi ilə bağlı şagirdlərə suallarla müraciət etdik.

I siniflər üçün: Bunlardan bəzilərinə nəzər salmaq.

S – Heydər Əliyev kimdir ?

C – Heydər Əliyev babamızı (15 nəfər şagird cavabı)

C – Heydər Əliyev prezidentimiz idi (9 nəfər şagirdin cavabı)

C – Azərbaycanın rəhbəri (4 nəfər şagirdin cavabı)

S – Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycanda hansı işləri görmüşdür?

C – Azərbaycanın prezidenti olmuşdur (11 nəfər)

C – Binalar tikdirmişdi (9 nəfər)

C – Çox iş görmüşdü (9 nəfər)

IV siniflər üçün

S – Ulu öndərimizin xidmətləri nədən ibarət olmuşdur?

Cavabsız(6 nəfər şagird)

C – Məktəblər tikdirmiş, iclaslar keçirilmişdi (4 nəfər)

C – Heydər Əliyev Azərbaycanda müharibə olmasını qoymadı

S – Azərbaycanın müstəqilliyi ilə bağlı nəyi deyə bilərsiniz?

C – Müstəqil olmuşuq və (14 nəfər)

C – Azərbaycan müstəqildə (8 nəfər)

Suallara alınan cavablar onu göstərdi ki, ibtidai siniflərdə təhsil alan şagirdlərimiz yalnız böyüklərindən eşitdikləri bəzi sözləri bilir, lakin bu sahədə elmi məlumatları yoxdur. Bütün bunlar göstərir ki, Heydər Əliyev irsinin şagirdlərə öyrətməklə bütövlükdə Azərbaycan tariximizin Heydər Əliyev dövrünü öyrənmiş olurlar. Uşaqlar bilməlidirlər ki, Müstəqil Azərbaycan Respublikasını ən çox düşündürən məsələlərdən biri Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalı altında olması, onun ərazi bütövlüyünün pozulmasıdır. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağın və ona qonşu olan rayonlarımızın işğal edilməsi respublikamızın müstəqilliyimizə böyük zərərdir.

Azərbaycan tarixində torpaqlarımızın zaman-zaman ermənilər tərəfindən qapılıb-qamarlanma halları olmuşdur. Bədnam Dağlıq Qarabağ hadisələri də havadarlarının köməyi ilə ermənilər tərəfindən süni yaradılmış siyasi oyun idi. Məqsədi isə Dağlıq Qarabağın hansı yolla olursa olsun, Ermənistanı ilhaq edilməsi idi, özü də bu məqsəd erməniləri zaman-zaman iştahlandırır məsələ idi. Heydər Əliyevin Azərbaycanda rəhbərliyi dövründə də Dağlıq Qarabağ məsələsinin bir neçə dəfə ortaya atılmasına yol verilmişdi, amma onların sinəsindən itələnmişdi. Nə qədər ki, Heydər Əliyev Sovet KP MR-nin siyasi bürosunda aparıcı qüvvələrdən biri idi, ermənilər Qarabağ adını çəkə bilmirdilər. Onlar yaxşı bilirdilər ki, Heydər Əliyevin fəaliyyəti dövründə bir qarış torpaq ala bilməzlər. Heydər Əliyev hakimiyyətdən qəsdən uzaqlaşdırıldıqda qondarma Dağlıq Qarabağ məsələsi dərhal ortaya çıxdı. Bu bədnam məsələnin qəsdən ortaya atılması, onun səbəbləri, mahiyyətinin açılması və həmin hadisələrə düzgün qiymət verilməsində Heydər Əliyevin fikri əsas rol oynamışdır. Azərbaycan Prezidentinin dinc yolla Qarabağ məsələsini həll etmək üçün göstərdiyi səylər Ermənistanın pozuculuq mövqeyi beynəlxalq təşkilatların passiv fəaliyyəti nəticəsində məsələnin qəsdən ortaya atılması, onun səbəbləri, mahiyyətinin açılması və həmin hadisələrə düzgün qiymət verilməsində Heydər Əliyevin fikri rol oynamışdır. Azərbaycan Prezidentinin dinc yolla Qarabağ məsələsini həll etmək üçün göstərdiyi səylər Ermənistanın pozuculuq mövqeyi beynəlxalq təşkilatların passiv fəaliyyəti nəticəsində məsələnin həll edilməsi uzadıldı. Buna baxmayaraq Heydər Əliyev münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi yolunu davam etdirir, bütün imkanlardan maksimum istifadə etməyə çalışırdı. Gərgin fəaliyyəti sayəsində atəşkəsə nail ola bildi. Ölüm, gözyaşları, şəhid qəbristanlığına yol kəsildi. Analar, bacılar, övladlar tarixin bu acı ayrılmalardan xalqını qurtaran oğluna – Heydər Əliyevə məhəbbət hissi ilə alqışlar etdilər. Bu ulu

öndərimiz Azərbaycanlı analarını övlad ölümü imtahanından qurtara bildi. Heydər Əliyevin xalqı üçün, vətəni üçün gördüyü işlər böyüən nəslin yaddaşında yaşamalıdır. Bununla ümdə məsələni şagirdlərə çatdırmaqda həm ibtidai sinif dərslərinin, həm də müəllimlərin imkanları böyükdür. 38 nəfər sinif müəllimi ilə apardığımız sorğu bunu söyləməyə imkan verir. Müəllimlərə “Heydər Əliyev irsini şagirdlərə çatdırmaqda hansı imkanlara maliksiniz? sualı ilə müraciət etdikdə onların xeyli hissəsi filmlərin göstərilməsi, ekskursiyaların təşkili, müzakirələrin keçirilməsi məsələlərindən bəhs etdilər.

Şagirdlərə : Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı nəyini bilirsiniz? sualı ilə müraciət etdikdə, 180 nəfər şagirddən 135-i müharibənin dayandırılmasından da bəhs etdilər. Şagirdlər bu problemi uşaq düşüncələri ilə izah etməyə çalışdılar. İstər ailədən, istər televiziya verilişlərindən əldə etdikləri məlumatlar müəllimləri tərəfindən daha genişləndirildi və dərinləşdirildi.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev böyük və müdrik şəxsiyyət idi. Onun müdrikliyi, uzaqgörənliyinin nəticəsi idi ki, Azərbaycan bütün hadisələrə sinə gərməyi, tarix qarşısında dik dayanmağı bacardı. Onun həyatındakı xüsusi dəyanət və qətiyyət tələb edən tarixiləşmiş məqamların çoxluğundan müəyyən seçimlər etməyi də zəruriləşdirir. Bu dahi şəxsiyyətin həyatındakı ibrətamiz, mənalı, dərs götürüləsi məqamların zənginliyi seçimi kifayət qədər çətinləşdirir. Hətta onun mənalı, şərəfli, ibrətamiz ömür yolunun hansını böyüən nəsllə çatdırmaqda düşüncələr qarşısında qalır. Onun zəngin həyatını yazmaq-oxumaqla qurtarmaq olmaz. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin çətin anlarda qəbul etdiyi müdrik, qətiyyətli qərarlar onun fəaliyyətinin metodoloji əsasıdır. Onun:

- Şəraitin dəyişilməsindən asılı olmayaraq qərar qəbul etməli;
- Tutulan yolun müsbət və mənfə qəbətini və eyni zamanda başqa istiqamətlərini müəyyənləşdirməli;
- Bir-biri ilə eyniyyət təşkil edən məsələlərin fərqi tapmalı;
- Bir-birindən fərqli olan məsələlərin oxşar cəhətlərini üzə çıxarmalı;
- Görülənlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin mahiyyətini göstərməli;
- Qazanılanları təcrübə yolu ilə biliyə çevirməklə hafizədə yaşatmalı;
- Ən uğurlu məlumatların sistemini qurmalı;
- Faydalı məlumatların tətbiq etmə obyektini müəyyənləşdirməli və s.

Bu kimi qərarlar onun zəngin metodikaya malik olmasından soraq verir. Dahi şəxsiyyətləri səciyyələndirən cəhətlərdən biri də budur ki, nə qədər vacib işlər görülürsə görülsün, başqa işlər yaddan çıxır, yəni, ən əsas yaranmış şəraitin mənzərəsini kompleks halda görməkdir və hadisələrin birini o birisinin hesabına həll etmək yox, birgə və növbəli həlli yollarını tapmaqdır. Burada Heydər Əliyevin fenomenal hafizəsi və canlı tarix rolunu oynaması köməyə gəlirdi. O, tarixdə ibrət dərsi götürməyi bacarır və başqalarına da həmişə bunu tövsiyə edirdi. O, milli köklərə və ənənələrə qayıdılmasına, tarixin yadigarlarının qorunmasına çox əhəmiyyət verirdi. İ.Fores deyirdi: “Biz keçmişdən küllü yox, odu götürməliyik”. Lakin, bunun üçün əvvəlcə odu küldən sağlam əsasları çürük hissələrdən ayırmaq qabiliyyəti lazımdır. Bu isə müdriklik tələb edir.

Heydər Əliyev öz ideyalarının şərhini ilə bağlı xüsusi əsərlər yazmamışdır. O, həmişə əməli fəaliyyət göstərmiş, iradə nümayiş etdirmişdi. Yəni, üzde olanlar onun siyasi xəttinin praktikasındır. Onun ideyaları, həyat yolu qalaq-qalaq kitabların yaranmasına səbəb olmuşdur. Dahi şəxsiyyətin xalqı üçün, dövləti üçün elədiyi xidmətlər saysız əsərlər yaratmışdır. Bütün bunların zaman-zaman böyüən nəsillərə çatdırılması zəruri məsələlərdən birinə çevrilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Q.M. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi, Bakı, Təhsil, 262 s.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir, Bakı, 1997, 470 s.
3. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir, Bakı, 2000, 344 s.
4. Sadıqlı A. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, 2011, 177 s
5. Sadıqlı A. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 2013, 306 s.

ABSTRACT

CREATION OF INDEPENDENT AZERBAIJAN REPUBLIC IS A HAYDAR ALIYEV'S MASTERPIECE

The article deals with acquainting primary school pupils with heritage of Haydar Aliyev, informing about historical works that done by great personality for Azerbaijani people, formation a sense of love to our Great Leader

СОЗДАНИЕ НЕЗАВИСИМОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ - ВЫСШЕЕ ТВОРЕНИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

В статье автор знакомит учащихся начальных классов с наследием Гейдара Алиева, рассказывает об исторических делах великой личности для азербайджанской народа, тем самым способствуя формированию чувства любви к великому вождю.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

NƏZAKƏT YUSİFOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ÜLKƏR QƏNBƏROVA
“Naxçıvan” Universiteti
ulkermahmudova@bk.ru.

UOT:371

NƏSİRƏDDİN TUSİ ŞƏXSİYYƏTİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİ BARƏDƏ

Açar sözlər: *şəxsiyyət, tərbiyə, vicdan, dostluq, mənəvi tərbiyə, əxlaq tərbiyəsi*

Keywords: *personality, education, conscience, friendship, moral education, moral*

Ключевые слова: *личность, воспитание, совесть, дружба, нравственное воспитание, мораль.*

Hər bir xalqın tarixi yetkinləşmə və təkamül prosesinin ümdə qayəsini dövlətçilik ənənələri ilə yanaşı, həm də zəngin milli-mənəvi irsi, pak və ali dəyərləri müəyyən edir. Bu ənənə və dəyərlər biri-birilə çulğasaaraq həm də xalqların məfkurə və düşüncə sisteminin, dünyagörüşünün parlaq təcəssümü kimi meydana çıxır. Dünyanın ən qədim xalqlarından sayılan azərbaycanlılar da tarixən formalaşmış zəngin milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlər sistemi ilə bəşər sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr verib, ülvi və saf ideallara sarsılmaz bağlılığı ilə daim özünəməxsusluqlarını qoruyublar. Nəsirəddin Tusi də bu yolla gedərək milli-mənəvi dəyərlərimizə və qüdrətli söz sahiblərinin fikirlərinə əsaslanaraq həm xalqımız üçün, həm də bütün dünya xalqları üçün səciyyəvi olan əxlaq tərbiyəsi sistemi yaratmışdır. Onun yazdığı “Əxlaqi Nasiri” əsəri Azərbaycanın və eləcə də bütövlükdə türk dünyasının mədəniyyət tarixində xüsusi çəkisi və möhtəşəmliyi ilə seçilən mənəvi dəyərlər xəzinəsidir. Zaman keçdikcə bu abidə həm də elmi araşdırma mövzusu kimi daha çox diqqəti cəlb edir və mənəvi təsir gücü getdikcə artır. Yaranma tarixi qədim olan bu əsərin məzmunu, başlıca qayəsi hər bir insan üçün qiymətlidir. Ona görə də, əsərin həm milli-mənəvi, həm də bəşəri dəyərlərin daşıyıcısı olduğunu qətiyyətlə söyləmək olar. Hər bir tədqiqatçı-pedaqoqun, tərbiyəçi-müəllimin əsərdəki mənəvi keyfiyyətlərin pedaqoji tərbiyə sistemində yeri, onların sonrakı nəsillərə ötürülməsinin vacibliyi və əhəmiyyəti haqqında zəruri məlumatlara, müvafiq bilik və bacarıqlara, kompetensiyalara yiyələnməsi önəmlidir. Ona görə ki, yaşadığımız dövr həm də nəsillərin tarixi zəmində, milli-mənəvi köklərə bağlılıq əsasında tərbiyəsinə, şəxsiyyət kimi formalaşmasını tələb edir. Araşdırmalar göstərir ki, şəxsiyyətin formalaşdırılması probleminin həllində “Əxlaqi-Nasiri”dəki mənəvi keyfiyyətlərin, tərbiyəvi cəhətlərin, ilk növbədə namus, qeyrət, vicdan, sədaqət, etibar, mərdlik, dostluq, yoldaşlıq, əməksevərlik və s. kimi əxlaqi kateqoriyaların pedaqoji baxımdan tədqiqi və nəsillərin bu nümunələr əsasında tərbiyəsinə daim xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir (1,s113). Burada belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, insan tərbiyəsində irsiyyətlə bərabər, mühit amili başlıca rol oynayır. Əsərdə böyüklərə, valideynlərə hörmət, doğma yurda, vətənə, torpağa məhəbbət tərbiyəsi tam dolğunluğu ilə aydın şəkildə verilmiş və bu məsələlərin müasir baxımdan dərk olunması, həmin tərbiyəvi hisslərin yeni nəsillərə ötürülməsi vacibdir. Müasir dövr qloballaşma dövrü kimi xarakterizə edilir. Cəmiyyətdə, dünyada inteqrasiya proseslərinin gücləndiyi indiki zaman son dərəcə mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu zaman axarında milli özünüdərk və mənəvi dəyərlərə bağlılığa daha çox ehtiyac hiss olunur. Ona görə də, əsərdə öz əksini tapan, təkcə keçmişimiz üçün deyil, həm də yaşadığımız zaman və gələcəyimiz üçün daha çox gərəkli olan mənəvi dəyərləri üzə çıxarmaq, nəsilləri bu ruhda tərbiyələndirmək vacibdir. Son zamanlar Azərbaycan dilində də oxuculara çatdırılan bu zəngin fəlsəfi əsərin sayəsində daha geniş kütlə Tusi dühasının incəlikləri, onun ideya irsi, son dərəcə orijinal təfəkkür tərzilə birbaşa tanış olmaq imkanı əldə etmişdir. Həmin ideyaların əhatə dairəsi,

məntiqi əsası, struktur təhlili əsəri yalnız əxlaq çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmayıb, bütöv bir insan konsepsiyası kimi səciyyələndirə bilər. “Əxlaqi-Nasiri” özündən əvvəl Yaxın və Orta Şərqdə hökm sürən əxlaqi- fəlsəfi və pedaqoji fikirlərin bir növ yekunudur. Alim həmin əsərində özünün mahir bir müəllim, gözəl bir tərbiyəçi olduğunu nümayiş etdirmişdir. İnsanda olan fitri qabiliyyət və istedadlar, mühitin və şəraitin insana təsirindən geniş bəhs edən müəllif, bu işdə təlim və tərbiyənin son dərəcə böyük rolunu həyati misralarla nümayiş etdirmişdir.

Tusi pedaqogikasında başlıca amil sayılan mənəvi tərbiyə nəzəriyyəsini mütəfəkkir alim 3 mənbədən-özünün ailə tərbiyəsindən, Azərbaycan xalqının tərbiyə ənənələrindən və özünəqədərki nəzəriyyəçilərin tərbiyə haqqındakı fikirlərindən seçdiyi səmərəli toxumların əlaqələndirilməsi, tənqidi təhlil yolu ilə ümumiləşdirilməsi və dərin elmi süzğəcdən keçirilməsi əsasında yaratmışdır. Keçmişin, öz dövrünün təlim-tərbiyə məsələləri üzrə təcrübəsini düzgün dərk etdiyindən, Nəsirəddin Tusi gələcək nəsillərin tərbiyəsinə ağıllı istiqamət vermək imkanına malik olmuşdur.

N.Tusi, hər şeydən əvvəl, “əxlaq normaları” müəyyən etməyə cəhd göstərmişdir. Hansı ki, bu əxlaqi normalar uşaqların davranışının, ünsiyyətinin, insanlara, təbiətə, cəmiyyətə olan bütün münasibətlərinin tənzimlənməsinə xidmət edir. Əxlaq ictimai şüurun əsas formalarından biri kimi həm fəlsəfi, həm sosioloji, həm psixoloji, həm də pedaqoji ədəbiyyatda geniş şəkildə şərh olunur. Əxlaqın tərbiyəsi çox vaxt xalq içərisində ismətin, namusun tərbiyəsi kimi işlənsə də istər etnopedaqoji, istərdə də elmi-pedaqoji ədəbiyyatda əxlaq tərbiyəsi insana məxsus olan mənəvi keyfiyyətlərin və davranış normalarının məcmusu kimi səciyyələndirilir. “Əxlaq - insanın mənəvi, dərin keyfiyyətləri, cəmiyyətə və başqalarına qarşı münasibətləri müəyyən edən normaları davranış qaydalarını özündə birləşdirir”. Pedaqoji ədəbiyyatda əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin forması, kökü, zəruri şərti, nəticəsi, əksər hallarda tərkib hissələrindən biri kimi izah edilmişdir. Əxlaq tərbiyəsi hərtərəfli şəxsiyyət formalaşdırılması işinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. İnsanların əxlaqi keyfiyyətləri təhlil edilərkən «əxlaqlı», «yüksək etikalı», «mədəni əxlaqlı», «əxlaqsız» kimi anlayışlardan istifadə edilir. Əxlaq tərbiyəsi baza kimi «etikaya» istinad edir.

Tusiyə görə insanın mənəvi ehtiyacları, mənəvi qüvvələri, kamalı, fəzilətli şərəfətli fakir, əql, şüur və iradə vasitəsilə təmin və idarə edilir. İnsanın xoşbəxlik və bədbəxtlik açarı, kamillik və naqislik sükanı onun ağıl və iradəsinin ixtiyarına verilmişdir, əgər insan düzgün, ardıcıl, məqsədəuyğun xətlə hərəkət etsə, tədricən elm, mədəniyyət, bilik və hikmətə yiyələnsə, təkamülə qadir olan fitri istedadı hədləri aşaraq, onu bir mərtəbədən başqa bir mərtəbəyə, bir dərəcədən o biri dərəcəyə yüksəldər, düpbədüz gətirib arzu elədiyi məqsədə, ali məqama çatdırar. Lakin, yaradıldığı fitri dərəcədə oturub qalsa, cilovu öz nəfsinin ixtiyarına versə, nəfsi onun aşağıya, heyvani mərtəbəyə sövq edər, yuxarıdan aşağıya yuvarladılan daş kimi az bir müddət ərzində onu rəzalət çirkabının ən dərin yerinə salar. Odur ki, deyiblər: “Nəfs elə bir şeydir ki, onu öz başına buraxsan alçaqlığa meyl göstərib bataqlığa batan, cilovlayıb istiqamət verən, fəzilət yüksəkliyini fəth edib kamala çatar”. Həmçinin N.Tusi qeyd edirdi ki, “Pis adamlar təlim və tərbiyə əsasında yaxşılaşa bilərlər, lakin bunun qəti və həmişə belə olacağını demək çətindir. Hər halda nəsihət, məsləhət, təlim, tərbiyə ardıcıl olsa və ədalətli tənbehlə əlaqələndirilsə, nəticəsiz qalmaz. Bəziləri var ki, çox tez tərbiyələnilər və fəzilətin təsiri dərhal, vaxt gözləmədən özünü göstərir. Elələri də var ki, onların fəzilətə doğru hərəkətləri, tərbiyəyə doğru sürətləri yavaş və ləng olur” (1, s. 116).

Tusi əsərlərində mənəvi dəyərlər və əxlaqi keyfiyyətləri bunları aid edirdi: itaətkarlıq, intizam və qayda, əməksevərlik, vicdan, mənəviyyət, gözəl ədalar.

N.Tusi ailədə sosial funksiyaların yerinə yetirilməsində sosial mühiti qiymətləndirərkən, yazmışdı: “İnsan yaşamaq üçün öz əzəli, təbii ehtiyaclarını ödəməlidir, bunun üçün də cəmiyyətdə birləşməli, fəaliyyət göstərməlidir”. Cəmiyyətdə insanın təbii sığınacağı ailədir. Ailədə həm nəsil artırılır, həm də ev-əşik qorunub saxlanılır, həm də ailə üzvləri lazımı tərbiyə alır. Tusi, ailənin yaranmasında adət-ənənə, idarəçilik vərdislərinin, sosial psixoloji mühitin rolunu xüsusi olaraq qeyd edirdi. O, ailədə idarəetmə funksiyasının icrasında əsas rolu ailə başçısına aid edir. Ev sahibi ailənin maddi təminatına, vacib məsələlərin həllinə, tərbiyə işlərində mükafatlandırma və cəzalandırma, əmək bölgüsünün təşkilinə cavab verməlidir. Tusi münasibətlərin idarəetmə baxımından tənzimlənməsi problemlərini də nəzərdən keçirmiş, məişət-istehlak funksiyasının

vacibliyindən bəhs etmişdir. Bu funksiyaların ən vacib olduğunu sayan Tusi onların həyata keçirilməsi yolunu yüksək əxlaqi dəyərlərə əsaslanmaqda görürdü (2, s.42).

İndi bizim qarşımızda bir tərəfdən milli köklərə, milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış, digər tərəfdən də elmi-texniki inkişaf və informasiya cəmiyyətinin qoyduğu çağdaş tələblərə uyğunlaşmaq vəzifəsi durur. Hər bir şəxsin fərdi-mənəvi aləmində gedən proseslər də bütövlükdə millətin mənəvi həyatı ilə bağlı problemləri xatırladır. Karl Qustav Yunqun yazdığı kimi, «ayrıca insanın psixologiyası bütövlükdə millətin psixologiyasına uyğun gəlir». Daha sonra K.Yunq fərdlə toplum arasındakı münasibətdən çıxış edərək ictimai inkişafın mümkünlük şərtlərini də ayrı-ayrı insanların «norma»dan kənara çıxma bilməsi ilə müəyyənləşdirir (3,s.22)

N.Tusin "Əxlaqi-Nasiri" və digər pedaqoji görüşlərinin yer aldığı əsərləri hər birimiz üçün tarix, mədəniyyət, tərbiyə, əxlaq məktəbidir. Bu məktəbi daim oxumaq, öyrənmək, ondan bəhrələnmək və bu köklər üzrə şəxsiyyət kimi yetişmək gərəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Tusi Nəsirəddin, Əxlaqi Nasiri, Bakı, Lider, 2005, 280 s
2. Tusi Nəsirəddin. Övsafül Əşraf, Bakı, 2010, 91 s.
3. Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri, Bakı, Azərneşr, 1986, 65 s.

ABSTRACT

**Nezaket Yusifova
Ulker Gambarova**

N.TUSI ABOUT THE MORAL EDUCATION OF THE INDIVIDUAL

The article reveals N.Tusi's thoughts on the moral education of the individual. Studies show that the moral qualities of honor, dignity, conscience, loyalty, courage, friendship, comradeship, hard work, and others noted in Akhlagi-Nasir play a major role in solving the problem of personality formation.

The study of the above norms and the category of morality is important both in terms of pedagogical science, and in the process of educating the younger generation.

РЕЗЮМЕ

**Незакет Юсифова
Улкер Гамбарова**

Н.ТУСИ О ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ЛИЧНОСТИ

В статье раскрываются мысли Н.Туси о нравственном воспитании личности. Исследования показывают, что в решении проблемы формирования личности главную роль играют такие нравственные качества, как честь, достоинство, совесть, верность, мужество, дружба, товарищество, трудолюбие и другие отмеченные в "Ахлаг-Насир".

Изучение вышеперечисленных норм и категории морали имеет важное значение как с точки зрения педагогической науки, так и в процессе воспитания подрастающего поколения.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

SEVİNC VƏLİYEVA

Naxçıvan Müəllimlər İnstitu

veliyeva_1979@bk.ru

UOT:371

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRƏ TƏBİYƏTƏ HƏSSAS VƏ QAYĞIKEŞ MÜNASİBƏT BƏSLƏMƏYİ ÖYRƏTMƏYİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *kiçikyaşlı məktəblilər, təbiətə həssas münasibət, təbiətə qayğıkeş münasibət, ekoloji tərbiyə, ekoloji şüur, ekoloji bilik, ekoloji təhsil, ekoloji təfəkkür, ekoloji dünyagörüşü, ekoloji fəaliyyət, ekoloji davranış*

Key words: *younger schoolchildren, sensitive attitude, to nature, careful attitude to nature, ecological upbringing, ecological consciousness, ecological knowledge, ecological education, ecological thinking, ecological outlook, ecological activity, ecological behaviour.*

Ключевые слова: *школьники младшего возраста, чувствительное отношение к природе, бережливое отношения к природе, экологическое воспитание, экологическое сознание, экологическое знания, экологическое образование, экологическое мировоззрение, экологическая деятельность, экологическое поведение.*

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatına dair direktiv sənədlərdə şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması ilə bağlı sinif müəllimləri, o cümlədən fənn müəllimləri qarşısında mühüm vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrdən biri kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətməyin nəzəri əsaslarına dair biliklər sisteminin hazırlanmasıdır. İbtidai sinif müəllimləri belə nəzəri məlumatları hazırlamaqla şagirdlərə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrədə bilirlər. Bunun üçün onlar elmi-pedaqoji ədəbiyyatda ekoloji tərbiyə ilə bağlı olan nəzəri məlumatları seçib qruplaşdırılmalıdırlar. Hansı ki, həmin məlumatları seçərkən və qruplaşdırarkən ibtidai sinif şagirdlərinin yaş xüsusiyyətlərini və qavrama qabiliyyətlərini nəzərə almalıdırlar. Ekoloji tərbiyə ilə bağlı elə məlumatlar var ki onların bütün ibtidai sinif şagirdlərinə çatdırılması zəruri sayılır. Belə məlumatlardan biri ekoloji tərbiyənin mahiyyəti, məzmunu və məqsəd vəzifələri ilə bağlı olan nəzəri məlumatlardır. Həmin nəzəri məlumatları ibtidai sinif şagirdlərinə çatdırarkən ilk növbədə ekoloji tərbiyənin ən münasib elmi tərifinin düzgün verilməsidir. Məlum olduğu kimi elmi pedaqoji ədəbiyyatda ekoloji tərbiyəyə müxtəlif məzmunlu və müxtəlif formalı təriflər verilir. Lakin morfoloji tərkibinə və leksik strukturuna görə bir o qədər yüklənməmiş cümlələr, ibtidai sinif şagirdləri üçün aydın olan söz birləşmələri ilə zəngin tərifləri seçmək daha məqsədəuyğun hesab olunur. Aşağıdakı tərfi belələrindən hesab etmək olar.

- Təbiətə qayğılı münasibətin bəslənməsi, ətraf mühitin saflaşdırılması, mühafizə edilməsi, onun ictimai, siyasi və iqtisadi dəyəri ilə bağlı gənc nəsələ müvafiq bacarıqların, mədəni-əxlaqi vərdişlərin aşılanması, onlara planlı, məqsədyönlü, mütəşəkkil təsir göstərilməsi ekoloji tərbiyədir. (1, səh.480). Bu tərifin ayrı-ayrı komponentlərini şagirdlərə izah edən zaman, onların təbiətə qayğılı münasibət bəsləmələrinin ayrı-ayrı istiqamətləri barədə də informasiya vermək lazımdır. Yaxud tərifdəki ətraf mühitin saflaşdırılması ilə bağlı tərifə münasibət bildirərkən şagirdlərə çatdırmaq lazımdır ki, təbiətdə suyun təmiz saxlanması, çayların, bulaqların suyunun çirkləndirilməməsi, yaşıllıqların qorunması, yeni bağçaların salınması, ətraf mühitin saflaşdırılması sağlam həyat tərzinin yaradılması kimi başa düşülür. Ətraf mühitin saflaşdırılması isə insanların sağlamlığının əsasını təşkil edir. Belə məlumatların həm ictimai, həm siyasi, həm də iqtisadi dəyəri ilə bağlı şagirdlərə informasiyaların verilməsi də məqsədəuyğun sayılır. Ekoloji tərbiyə ilə bağlı tərifdə yetişən nəslin nümayəndələrinə təbiətə qayğılı münasibət bəsləməklə bağlı məlumatların verilməsilə yanaşı, onlara bu sahədə mədəni-əxlaqi vərdişlərin aşılanması da məqsədmüvafiq

hesab edilir. Bu, o deməkdir ki, kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə qayğılı münasibət bəsləməyi, ətraf mühitin saflaşdırılmasını, onun mühafizə edilməsini öyrədən zaman onlara bu sahədə müvafiq bacarıqları da aşılamaq faydalıdır. Bu zaman bağçada müəyyən güllərin əkilməsi, meyvə ağaclarının becərilməsi, ağacların budanması, onlara qayğının göstərilməsi ilə bağlı bacarıqların aşılamağı da zəruri sayılır.

Kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə qayğılı münasibətin bəslənməsi, ətraf mühitin saflaşdırılması və mühafizə edilməsi ilə bağlı nəzəri məlumatları ilkin olaraq etnopedaqoji materiallardan, yəni folklor nümunələrindən götürmək faydalıdır. Çünki kiçikyaşlı məktəblilər üçün maraqlı olan folklor nümunələrində, yəni Azərbaycan xalq pedaqogikası materiallarında istənilən qədər maraqlı məlumatlar vardır. Hansı ki, bu məlumatlar ağıllar, laylalar, deyimlər, düzümlər, sınımalar, nəsihətlər, öyüdlər, atalar sözləri və məsəllər, bayatılar, rəvayətlər, əfsanələr, nağıllar və dastanlarda öz əksini tapır. Belə etnopedaqoji materiallar içərisində ətraf mühitin, yaşıllıqların, xüsusilə meyvələrin, ağacların qorunması ilə bağlı el məsəlləri daha çox üstünlük təşkil edir. Onların bir neçəsinə diqqət etsək, fikrimizi daha dəqiq şərh etmiş olarıq.

Dağdağan, cəviz, zoğal, çinar, əncir ağacı müqəddəs sayılır — deyərlər, onları kəsən, yandıran sağ can görməz.

Deyərlər, nar, alma, armud hər bir kəsin dilək ağacıdır. Onları becərən xeyir tapar.

Deyərlər ki, süpürgə, ilgin ağacı ilə hər kəsi vursan, şərə düşərsən.

Deyərlər ki, küknar qozasının çoxluğu yazlıq buğdanın, şam qozasının çoxluğu arpanın bol məhsul verəcəyinə dəlalət edər.

Deyərlər ki, yağış yağana yaxın qaranquşlar alçaqdan uçar.

Deyərlər ki, külək ağaclarda yarpaqları üst tərəfdən çevirirsə, deməli, yağış yağacaq.

Elə ki, sarı çiçəkli yasəmən ağacı çiçəkləyib şirə buraxmağa başladı, ətrafı bu şirənin iyi bürüdü, deyərlər ki, bir azdan yağış yağacaq (2, səh, 253). Uzun illər boyu el arasında işlənən, ekoloji mühitimizin qorunmasına xidmət edən belə dəyərli fikirlərin nəzəri mənbələr kimi seçilməsi elmi-pedaqoji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İbtidai sinif şagirdlərinə təbiətə həssas və qayğılı münasibəti öyrətməyin komponentləri çoxdur. Ekoloji tərbiyənin nəzəri mənbələri kimi qəbul edilən həmin komponentləri ardıcıl və sistemli olaraq şagirdlərə çatdırılması çox faydalıdır. Hansı ki, ekoloji tərbiyənin bir sıra komponentlərinin şagirdlərə çatdırılmasının bir sıra üstünlükləri vardır. Bu komponentlərə uyğun ayrı-ayrılıqda, sistemli iş həyata keçirildiyi halda, ekoloji tərbiyənin hərtərəfli formalaşdırılmasına nail olmaq mümkündür. Bizim qənaətimizə görə, ekoloji tərbiyənin komponentlərindən birincisi ekoloji şüur, ikincisi ekoloji bilik, üçüncüsü ekoloji təhsil, dördüncüsü ekoloji təfəkkür, beşincisi ekoloji dünyagörüş, altıncısı ekoloji fəaliyyət, yeddincisi isə ekoloji davranışdır. İndi isə onları ayrı-ayrılıqda izah edək (3.səh, 19).

Ekoloji şüur. Adından məlum olduğu kimi ibtidai sinif şagirdlərinə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibətin öyrədilməsi ilkin olaraq şüurlu mənimsəmədən başlayır. Yəni kiçikyaşlı məktəblilər, təbiətə həssas və qayğıkeş münasibəti şüurlu olaraq bəsləməlidirlər. Onların təbiətə, yaşıllıqlara, bağlara, bağçalara, bulaqlara, çaylara həssas və qayğıkeş münasibətlərini formalaşdırmaq üçün onların şüurlu fəallığının artırılması vacibdir. Hətta ekoloji şüuru milli mənlilik şüurunun tərkib hissəsinə çevirmək lazım gəlir.

Ekoloji şüur – mürəkkəb psixoloji proses olmaq etibarilə insanın təbiətlə qırılmaz əlaqəsinin insan beynində inikasıdır. Ekoloji şüur ictimai şüurun bir forması olmaqla onun digər formaları ilə bərabər statusa malikdir. Ali inkişaf səviyyəsinə çatmış insan beyninin fəaliyyəti nəticəsində təbiətlə insan arasındakı əlaqə daim tənzimlənir, yəni insan cəmiyyətdə yaranmış ekoloji şəraiti, təbiətlə özünün üzvi əlaqəsini, ətraf mühitə münasibətdə fəaliyyət və adətlərinin inkişaf etdirilməsinin onlara yenidən baxılmasının zəruriliyini dərk edir. Ekoloji şüur ətraf aləmin keçmişi, indisi, gələcəyi ilə cəmiyyət arasındakı əlaqələrin elmi-praktik inikası müasir ekologiyanın əsaslarının dərk edilməsi, hər bir vətəndaşın ekoloji problemlərin həllində fəal iştirakının zərurətidir (1, səh. 480-481).

İbtidai sinif müəllimlərinin ekoloji şüurla bağlı bir sıra ədəbiyyatlarla tanışlığı onların bu problemə daha da yaxınlaşmalarının göstəricisi hesab olunur. Çünki ibtidai sinif müəllimləri ekoloji biliklərlə,

ekoloji bələlalarla, ekoloji tərbiyə ilə bağlı işlər apararkən kiçikməktəbyaşlı uşaqların şüuruna birbaşa təsir göstərməyi bacarmalıdırlar. Çünki kiçikməktəbyaşlı uşaqlar təbiət hadisələrinə şüurlu sürətdə daxil olarsa, onlar təbiət hadisələrini həm yaxından dərk edər, həm hərtərəfli mənimsəyər, həm onlara həssas yanaşar, həm də onlara qayğılı münasibət göstərirlər. Kiçikməktəbyaşlı uşaqların ekoloji şüurunun inkişaf etdirilməsi onların ekoloji biliklərinin artırılmasına kömək etmiş olur. Deməli, kiçikməktəbyaşlı uşaqların təbiət hadisələrinə həssas və qayğıkeş münasibətlərinin formalaşdırmağın komponentlərindən biri ekoloji bilik adlanır.

Ekoloji bilik-bizi əhatə edən canlı təbiətin strukturu haqqında olan biliklərdir. Geniş mənada ekoloji biliklər bizi əhatə edən canlı və cansız təbiətin mahiyyəti və dinamikası haqqındakı elmi məlumatın inteqrasiya olunmuş formasıdır ki, burada Yerin canlı qatının işi və onun biosferinin tamlığı da əhatə olunur (1, səh.481).

İbtidai sinif şagirdlərinə ekoloji biliklərin verilməsi ilk növbədə onların yaş səviyyələrinə uyğun olmalıdır. İkinci bir tərəfdən ekoloji bilikləri seçərkən bu biliklər sistemə elə məlumatları daxil etmək lazımdır ki, həmin məlumatlar ilk növbədə ibtidai sinif şagirdlərində maraq doğurmaqla yanaşı, onları təbiət hadisələrinə yaxınlaşdırmış olsun. Həmin təbiət hadisələrindəki çatışmazlıqları həssaslıqla qavrasınlar və onların aradan qaldırılmasına qayğılı münasibət göstərmiş olsunlar. Məsələn, Azərbaycanın canlı təbiətini zənginləşdirən məlumatlardan biri canlı təbiətdə arıların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Çünki arılar təbiətdə ən nadir çiçəkləri tozlandırmaqla yanaşı, onların şirələrindən ən ləzzətli məhsul istehsal edə bilirlər. Ona görə canlı təbiətdə arıların sayının çoxaldılması ilə bağlı ibtidai sinif şagirdlərinə faydalı biliklər verən məlumatlardan və informasiyalardan istifadə etmək lazımdır. Şagirdlərə çatdırmaq lazımdır ki, bu gün müasir dünyamızda iki böyük ekoloji bəla vardır. Onlardan biri təbiətdə arıların azalmasıdırsa, ikincisi meşələrin qırılmasıdır. Əgər arıların təbiətdə azalması ən nadir çiçəklərin, ən ətirli güllərin, təbiətdə bir sıra canlı yaşıl orqanizmlərin azalmasına, onların nəslinin kəsilməsinə səbəb olarsa, meşələrin qırılması bütövlükdə ekoloji mühitin məhv olmasına gətirib çıxara bilər. Bu gün beynəlxalq miqyasda qırılan, kəsilən, məhv edilən meşələrin həcmi Böyük Britaniyanın ərazisinin həcminə bərabərdir. Bu, o deməkdir ki, XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyanın ərazisi qədər meşə ərazisi məhv edilmişdir. Meşələrin kütləvi şəkildə qırılması isə meşələrdə nadir ağacaların, güllərin, çiçəklərin, çəmənliklərin, hətta bulaqların məhv olmasına gətirib çıxarmışdır. Belə informasiyaların şagirdlərə çatdırılması onları ekoloji bələlara qarşı mübarizəyə hazırlayır. Kiçik məktəbyaşlı uşaqların təbiətə həssas və qayğılı münasibət bəsləmələrinin üçüncü ekoloji komponenti ekoloji təhsil adlanır.

Ekoloji təhsil-insanların təbiətdən istifadə sahəsindəki biliklərinin elmi əsaslarının zəruri əqidə və praktik vərdişlərinin və həmçinin təbiətin mühafizəsi sahəsində müəyyən istiqamət və fəal həyat mövqelərini, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəsinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Ekoloji təhsil ekoloji fənlərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. O, şəxsiyyətin xarakterini, dünyagörüşü, siyasi-hüquqi, əxlaqi-estetik və başqa aspektlərini özündə birləşdirir.

Odur ki, ekoloji şüurun formalaşdırılmasının zəruri şərtlərindən biri də ekoloji tərbiyə ilə ekoloji təhsilin verilməsidir. Ekoloji tərbiyənin əsasını təşkil edən komponentlərdən biri də ekoloji təfəkkürdür (1, səh.481).

Ona görə ki, təbiət hadisələrinin duyulması, sonra onların orjinal qavranılması, daha sonra həmin təbiət hadisələrinin hafizədə saxlanması, son nəticədə onların təfəkkür süzgəcindən keçirilərək nitq vasitəsilə ifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Unutmaq olmaz ki, təfəkkür hadisəsi hər hansı yeni bilik, informasiya, qanunauyğunluq və yeniliklərin kəşfinə yönəldilmiş, sosial cəhətdən şərtlənən psixi prosesdir. Bu prosesdə təfəkkürün inkişafı ilə yanaşı insan təxəyyülü də onunla bərabər inkişaf edə bilər. Təbiət hadisələri ilə bağlı saf suları, ayna bulaqları, çəmənlikləri, yaşıllıqları, əlvan çiçəkləri, ətirli gülləri, meyvə ağaclarını, çayları, gölləri, su hövzələrini qorumağı ilk növbədə dərk edən təfəkkür prosesidir. Ona görə təfəkkürün ekolojişdirilməsi, yəni onun ekoloji təfəkkür şəklində inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılması kiçik məktəbyaşlı uşaqların təbiət hadisələrinə həssas münasibət bəsləmələrini özündə ehtiva edir.

Ekoloji təfəkkür-xarici aləmin cisim və hadisələri arasında qanunauyğun əlaqə və münasibətlərin vasitəli və ümumiləşmiş inikasından ibarət olan psixi prosesdir. Ekoloji təfəkkür

elmin, mədəniyyətin, tərbiyənin elə bir səviyyəsidir ki, bu zaman, birinci, insan intellektual bacarıqlara malik olur (əsasən isbat priyomlarına), ikincisi, o, təbiətdə baş verən hadisələrə münasibət bildirir və onları qiymətləndirməyi bacarır, təbiətin mühafizəsi ilə bağlı fəaliyyət göstərir və qarşısına qoyduğu məqsədi, onun səbəblərini əsaslandırır. Bundan başqa ekoloji təfəkkürə malik olan şəxsə əxlaqi yönüm, təbiətin mühafizə olunması zərurəti, əqidəsi və bütün bəşəriyyətin bu zərurəti dərk etməsinə inam olur.

Bundan başqa, ekoloji təfəkkürə malik olan insan ixtiyarında olan elmi biliklərə əsasən fəaliyyət göstərməyə daxilən hazır olur, öz gösrüşlərini, münasibətlərini real işlərə, real fəaliyyətə təbii etməyə hazır olur.

Yeni ekoloji təfəkkür yaratmaq o qədər də asan proses deyildir. Çünki “təbiətin ram edilməsi” kimi eqoist şüarlarla “təbiət üzərində qələbə çalmaq”, ötən bir neçə nəslin təfəkkürünü formalaşdırmışdır. İndi ekoloji əxlaqın “fələstini” dərk edən bir neçə nəsil tərbiyə etmək zərurəti meydana çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji dünyagörüşü olmadan ekoloji tərbiyəni həyata keçirmək olmaz (1, səh. 481-482).

Ekoloji təfəkkürün formalaşdırılması ekoloji dünyagörüşünün yaradılmasını təmin edir.

Ekoloji dünyagörüşü - ekoloji şüurun mühüm funksiyalarından biridir. Dünyagörüşü insanın onu əhatə edən real gerçəkliyə, yəni təbiət və cəmiyyətə olan münasibəti ifadə edən ümumiləşmiş elmi., fəlsəfi, mənəvi, siyasi, iqtisadi və s. baxışlarının təsəvvür və idealların məcmusudur. İnsan üçün əlverişli təbii mühit və əlverişli təbii sərvətlər təmiz hava və su lazım olduğu kimi, ekoloji mənəvi tərbiyə, müasir elmi-nəzəri və praktik təlabata cavab verə biləcək ekoloji dünyagörüşü də lazımdır. Dünyagörüşünün ekologiyalaşması isə şüura daha çox yeni elmi biliklərin daxil edilməsi yolu ilə mümkündür. Ekoloji fəaliyyət olmadan ekoloji vərdisləri aşılamaq mümkün olmaz (1, səh. 482).

Ekoloji dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsi isə ekoloji fəaliyyəti stimullaşdırmış olur.

Ekoloji fəaliyyət-insan varlığının təbii şəraitini mühafizə və bərpaşına yönəlmiş xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bu fəaliyyət böyük miqyaslı ola bilər. Məsələn, qəsəbə, rayon, ölkə miqyasında həyata keçirilən tədbirlərə yönəlmə bilər, həmçinin kiçik miqyaslı-yaşayış yeri, məhəllə, kollektivdə, iş yerində, təhsil müəssisələrində həyata keçirilə bilər. Ekoloji fəaliyyət ekoloji davranışla şərtlənir (1, səh.482).

Ekoloji fəaliyyətin stimullaşdırılması isə ekoloji davranış mədəniyyətinin yaranmasını təmin etmiş olur. Kiçikyaşlı məktəblilərin ekoloji davranışa yiyələndirilmələri hər şeydən əvvəl onların təbiət hadisələrinə həssas və qayğılı münasibətlərini formalaşdırmış olur.

Ekoloji davranış-təbiətlə müəyyən ünsiyyət zamanı atılan konkret addımlardan, fəaliyyət formasından ibarətdir. Bütün bunlar isə ümumilikdə ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına xidmət edir. Cəmiyyətlə təbiətin harmonik inkişafının kompleks ekoloji proqramlarının yaradılmasına xidmət edən sosial-iqtisadi-siyasətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan ekoloji siyasət konkret ekoloji problemlərin elmi-texniki həllinin tapılması üçün irəli sürülən ekoloji iqtisadiyyat və şəxsiyyətin ekoloji şüurunun və davranışının formalaşmasını nəzərdə tutan ekoloji etika bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla bütövlükdə ekoloji tərbiyənin mədəniyyətini təşkil edir.

Müasir şəxsiyyətin ekoloji mədəniyyət normativ ekoloji bilikləri-hüquqi ekologiya, mənəvi ekoloji əqidə və ekoloji davranış adlı 3 böyük prinsipə əsaslanır (1, səh.482).

Göründüyü kimi kiçikyaşlı məktəblilərin təbiət hadisələri ilə tanışlığı onlara həssas münasibət bəsləmələri, qayğıkeş münasibətdə olmaları üçün onlara bir sıra nəzəri biliklərin verilməsi zəruri sayılır. Əlbəttə ki, bu biliklərin bir qismi ibtidai sinif dərslərlərində öz əksini tapır. Lakin həmin bu biliklər azlıq təşkil edir. Yəni onlar nəzərdə tutulan ekoloji biliklərin təxminən yüzdə birini özündə birləşdirə bilər. Şagirdlərə hərtərəfli ekoloji nəzəri biliklərin verilməsi vəzifəsi isə ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə düşür. İbtidai sinif müəllimləri uşaqların təbiət hadisələri ilə tanış etmək, onları təbiət hadisələrinə yaxınlaşdırmaq üçün bir sıra nəzəri biliklərə malik olmalıdırlar.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, kiçikyaşlı məktəblilərin təbiət hadisələri ilə yaxından tanış edilməsi, onlara təbiət hadisələrinə həssas və qayğılı münasibətlərin öyrədilməsi üçün hər şeydən əvvəl bu problemin nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Fərahim Sadiqov. Pedaqogika (dərs vəsaiti), Bakı, Adiloğlu, 2012.
2. Həşimov Ə., Sadiqov F. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, Ünsiyyət, 2000.
3. Sadiqov F., Əliyeva G., Abbasov M.. Ekoloji tərbiyənin etnopedaqoji əsasları, Bakı, Nurlan, 2007.
4. F.Əliyev, A.Bədəlov., E.Hüseynov., F.Əliyev. Ekologiya (Ali məktəblər üçüb dərslik) Bakı, 2012.

ABSTRACT

Sevinc Valiyeva

THEORETICAL BASES OF TEACHING SENSITIVE AND CAREFUL ATTITUDE OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN TO NATURE

The article deals with theoretical bases of teaching sensitive and careful attitude of younger schoolchildren to nature. It is stated that, careful attitude to nature, purifying and protecting environment, planned, expedient and systematic influence to them for applying corresponding skills, cultural-moral habits to younger generation connected with its social, political and economic value is ecological upbringing. In the article components of ecological upbringing are stated as well. The article is completed with generalizations connected with theoretical bases of teaching sensitive and careful attitude of younger schoolchildren to nature.

РЕЗЮМЕ

Севиндж Валиева

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ ЗАБОТЛИВОГО ОТНОШЕНИЯ К ПРИРОДЕ ДЛЯ ШКОЛЬНИКОВ МЛАДШИХ КЛАССОВ

Статья посвящена тому, как школьников младших классов научить бережливо и заботливо относиться к природе. Имеется ввиду, что связи бережливым отношением к природе, очищением и охраной окружающей среды, его общественно-политическим, экономическим значением плановое и целенаправленное воздействие для обучения подрастающего поколения соответствующих умений и культурно-моральных привычек является экологическим воспитанием. А также в статье упоминается о компонентах экологического воспитания. Статья заканчивается обобщением школьников младших классов чувствительного и бережливого отношения к природе.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

ELNARƏ MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

UOT:376

**“AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ”NİN SƏLƏFİ OLAN
“YENİ MƏKTƏB” JURNALINDA PEDAQOJİ VƏ
METODİKİ MƏSƏLƏLƏR**

Açar sözlər: *“Yeni məktəb”, sələf, “Maarif işçisi”, pedaqoji fikir, “Bibliografiya”, Şərq məktəbi, nümunə məktəbi*

Key words: *“New school”, “Education employee”, predecessor, pedagogical thinking, “Bibliography”, Oriental school, simple school*

Ключевые слова: *“Новая школа”, предшественник, “Работник образования”, педагогические мысли, “Библиография”, Восточная школа, притерная школа*

Azərbaycanda məktəb və pedaqogikanın tarixi inkişaf prosesinin tədqiqi “Azərbaycan məktəbi” jurnalı ilə də sıx əlaqəlidir. Çünki tarixi-pedaqoji tədqiqatların metodoloji və metodiki məsələləri öz əksini əsasən pedaqoji mətbuatda tapmışdır. Azərbaycanda pedaqoji fikrin formalaşması və milli məktəblərin inkişafı tarixi ilə azərbaycanlı oxucular 1924-cü ildən başlayan “Azərbaycan məktəbi” jurnalının (1924-1934-cü illərdə “Yeni məktəb” və 1930-1931-ci illərdə “Müəllimə kömək”) səhifələrində tanış olmuşlar. “Azərbaycan məktəbi” jurnalında məsələlərə həmişə həssaslıqla yanaşılmış, bu sahədə qazanılan əhəmiyyət ardıcıl olaraq davam və inkişaf etdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan təhsili özünün ən mürəkkəb dövrünü yaşayırdı. SSRİ-nin tərkibində müttəfiq respublika statusunda olan Azərbaycanda da sovet rejiminin tələbinə müvafiq yeni xalq maarif sisteminin müəyyənləşdirilməsi prosesi gedirdi. Hər şeydən əvvəl, 1921-ci ildən başlayaraq məktəblər vahid məcburi dövlət proqramı əsasında işləməyə başlamışdılar. Bu dövrdə pedaqoji elmin metodoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsində fikir ayrılıqları mövcud idi. Qarşıda bununla bağlı həm nəzəri, həm də praktik materialları öyrənib, onun yaradıcılıqla tətbiqinə ehtiyac duyulurdu.

Bütün bunların həlli yollarının mərkəzində dayanan və 1924-cü ildən nəşrə başlayan “Yeni məktəb” jurnalına Mustafa Quliyev başçılıq edirdi. O, baş redaktor kimi elə ilk nömrədə yazırdı ki, “Jurnal hər bir müəllimin yaxın köməkçisi, maarif işlərini birləşdirən mərkəz, müəllim heyətinin yeniləşməsi ilə bağlı görülən tədbirləri ardıcıl izləyən və yayan sanballı bir orqan vəzifəsini yerinə yetirməlidir”. O, sözü ilə davam edərək yazırdı: “Biz ümid edirik ki, bizim jurnal hər bir pedaqoji işin yaradıcısı olacaqdır. “Yeni məktəb” bizim bütün pedaqoji maarif ocaqlarını birləşdirən birliklərin mərkəzi kimi mühüm heyətin yeniləşməsi ilə maarif orqanlarının əsas məsələsi, zəhmət məktəbi təşkilatlarının həqiqəti vücudə gətirilməsinə rəhbərlik edəcəkdir” (1).

“Yeni məktəb” pedaqoji fikrin formalaşması yolunda ilk addımların atılması sahəsində də müəyyən işlər görmüşdür. Tədqiqatçıların son fikri bu olmuşdur ki, “Yeni məktəb” məcmuəsi ən aktual məsələlərin həllinə girişməklə Azərbaycan pedaqoji mətbuat tarixində pedaqoji fikrin ilk təbliğatçısı olmuşdur. Jurnalda rubrikalar da onun işinin məzmunundan xəbər verirdi. Məqalələr ümumi məsələlər, elm və ixtisas, pedaqoji təcrübə, Azərbaycan məktəbləri, tərcümeyi-hal, tənqid və bibliografiya, tərbiyə adlı şöbələrdə yerləşdirilməklə çap olunurdu.

Jurnalın gələcəyinə böyük ümid bəsləyən Mustafa Quliyev bu pedaqoji məcmuənin proqramından danışarkən “Yeni məktəb”i hər ay müntəzəm çıxacaq “Tərbiyə və təlim məcmuəsi” adlandırmış, onun görəcəklərini açıqlamışdı. “Yeni məktəb”in proqramına pedaqoji fikrin sıx əlaqədə olduğu, psixoloji, tərbiyə tarixi, tədris üsulu, metodoloji, didaktik, fəlsəfə, ictimaiyyət, bədiiyyət, sənət və bunlar kimi yaxın sahələr daxil idi (1). Çox təəssüf ki, jurnal cəmi 6 il yarım

fəaliyyət göstərmişdir. Jurnalın 1927-ci il 4-cü nömrəsi məsul müdir həkim Abbas Soltanzadənin imzası ilə çapa getmişdir. 1930-cu ildə çıxan son nömrələri isə S.Qullıçekski imzalamışdır. Mustafa Quluyevə bütün arzularını həyata keçirmək sonadək qismət olmamışdır.

Bu zaman ölkədə maarif sahəsində bir sıra təşkilatlanma işləri də gedirdi. Bunlardan biri də 1924-cü ildə respublikada maarif işçilərinin ali yığıncaqlarının keçirilməsi idi. Bu yığıncaqların materialları “Yeni məktəb”in həmin ilin birləşdirilmiş 3-4-cü nömrəsində verilmişdir. Bunlar baş ictimai tərbiyə dairəsinin gələcək fəaliyyətindən, baş siyasi maarif dairəsinin fəaliyyəti, inşaat idarəsinin işindən, yay pedaqoji kursları haqqında, nəşriyyat şöbəsi, Yeni türk əlifbası haqqında, həmçinin fənn səyahət metodu haqqında məruzədən, darülmüəlliminlərin pedaqoji mərkəz kimi vəzifələrdən bəhs edilirdi.

Konfransın iclasları ilə bağlı “Yeni məktəb”də verilən reportajlarda bir sıra məsələlərin işıqlandırılmasına kömək edən tutarlı faktlar və bir sıra aktual məsələlərə də toxunulurdu. “Yeni məktəb”də bütün bu məsələlərə 118 səhifə yer ayrılmışdır (8). Konfransın materiallarında pedaqoji məsələlərə də yer verilirdi. Orada deyilirdi: “Müəllimləri yeni pedaqoji fikirlərlə xəbərdar etmək üçün onların yeni çıxan əsərləri və o cümlədən Komissarlıq tərəfindən nəşr olunan “Yeni məktəb” jurnalını mütləq etmələri zəruridir. “Yeni məktəb”i mütləq etdirmək məcburi sayılırdı. Bundan başqa, hər müəllimə “Yeni məktəb” jurnalına abunə yazılmaq da məcburi sayılmalı idi. Mütləq olunan parçadan tezisləri göndərmək hər müəllim üçün genə məcburi bir vəzifə halına gəlməli idi (2).

Jurnal müəllimləri mütləq mədəniyyətinə yiyələnməyə, yeni pedaqoji nəşrlərlə tanış olmağa çağırır və bunları konfrans materialları ilə əlaqələndirirdi. Bunlar isə pedaqoji fikirlərin gələcək tədqiqatçıları üçün dəyərli faktlar kimi tarixə düşürdü. Pedaqoji fikrin inkişafı sahəsində qarşıda çox mürəkkəb məsələlər dururdu. “20-ci illərdə yeni pedaqogika elmini yaratmaq, haradan başlamaq məsələsi ortaya çıxanda tamamilə aydın oldu ki, klassik pedaqoji irsin ən yaxşı ənənələrini mənimsədən, zəngin tərbiyə sistemini son dərəcə fəlsəfi dəyərləri və aydın didaktik istiqaməti olan xalq pedaqogikasını, pedaqoji fikir xəzinəsini, pedaqoji fikir tarixini, mütərəqqi dünya pedaqoji fikrinin nailiyyətlərini nəzərə almadan qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq olmaz. Çünki yeni pedaqoji fikrin inkişaf xüsusiyyətləri bu məsələlərin obyektiv elmi həllindən çox aşağı idi. Yeni pedaqoji fikir keçmişin mütərəqqi irsi ilə orijinal fikirlərin sistemindən yarana bilərdi” (7, 246). Əlbəttə, bütün bunlar yeni fikirli pedaqogika alimlərinin yetişməsinə tələb edirdi. Onlar isə hələ təzəcə üzə çıxırdılar.

Jurnalın 1927-ci ilə aid birləşdirilmiş 11-12-ci nömrəsində gələcəyin böyük alim-pedaqogı Əhməd Seyidovun “Məktəbdə iş planı və onu hesaba almaq məsələsi”adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqələdə yeni yaranmaqda olan metodbirləşmələrin işindən söhbət açılırdı. Burada metodika elminin ilk təməl daşlarına toxunulurdu. O da məlumdur ki, Ə.Seyidov ilk sanballı və sistemli tədqiqat işini 30-cu illərin sonlarında başa çatdırmışdır. Lakin qoyulan məsələlər hələ pedaqogika elminin mahiyyəti ilə uyğunlaşdırıla bilmirdi. Məqalə müəllifləri tərbiyə işini əsasən dövrün ideyaları ilə bağlayır, onun təbliğinə əsas məsələ kimi baxırdılar. Bununla əlaqədar qəti olaraq deyilirdi ki, “Gənc nəsli əski həyat pəncərəsindən alıb, onlardan yeni insanlar yetişdirmək məsuliyyəti, bu gün ən çox məktəbin öhdəsinə düşməlidir”.

Məqalə müəllifi o qədər də dərinə getməyərək, tərbiyə işlərini əsasən dərslərin üzərinə qoyurdu. Lakin o, məktəbdənkənar işlərin, müxtəlif uşaq təşkilatlarının, klub və dərnəklərin, təntənəli tədbirlərin əhəmiyyətini də azaltmırdı. O tərbiyə işlərinə keçmişdə də, hətta indi Avropa və Amerika məktəblərində də ciddi fikir verildiyini xatırladırdı. Müəllif haqlı bir qənaətə gəlirdi ki, bunun üçün yeni yetişən nəslin dünyaya açıq gözlə baxmasına, onların düşüncələrini, fikirlərini qeyri-elmi ünsürlərdən təmizləmək lazımdır. “Məktəbin bütün tərbiyə işləri mühit və hal-hazırkı düşüncə üzərində qurulur”. Bunun üçün müəllimlərin də hal-hazırkı həyatı dərindən öyrənmələrini vacib sayırdı. Hətta müəllif onu da qeyd edirdi ki, bəzi müəllimlər hal-hazırkı materialı öyrəndikdən uşaqlara pedaqoji üsullarla yanaşırlar. Sonra özünün aşağıdakı tövsiyələrini verirdi:

1. Mücərrəd məfhumlar və düşüncələrə, müəllimin cocuqları, tərbiyəçi və lakin həyatdan alınma konkret faktlara əsaslanaraq yanaşdırılmalıdır.

2. Hər bir mücərrəd məfhumu cocuqların düşüncəsində möhkəmlətmək üçün müəllim ona müvafiq konkret və aydın misal gətirməlidir. Sonra əlavə edirdi: “Müəllim öz pedaqoji işlərində bu

materialdan istifadə etməlidir. O tədris proqramını bu konkret materiallarla və cocuqların maraqlarına istinadən keçməlidir”.

Hər bir mətbu orqanın gücü və nüfuzu onun geniş oxucu kütləsinə malik olması, müxbirlərin işgüzarlığı və çevikliyi ilə tanınır. “Yeni məktəb”in qabiliyyətinə güvənən, sözünə inandığı fəal müxbirləri var idi. Onların bəzilərinin məqalələri ilk qələm təcrübəsi, ilk elmi-tədqiqat axtarışları olsa da, hansı səviyyədəsə yenə də gənclərə kömək edirdi. Jurnalın səhifələrində yerlərdən müəllimlər tərəfindən göndərilən suallara da cavab verilirdi. Bu qayda oxucuları da qismən fəallaşdırırdı.

“Yeni məktəb”də dərc olunan məqalələrdə nəsihətəməz fikirlər, hikmətli sözlərin deyilişi ilə diqqəti cəlb edən sərlövhə və yarımbaşlıqlar, fərqləndirici şrifflərlə yığılmış cümlələr də bəzən kursiv formasında çap olunaraq nəzərə çarpdırılmışdır. “Məktəbin birinci səciyyəsi tərbiyəvi olmasıdır”, “Məktəbin ən mühüm, ən ümdə vəzifəsi budur: azad, fədakar və müşfiq (şəfqətli, mehriban) insan yetişdirmək”; “Məktəbin qayəsi şagirdi həyata hazırlamaqdır”; “Həyat gözüaçaq, həqiqəti qanan, vəzifəsini bilən, həmcinsinin hörmətini saxlayan, sadıq, namuskar, hürr və fədakar insanlar istəyir, bu da tərbiyə və elm ilə qabil olur. İştə bunun üçün də məktəb həyatın qapısı, həyatın fabrikasıdır”. Bu fikirlər İsmayıl Hikmətin məcmuənin 1924-cü ilin mayında çıxan 2-ci nömrəsindəki məqaləsindən götürülmüşdür. Xatırladıq ki, İsmayıl Hikmət (1889-1967) 1923-cü ildə Bakıya gələrək müəllim işləmiş, dissertasiya yazmışdır. O, “Yeni məktəb”lə yanaşı, “Maarif və mədəniyyət”, “Şərq qadını” jurnallarında da çıxış edir, Türkiyə-Azərbaycan ədəbi, pedaqoji əlaqəsinə müsbət hal kimi baxırdı.

Jurnalın maraqlı yazılarından biri 1926-cı ilin 2-ci nömrəsində Ömər Faiq Nemanzadənin “Qiraət kitablarımızda mövhumat üsulu” adlı 11 səhifəlik yazısıdır. Mollanəsrəddinçi Ömər Faiq Nemanzadə (1872-1937) 1906-1910-cu illərdə C. Məmmədquluzadə ilə birlikdə “Molla Nəsrəddin”i idarə etmişdir. 1923-cü ildən Bakıya gələn ədib o illərdə pedaqoji mətbuatda təhsil və tərbiyə məsələlərinin işıqlandırılmasına dair fikir və ideyalarını irəli sürmüşdür. Onun jurnaldakı bəzi qeydləri oxucularla əməkdaşlıq yaratmaq vasitəsi kimi düşünülmüşdür. Orada deyilir: “Bu yazı tədris kitablarımızın gözdən keçirilməsi və təhlil edilməsi məqsədilə mübahisə yolu və çap edilərək bütün müəllim yoldaşların bu xüsusdakı fikirlərini gözləyirik”.

20-ci illərin ikinci yarısından başlanan pedaqoji diskussiyalarda əlifba islahatı əsas yerlərdən birini tuturdu. Bu prosesdə Azərbaycanda pedaqoji elmin yeni ideya-metodoloji əsasları üçün zəmin hazırlayırdı. Təlim-tərbiyədə əsas yer tutan yeni əlifba məsələsi uzun müddət çoxlarının şüurunda yerləşsə də dövlət səviyyəsinə qaldırılması üçün az iş görülürdü. Əlifba məsələsində həmişə fikirlərin haçalanması vəziyyəti yaranırdı. Görkəmli pedaqoqlar və ədiblər də ərəb əlifbasının islahatının tərəfdarı idilər. N.Nərimanov, M.Şahtaxtı, T.Şahbazi, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli, F.Ağazadə, S.Vəlibəyov birdəfəlik latın qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçməyi tələb edirdi. Ağamalı oğlu da bunların içərisində idi. 1922-ci ilin mart ayında N.Nərimanovun təklifi ilə S.Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi bir komissiya yarandı. Həmin ilin iyun ayında komissiya Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə çevrildi. 1925-ci il sentyabrın 15-də Moskvada S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə keçən şərqşünasların iclası yeni əlifbaya keçmək üçün ölkə türkoloqlarının iştirak edəcəyi bir qurultay çağırmaq haqqında qərar qəbul etdi. 1926-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın IX-X-XI-XII və XIII iclasları yeni əlifba probleminə həsr edilmişdi. Qurultaydan sonra neçə il onun qərarları yerinə yetirilmirdi. Ağamalı oğlunun “Yeni məktəb”dəki məqaləsi də bu məqsədlə yazılmışdı. O, bütün türk xalqlarını, maarif işçilərini, pedaqoqları hərəkətə gətirmək məqsədi güdüürdü.

Müəllif əlifbanın dəyişdirilməsinə dair qərarların tezliklə digər Şərq ölkələrində də qəbul ediləcəyinə inanırdı. Lakin müəllif qarşıda böyük çətinliklərin durduğunu da görürdü. Həqiqətən də, Türkoloji Qurultaydan sonra məqsəd bir qədər aydınlaşmışdı. Ona görə də, pedaqoji mətbuatda indi “yeni” məzmunlu yazılar görünürdü. “Yeni məktəb”də dərc olunan “Fövqalədə qism” adlı məqalədə “Yeni əlifbanın altı illiyi münasibətilə” yazılmışdır. Məqalənin altında Ə.Sultanov imzası qoyulmuşdur. Məqalədə mühüm mədəni müvəffəqiyyətlərdən söhbət salınır, intibah dövrü, Fransa inqilabı (XVIII əsr), Avropanın XIX əsrdə irəliləməsi xatırlanırdı. Yeni əlifba da bu müvəffəqiyyətlər kimi qiymətləndirilirdi. Məqalədə yeni əlifba “tam nicat verici nübar”

adlandırılırdı. Yeni dərsliklərin nəşri təqdir olunurdu. Orada deyilirdi: “Fənn Avropa istilahlının düzgün yazılması da yeni əlifba vasitəsilə ola bilər. Kütləvi sivilizasiyasına qarşı onların mübarizəsində yeni əlifba vasitəsilə aparılır”. Hər iki məqalədə yeni əlifbanın tətbiqi mədəniyyətimizin inkişafı kimi dəyərləndirilirdi. Yeni əlifbanın qəbulunun tədrisin keyfiyyətinə müsbət təsir edəcəyinə inananların sayı daha çox idi. Həm də əlifbanın tətbiqində yeni məktəblər və onlara verilən tələblər, kütlə və müəllimlərin yeni əlifbaya münasibəti, müəllimlərin və dərsliklərin hazırlığı, kütlə və yeni əlifba və b. məsələlərə dair tövsiyələr də verilirdi. Azərbaycanda yaxşı tanınan P.A.Fridolinin “Azərbaycan məktəblərində yeni üsul və yeni tərbiyə əsaslarına keçilməsi qarşısında (“Yeni məktəb”, 1924, №3-4) adlı dəyərli məqaləsi dərc olunmuşdur. Fridolin jurnalla əməkdaşlığın davam etdirmişdir. Onun “Yeni məktəb”in 1926-cı il 1-ci nömrəsində “Birinci dərəcəli məktəblər və yeni proqramlar” adlı bir məqaləsi də dərc olunmuşdur.

“Yeni məktəb” yeni proqramların hazırlanmasına da laqeyd yanaşmamışdır. Müəllimlərə və müəllimlərə kömək etmək məqsədilə “Yeni məktəb” RSFSR pedaqoqlarının tədris planları və proqramlarının hazırlanmasında qazandıqları təcrübələri tərcümə məqalələri vasitəsilə yayırdı. Rus pedaqoqlarının orijinal məqalələri bu sahədə Azərbaycan pedaqoqlarına kömək edirdi. Proqram və dərsliklərin dilinə, keyfiyyətli pedaqoji mətbuat ciddi təsir göstərirdi. “Yeni məktəb” müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət qoyurdu. Təlimin məqsədlərindən danışılan məqalədə deyilirdi: “Əgər müəllim təlim prosesində şagirdlərin hansı məqsədə doğru yönəltdiyini bilmirsə, o sükani qırılmış gəmiyə bənzəyir” (“Yeni məktəb”, 1924, №3-4, səh. 117).

“Yeni məktəb”də tərbiyə məsələləri ön plana çəkilirdi. Orada deyilirdi: “təlim uşaqlara yalnız biliklər qazandırmaq üçün deyildir, bəlkə onun ən böyük vəzifələrindən biri cocuğu əxlaqa yüksəldib alicənab etmək, həyatın çürük səfsətə və əqidələrindən uzaqlaşdırmaq, ona gözəl məfkurələr qazandırmaq və onun əql və zəkasını inkişaf etdirməklə hissələrini yumşaltmaqdır ” (yenə orada, səh. 117).

Jurnal təlimdə sistemin və biliklərin möhkəmləndirilməsi, fərdi yanaşma prinsiplərinə də yüksək qiymət verir, təkrarı “mexaniki vərdişlər yaradana qədər” davam etdirməyi tövsiyə edirdi (“Yeni məktəb”, 1926, №1, səh. 50). Təlimdə könnə üsullarla yeni üsulların müqayisəsinə, evristik üsullara da toxunulur və bunun əsaslandırılması üçün görkəmli rus pedaqoqu A.P.Pinkeviçə istinad olunurdu. Təlim üsullarına dair pedaqoqlardan A.V.Musaxanlı da münasibət bildirmişdir (“Yeni məktəb”, 1929, №10, səh.34).

“Yeni məktəb”də tanınmış pedaqoq M.Rəhimlinin məqalələri də maraqla qarşılanırdı. O, öz fikirlərinin şərhində pedaqoji irsimizi öyrənməyi vacib sayırdı. M.Rəhimlinin “Tədris və tərbiyənin nəzəri işi” məqaləsində deyilirdi: “... biz pedaqoji irsimizdə instiktlər haqqında bunu bilməliyik: instinkt zövq ilə (yəni daxili həyatımız, hissiyyatımız və duyğularımız)” sıx rabitədə olan irsi əməllər və təşəbbüsdür. İnstiktlər şəxsiyyətin təşkilində, insanın dünyanı düşünməsində, onun maraq və hərəkətlərində böyük rol oynayır. Buna görə də, tərbiyə işimizdə bu instiktləri unuda bilmərik. O, bir qədər də irəli gedərək, “gənc nəslin əski həyat şəcərəsindən aşıb onlardan “yeni insanlar yetişdirmək məsuliyyəti, bu gün ən çox məktəbin öhdəsinə düşmüşdür”, -deyərkən yanılmamışdır. Bəzən müəlliflər hissə qapılısalar da, öz məqsədindən yayınmır, müəllimləri pedaqoji, psixoloji qanunlara tabe olmağa çağırırdı. Hər sətrində ideologiyani təsiri hiss olunsada, müəllif bütün yazısı boyu pedaqoji prinsiplərə sədaqətli qalmışdır.

“Tədris və tərbiyədən nəzəri iş” adlı məqalədə pedaqoq M.Rəhimli məktəblərimizdə tərbiyə işinin qoyuluşuna dair məsələləri şərh etməyə çalışmışdır. O, yazırdı ki, bu vaxta qədər məktəbimizdə ən çox savad məsələsinə yer verilmişdir, tərbiyə cəhətinə səthi yanaşılmışdır. Halbuki, tərbiyə məsələləri bu gün bütün məktəb işlərinin əsası olmalıdır, məktəbdə tərbiyə işləri yüksək mövqe tutmalıdır. M.Rəhimlinin “Pedaqo-pedoloji məsələlər məktəbimizdə” adlı məqaləsində isə əsas diqqət sırf ideoloji məsələlərin şərhinə, o cümlədən din əleyhinə tərbiyə məsələlərinə verir və “məktəb öz dairəsində əhalinin də din, mövhumatdan xilas olmasın çalışmalıdır” fikirləri ilə yekunlaşdırırdı.

Jurnalda dərs və onun təşkilinə dair yazılar da çap olunurdu: Mövhibə Hikmətin “Dərs zamanı cocuqları işlətməli” məqaləsində (1924, № 1) maraqlı fikirlər irəli sürülürdü. “Dərs vermək sənətinə dair qaidələr çoxdur. Bunlardan ən mühümü dərs zamanı cocuqları işlətməkdir. Əksər

müəllimlər həmişə özü danışır, cocuqlar isə heç bir söz söyləmədən, heç bir sual sormadan dinlərlər isə əmin olmalıyıq ki, cocuqlar dərstdə sıxılırlar, dərsi ya başa düşməzlər və yaxud sevməzlər. Müəllim dərş verirkən onlar dinləyir kibi görünürlər. Fəqət həqiqət halda qulaqları daima dıřarda dərşin bitdiyini xəbər verən zəngin səsini bəklərlər”.

“Yeni məktəb”də deyilirdi: “Əgər müəllim həmişə özü danışırsa, řagirdlər də həmişə heç bir söz söyləmədən, heç bir sual sormadan dinləyirlərsə, əmin olmalıyıq ki, řagirdlər dərstdə sıxılırlar, dərşin ya başa düşməzlər və yaxud sevmirlər. Müəllim dərş verərkən onlar dinləyir kimi görünür, fəqət həqiqət haqda qulaqları daima dıřarıda dərşin bitməyini xəbər verən zəngin səsini gözləyirlər” (“Yeni məktəb”, 1924, №7, səh. 63-64). “Yeni məktəb” mexaniki əzbərləmənin əleyhinə olduđu kimi, müəllimlərə uřaqların biliklərin mənasını anlamaqlarına kömək etməyi də tövsiyə edirdi. Sonra deyilirdi: “Verəcəyi dərşin müəllim bilməli və ağızdan söyləməlidir, mənasını bilmədikləri şeyləri uřaqlara əzbərlətmək olmaz”. Sonra deyilirdi: “Müəllim dərstdə uřaqları düşünməyə məcbur etməlidir. İşləməyən bir zəka, işləməyən bir vücud zəiflər, qüvvətdən düşər” (Yenə orada, 1926, №2, səh. 79).

“Yeni məktəb”də tərbiyə məsələlərinə geniş yer verilir. Tərbiyə işlərinin təşkilinə dair fikir və mülahizələrdə dövrün ideologiyası ön planda gedirdi. Bununla yanaşı, məqalələr pedaqogikanın əsas tələblərindən tam uzaqlaşmaq təsiri bağışlamırdı. Jurnal sərbəst tərbiyənin tərəfdarı deyildi. Nəticə olaraq bu qənaətə gəlirdi ki, “řagird məktəbin məqsədəuyğun olaraq əvvəldən qərarlaşdırılan bütün iş quruculuđuna və imtiyazlarına tabe olmalıdır” (“Yeni məktəb”, 1930, №3, səh.36). Tərbiyə işində məqsəd “yeni insan kütlələri hazırlamaqdır” (Yenə orada, 1924, №3-4). Məqaləyə diqqətlə yanaşdıqda orada müasir pedaqoji fikirlər səslənən çoxlu arqumentlər gözə çarpmaqdadır.

İsmayıl Hikmətin “Azad tərbiyə”, E.Raqibin “Hesab dərslərinin üsulu haqqında bir fikir”, Abdulla řaiqin “Füzuli ilə Nəfinin əsərlərində şeir řekilləri”, Mövhibə Hikmətin adı çəkilən “Dərş zamanı cocuqları işlətməli” və s. yazılarda irəli sürülən pedaqoji düşüncələr pedaqoji fikir tariximizin öyrənilməsində əhəmiyyətli **məxəzlərdir**. Musaxanlının “Yeni məktəb”dəki “Türk ədəbiyyatı tarixi proqramı haqqında bir mülahizə” adlı məqaləsi də maraq doğururdu. Məqalədə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən 1923-cü ildə çap edilmiş “İkinci dərəcəli məktəblərin iki son sinfində oxunacaq türk ədəbiyyatı tarixi proqramı”nın məziyyətlərindən söz açılırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xalq Maarif Komissarlığının elmi-metodik řurası tərəfindən nəşr olunan bu jurnal da 1930-cu ildə öz işini dayandırmalı oldu. 1930-cu ildə çıxan 8-9-cu nömrələr onun son nüsxələri oldu.

Yeni məktəb” Azərbaycanda pedaqoji fikrin formalaşmasına ilk töhfələrini verən pedaqoji jurnallarımızdan birincisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Yeni məktəb” məcmuəsi, 1924-1930-cu illər
2. Mehdizadə M. “Azərbaycan məktəbi” jurnalının 50 illik yubileyində giriş sözü. “Azərbaycan məktəbi”, 1976, №10
3. “Müəllimə kömək” jurnalı, 1930-1941-ci illər
4. Seyidov Ə. Pedaqogika tarixi Bakı, 1968.
5. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. 2-ci cild Bakı, 2011.
6. Ağayev Ə. “Azərbaycan məktəbi” 50 ildə “Azərbaycan məktəbi”, 1976, №10
7. Rüstəmov F. Azərbaycanda pedaqoji elm: təşəkkülü, inkişafı və problemləri (1920-1991), Bakı, Bakı Universiteti, 1998
8. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1999, №1; 2009, №2

ABSTRACT

E.Mammedova

THE FIRST PREDECESSOR OF THE “AZERBAIJAN SCHOOL“ JOURNAL: THE “NEW SCHOOL”

At the beginning of XX century as a result of the demand for educational media, the "New School" journal began to publish from 1924. During the last century, major changes taken place in the education system, particularly the application and updating of teaching materials and programmes were the problems which the “New School” journal solved. The journal played great role in expanding pedagogical thoughts and upbringing of young generation.

РЕЗЮМЕ

Э.Мамедова

ПЕРВЫЙ ПРЕДШЕСТВЕННИК ЖУРНАЛА «АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»: ЖУРНАЛ «ЕНИ МЕКТЕБ»

Будущий результатом требования в педагогической прессе в начале XX века журнал «Ени мектеб» вышел в свет с 1924 года журнал взял на себе некоторые важные проблемы, как обновление программ и учебников и др. Развивающееся молодое поколение выступали на страницах журнала и служили этим самым распространению педагогической мысли в первичных стадиях.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

ADİL MƏMMƏDOV
ÇAPAY QULİYEV
chapay81@yahoo.com
TÜNZALƏ MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

UOT:159.9

QORXU HİSSİNƏ FƏLSƏFİ, TİBBİ, PSIXOLOJİ, DİNİ VƏ BƏDİİ YANAŞMA

Açar sözlər: *qorxu, hiss, xəstəlik, ölüm*

Key words: *fear, feeling, illness, death*

Ключевые слова: *страх, чувство, болезнь, смерть*

Qədim və əsas kateqoriyalardan sayılan qorxu hissini öyrənilməsi bütün dövrlərdə müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də biz qorxu hissini təsir imkanlarının fəlsəfi, tibbi, psixoloji, dini və bədii təhlilinə diqqət çəkməklə onun həm müsbət, həm də mənfi təsir gücünə malik bir hiss olduğunu müəyyənləşdirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Psixikanın var olduğu bütün canlılarda qorxu hissi mövcuddur. Elə bu baxımdan yanaşsaq deməli ki, qorxu hissi təkcə insanlara deyil, bütün canlılara da xasdır.

Məsələn; Cənubi Azərbaycan şairi Hüseyn Rəzmi “Qorxu” şeirində onun ən bəsit canlılar, hətta kəpənək və çiçəyə də xas olduğunu göstərir:

- Keçir kamyon kənarından bağçanın.

Kəpənəklərin qanadları çatlayır...

Uçuqlayır da tər çiçəyin dodağı [5, s.28].

Məşhur sərkərdə Makedoniyalı İsgəndərin, öz kölgəsindən qorxaraq hürkən atı haqda qədim və ibrətamiz əfsanə də buna ən gözəl misaldır [13, s.259].

Lakin qorxu əksər canlılara xas olsa da, demək olar ki, o, bütün çalarları, incəlikləri və dəhşətləri ilə ancaq insan psixikasında daha kəskin təzahür edir.

Psixoloqların izahına görə, qorxu – canlı həyatı üçün sərfəli olmayan, mövcud və ya təsəvvür edilən təhlükələrdən yaranan mənfi emosiya kimi qiymətləndirilir [14, s.44].

Müasir psixologiya elmi sübut edir ki, cəmiyyətin bir üzvü olan insan bir şəxsiyyət olaraq onun özü ilə inikas olunan mövcud obyektiv münasibətləri beynində əks etdirir. Ətraf aləmin insanın beynindəki inikası, bir şəxsiyyət olaraq onun hissələrini və emosional aləmini təşkil edir. Yəni şəxsiyyətin ali sinir sistemindəki özünəməxsus spesifik cəhətləri onun hissələrini və həm də emosional sahəsini təşkil edir. Deməli, insanın emosional halı onun hissələrindən doğur. Bütün başqa psixi proseslər kimi emosional hallar da beyin fəaliyyətinin nəticəsidir. Onları törədən səbəblər xarici aləmdə baş verən dəyişikliklərdir. Bu dəyişikliklər həyat fəaliyyətinin güclənməsinə və ya zəifləməsinə, bəzi tələbatların canlanmasına, başqalarının sönməsinə, insan orqanizminin daxilində gedən proseslərin dəyişməsinə səbəb olur (9, s.382).

Emosiyalar üçün səciyyəvi olan fizioloji proseslərin əsasını həm mürəkkəb şərtsiz, həm də şərti reflekslər təşkil edir. Məlum olduğu kimi, şərti reflekslər sistemi böyük yarımkurələr qabığına əmələ gəlir və möhkəmlənir. Mürəkkəb şərtsiz reflekslər isə sinir proseslərini beynin ali şöbələrindən vegetativ sinir sisteminə verən yarımkurələrin qabıqaltı düyünləri, beyin kötüyünə aid olan görmə qabiliyyəti və digər mərkəzlər vasitəsilə həyata keçirilir. İnsanın keçirdiyi hiss həmişə beyin qabığı və qabıqaltı mərkəzlərin birgə fəaliyyətinin nəticəsidir (9, s.383).

Məhz, qorxu hissi də digər hissi proseslər kimi mürəkkəb fizioloji əsasa malik olaraq, həm şərtsiz, həm də şərti reflekslərin yaranmasına səbəb olur. Elə bu səbəbdən də insan keçirdiyi digər

hissi proseslər kimi qorxu hissini də yaşadığı zaman onun orqanizmində ciddi fizioloji dəyişikliklərin getdiyinin şahidi oluruq. Məsələn, qorxan insanın rəngi ağarır, bədəni əsir, ürək döyüntüləri tezləşir, qanda adrenalinin miqdarı artır və s. Qorxu hissisi insanda ən dəhşətli depresiyalara, özünə qapanma halına, müxtəlif tipli əsəb pozğunluğuna eyni zamanda gerçəkliyə münasibətinin dəyişməsinə və müxtəlif xoşagəlməz xəstəliklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Tanınmış psixoloq və psixoterapevt Valeriy Sinelnikov “Öz xəstəliyini sev” adlı kitabında qorxu hissini insan psixikasına mənfi təsir xüsusiyyətləri ilə bağlı öz təcrübələrinə istinad edərək yazır: mənim yanıma 17 yaşlı bir oğlan gəlmişdi. O, trolleybus, avtobus, metro və liftə minməkdən qorxurdu, bunlara minən kimi halı dəyişirdi. Onun özü də bunun səbəbini bilmirdi. Amma heç nə öz-özünə baş vermir. Mən ona təhtəlsüuru ilə əlaqəyə girməyi öyrətdim və o, öz təhtəlsüuruna sual verərək bunun səbəbini araşdırmağa çalışdı. Biz suallar seriyasının köməkliliyi ilə konkret hadisəni aydınlaşdırdıq. Bu hadisə onun səkkiz yaşında baş vermişdi. Valideynləri onu, hansısa bir hərəkəti üçün cəza olaraq uzun müddət qaranlıq anbarda saxlamışdılar. Bir neçə il sonra o, hansısa bir səhv hərəkətinə görə polisə düşür və bütün gecəni qaranlıq kamerada oturmağa məcbur olur. Həmin vaxtdan da onda qorxu yaranır. Baxın, çəkilən misalda adı saydığımız bir prosesin sonradan qorxu hissisi yaradaraq nə dərəcədə pis nəticələrə səbəb olacağını aydın şəkildə görmək mümkündür [11, s.56].

Bəzən bizim qorxu hissimizin yaranmasının təməli hələ ana bətnindəyəkən formalaşır. Hər nə qədər qərribə səslənsədə bu belədir. Müasir elm sübut edir ki, döl ananın qanı ilə qidalandığından onun keçirdiyi bütün hiss və həyəcanı o da keçirir.

Məsələn, ana öz uşağının əlindən tutaraq psixoterapevtə gətirir və onda güclü ölüm qorxusu hissisi olduğunu bildirir. Psixoterapevtin həm ana, həm də uşaqla söhbətindən aydın olur ki, ana hamiləlik zamanı həyat yoldaşı ilə ciddi problemlər yaşamış və bunun nəticəsində uşağı tələf etmək istəyi formalaşmışdır. Sonradan ana bu fikrindən daşınmış və uşağı dünyaya gətirmişdir. Lakin, buna baxmayaraq, uşaq böyüdükcə onda dəhşətli ölüm qorxusu hissisi yaranaraq, onun bütün həyatı proseslərinə təsir etməyə başlamışdır. Bu səbəb ortaya çıxanda ana hamiləlik zamanı keçirdiyi hissini buna səbəb olacağını bilmədiyini söyləmişdir [11, s.124].

Qorxu hissini müxtəlif təsir effektləri zaman-zaman fəlsəfinin də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Ah-nalə, ruh düşgünlüyü, iradəsizlik və qorxunun insan psixikasına, səhhətinə təsiri məşhur Azərbaycan filosofu Ziyəddin Göyüşovun əsərlərində geniş yer tutur. Bunlardan bir neçə misal gətirmək yerinə düşərdi: “Ah-nalə xəstəliyin ən yaxın müttəfiqidir. İradə xəstəyə bütün dərmanlardan yaxşı kömək edir. Ruh düşgünlüyü adamı həyatdan uzaqlaşdırıb, ölümə yaxınlaşdırır” [13, s.251]. “Qorxudan çəkilən əzab cəhənnəm əzabından bətdir. Qorxu insan üçün ən alçaldıcı, əzab və izzətverici duyğulardan biridir” [13, s.257]. “Qorxunun özündən qorxulu heç nə yoxdur. Qorxu fəlakətlərin yaradıcısı, köləliyin ən pis formasıdır. Qorxu insan psixikasını iflic edir” [13, s.259].

Tibbi və bədii ədəbiyyatda da qorxu hissini müxtəlif ağır xəstəliklərə və hətta ölümə səbəb olmasına aid çoxlu misallar və faktlar gətirmək mümkündür.

Məşhur macar həkimi İştvan Xardi belə bir hadisəni təsvir edir: “Kişi təsadüfən qapısı bağlanmış vaqon soyuducusunda qalır. Sabahısı gün soyuducunu açanda onu donub ölmüş vəziyyətdə tapırlar. İstintaq zamanı aydınlaşır ki, soyuducu həmin gün heç elektrik mənbəyinə qoşulmamışdır, yəni işləməmişdir. Ölümə səbəb isə kişinin ancaq donub ölmək haqda psixi təsəvvürləri – ölüm qorxusu olmuşdur [16, s.102-103].

Müdrüklərin həyat təcrübəsindən yaranmış “Qoca və taun xəstəliyi” – rəvayəti də bu fikirləri təsdiq edir. Bu rəvayətə görə yolda təhlükəli yoluxucu xəstəlik olan tauna rast gələn qoca, ondan hara getdiyini soruşur. Taun xəstəliyi bir əyalətdə 500 adam öldürəcəyini bildirir. Marağ üçün onun ardınca gedən qoca deyilən yerdə 5 mindən çox adam öldüyünü görüb, taundan soruşur: - Bəs, sən 500 demişdin, niyə 10 dəfə artıq qırmısan?” “Mən ancaq dediyim qədər qırmışam, qalan 4500 nəfər qorxudan ölüb” – deyə taun cavab verir [7, s.12].

F. Qocanın aşağıdakı misraları, sanki, bu rəvayətin bədii təzahürüdür:

- Qışda balta səsi yaman olur,
Kəsilən ağac yalan olur,
Yaxındakı ağaclar tir-tir əsir.

...Amma o, bir ağacı kəsincə,
On cavan ağac qorxudan quruyur [4, s.28].

Odur ki, F.Qoca qorxaqları dünyanın ən bədbəxti hesab edərək yazır:

- Dünyada ən bədbəxti
xəbər alsalar əgər,
Siz nişan verin, barı,
pələng ürəyi ilə
quzu doğulanları [3, s.248].

Ölüm qorxusu F.Qocanın “Xəstə və həkim” dialoq-şeyrində xüsusi eyhamla ifadə olunur:

- Bir az ömür istəyirəm.
... On əsr də azdır.
- Bəs, nə qədər ?
- Beş gün də olsa –
bilməyim qədərini [3, s.230].

Oxuduğumuz bu misralarda ən dərin bir fəlsəfi fikir – “son nöqtə”nin nə vaxt qoyulacağı, Əzrailin gələcəyi anın dəhşəti əks olunur. Əslində, həyatın ləzzəti də onun nə vaxt bitəcəyinin (hər an gözlədiyimiz halda) əvvəlcədən bilinməməsindədir.

Məhz, bu “son nöqtə”nin əvvəldən “məlum olması” faktına inam həmin andaca böyük şəxsiyyətlərin ölümünə səbəb olmuşdur. Belə ki, həyata inamını itirmiş xəstənin yaşamaq həvəsini artırmaq, onun hələ yaşayacağına ümid yaratmaq üçün “əzizim, səndə qorxulu heç nə yoxdur, sənənlə biz hələ dövrənlər sürəcəyik, sən mənimlə bərabər yaşayacaqsan” – deyən, özü qədər inandığı həkimin qəfil ölüm xəbəri məşhur bəstəkar F.Şopenin həmin andaca ürəyinin dayanmasına səbəb olmuşdur [15, s.12].

Həmçinin, məşhur rəssam K.Brüllerin həyatının son akkordları inandığı həkim tərəfindən tamamilə başqa bir məqsədlə deyilmiş “sən hələ beş il də yaşayacaqsan” – cümləsində göstərilən vaxtın tamamında çalınmışdır [15, s.13].

Eləcə də, ölüm ayağında olan A.S.Puşkinin yanından həyəcanlı qayıdan həkim Spasskiy başqa bir ağır xəstəni müayinə edərkən xəstənin “həkim, deyin, az da olsa ümid varmı? Mən dirilə bilərəmmi?” – sualına “Heç bir ümid yoxdur. Nə olsun, hamımız öləcəyik. Odur Puşkin də ölür” – deyə ehtiyatsız cavab verir. Ümidini itirən xəstə Puşkinin ölüm xəbərini eşitcək keçinir [16, s.42].

Alman cərrahı Berqman özündə bağırsağ xərçəngi olmasından şübhələnir, əməliyyatdan imtina edərək, qısa müddətdə ölür. Təşrih zamanı onda həyat üçün təhlükəli bir xəstəlik tapılmır, adicə irinləmə (infiltrat) olduğu aşkarlanır [16, s.44].

Ölümün, ölüm qorxusunun əbədiyyətdən yaranan hisslər R.Behrudi şeyrlərində belə əks olunur:

- Ölümün özündən qorxulu –
ölüm qorxusu [8, s.16].
Yaxud: - Ölümə “xoş gəldin” demək
bir anın işidir,
Ölüm qorxusu - əbədiyyətin [8, s.16].
Və ya: - Ruhum, mənim ruhuma var,
Ruhun toyu, nə yası var.
Əbədiyyət qorxusu var –
Gedib ondan keçməliyəm [8, s.119].
R.Behrudin: - Biz ölümdən qorxuruq,
Ölüm də tənhalıqdan.
... Bilirsən, tənhalıqda
ölüm qorxusu yoxdur [8, s.171]

- kimi misraları ilk baxışda oxucuda bir az çaşqınlıq, anlaşılmazlıq doğurur. Axı, insan üçün qorxu yaradan amillərdən biri də tənhalıqdır; məhz, tənhalıqdan qaçmaq, ictimai həyata

qarışmaq insanın bu mənfi hisslərdən uzaqlaşmasına səbəb olur. Ancaq, bəzi xəstəliklərin əlaməti olan öz daxili aləminə qapılmaq, özü ilə tənha qalmaq, tərki dünyalıq, ətraf aləmi unutmaq insanı qorxu hissindən azad edə bilər. Əslində isə, insan, məhz, tənha qaldıqda darıxır, qorxur, vahimələnir. Ölümün tənhalıqdan qorxması isə ancaq onun özünün tənha qaldığı anlamına aid edilə bilər, çünki, ölüm simvolu olan Əzrailin tək qalması, canını ala biləcəyi heç bir bəni-insanın olmaması, onun işinin bitməsi, gərəksizliyi nişanəsidir ki, bu da onun özü üçün ölüm fərmanı deməkdir.

Şübhə - qorxu yoluna işıq saçan cin, şeytandırsa, qorxu Əzrailə xəbər verən, ölümə aparan agentdir. Qorxu inamsızlıq, acizlik nəticəsidir. Nəinki xəstənin, hətta sağlam adamın da qəlbinə şübhənin, qorxunun yol tapması onu diri ikən ölüyə çevirir. Öz vaxtsız ölümü ilə ölməzliyə qovuşan əbədiyaşar şairimiz Əli Kərim şübhə hissini insana təsirini belə ifadə edir:

- Yeri oldu-olmadı,
həkim ki, girdi xəstənin qılığına,
nəsə pıçıldadı dostlardan birinin qulağına.
Onda, həkim ! Salam-əleyküm [2, s.177].
Yaxud: - Qorxu ! Ürəyinə yol tapsa əgər,
İnsan da ölməyə başlar o gündən.
Qorxu - kəşfiyyatçı verəcək xəbər
ölümə, bil, sənin hər illətindən.
O, yol açacaqdır, ölüm gələcək,
Gəlib “hazırına nazir” – olacaq [2, s.168].

Nahaq deməyiblər ki, “igid bir dəfə ölər, qorxaq yüz dəfə”, yaxud “ölüm qorxusu ölümdən də qorxuludur”, bir fars məsələsinə görə isə “qorxu ölümün bacısıdır”.

B.Vahabzadə qorxunu itaətin dayaq nöqtəsi, hər kəsi alçaldan hiss adlandıraraq, yazır: - Mən ziyan çəkmədim cəsarətimdən,

Qorxudan qorxuram, qorxudan ancaq ! [10, s.54]

F.Qoca isə: - Qorxaq öldü,

Qurtardı canı vahimədən – deyir [4, s.168].

Macar yazıçısı Rath-Veqh J. qorxunun bilavasitə ölümə səbəb olması barədə maraqlı bir tarixi misal gətirir: “Hersoqu qorxutduğuna görə saray təlxəyi Qonelliyə ölüm hökmü verilir. Onu edam yerinə gətirib, gözlərini bağlayır, başını kötüyün üstünə qoyurlar. Hersoqun əmri ilə cəllad qılıncla vurmaq əvəzinə, onun boynuna buzlu su tökür. Soyuq su boynuna dəyəcək, təlxək qorxudan ani olaraq ölür” [17].

Bütün bu təhlillər qorxunun nə qədər dəhşətli bir hiss olduğundan xəbər verir. Lakin, apardığımız fəlsəfi, tibbi, psixoloji, dini və bədii araşdırmalar qorxu hissini insanlara mənfi təsiri ilə yanaşı müsbət təsir effektləri olduğunu da sübut etmək imkanı verir.

Həyat təcrübəsi və bədii ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, canlı üçün ən dəhşətli qorxu ölüm və ölümdən sonra düşünülməz qəbr əzabı qorxusudur. Deməli, dünyanın sonunun ölüm olduğunu düşünən və öldükdən sonra müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərimdə də insanlara çatdırıldığı kimi, hər kəsin etdikləri qarşısında cavab verəcəyi fikirləri insanı düşündürməyə bilməz.

Müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərimin Baqara surəsinin 21-ci ayəsində buyrulur. “Ey insanlar, sizi və sizdən öncəkiləri yaratmış Rəbbinizə ibadət eləyin, qoruyun özünüzü Allahın əzabından” [1, s.3].

Həz.Peyğənbərimizdən bir hədis var, buyurur: “Ya Əli, o kəs ki, Allahdan qorxur, o, heç nədən qorxmaz; o kəs ki, Allahdan qorxmur, o, hər şeydən qorxar”. Bu ibrətəməz kəlamda qorxu məsələsinin fəlsəfi və həqiqi mahiyyəti bəlağətin və fəsahtin dili ilə çox gözəl açıqlanır.

Filologiya elmləri namizədi, dosent X.Kərimlinin Allah qorxusunun əhəmiyyəti ilə bağlı yazdığı fikirlərdə bu aydın şəkildə özünü göstərir:

- Kimin qəlbində var Allah qorxusu,

Heç kəsdən, heç nədən olmaz qorxusu – [6, s.87].

Deməli, insanın Allah qorxusu insanı əməllərinə fikir verməyə, özündən başqa ətrafındakıları da düşünməyə vadar edir. İnsanı öz nəfsi ilə mübarizə aparmağa istiqamətləndirir.

Lakin, elə anlar olur ki, insan öz qorxu hissini yenməyi və ölümün üzünə dik baxmağı bacarmalıdır.

Məsələn, Azərbaycan xalqının milli əqidə saflığı yüksək olan qəhrəmanlarının milli qeyrətindən doğan qəhrəmanlıqları nəticəsində Vətən uğrunda canlarından keçmələri onların əqidə saflığı kimi şərh oluna bilər. Şübhəsiz, “Milli ləyaqəti, milli qeyrəti olan şəxslər isə əqidəsi uğrunda hər cür hədələrə, işgəncələrə sinə görə bilirlər. Məsələn, İsrafil Məmmədov, Mübariz İbrahimov, İlham Zəkiyev kimi ləyaqətli insanlar əqidə naminə ölümün gözünə dik baxmışlar.

Odur ki, filosof şairimiz B.Vahabzadə belə anlarda qorxunu yaxına qoymamağı məsləhət görür:

- Qorxursan ?

Ölümü düşünmə bir an.

Əgər düşünməsən – qorxmayacaqsan.

Ölüm qorxuludur, qorxulu, ancaq onun dəhşətini düşünən zaman [10, s.32].

Psixologiyada hissələrin bir neçə funksiyası qeyd olunur. Siqnal, tənzimləmə və s. [9, s.383]. İnsanın yaşadığı xoş və pis hadisələr onun ətrafa bələdləşməsində xüsusi rola malik olur. Məsələn, keçirdiyi yaxşı hissələri təkraralamaq, pis hissələri isə bir daha keçirmək istəmədiyi üçün müxtəlif davranış və rəftarını buna müvafiq olaraq tənzimləyir. Qorxu hissi, hər nə qədər pis bir hissə olaraq qəbul edilsə də, hissi proseslərin insan həyatının həm də tənzimləyicisi olduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, qorxu həm də insanı müəyyən təhlükələrdən qoruyan bir hissidir. İnsan təhlükə hiss edərsə, onda qorxu hissi əmələ gəlir ki, bu da insanın özünü müdafiə reflekslərinin oyanmasına və cəmləşməsinə səbəb olur.

Dünya yaranandan bəri, insan təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif elmi texniki tərəqqiyə nail olmuşdur. Təbii ki, bunun insan cəmiyyətinə faydası ilə yanaşı, zərərləri də az olmamışdır. Belə ki, yaradılmış kütləvi qırğın silahları bəşəriyyətin məhvinə yönələn ən ciddi təhlükəyə çevrilmişdir. Bax, bu silahların istifadəsindən qorxmaq, insanın təhlükə hissindən uzaqlaşmasına səbəb olur.

Bədii ədəbiyyatın dili ilə yanaşsaq isə insanın özü-özünə qarşı qeyridost mövqə tutması, özü də bilmədən özünə qorxu obyektini – bütün dünya üçün təhlükə törədə biləcək kütləvi qırğın silahları (atom-nüvə bombaları, kimyəvi maddələr, xüsusi təhlükəli yoluxucu xəstəlik törədiciləri və s.) yaratdığına görə peşimanlıq hissi Z.Yaqubun aşağıdakı misralarından aşkar görünür:

- Can yandıran odlu ahdan qorxuram,

Qanlar tökən hər silahdan qorxuram,

Həm bəndədən, həm Allahdan qorxuram.

Dünya, dərdin çəkiləsi dərd deyil [12, s.68].

N.Kəsəmənli isə insanın özünə qarşı yaratdığı, bütün dünyanı lərzəyə gətirə bilən, vahimə içərisində yaşadan qorxu obyektini belə təsvir edir:

- Hədələr dünyanın səbrini yorub,

Qorxular dincliyin bağrını yarıb,

Düymələr bir əmrə müntəzir durub,

Nəticə olaraq onu qeyd etməliyik ki, qorxu hissənin fəlsəfi, tibbi, psixoloji, dini və bədii təhlili göstərir ki, bu hissə insana yaranışdan bəlli olub, onun həyatda yaşam istiqamətlərindən və düşüncələrindən asılı olaraq, ona münasibətinin formasından asılıdır. Qorxu hissi insana həm müsbət həm də mənfi təsir edərək, onu həm müxtəlif təhlükələrdən qoruya, eyni zamanda sağalmaz xəstəliklərə və hətta ölümünə səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Asif Əfəndiyev. İnam və şübhə, Bakı, “Yazıçı”, 1988, s.171

2. Əli Kərim. Qaytar ana borcunu, Bakı, "Gənclik", 1970, s.164, 168-169, 170, 174-178
3. Fikrət Qoca. Yatmadığım gecələrdə, Bakı, 1970, s.38, 223, 230, 234, 248
4. Fikrət Qoca. Ömürdən səhifələr, Bakı, "Yazıçı", 1981, s.28, 168, 301
5. Hüseyn Rəzmi. Uçan quşlar sən oxuyan mahnılardır, Zəncan, "Pinar", 1387, s.26
6. Xanəli Kərimli, Mənə elə gəlir ki... Bakı, "Nurlan", 2008, s.87
7. Məmmədov Adil, İnam həyat çeşməsidir. "Zaman" qəzeti, 30.04.98; 14.05.98; 07.06.98.
8. Rüstəm Behrudi. İblis mələkdən gözəldi. Bakı, "Dünya" , 1977, s.16, 25, 119, 171.
9. Ümumi psixologiya (prof V.İ.Petrovskinin redaksiyası ilə), Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1982. 494 s.
10. Vahabzadə Bəxtiyar. Axı, dünya fırlanır... Bakı, 1987, s.32, 42, 49, 54
11. Valeri Sinelnikov. Öz xəstəliyini sev (Həbib Həbibəoğlunun tərcüməsi ilə). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2015. səh 320
12. Zəlimxan Yaqub. Ziyarətin qəbul olsun, Bakı, "Gənclik", 1991, s.24, 32, 68, 88, 114, 121
13. Ziyəddin Göyüşov. Səadət düşüncəsi, Bakı, "Azərnəşr", 1983, s.251-259
14. Кательников В.Н. От Гиппократа до наших дней. М., «Знание», 1987, с.42, 44, 47, 50, 58
15. Лихтенштейн Е.И. Пособие по медицинской деонтологии. Киев, 1974, с.12-13
16. Харди И. Врач, сестра, больной. Будапешт, 1988, с.102-103.
17. Răth – Vègh J. Tarka Historiak (Пестрые истории). Gondolat, Budapest, 1964

ABSTRACT

A.G.Mammadov, Ch.G.Guliyev, T.A.Mammadova
PHILOSOPHICAL, PSYCHOLOGICAL, RELIGIOUS AND LITERARY
APPROACH TO THE SENSE OF FEAR

In the article the influence of the sense of fear to human life was approached from philosophical, psychological, religious and literary points of view and it was stated that, human senses fulfilling several functions, regulates various behaviour and treatment of a man in accordance with it. Sense of fear can cause to the most horrible depressions, isolation, different types of nervous disorder and at the same time change of attitude to reality and formation of various unpleasant diseases of a man, as well as taking into account its being human life contraller, we can note fuat, it is a sense that protects a man from certain dangers as well. When a man feels danger, in such case the sense of fear is formed, that causes to the wake of self protecting reflexes of a man.

РЕЗЮМЕ

A.Г.Мамедов, Ч.Г.Гулиев, Т.А.Мамедова
ФИЛОСОФСКИЙ, МЕДИЦИНСКИЙ, ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ, РЕЛИГИОЗНЫЙ И
ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПОДХОД К ЧУВСТВУ СТРАХА

В статье была сделана попытка описать философский, медицинский, психологический, религиозный и художественный подходы к влиянию чувства страха на человеческую жизнь и при этом констатировано, что человеческие эмоции выполняют ряд функций и соответственно регулируют различные поведения и поступки. Принимая во внимание, что страх как естественный регулятор человеческой жизни, с одной стороны, является причиной самой страшной депрессии у человека, его самоотчуждения, возникновения у него различных типов нервных расстройств и других неприятных заболеваний, а также изменения его отношения к реальности, с другой, это - также чувство, которое защищает человека от определенных опасностей: человек чувствует беспокойство, возникает чувство страха, что вызывает у него же рефлекс самосохранения.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

METODİKA

SHAHLA SHIRALIYEVA

Nakhchivan State University

shshahla36@gmail.com

UOT:378

ADVANTAGES OF USING ICT IN HIGHER EDUCATION

Açar sözlər: *İKT, üstünlüklər, ali təhsil, tədris, informasiya texnologiyaları*

Key words: *ICT, advantages, higher education, teaching, information technologies*

Ключевые слова: *ИКТ, преимущества, высшее образование, преподавание, информационные технологии*

The quality of the educational system of a country is determined by its higher education. As it is known, higher education is at the top of the education pyramid and as such its responsibility towards the whole education system and towards the society is increasing every day. Teaching and schooling is changing in a variety of ways. Education is important for social and economic development, and higher education is a key area to maintain a country's development in all fields. The great number of the reforms realized in the field of education aims to contribute to the solution of the problems which already existed in this field and which appeared newly. The educational technologies which are changed and renewed every day have not been able to solve these problems yet. The solution of the problems in this field in Azerbaijan Republic which is on the eve of transition to the contemporary teaching methods, like online, virtual and distant education demands every educator to study the innovations in the contemporary world and apply those which are useful in the teaching process. In our opinion, there have always been cases in the system of education, like in all other fields. When it has been changed and these changes have caused new problems, these problems keep their topicality at present. And we think that sudden solution of these problems is not only logical but also impossible. To solve these problems it is necessary for higher education to exchange practices and experiences and discuss the faults and the obtained achievements. We can say that ICT plays great role in higher education, too. According to our observations, as a result of motivation and stimulation the poorest pupil or student in the class or auditorium can be developed into a good or an excellent one. Our experiments and practices maintained it. ICT develop so rapidly that, education system can hardly take its tempo in any way. All of these must make not only the specialists who work in the field of information technologies, but also methodologists-pedagogues think about it, because development and improvement should be done in all fields. The usage of multimedia presentations enables instructors to demonstrate their personal creative ability and individuality, to make their lessons more interesting and enliven their classes. At present teaching literature or in any fields of education is more promising thanks to the "revolution" in the field of education, as well as, in the teaching process on the background of information technologies which develop fast in the late years. They were given time in order to collect necessary information related to the given questions, to study it and to prepare slides. During the practice the electronic version of the prepared lesson had to be demonstrated, discussed and assessed by the teacher.

Nowadays educational space of higher education institutions is in the state of significant modernization, which is embodied in the growing differentiation of educational opportunities, using more flexible educational communicational mechanisms, increasing complexity of technological, organizational, and cross cultural relations under the influence of globalization. According to modern standards, teachers' activities should be based on a combination of achievements of pedagogical and information technologies. To improve the quality of educational services teachers of higher educational institutions should develop and use in their teaching activities a variety of

electronic educational resources: presentations, video lectures, video conferences, electronic textbooks, multimedia courses, educational portals, educational resources with remote access and others. Each of them has its advantages and improves the efficiency of the educational process.

Across the past twenty years the use of ICT has fundamentally changed the practices and procedures of nearly all forms of endeavor within business and governance. Within education, ICT has begun to have a presence but the impact has not been as extensive as in other fields. Education is a very socially oriented activity and quality education has traditionally been associated with strong teachers having higher degrees of personal contact with learners. The use of ICT in education lends itself to more student-centered learning settings and often this creates some tensions for some teachers and students. But with the world moving rapidly into digital media and information, the role of ICT in education, especially in higher education is becoming more and more important and this importance will continue to grow and develop in the 21st century.

In the contemporary world; Information and communication technology plays a vital role in enlargement of knowledge, skills and talent of youth of this 21st century. Now a day, Modern Technologies become more affordable, accessible in the larger section of country and serve as the mediator to form interactive learning with students' participation. Therefore, technology is to be treated as learning process which unlocks the value of time and providing information to a facilitator where students are encouraged to explore for more information.

Teacher's material deliver by using a computer at the lesson is performed in different ways: presentation, on-line textbook, virtual practical and lab works, tests, trainings and so on. Application of ICT to the literary lessons enables the students to assign intellectual-scientific information widely; the lesson becomes much more attractive and interesting. And it intensifies the quality of the lesson and the memory. Like these capacities and means can be shown all of computer devices – monitor, scanner, printer, interactive board, projector, etc. The necessity of the dilatation of the information-communicational technologies (ICT) application to the education is related to the set of factors. In the XX century in the society occurred qualitative changes in industrial relations among people and states, science and education, generally, in all fields by the effect of ICT. This is called Information-oriented Society being the 6th socio-economic formation in the development history of the human society. In the scientific investigations are researched mutual action of information technologies and integrally learning process. The investigations, evaluating the use of computer as a means of education or an interactive expert are carried out, too. The informing process of the modern society specifies the initiation of the scientific groundwork's of the use method of new information techniques means in the teaching of subjects. The methodological textbook in which was represented the necessity, modernity problems of the method of multimedia use, application and organization of software, differs with its relevance. It is already considered monotony to lead a lesson on Literary taking any theme as a discussion, video film, presentation or as illustrations, and the attention of the class, audience diverts. It would be better, to conduct a part of the lesson by reviews, the other part by illustrations, and the rest part by video films, and to summarize the lesson with tests to check the assignment, etc. In another lesson it would be better to display illustrations, presentation or video films and to require the explanation from the audience. To use newer methods, to deliver literary facts and events to the audience at higher schools, a teacher on each subject has to assign deeply the secrets of new information technologies, conducting each lesson by using new means and methods. It is true that pedagogical technologies serve not only as an element of the education, but also as its purpose, content, process and result. If to apply pedagogical and teaching technologies systematically, scientifically, sequential, it becomes an integral part of education. A high quality in teaching is obtained when a student takes part in the knowledge gaining process personally. During conducting of the most lectures at higher schools on the base of multimedia presentations prepared by us, we became the witnesses of the activity of students. We would like to notice that one shouldn't consider perfect the organization of the education by only conventional or non-conventional methods, likewise by using interactive method, ICT, there is use in listening to the explanation, interpretation of the students about the knowledge they have assigned periodically. Thus, their abilities of assignment, creativity will increase more. They will get rid of the dependence on a book or a teacher. We suppose, it is also one of the highest advantages which we will achieve during teaching of subjects. When we teaching pupils the material on any object visually and comparatively by ICT, the reasoning ability of the students develop, the taught knowledge is deep and stable. While using comparative

method, at first it is necessary to train students to the observation. Meanwhile, their ability of independent technology use should be developed.

In Nakhchivan State University we carried out the lectures and trainings with above mentioned method for some years. There is no need to say how much rational this method is during the teaching. Obtained results showed that relying on the conventional base, using new educational and teaching technologies reasonably, the educational and teaching works of young generation can be established in more satisfactory level. During the investigations we observed that watching the pictures, tables related to the theme by computer provokes more interest in students. An ordinary textbook or book can't give any additional information except standard themes. But it is possible to get more important and interesting information from the web sites, to use CD, to make use of different program packages and virtual educational processes. At present a wide opportunities have been made to improve the rationality of assignment of subjects by students using *on-line* textbooks at lessons and out of school trainings. The on-line textbooks increase visualization by the wide use of new information together with descriptions. We have been witnesses that in the lessons we conducted with new methods, the students had more opportunities for perception, assignment, compare, repetition. For example, during teaching in higher school we decided to carry out a different experiment. We prepared a lecture consisting of some tables using internet for teaching methodology subject for students. In parallel groups these themes were taught by defining control and experimental class. That's in control class by conventional method, and in experimental class with table in slides. We also conform to the idea "Wonder is shown not by the computer, but by the teacher!" If the teacher can't exploit new technologies then, the application of technical achievements in the education is zero. Because no technology may substitute a human being, and particularly the teacher! In the teaching of lessons to check the efficiency of the use of ICT we organized independent work of students using computer, internet, different CDs, multimedia presentations during experiment at Nakhchivan State University.

In our opinion, there have always been cases in the system of education, like in all other fields, when it has been changed and these changes have caused new problems and these problems keep their topicality at present.

And we think that sudden solution of these problems is not only logical but also impossible. To solve these problems it is necessary for higher and comprehensive schools to exchange practices and experiences and discuss the faults and the obtained achievements. There is a need for the informatization of education and necessary changes of educational infrastructure for it management in this direction. In the contemporary period while analyzing new methods and "their essence from the scientific point of view it is concluded that the methods of teaching answers these questions: Whom to teach? Why to teach? What to teach? How to teach?" That's, first of all, taking into consideration of the level of age and knowledge in methods used the learners must be familiar with the main concepts. When to say "What to teach?" the followings should be meant: information, facts, laws, theories and trainings, abilities, creative practice activity, giving knowledge in the form of concepts. When to say "How to teach?" the followings are required: teaching forms and ways, creative application. And "Why to teach?" requires research ability from the learners. Every instructor who uses new educational technologies must be able and ready to use interactive technologies, prepare didactic materials, question cards and tasks beforehand, also be ready to narrate every story at the lesson and take into consideration the level of the auditorium. Unlike the previous years, at present most teachers at higher schools are already able to use new educational technologies. And our aim is to clarify the problems of application of new educational technologies to education and do researches in the direction of more optimal organization of teaching process.

It is obvious that the development and introduction of electronic educational resources, educational web resources, and e-learning in the educational process in general should increase the efficiency of learning only if they are applied based on the examination and analysis of their didactic possibilities, namely: visualization of educational material, enhancing the interactivity of learning, access to knowledge, prompt control. An important component of informatization of the educational process is the accumulation of experience of ICT use in the educational process of higher educational institutions. Today, it is necessary for every teacher in any discipline to be able to prepare and deliver a lecture with the use of ICT because an ICT-enhanced lecture is clear, colorful, informative, interactive; moreover, it saves both the teacher's and the student's time, allows the student to work at their own pace, allows the teacher to work differentially and individually with students, gives the opportunity to

monitor and evaluate the learning outcomes. In our opinion, the formation of informational and educational environment of the university through the application of information and communication technologies is crucial for the development and self-development of teachers, as well as the improvement of their educational activities, pedagogical creativity, and ICT competence.

REFERENCES

1. Collis, B & M.C. van der Wende (Eds.) (1999), The Use of Information and Communication Technology in Higher Education. An International Orientation on Trends and Issues, Enscheda: University of Twente /CHEPS.
2. Jonassen, D.H., & Reeves, T.C. Learning with Technology: Using Computers as Cognitive Tools, In D.H Jonassen (Ed.), Handbook of research for educational communication and technology (pp. 693-719), New York: Simon and Schuster, 1996
3. Pernia, E.E. (2008), Strategy Framework for Promoting ICT Literacy
4. Duffy, T.M., J. Lowyck & T. M. Welsh (1993) Designing environments for constructive learning, Berlin: Springer Verlag
5. Magni (2009), ICT usage in Higher education, International Technology and Education and Development Conference, Spain March 9-11 2009
6. Mumtaz, S. Factors affecting teachers' use of information and communications technology, A review of the literature. Journal of Information Technology for Teacher Education, vol. 9 (3), 319-342

XÜLASƏ

Şəhla Şirəliyeva

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Məqalədə ali məktəblərdə İKT-nin tətbiqinin üstünlüklərindən danışılır. Tədris prosesində təlimin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə tətbiq olunan interaktiv metodlarından istifadə zamanı İKT və digər vasitələr əhəmiyyətli rol oynayır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi müxtəlif dərəcə formalarının həyata keçirilməsinə və onların istifadə olunması üçün pedaqoji şərtlərin formalaşdırılmasına imkan vermişdir. Belə ki, tətbiq edən müəllimin bu sahə üzrə müəyyən bacarıq və vərdislərinin olması, internet resurslarına və multimedia vasitələrinə uyğun olan təhsil şəraitinin yaradılması, tədris olunan fənnin (və ya mövzunun) məzmununun müfəssəl şəkildə çatdırılmasına nail olunması zəruri tələblərdir. İKT-nin tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, sosial vəziyyətinin iqtisadi inkişafının əsas göstəricilərindən biridir.

РЕЗЮМЕ

Шахла Ширалиева

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ В ВУЗАХ

В статье рассматриваются преимущества применения ИКТ в высших учебных заведениях. ИКТ и другие средства играют важную роль в использовании интерактивных методов для повышения качества обучения в процессе обучения. Внедрение информационных и коммуникационных технологий в учебный процесс позволило реализовать различные формы обучения и сформировать педагогические условия для их использования. Важно, чтобы учитель применял определенные навыки и навыки в этой области, создавая условия для обучения, соответствующие интернет-ресурсам и мультимедийным инструментам, и обеспечивал всесторонний контент содержания (или темы). Уровень применения ИКТ является одним из ключевых показателей экономического развития интеллектуального и научного потенциала страны, ее социального статуса.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 821.111

KİTABLA TEXNOLOGİYANIN QEYRİ-ADİ MÜBARİZƏSİ

Açar sözlər: *texnologiya, düşüncə, əvəzolunmaz, müstəsna rol*

Key words: *technology, thinking, irreplaceable, exceptional role*

Ключевые слова: *технологие, сознание, исключительный роль,*

Son illərin ən acı həqiqətlərindən biri budur ki, kompüterlər, onların çox sürətlə artan və yayılan növləri kitabların əsl rəqibinə çevrilmişdir və təəssüf ki, bu rəqabətdə texnikanın son nailiyyətinin qələbə çalması şübhə doğurmur. Keçən əsrin otuzuncu illərində qələmə aldığı fantastik hekayələrində kompüter ideyasını ortaya atmış dünyanın ən məhsuldar fantast yazıçısı Ayzek Əzimov (1920-1992) artıq 1968-ci ildə bu təhlükəni qabaqcadan görmüş, “The Fun They Had” (“Onların üzləşdiyi əyləncə”) hekayəsini yazaraq dərin narahatçılığını bildirmişdi. İndi biz həmin narahatçılığın gerçəkləşməkdə olduğunu şahidlərinə çevrilirik. Deməli, kitab öz varlığını və vacibliyini sübut etməlidir. Xüsusilə yeniyetmə və gənclərin diqqəti kompüter oyunlarından yayındırılaraq kitaba bədii əsərə yönəldilməlidir.

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına və milli mənəvi dəyərlərimizin mühafizə olunaraq gələcək nəsillərə ötürülməsinə böyük diqqət və qayğı ilə yanaşan ulu öndər Heydər Əliyev kitaba, ümumən mütaliyəyə də həmişə böyük qiymət vermişdir. Kitabı mənəvi zənginliyin və elmlərə yiyələnməyin açarı hesab edən ümummillə lider gənclərə mütaliə etməyi, kitablara həmsöhbət olmağı məsləhət görmüş, həyatda kamil insan kimi yetişməyin, biliklərə yiyələnməyin yeganə yolunun məhz kitabdən keçdiyini söyləmişdir. İndi hər bir yeniyetmə oğlan və qızın ciblərində, çantalarında yüzlərcə maraqlı disklər vardır. O, öz “kitabxanasını”, özü də canlı kitabxanasını birbaşa şəkillərdə, avtobuslarda, metroda qurur. Bir-iki saniyənin içində hər cür əyləncənin canlı iştirakçısına çevrilən gənc oğlan və ya qız daha kitab haqqında düşünmür. Əlbəttə, bu ciddi dəyişiklik qələm əhlinin də diqqətindən yayınmır. Auditoriyalarda, mühazirə otaqlarında birlikdə olan gənclər sabahkı cəmiyyətin layiqli daşıyıcıları kimi formalaşırlar. Hələ formalaşmamış zövqünə uyğun olaraq şəxsiyyətin formalaşması üçün heç bir əhəmiyyəti olmayan süjetlərə tamaşa edir. Geniş mənada götürülsə, cəmiyyət kompüterlər vasitəsi ilə öz sabahkı düşmənlərini yetişdirir. Müxtəlif proqramlı kompüter şəbəkəsi genişləndikcə bədii əsərə olan marağın meydanı daralır. Yalnız qeyri-adi dərəcədə maraqlı problemlərdən bəhs edən bədii əsər oxucunun diqqətini cəlb edir və o, həmin kitabı əldə etməyə çalışır. Bəs vəziyyətdən çıxış yolu haradadır? Yeganə yol vardır – yeniyetmə və gənclərin diqqətini kompüter disklərindən ayırmağa qüdrəti çatan bədii ədəbiyyat yaratmaq!

Yalnız böyük sənətkarlıqla qələmə alınmış bədii ədəbiyyat hər bir kompüter diskinə qalib gəlməyə qadirdir. Bədii ədəbiyyat insana, onun mövcud olduğu cəmiyyətə təsir edir. Hər kəs sevdiyi, ona təsir edən bilən ədəbiyyatla maraqlanır. Bədii ədəbiyyat onu yaradanlarla oxucular arasında mənəvi körpüdür. Bədii ədəbiyyat hər yaşda insana bir şəxsiyyət kimi formalaşmaqda böyük təsir qüvvəsinə malikdir.

Bədii ədəbiyyat beynimizdə müsbət bioloji dəyişiklər yaratmaq baxımından çox faydalıdır, o, düşünmə qabiliyyətimizi yüksəldir, söz ehtiyatımıza zənginlik gətirir, nitqimizi təkmilləşdirir, fikrimizi daha dolğun və səlis ifadə etmək üçün bizə kömək edir.

Bədii əsərlərin və kompüter proqramlarının bəhsləşdiyi son onilliklərdə baş verən bu qeyri-adi mübarizədə bədii əsərlər arasında daha çox detektiv janra üstünlük verilir. İstedadlı qələm sahibləri detektiv janr vasitəsi ilə mövcud cəmiyyətdə diqqəti cəlb edən elə bir problemi gündəmə gətirir ki, həmin əsər asanlıqla öz oxucusunu tapır. Bu boşluğun dildurulmasında detektiv janrda

yazılan əsərlərin rolu danılmazdır. Detektiv janr ədəbiyyatın ən çox inkişaf etmiş qollarından, istiqamətlərindən biri sayılır. Azərbaycan ədəbiyyatında bu janra XX əsrin ikinci yarısından etibarən müraciət olunsada, detektiv bir ədəbi-estetik qəlib olaraq hər zaman oxucuların, tamaşaçıların diqqətini cəlb edir. Ədəbiyyatşünaslar, tədqiqatçılar detektiv ədəbiyyat haqqında kifayət qədər araşdırma aparsalar da, kriminal janrın tədqiqi bir qədər kölgədə qalıb. Azərbaycanda kriminal ədəbiyyatın müəllifləri sayca az olsa da, onların yaratdığı əsərlərin təsir gücü və daşdığı tərbiyəvi əhəmiyyəti çoxdur. Həm kitab çapında, həm də kompüter texnologiyasında dünyanın birinci ölkəsi olan ABŞ, bu istiqamətdə ilk olaraq ciddi addımlarını atmağa başlamışdır. Sübut olunmuşdur ki, yalnız böyük sənətkarlıqla qələmə alınmış detektiv ədəbiyyat hər bir kompüter diskinə qəlib gəlməyə qadirdir. Bir çox insanlar fantastik əsərlər, o cümlədən elmi fantastikanı oxumağı xoşlayırlar. Bəziləri isə fantastik detektiv əsərlərə meyil edirlər. Əlbəttə, bu növ ədəbiyyatın özüməxsus üstünlükləri və əskiklikləri mövcuddur. Yəni, bu əsərləri “yüngül əsərlər” sırasına aid edənlər də var. Yaxşı fantastika insan şüurunu, məntiqi təfəkkürünü və dünyagörüşünü inkişaf etdirir. Bu sözləri, detektiv əsərlər haqqında da söyləmək olar. Bu janrın şah əsərlərin müəllifləri olan Artur Konan Doyl, Aqata Kristi və s. insan qəlbinin dərinliklərinə vararaq incə psixoloji təhlillər vermişlər. Detektiv ədəbiyyat sferasından baxılarsa, ABŞ və Azərbaycan ədəbiyyatları tam əks mövqedə dayanırlar. Bu janr ABŞ ədəbiyyatında ilkin yerlərdən birini tutur, bizim milli ədəbiyyatda isə bunun tam əksini görürük. Dünya ədəbiyyatında detektiv janrının çox məşhur, çox böyük yazarları var. Onların dünya çapında xüsusi mövqeləri məlumdur. O, sənətkarların artıq özlərinin yaratdığı ədəbi obrazlar, hətta öz adları qədər məşhurlaşdı. Onların özlərindən daha çox tanınan qəhrəmanları var. Bu qeyri-adi faktır və ədəbiyyatda hər kəsə nəsib olmur, ədəbi qəhrəman yazıçıdan daha çox sevilsin və qəbul edilsin. Ceyms Bond artıq dünyanın tanıdığı bir obrazdır, Peri-Meyson hər bir gəncin tanıdığı simadır, həmçinin, Şerlok Holms, Doktor Vatson və o sıradan Dronqo. Bu obrazlar artıq şəxsiyyətə çevriliblər. Müasir Amerika ədəbiyyatında da bu janr ən populyar janr kimi özünü təsdiq etməkdədir. Heç bir digər janrda olmayan tərzdə məhz detektiv ədəbiyyat ABŞ cəmiyyətinin daxilində gedən proseslər haqqında obyektiv mənzərə yaradır. Müasir Amerika yazıçılarından Filipp Rok (“Cinayətkar Harri”), El Konroy (“Mafiyanın əsgəri”), Riçard Martin Ştern (Qəsr”) və başqalarının bu janrda qələmə aldıkları əsərlər müasir dünyamızın əsas faciələrindən xəbər verən detektiv nümunələridir.

Müstəqilliyimizin gətirdiyi senzura azadlığından bəhrələnərək, bu janrda çox məhsuldar işləyən və artıq dünya ədəbi meydanında da təqdir edilən Çingiz Abdullayevin çoxsaylı romanları Azərbaycan ədəbiyyatının detektiv janrda nailiyyəti hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Z.A. Amerika-Azərbaycan ədəbi əlaqələri: Fil.elm.dok...dis. Bakı, 1997.377s
2. Əsgərova N.Ə. Bəşəriyyətin ən dəyərli kəşfi kitabdır. //”Şərq qapısı//qəz, Naxçıvan, 2010, 23 aprel
3. Mirbağirova Ə.S. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janr dünya ədəbiyyatı kontekstində Filol.elm.nam....Bakı, 1998. 184s

ABSTRACT

Ilhama Mammadova

THE UNUSUAL STRUGGLE OF THE BOOK WITH TECHNOLOGY

The rapid development of science and technology in modern society requires its application to all areas of activity. From this point of view, it is impossible to imagine our modern day without information technologies. However, you should also read a book.

The article mentions the positive effect of the book on the outlook of a man, and notes that by reading books, the human being expands and deepens his outlook, develops his thinking, increases his ability to think and analyze it. The author also studies the special role of fiction in the upbringing of the younger generation and speaks of its irreplaceable role in the spiritual aesthetic development of a person.

The article also highlights the exceptional role of the detective genre in the unusual struggle of the book with computer programs in recent decades.

РЕЗЮМЕ

Ильхама Мамедова

НЕОБЫЧНАЯ БОРЬБА КНИГИ И ТЕХНОЛОГИИ

В современном обществе стремительное развитие науки и техники требует своего применения во все сферы деятельности. В этом отношении сегодняшний день невозможно представить без информационных технологий. Тем не менее следует уметь читать и книги.

В статье говорится о положительном влиянии книги на мировоззрение человека и отмечается, что, читая книги, человек расширяет и углубляет свой взгляд на мир, развивает свое мышление, повышает свое умение думать и анализировать.

Автор особо подчеркивает роль и значение художественной литературы в воспитании молодого поколения и нравственно-эстетическом развитии человека.

Автор статьи отмечает, что за последние десятилетия, когда происходит необычная полемика художественных произведений и компьютерных технологий, исключительную роль играют произведения детективного жанра.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

RUHİYYƏ CƏFƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:51

**RİYAZİYYATIN MƏKTƏB KURSUNDA SAHƏ
ANLAYIŞININ TƏDRİSİNƏ DAİR**

Açar sözlər: *kəmiyyət, həndəsi kəmiyyət, düz xətt parçası, sahə, cismin həcmi, kvadrat, düzbucaqlı, sahə vahidi*

Keywords: *value of geometric quantity interval, area, volume of the body, square, rectangle, square measure*

Ключевые слова: *величина, геометрическая величина, отрезок, площадь, объем тела, квадрат, прямоугольник, мера площади*

Məktəb riyaziyyat kursunda şagirdlər əsas kəmiyyətlər və onların xassələri ilə tanış edirlər. Buraya həndəsi kəmiyyətlər də daxildir: uzunluq, sahə və həcm.

Məktəbin ibtidai siniflərində uzunluq – bir kəmiyyət kimi I sinifdən başlayaraq tədris olunur və ədədlər konsentrdən asılı olaraq, uzunluq ölçü vahidləri daxil edilir. Sahə - bir kəmiyyət kimi məktəbin IV sinfində tədris olunur [1;82].

V sinifdə sahə və həcm hesablanması əsasən məsələlər həlli vasitəsilə daxil edilir [2;4].

VI sinifdə sahə və həcm anlayışları inkişafetdirici məsələlər vasitəsilə daxil edilir [2;6].

VII sinifdə konqruentlik anlayışı ilə əlaqədar sahə və həcm anlayışları daxil edilir [2;8] və bu ideya VIII sinifdə Pifaqor teoremi ilə əlaqədar daha ətraflı verilir [2;10].

IX sinifdə məsələlər həlli vasitəsilə təkrar edilir [2;4].

X-XI siniflərdə bu anlayışlar ətraflı şərh olunur [3;6-10] və riyazi analiz elementlərinin tədrisi həndəsi kəmiyyətlərin əsaslı şəkildə öyrənilməsinə imkan verir.

Biz bu məqalədə məktəbdə sahə anlayışının öyrənilməsi ilə əlaqədar elmi-metodik məsələləri şərh etməyə çalışacağıq.

Həndəsi anlayış kimi – sahənin ölçülməsi nəzəriyyəsinə iki mühüm məsələ şərh olunmalıdır:

1.Sahə ölçüsünü tapmaq tələb olunan fiqurda, bu fiqura aid olan və aid olmayan nöqtələri fərqləndirmək (fiqurun daxili və xarici nöqtələri). Fiqurun sərhəddinə aid nöqtələri xarakterizə edərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, bu nöqtələrə çox yaxın olan daxili və xarici nöqtələr vardır. Məlumdur ki, həndəsədə çoxbucaqlılar – qapalı sınıq xətlə məhdudlaşan sahələrin (çoxbucaqlılar), çevrə və əyri xətlərlə həddləşən sahələrin hesablanması məsələsində daxili nöqtələrin xarici nöqtələrdən fərqləndirilməsi əsas götürülür [4.229]. Burada aşağıdakı qayda tətbiq olunur: verilmiş nöqtədən çıxan ixtiyari şüa fiqurun konturunu (sərhəddini) tək sayda dəfə kəsirsə, həmin kəsişmə nöqtələri *daxili* nöqtələr hesab olunur;

əgər cüt sayda nöqtələrdə kəsirsə, onda həmin nöqtələr *xarici* nöqtələr hesab olunur.

2.*Sahə ölçü vahidi* – tərəfi vahid uzunluğa bərabər olan kvadrat qəbul edilir.

Vahid kvadratin hər bir tərəfini 10 bərabər hissəyə bölsək və bölgü nöqtələrindən ardıcıl olaraq tərəflərə paralel düz xətlər keçirsək, onda vahid kvadrat 100 sayda bərabər kvadrata bölünəcək və onlardan hər birinin ölçüsü kvadrat vahidin $\frac{1}{100}$ -nə bərabər olacaqdır. Alınan yeni kvadratların hər birini 100 bərabər hissəyə bölsək, onda alınan $\frac{1}{100}$ hər bir yeni kvadratin ölçüsü əvvəlki kvadrat vahidin 0,0001-nə bərabər olacaqdır. Oxşar prosesi müstəvi üzərində paralel düz xətlər vasitəsilə (bir-birindən bərabər xətti vahid məsafədə olmaqla) sahəni zolaqlara ayırısaq və bu işi perpendikulyar vəziyyətdə təkrar etsək, onda müstəvi üzərində *vahid kvadrat miqyas toru* alırıq. Məsələn, millimetrlilik xanalara bölünmüş kağız – miqyas toru rolunu oynaya bilər. Bu qayda ilə hazırlanmış kvadrat torunu kalka, şüşə, sellofan səthinə yapışdırısaq, onda məlum olan *palet* alınar. Palet – miqyas xətkəsinin ikiölçülü *analoqu* rolunu oynayır.

Məktəb şəraitində paleti hazırlamaq asandır. Bu zaman adi damalı kağızdan da istifadə etmək olar.

İxtiyari konturlu hər hansı bir fiqurun sahəsini hesablamaq üçün həmin fiqurun üzərinə kvadrat miqyas toru qoyulur və fiqurun konturu daxilində qalan bütün kvadrat vahidlərin sayı üzərinə natamam kvadrat vahidlərin cəminin yarısı əlavə edilir. Alınan cəm – fiqurun ölçülən sahəsinin təqribi qiyməti olacaqdır. Çünki topladığımız natamam kvadrat vahidlərin bəziləri yarımkvadratdan böyük, bəziləri isə kiçik olacaqdır. Ona görə də natamam kvadratların cəminin yarısı – onları təqribi olaraq tam kvadratlara tamamlayır [5;232].

Kvadratın ardıcıl surətdə kiçik kvadratlara bölünməsi prosesini davam etdirsək, $\{S;S_n\}$ ardıcılığını alarıq. Əgər ardıcılıq yığılma şərtlərini ödəyirsə, onda alınan ədəd (limit) verilmiş fiqurun *sahə ölçüsü* olacaqdır.

Sahələrin palet vasitəsilə praktik olaraq hesablanması qaydası ilə şagirdləri tanış etmək olar.

Məktəb təcrübəsində sadə konturlu fiqurların sahələri analitik üsulla hesablanır. Məsələn, kvadratın, düzbucaqlının, trapesin, paraleloqramın, üçbucağın, ixtiyari çoxbucaqlının, dairənin, kürə səthinin, silindirin, konusun, kəşik konusun səthinin sahələri hesablanır.

Mürəkkəb konturu olan müstəvi fiqurların sahələri *palet* vasitəsilə hesablanır. Konkret misallara müraciət edək.

1. Tərəfləri uzunluqları a və b olan düzbucaqlının sahəsini hesablayaq.

Miqyas torunu düzbucaqlı üzərinə elə qoymaq lazımdır ki, miqyas torunun xətləri düzbucaqlının tərəflərinə paralel olsun. Onda daxili kvadrat vahidlərin sayı $a_0 \cdot b_0$ - hasilinə (düzbucaqlı sahəsinin əksiyi ilə qiyməti), $a_0^1 \cdot b_0^1$ - hasilinə isə konturdan kənara çıxan kvadratlar da daxil olmaqla – axtarılan sahənin artığı ilə təqribi qiymətini ifadə edəcəkdir.

Beləliklə, sahəsi axtarılan düzbucaqlının sahə ölçüsü - əksiyi ilə: $S = a_n \cdot b_n$ və artığı ilə $S = a_n^1 \cdot b_n^1$ olacaqdır. Həqiqi ədədlərin vurulması qaydasını tətbiq etsək $\{a_n \cdot b_n, a_n^1 \cdot b_n^1\}$ ardıcılığı $a \cdot b$ hasilini təyin edəcək və ona görə də düzbucaqlının sahəsi $S = a \cdot b$ (kv.vah.) olacaqdır.

2. İki çoxbucaqlıdan ibarət fiqurun sahəsini hesablayaq (şəkil 1).

Verilmiş çoxbucaqlının sahə ölçüsünü onu təşkil edən iki çoxbucaqlının sahə ölçüləri cəminə bərabər olacaqdır: $ABCF$ çoxbucaqlısının sahə ölçüsünü – P ilə, $CDEF$ – çoxbucaqlısının sahə ölçüsünü Q ilə işarə etsək, onda bu kəmiyyətlər $\{P_n, P_n^1\}$ və $\{Q_n, Q_n^1\}$ ardıcılıqları ilə təyin olunur.

Bütöv çoxbucaqlının sahə ölçüsünü S ilə işarə etsək, onda bu ədəd $\{S_n, S_n^1\}$ ardıcılığı ilə təyin olunur. Çoxbucaqlının sərhəddində yerləşən kvadratları nəzərə alsaq, aşağıdakı bərabərsizliyi alarıq:

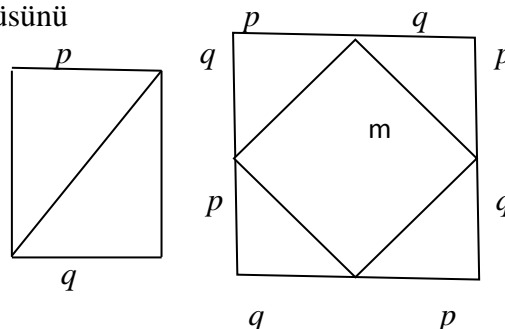
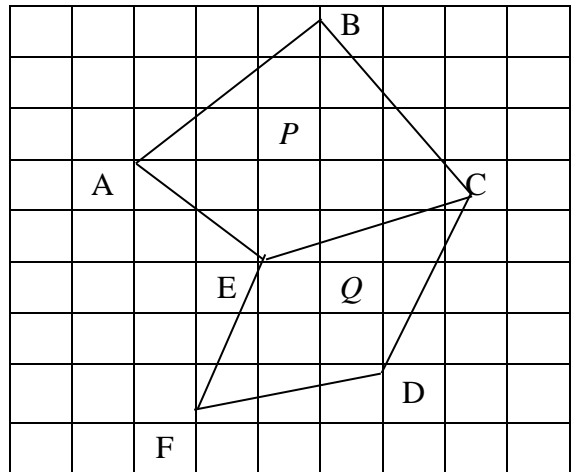
$$P_n + Q_n < S_n < S_n^1 \leq Q_n + Q_n^1$$

Məlum teoremə əsasən alarıq: $P + Q = S$.

Qeyd etmək lazımdır ki, verilmiş çoxbucaqlının sahə ölçüsü kvadrat miqyas torun hər hansı bucaq qədər dönməsindən asılı deyil. Çünki bu halda çoxbucaqlıya aid olan kvadratların sahə ölçüsü dəyişmir. Həqiqətən, kvadratın tərəfi m -ə bərabərdirsə, onda onu hər hansı bucaq qədər döndərsək və onun təpəsindən tərəfinə paralel düz xətlər keçirsək, onda onun tərəfləri P və q olan kvadratların daxilində yerləşdiririk və sahə ölçüsü $(p+q)^2$ olacaqdır (şəkil 2).

Tərəfi m olan kvadratın sahə ölçüsünü tapmaq üçün $(p+q)^2$ ədədindən katətləri p və q olan dörd düzbucaqlı üçbucağın sahə ölçüsünü çıxmaq lazımdır: $(p+q)^2 - 2pq = p^2 + q^2 = m^2$ (Pifaqor teoremi).

şəkil 2.

Deməli, S_n və S_n^1 düzbucaqlı oblastların sahə ölçüsü dəyişmədiyindən, onların təyin etdiyi ədəd də dəyişməyəcək.

Buradan aşağıdakı nəticəyə gəlirik: çoxbucaqlının sahə ölçüsü onun üzərinə miqyas torunun qoyulması üsulundan asılı deyil. Çünki çoxbucaqlının miqyas toru üzrə sürüşməsi (yerini dəyişməsi) – torun yerini dəyişməsi ilə ekvivalentdir.

Çoxbucaqlıların sahələrinə aid xassələr bütün düzxətli fiqurların sahələrinin ölçülməsinin vasitəli metodlarını müəyyən etməyə imkan verir. Məsələn, paraleloqramın sahəsini hesablamaq üçün onu konkurent düzbucaqlıya çevirmək kifayətdir.

İstənilən üçbucağın sahəsini hesablamaq üçün onu paraleloqrama tamamlama kifayətdir.

İstənilən çoxbucaqlının sahəsini hesablamaq üçün onu üçbucaqlara ayırıb, alınan üçbucaqların sahələri cəmini tapmaq kifayətdir.

Xüsusi halda, trapesin sahəsi onu əmələ gətirən iki üçbucağın sahələri cəminə bərabərdir.

Məktəb riyaziyyat kursunda bir kəmiyyət kimi sahənin hesablanmasına aid kifayət qədər inkişafetdirici və yaradıcı xarakterli məsələlərdən istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumu, Bakı, “Təhsil”, 2008
2. Ümumtəhsil məktəblərinin V-IX sinifləri üçün riyaziyyatdan Təhsil proqramı (kurikulum), Bakı, “Pedaqogika”, 2012
3. Ümumtəhsil məktəblərinin X-XI sinifləri üçün riyaziyyatdan Təhsil proqramı (kurikulum), Bakı, “Pedaqogika”, 2012
4. Mərdanov M. və b. “Həndəsə-10”, Bakı, “Çaşıoğlu”, 2011
5. Методика преподавания геометрии, под редакцией А.И.Фетисова, М., «Просвещение», 1967

ABSTRACT

R.O.Jafarova

BY TEACHING CONCEPTS IN THE AREA OF SCHOOL MATHEMATICS

The article addressed the following questions:

- values, including the geometric size and purpose of the study;
- formulation of the question in an educational program for secondary school mathematics;
- the area - as a geometric value of its measurement and measure the area;
- large-scale grid-square reticulation;
- analytical method of calculating areas of plane figures, and surfaces;
- the use of mosaic for the area;
- conclusions.

РЕЗЮМЕ

Р.Джафарова

К ПРЕПОДАВАНИЮ ПОНЯТИЯ ПЛОЩАДЬ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ МАТЕМАТИКИ

В статье затронуты следующие вопросы:

- величины, в том числе геометрические величины и цели их изучения;
- постановка вопроса в образовательной программе по математике общеобразовательной школы;
- площадь – как геометрическая величина, ее измерение и мера площади;
- квадратная масштабная сетка-палетка;
- аналитический способ вычисления площадей плоских фигур и поверхностей;
- применения палетки для вычисления площади;
- выводы.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

SÜDABƏ MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
s.mammadova@list.ru

UOT: 372.8:51

İBTİDAİ RİYAZİYYAT KURSU TƏLİMİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *ibtidai sinif, riyaziyyat, metodika, təlim, təhsil, tədris, dərs*

Key words: *primary class, mathematics, methodics, training, education, teaching, lesson*

Ключевые слова: *начальный класс, математика, методика, обучения, образования, учение, занятие*

İndiki zamanda həyata keçirilən islahatlar, bir qayda olaraq, müasir cəmiyyətdə təhsilin mahiyyətinin nədən ibarət olması, eyni zamanda onun hər bir təhsilalan üçün xüsusi əhəmiyyət daşıması kimi amilləri ön plana çəkir. Deməli, təlimin prinsipləri, məqsədi, məzmunu və metodları yalnız bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə deyil, həm də idraki inkişafa, o cümlədən, təhsilalanların şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına xidmət etməlidir. Odur ki, təhsilin ilk pilləsi və bünövrəsi olan ibtidai siniflərdə təlimin düzgün və səmərəli təşkili həmişə diqqət mərkəzində saxlanır və bu, ibtidai sinif müəlliminin pədaqoji hazırlığından bilavasitə asılı olan bir faktor sayılır.

Təhsili inkişafyönümlü proses olaraq dəyərləndirmək daha vacib yanaşmadır. Təhsildə və təlimdə zaman-zaman baş verən dəyişikliklər tarixi zərurətdən doğur ki, bunun əsas səbəblərindən birincisi, inkişafın təhsil qarşısında müasir tələblərdən irəli gəlir;

İkinci səbəb, ölkədə gedən elmi-texniki tərəqqinin xarakterinə uyğun olur;

Üçüncü səbəb, vaxtdan səmərəli və düzgün istifadə etmək, təhsil alınan müddətdə maksimum səviyyədə bilik, bacarıq və vərdişlər əldə etməklə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına nail olmaq;

Dördüncü, sosial-ictimai inkişafda daxili problem və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması;

Beşinci səbəb, insanların şüur və davranışlarındakı nöqsanların aradan qaldırılması;

Altıncı səbəb isə, ictimai quruluşun, demokratiyanın tələbləri ilə əlaqədardır. Məsələn, indi demokratiya bizdən müstəqil və mənəviyyəti zəngin insanlar yetişdirməyi tələb etdiyindən təhsil də həmin istiqamətdə qurulur.

Bu istiqamətdə son on ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən orta məktəb, o cümlədən, ibtidai sinif dərsləklərinin vəziyyətinin mükəmməlləşdirilməsi, müasir tələblərə cavab verən yeni məktəb *dərsləkləri* hazırlanması təqdirəlayiq prosesdir. Həmin proses hələ də davam etməkdədir.

Dərslək - Məzmun standartlarının reallaşdırılması üçün mühüm vasitə olmaqla tədrisin və təlimin başında dayanır və onun fəaliyyətinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Dərslək, təhsilalanların fərqli idraki imkanlarının nəzərə alınmasına önəm verən vasitə olmaqla, müasir təlim şəraitinin yaradılmasını tələb edir. Dərsləkdə məzmun xətti və standartların müəyyənləşdirilməsi prosesində uyğun fənn üzrə əsas təlim nəticələrinin (hesablama, problemlərin həlli və s.) balansının gözlənilməsinə əhəmiyyət verilir.

Tədrisin hər hansı bir hissəsində yazılan dərslək və vəsaitlər uzunmüddətli müşahidə və eksperimentlərə əsaslanır.

Dərslək müəllimin planlaşdırmadan qiymətləndirməyə qədər bütün fəaliyyət prosesini əhatə etməlidir. O, təlim müddətində təhsilalanların demokratikliyinə və bacarıqların tətbiqinə geniş imkan yaratmalıdır.

Yeni dərsləklər qarşısında aşağıdakı kimi səciyyəvi tələblərin qoyulması mühüm sayılır:

- Təhsilalanların yeni və müasir informasiyalar toplamasına kömək etmək;
- Təhsilalanlarda təlimə marağı gücləndirmək;

- Təhsilalanlarda zəruri həyati bacarıqların formalaşmasına təkan vermək;
- Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya vasitələrini genişləndirmək;
- Mövzular və bəhslər arasında mümkün və vacib ardıcılığı qorumaq;
- Qazanılan bilik, bacarıq və vərdişlərin praktikada tətbiqinə və möhkəmləndirilməsinə təkan vermək.

İbtidai riyaziyyat kursu təliminin səmərəli təşkili üçün dərslərlərin əsas rol oynaması, həmin dərslərlərin tərtibinin önəmini artırır. Lakin islahatların nəticəsində ibtidai sinif müəllimlərinə verilən tələblər də yüksəlir. Nəticədə, gələcək ibtidai sinif müəlliminin riyaziyyatdan müəyyən elmi-metodiki hazırlığa malik olmasına, riyaziyyatın tədrisi metodikasının ibtidai kursunun son nailiyyətlərindən xəbərdar olmasına nail olunma ön plana çıxarılır.

Bildiyimiz kimi, dövlət tələbi olmadan fənlərin məzmununu, qiymətləndirmə mexanizmlərini, təlim strategiyalarını dəyişmək, müstəqil təyin etmək yol verilməzdir və qeyri-mümkündür.

Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikası fənnindən proqram və mövzular tərtib edilərkən, bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələrin, yəni gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin, gələcək peşə fəaliyyətində zəruri olan amillərin və məsələlərin nəzərə alınması diqqətdə saxlanılmalıdır. Çünki ibtidai siniflərdə riyaziyyatın keyfiyyətli şəkildə tədrisinin təşkili təhsilimizin ən vacib və aktual problemlərindəndir. İbtidai sinif müəllimliyi üzrə təhsil alan tələbələrin hər biri bunu yaxşı bilməlidir ki, riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikası fənnindən öyrəndikləri nəzəri bilik və bacarıqlar, gələcəkdə, müəllim kimi fəaliyyət göstərərkən, şagirdlərə öyrədəcəkləri riyazi bacarıq və vərdişlərin elmi-nəzəri və praktiki əsasını təşkil etməklə, onlara bu istiqamətdə əsas mayaq rolunu oynayır.

İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi ilə əlaqədar müvafiq məqalələrin, metodik və dərslər vəsaitlərinin dərc edilməsi kimi işlərin görülməsi də olduqca vacib sayılır və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yeni metod, vəsait və proqramlar hazırlanarkən, birinci növbədə tərtib olunan bölmələrin müasirliyinə, daha sadə və asan dildə, zamana uyğun şərh olunmasına xüsusi önəm verilməlidir. Ona görə də ibtidai sinif riyaziyyat dərslərlərində tətbiq olunan tədris proqramında və mövzuların tərtib olunmasında, həmçinin, ibtidai riyaziyyat kursunun tədrisi prosesində və ümumilikdə təlimdə yüksək keyfiyyət əldə edilməsində “Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikası” fənnindən məntiqi və düzgün aparılan tədris saatlarının bölgüsünün də mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu da, öz növbəsində insan kapitalının səmərəli faktoru olan təfəkkürün təkmilləşdirilməsinə xidmət göstərir.

Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikasının tərtib edilməsi zamanı qarşıya elə tələb qoyulur ki, tələbələr müasir riyaziyyat kurikulumlarının əsas mərhələləri haqqında, onun strukturu, məzmun xətti, əsas riyazi anlayışlar və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində riyaziyyatın yeri və rolu haqda tam təsəvvürə malik ola bilsinlər.

Görkəmli pedaqoq A.A.Kolmoqorov da nəzəriyyə ilə praktikanın sıx əlaqəsini və bu səbəbdən də şagirdlərin dərin riyazi biliklər qazanmasının vacibliyini qeyd edirdi. Lakin ibtidai siniflərdə riyaziyyat təlimi üzrə proqrama yeni materiallar əlavə olunduqda, bu həddən artıq yüklənməyə gətirib çıxarır. Ona görə də proqrama və dərsliyə yeni material daxil edərkən bizdən son dərəcə ehtiyat və diqqət tələb olunur.

İbtidai siniflərdə indiki kurikulumuna uyğun olaraq riyaziyyat kursu üzrə yeni proqramın təhlili aparılmış ədəbiyyatlar, demək olar ki, olduqca azdır və ya bunlar metodik baxımdan müasir təlim materialını lazımi qədər əhatə etmir.

Hal-hazırda “Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikası” fənnindən əlimizdə olan dərslərlərdə verilən bölmələrə pərakəndə şəkildə daxil edilmiş bəhslərdən, paraqraflardan seçilmiş, tədrisi vacib olan mövzuların bir araya gətirilməsinə ehtiyac duyulduğunu hiss etdiyimizdən, bir növ tələbələrin müstəqil axtarışlarında vaxt itkisinin qarşısını almaq, onların inkişafına və imkanlarına, həmçinin geniş yaradıcılıqlarına şərait yaratmaq üçün orijinal yanaşmaqla, kurikulumun tələblərinə uyğun şəkildə, bəzi bölmələrin biraraya gətirilməsi, qismən ixtisarı və ya dəyişdirilməsi, uyğun dərslər vəsaitlərinin yazılması məqsədəuyğun sayılır. Bütün bu sadalanan faktlar bir daha sübut edir ki, riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikasının və uyğun dərslər vəsaitlərinin hazırlanması məsələlərini təcrübəli müəllimlər diqqətdə saxlamalıdır. Peşəkar

müəllimlərin vaxtaşırı bu məsələlərlə əlaqədar mətbuat səhifələrində məqalələrlə çıxış etmələri hazırda ən aktual işlərdəndir.

Müasir dərslikləri səciyyələndirən əsas cəhətlər təlimə marağın gücləndirilməsi, təhsilalanları axtarıqlara, yeni məlumatlar əldə etməyə sövq etməsidir. İbtidai sinif müəlliminin planlaşdırmadan qiymətləndirməyədək bütün fəaliyyətini istiqamətləndirmək və konkret çərçivəyə salmaq çətinlik törətsə də (hər gün təkrar olunmaz və qeyri-şablon fəaliyyət sahəsinə malik olduğundan) bu mürəkkəb prosesi işıqlandırmaq, bu sahədə müəyyən problemlərin həlli yollarına diqqəti yönəltmək və tələbələrin müstəqilliyinin və tətbiqi bacarıqlarının genişlənməsinə imkan yaratmaq və “Riyaziyyat”ın fundamenti sayılan ibtidai riyaziyyat kursu təliminin səmərəli təşkili biz pedaqoqların əsas məqsədidir. Ən mühüm istiqamətimiz tələbələrin gələcək ibtidai sinif müəllimi kimi yüksək hazırlıq səviyyəsinə çatdırılması və riyaziyyat təlimində son dərəcə yaradıcı olmaları ilə müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. S.S.Həmidov Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2008.
2. S.Səfərəliyev, Z.Məmmədov Riyaziyyatdan ibtidai sinif müəlliminə kömək (metodik vəsait). Bakı, 2003.
3. S.K.Məmmədova. “İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin düzgün və səmərəli təşkili”. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Məktəb, 2016, № 1, s.79-82, 2016.
4. I-IV siniflərin riyaziyyat kurikulumu. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları B. “Təhsil”-2008, səh. 53-104.
5. S.K.Məmmədova. Riyaziyyatın ibtidai kursu tədrisinin ümumi metodikası üzrə dərs vəsaiti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
6. Н.В.Истомина, Методика обучения математики в начальных классах. М. Асадет 2001.
7. М.А.Бантова .Методика преподавания математики в начальных классах. Москва, 2003.
8. İnternet [http:// www.qooqle.az](http://www.qooqle.az).
9. [http:// www.psi.lib.ru](http://www.psi.lib.ru)

ABSTRACT

Syudaba Mammadova

EFFECTIVE ORGANIZE OF PRIMARY MATHS COURSE TEACHING

In the article written by Syudaba Mammadova effective organize of primary maths course teaching was covered in readable and interesting form. Compelling reasons that need for writing and publishing materials covering changes happened in primary maths course form interest.

РЕЗЮМЕ

Судаба Мамедова

ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОМ КУРСЕ МАТЕМАТИКИ

В статье, автор охватывает интересным и понятным способом созданным новым учебным материалом в начальном курсе математики. Окружение комплексные причины изменений в начальном математическом курсе материалы представляет большой интерес.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

KÜBRA QULIYEVA

Naxçıvan Dövlət Univertsiteti

UOT:371

KOLLEKTİV TƏRBİYƏ VƏ ONUN ƏSAS MAHİYYƏTİ

“Bütün millətin rifah halı uşaqların tərbiyəsindən asılıdır.”

C.Lokk

Açar sözlər: *kollektiv tərbiyə, şəxsiyyət, şagird kollektivi, inkişaf, ailə, fəallıq***Key words:** *Collective upbringing, personality, pupil collective, development, family, activity***Ключевые слова:** *коллективное воспитание, ученический коллектив, развитие, семья, активность*

Şəxsiyyət, onun inkişafı – formalaşması, cəmiyyətdə tutduğu yer, biliklərin aşılması, bacarıq və qabiliyyətlərin düzgün diaqnostik qiymətləndirilməsi, mühitin ona təsiri, hər hansı bir kollektiv və ya qrupun üzvü olması, müxtəlif üsul, vasitə və priyomlardan istifadə edərək tərbiyə edilməsi dövrümüzün aktual və ümdə olan məsələlərindəndir. Şəxsiyyətin inkişafında ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər mühüm rol oynayır. Bu münasibətlər arasında əlaqə sabit saxlanıldıqda cəmiyyətin ideya və baxış tərzini dəyişəcək istedadlı gənclər formalaşır, təhsil-elm sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edilir (həkim, müəllim, pedaqoq və s.). Şəxsiyyət haqqında nəzəriyyələri öyrənib fikir söyləmək çətin bir o qədər də məsuliyyətli işdir. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair bir çox fikirlər vardır. Lakin, əsas olaraq 3 amil götürülür. 1. İrsiyyət- daha çox genlərlə əlaqələndirilir. Uşağın inkişafında irsiyyəti əsas qəbul edərək onun hərəkət və qabiliyyətlərinin xarakteristik xüsusiyyətlərinin valideynlərindən keçdiyini izah etmişlər.

2. Mühit – Müşahidələr, araşdırmalar göstərir ki, irsi keyfiyyətlərin hər biri müvafiq mühitin təsiri ilə dəyişir. Yəni mühit hər hansı irsi əlamətin, keyfiyyətin, xarakterin dəyişilərək təsir edən ən mühüm amildir.

3. Tərbiyə- Müvafiq irsi əlamətlərə malik düşdüyü mühitə uyğun formalaşan uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında tərbiyənin də rolu böyükdür. Tərbiyənin təsiri ilə yeni bacarıqlar yaranır, xarakter formalaşır. Çex pedaqoqu Yan Amon Komenski “ tərbiyənin böyük gücünə və imkanlarına inam” söyləməklə pedaqogikaya yeni fikir gətirmişdir. (1-səh87) Tərbiyənin gücü – inkişafa, məqsədyönlü, sistemativ və ona düzgün rəhbərlik edilməsində, tərbiyənin səmərəliliyi- uşağın tərbiyəvi təsiri necə qəbul etməsindən asılıdır. Tərbiyədə insanın hissi aləmi də mühüm rol oynayır. Rəğbət-nifrət, sevinc-kədər, xeyirxahlıq-bədxahlıq, humanizm- eqoizm hissləri davranış və rəftarı stimullaşdırır.

Tərbiyə prosesi təkcə ailədə deyil kollektiv, qrup, sosial birliklər daxilində də həyata keçirilir. Kollektiv tərbiyənin sosial-psixoloji münasibətlərin təşəkkülündə müstəsna əhəmiyyəti vardır. Kollektiv latınca “toplanmış” sözündən olub “adamların birliyi” mənasını daşıyır. Kollektivi səciyyələndirən əlamətlərdən biri toplanmış adamlar arasında birgə fəaliyyətin, qarşılıqlı məsuliyyət hissənin olmasıdır. Kollektivin müvəffəqiyyəti onda yaradılmış əlverişli psixoloji iqlimdən asılıdır. Kollektiv tərbiyə- tərbiyənin başlıca təşkilində çox əhəmiyyətlidir. Müşahidələr göstərir ki, insan kollektiv daxilində , kollektivin müsbət təsiri altında daha yaxşı formalaşır. Ailədə tək uşağı tərbiyə etmək bir neçə uşağa tərbiyə verməkdən daha çətinidir. Ailə özü də kollektivdir və beləliklə ilk kollektiv daxili münasibətlər məhz burada qurulur. Bağça, orta və ali məktəblərdə, iş müəssisələrində bu proses getdikcə inkişaf edir. Kollektiv ictimai faydalı işlərdə iştirak etməklə qarşılıqlı yardım, başqalarına fayda vermək, ictimai mənafeyi şəxsi mənafehdən üstün tutmaq kimi vacib keyfiyyətlərə, adətlərə yiyələnirlər. Müxtəlif kollektivlər vardır: idman kollektivləri, əmək kollektivləri, təlim-tərbiyə müəssisələrinin kollektivləri, şagird kollektivləri və s. Bunlardan ən

başlıcası şagird kollektivləridir. Şagird kollektivi dinamik sistemdir. Kollektivin inkişafı şagirdlərin daxili aləmində, kollektivin fəaliyyətinə rəhbərliyin xarakterində baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Məktəb kollektivləri şagirdləri vahid ailə üzvləri kimi bir-birinə birləşdirir, onlar arasında olan münasibətləri möhkəmləndirir. İlk zəng, son zəng, məzunlarla görüş, birincilərin məktəbi bitirənləri təbrik etməsi buna nümunə ola bilər. Kollektivin təşkili zamanı müvafiq əlamətləri özündə birləşdirməli, müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Sınıf kollektivinin təşkili və tərtibində sınıf rəhbərinin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Tərbiyə işinin asanlıqı ondan ibarətdir ki, məktəbli xüsusi pedaqoji təhsil görmüş tərbiyə işinin metodikasını bilən müəllim tərbiyə etsin.

Şagird kollektivi müsbət sosial təcrübənin məktəbli oğlan və qızlara çatdırılmasının əsas bazası rolunu yerinə yetirməlidir. Şagird kollektiv daxilində yalnız öz mənafeyini düşünməməli, kollektiv üzvlərinin xeyrinə çalışmalıdır. Kollektivin təşkil olunması bir sıra mərhələlərdən keçir. (1-səh472) 1. Kollektivin təşkili- uşaqların bu mərhələdə bacarıq və qabiliyyətləri öyrənilir, ona görə qruplaşdırılır, fəallar qrupu yaradılır. Qarşılıqlı məqsəd və tələblər qoyulur. Görüləcək işlər planlaşdırılır və şagirdlərə çatdırılır. 2. Tərbiyəedici fəallar formalaşır-onlar fəaliyyətin bütün sahələrinin təşkilatçıları olur, müəllimin tələblərini müdafiə edirlər. 3. Müəllim fəallardan özünə köməkçi tapır. Fəaliyyətin məqsədi şagirdlərin hər biri üçün ictimai məna daşıyır. 4. Kollektiv üzvlərinin fəallığı, müstəqilliyi, sərbəstliliyi artır. Bir-birinə hörmət, səmimi münasibət, qarşılıqlı kömək formalaşır. Beləliklə kollektiv özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Məktəblilər bir tərəfdən ictimai fəaliyyətlə məşğul olur, sinfin, məktəbin kollektiv üzvlərinin mənafeyi naminə iş görür, digər tərəfdən fəaliyyət və kollektivdə qarşılıqlı münasibətlər zəminində tərbiyə olunurlar.

Kollektivdə tərbiyənin həyat və əməklə əlaqələndirilməsi, yaş və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, hörmət və tələbkarlıq qarşıya qoyulması, tələblərdə vahidliyin gözlənilməsidə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Onların ictimai siyasi hadisələrlə tanışlığı həmin hadisələrin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi və ona münasibətin bildirilməsi imkanlarının yaradılması çox mühimdir. Tərbiyənin həyatla əlaqəsi şagirdlər qarşısında böyük imkanlar açır. Keçirilən hər bir tədbir şagirdləri gələcək həyata hazırlayır, əməyə maraq yaradır, yaradıcılıq işlərini istiqamətləndirir. Bu zaman tərbiyəvi tələblər konkret olmalı, sadə tərbiyə üsullarından (məsələn: sadə rəğbətəndirmə və cəzalandırma) istifadə olunmalıdır. Hər bir uşağın müxtəlif amilin təsiri altında formalaşan fərdi-psixi keyfiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Kollektiv daxilində bir-birlərinin fikirlərinə hörmət edilməsi, ayrı – seçkilik qoyulmaması, hər kəsə əməlinə davranışına görə qiymət verilməsi kimi tələblərin qoyulması vacib, bir o qədər də əhəmiyyətlidir. Qoyulan tələb uşağın yaşına, kollektivin bacarığına müvafiq olmalı, pedaqoji etika gözlənilməlidir. Onun nə məqsədə verilməsi, məzmunu şagirdə aydın olmalıdır. Qarşıya qoyulan tələblərdə sistemlilik və ardıcılıq düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Tərbiyə işinin pozulması heç şübhəsiz təlimin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə öz mənfi təsirini göstərəcəkdir. Nəticədə kollektivdə tələblərin vahidliyi tamamilə pozulacaqdır. Müəllim, tərbiyəçi və dərnek rəhbərlərinin gücündən istifadə etməklə kollektivdə vahidliyin gözlənilməsi bir neçə yolla həyata keçirilir. 1. Şagirdləri ictimai fəallığa cəlb etmək yolu ilə. 2. İctimai rəyə istinad etmək yolu ilə. 3. Tələbkarlıq göstərmək, nüfuz qazanmaq yolu ilə. 3. Pedaqoji ünsiyyəti bərpa etmək, normallaşdırmaq yolu ilə Bu tələblərin gözlənilməsi kollektiv işin təşkilinə müsbət təsir göstərir.

Kollektivçilik, kollektiv tərbiyə, kollektiv üçün tərbiyə prinsipini əsas götürən görkəmli, dahi pedaqoq A.S.Makarenko olmuşdur. O, deyirdi ki, tərbiyənin əsas vəzifəsi: kollektivi ilk öncə təşkil və tərbiyə etməkdir. Kollektiv adamların təsadüfi toplanışı deyil, ümumi məqsədə çatmaq üçün müəyyən məsuliyyət hiss edən adamların birliyi. Hər bir ayrı-ayrı şəxs kollektivi könüllü üzvü olduğu kollektivin bütün tələblərinə sözsüz tabe olmalıdır. A.S.Makarenko kollektivin hərəkət qanununu yaratmışdır. Kollektiv bir məqsədə çatdıqda qarşısına yeni bir vəzifə qoymalıdır. Əks halda onun hərəkəti dayanar, arxayınçılıq əmələ gələr, kollektiv üzvlərini ruhlandırır bir arzu, istək olmaz. Makarenkonun tərbiyə sistemində “paralel təsir” prinsipi əsas yerlərdən birini tutur. Bu prinsipə əsasən kollektiv üzvünə şəxsən təsir etməkdən başqa kollektiv vasitəsilə də təsir edilməlidir. O, deyirdi ki, insanlardan mümkün qədər çox tələb etmək və ona olduqca ehtiramla yanaşmaq lazımdır. Qarşıya hər zaman yeni-yeni məsələlər və onların əldə edilməsi uğrunda mübarizə aparılmalıdır. Bu sistem uşaqları həmişə gümrah saxlayır, onları yaradıcılıqla işləməyə, irəli addımlamağa kömək edir.

Makarenko həmçinin cəmiyyətin qəbul etmədiyi, “kəsib atdığı” uşaqları onlara müsbət emosional təsirlər edərək cəmiyyətə geri qaytarmışdır. Bunun üçün də kollektiv, qruplarla iş zamanı diqqətli olmalı, tərbiyə-təlim sistemini düzgün qurmalıyıq. Zəif, çətin tərbiyə olunan şagirdləri digərlərindən ayırmamalıyıq. Onlara xüsusi diqqət göstərməli, kollektivə hər hansı məktəb birliyinə qoşulmasına köməklik etməliyik. Bu işə böyük həvəs, istək və inamla yanaşmalıyıq. Beləliklə, bu proseslərin həyata keçirilməsi zamanı cəmiyyətimiz inkişafa, uğura bir addım daha yaxınlaşacaq və gənclərimiz fəxrlə, gələcəyə inamla elmin pillələrinə doğru addımlayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. L.Qasımova, R.Mahmudova, Pedaqogika, Bakı-2003
2. İ.Əliyev. İbtidai təhsilin pedaqogikası, Naxçıvan-2012
3. A.S.Makarenko. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı-1983
4. F.Sadiqov. Pedaqogika, Bakı-2012
5. A.Abbasov. Pedaqogika, Bakı-2010
6. F.Rüstəmov. Pedaqogika tarixi, Bakı-2006
7. İnternet resursları

ABSTRACT

K.Guliyeva

COLLECTIVE UPBRINGING AND ITS MAIN ESSENCE

The article deals with upbringing, its organization, main essence and the formation of pupil collectives. It is noted that it is important to form the upbringing first in the family. Therefore, each teacher bears a lot of responsibilities. If a teacher copes with it successfully, and can organize education process correctly, he will be a real teacher who can train a personality. In the article A.S.Makarenko's great ideas on this issue have also been quoted. It is shown that collective upbringing is an important factor for the education. Its correct organization and implementation should be on focus. We should bring up skillfully educated young people for our society.

РЕЗЮМЕ

К.Гулиева

КОЛЛЕКТИВНОЕ ВОСПИТАНИЕ И ЕГО ОСНОВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

В статье исследуется проблема коллективного воспитания, его организация, основное значение и создание ученических коллективов. Отмечается, что фундамент воспитания закладывается в семье, и в школе, как основная проблема. Поэтому задача каждого учителя достаточно сложна. И если учитель удачно справляется со всеми этими обязанностями, а именно: правильно формирует ученика как личность, целенаправленно организует воспитательную работу, то это- настоящий учитель, основываясь на мысли выдающегося педагога А.С.Макаренка и воспитывающий полезную для общества личность. Акцентируется мысль о том, что коллективное воспитание, коллективизм – важнейший аспект в процессе воспитания. Правильное его организация и внедрение в жизнь, всегда должна быть в центре внимания. Мы должны воспитать для общества способную и талантливую молодежь.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

ŞƏHLA SÜLEYMANOVA

Naxçıvan Müəlimlər İnstitutu

baxshiqenb@gmail.com

UOT:376

EŞİTMƏSİ QÜSURLU UŞAQLARDA NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *surdopedaqogika, eşitmə əngəlli, kar, lal, zəifəşidən, kar uşaq, məktəb, şagird, təlim, təhsil, tərbiyə, nitq, dil, şifahi nitq, qüsurlar, inkişaf, təqlid, intellektual, qavramaq, dərk etmək, əqli inkişaf, müayinə, müalicə*

Key words: *surdopedaqogika, hearing impairment, deaf, mute, kids, school, student, education, training, speech, language, oral speech, defect, development, imitation, intellectual, understanding, comprehension, mental development, diagnosis, treatment*

Ключевые слова: *сурдопедагогика, слабослышащий, глухой, немой, плохослышащий, глухой ребенок, школа, ученик, учение, образование, воспитание, речь, язык, устная речь, дефект, развитие, подражание, интеллектуальное, восприятие, осознавать, умственное развитие, обследование, лечение*

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərinin şagird heyəti arasında eşitməsi qüsurlu olan uşaqlar da az deyildir. Belə uşaqlar öz həmyaşdılarından nitqlərində müəyyən qüsurların olması ilə fərqlənirlər. Eşitməsi qüsurlu uşaqlarda lüğət ehtiyatının az olması qrammatik formaların dərk edilməməsi, cümlə qura bilməməsi, onları əhatə edənlərlə ünsiyyət saxlaya bilməməsinə gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, uşağın inkişafında eşitmənin rolu çox böyükdür. Uşaq böyüklərin nitqini eşidir, onları təqlid edərək müstəqil danışmağı öyrənir. Eşitmə həmçinin uşağın intellektual inkişafına böyük təsir göstərir: böyüklərin verdiyi izaha qulaq asaraq o, ətraf aləmlə tanış olur və gerçəkliyi qavramağı, dərk etməyi öyrənir.

Eşitməsi qüsurlu uşaqlara şifahi nitqi təlim etmək metodunu işləyib hazırlamış ingiltərəli alim Con Bulver öz təcrübələrinə istinad edərək göstərirdi ki, bu cür uşaqların əqli inkişafı birbaşa olaraq onların nitqi ilə sıx bağlıdır. Əgər kar uşağın nitqi inkişaf edərsə, deməli onun nitqi ilə birlikdə özü də inkişaf edər.

Antik dövrün əlyazmalarında da eşitmə qüsurları haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn; qədim yunan tarixçisi, “tarixin atası” Herodotun yazılarında Qədim Midiya hökmdarı Krezin oğlu haqqında maraqlı məlumat vardır. Herodot bu oğlanın lal-kar olduğunu və heç zaman danışmadığını qeyd edirdi. Bildirirdi ki, Midiya hökmdarı ilə farsların müharibəsi zamanı o, birdən-birə dil açıb, fars əsgərə “Krezi öldürmə” demişdir. Herodot bu hadisəni təsvir etməklə lal-kar insanın danışa bilməsi qənaətinə gəlmişdir.

Karlığın insan psixologiyasına təsiri haqqında Herodotdan 100 il sonra yaşamış yunan mütəfəkkiri Aristotelin fikirləri də maraqlıdır. Aristotelin əsərlərində fəlsəfə, məntiq, psixologiya, tarix, siyasət, etika, estetika və digər sahələrə aid dəyərli məlumatlar vardır. Aristotelə görə insanda 3 növ ruh vardır: inkişaf edən, iradəli və ağıllı. Bu ruhlar insanın sağlamlığına, onun psixikasının formalaşmasına böyük təsir göstərir. Aristotel bildirirdi ki, səs və səs vasitəsilə fikir ötürülür, eşitmə orqanı vasitəsilə isə həmin fikir aydınlaşır. Əgər insanda hər hansı bir hiss üzvü zədələnsə və ya olmazsa, bu, orqanizmin tamlığının pozulmasına, eyni zamanda bütövlükdə inkişafın düzgün getməməsinə səbəb ola bilər.

Qədim şərqin alimi İbn Sina “Təbabətin qanunu” əsərini eşitmə qüsurlarının yaranma səbəblərinin araşdırılmasına, müayinə və müalicəsinə həsr etmişdir. Antik dövrün ən görkəmli filosofları: Demokrit, Hippokrat, Platon da karları bilikləri mənimsəmək bacarığı olmayan,

intellektual cəhətdən küt, ağılsız, insanlar kimi xarakterizə etmişlər. Bu səbəbdən də cəmiyyət qüsurlu insanlardan qaçmış, onları yaşayış yerlərindən qovmuş və ya fiziki cəhətdən məhv etmişlər.

Eşitmə qüsurlarının yaranma səbəbləri, müayinə-müalicə, təlim və tərbiyə, psixi inkişaf məsələlərinin öyrənilməsinə cəhd göstərilmişdir. Bu cəhdlərdən biri XVI əsrdə yaşamış ispaniyalı keşiş Pedro de Ponse tərəfindən edilmişdir. Kar uşaqların ilk müəllimi hesab edilən Pedro de Ponse onların nitqini inkişaf etdirməyə, ətraf aləm haqqında müəyyən bilik və bacarıqlar aşılamağa müvəffəq olmuşdur. Ponse təcrübəsinə əsaslanaraq kar uşaqlarda da normal insanlar kimi aqlın və duyğuların olduğunu sübut etməyə çalışmışdı.

XVIII-XIX əsrdə elm və texnika sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə kar uşaq və yaşlıların psixi inkişafının ayrı-ayrı məsələləri ümumi psixologiya və elm olan surdopedaqogikanın tərkib hissəsi kimi araşdırılmışdır.

“Surdopedaqogika” kar, lal və azeşidən uşaqların təlimi, tərbiyəsi, təhsili, psixoloji inkişafı və psixofizioloji xüsusiyyətlərini öyrənir “Surdopedaqogika”nın “Surdodidaktika” adlı bölməsi də vardır. Bir sıra ölkələrdə (Rusiya, Belarusiya, Ukrayna və s.) artıq “Surdodidaktika” adlı dərslər vəsaitləri hazırlanaraq xüsusi məktəblərin istifadəsinə verilmişdir. Ölkəmizdə mövcud olan belə xüsusi məktəblər üçün SSRİ məkanında hazırlanmış fənn dərslərinin də təkmilləşdirilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur. Professor Nizami Xudiyev, Fərahim Sadıqov, Akif Abbasov, Səməd Qasimov kimi görkəmli alimlər tərəfindən hazırlanan “Azərbaycan dili”, “Ana dili”, “Oxu” adlı dərslərlər kar, lal və azeşidən uşaqlar üçün ən dəyərli dərslərlər hesab olunur.

Dil və nitq inkişafının sağlam bir şəkildə reallaşması üçün ən əhəmiyyətli faktorlardan biri də sağlam bir eşitmə duyğusuna sahib olmaqdır. Eşitmə maneəsi olmayan uşaqlarda dil və nitq inkişafı, bir-birini təqib edərək inkişaf edən mərhələlərdən ibarətdir. Ancaq səsləri eşidə bilməyən uşaqların dil və nitq inkişafı ünsiyyət bacarıqları, eyni şəkildə irəliləyə bilməz.

Doğuşdan eşitmə maneəli körpələr inkişaf çağının ilk mərhələlərində eşitmə maneəsi olmayan körpələr ilə bənzər bir inkişaf prosesinə malikdirlər; müəyyən səsləri çıxarırlar ancaq bu səslərin xüsusiyyəti eşidən körpələrə görə fərqlidir. Çünki, eşidən körpələr ətrafdan gələn səsləri eşitmək üçün qısa müddətdə dilin qaydalarını qavraya bilirlər. Eşitmə maneəli körpələr isə öz səslərini duymamaları və səs çıxardıqlarında eşitməklə əlaqədar geri dönüşün qeyri-kafi olaraq alınması kimi səbəblərlə səs istehsalında problemlər yaşayırlar və zamanla körpələrin səs çıxarmasında azalmalar başlayar.

İrəli səviyyəli eşitmə itkiləri ilk 2 yaş içində fərq edilərkən, orta və yüngül səviyyədə eşitmə itkiləri təəssüf ki, daha sonrakı yaşlarda fərq edilə bilməkdədir. Bu uşaq eyni söz içindəki bəzi nitq səslərini eşidərkən, bəzi səsləri eşitməyə bilirlər. Orta dərəcəli eşitmə itkisi olan uşaqlar ümumiyyətlə eşidə bilmədikləri səsləri çıxara bilməzlər və buna görə də, uşaq kimi bir danışığa sahib ola bilirlər. Ailələr nitqdə görülən bu problemin gələcəkdə özbaşına düzələcəyi eşitmə itkisi olduğunu düşünməzlər.

Uşaqlarda orta dərəcəli eşitmə problemi yaranan zaman təhsil həyatında problem yaşaya və sinfin gerisində qala bilirlər. Ümumiyyətlə, müəllimlərin “uşağınız dinləmir” xəbərdarlığı üzərinə edilən araşdırmalar nəticəsində eşitmə problemi ortaya çıxır və uşaq eşitmə cihazını gec istifadə etməyə başlayır.

Normal eşitmə bacarığına sahib olan bəzi uşaqlarda sonradan əldə edilmiş eşitmə problemləri ortaya çıxa bilər. Qulaq pərdəsinin xarici cisimlər səbəbiylə zərər görməsi, orta qulaq iltihabı və ya menenqit kimi uzun sürən qızdırmalı xəstəliklər sonradan əldə edilmiş eşitmə itkisinin səbəbləri arasındadır.

Bu baxımdan dil və nitq terapiyasının əhəmiyyəti böyükdür. Eşitmə maneəli uşaqlarda dil və nitq problemləri ilə yanaşı ünsiyyət bacarıqlarıyla əlaqədar çətinliklər müşahidə olunur. Eşitmə əngəlli uşaqların inkişafını irəlilətmək üçün xüsusi bir təhsil və müalicə dəstəyinə ehtiyacları vardır. Xüsusilə kritik dövr olaraq qəbul edilən 1-3 yaş arası ilk öyrənmə illərində ediləcək olan erkən müdaxilənin uşaqların dil və nitq inkişafı üzrə edilən araşdırmalarla əhəmiyyətli olduğu sübut edilmişdir. Dil və nitq terapisti uşağın dil və nitq inkişafının qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyulan müalicə dəstəyinin verilməsindən məsuldur.

Eşitmə əngəlli uşaqlarda ana dillərini mənimsəmələrini təmin edən, eşitmə və şifahi ünsiyyətə əsaslanan bir müalicə metodu eşitmə - şifahi müalicədir. Texnikanın məqsədi eşitmə əngəlli uşağın dil və nitqdən istifadə edərək özünü ifadə edə bilməsi və dinlədiklərini anlayabilməsidir. Müalicə müddətində uşağın dildən istifadə etmə, nitq, anlama və ifadə etmə bacarıqlarının

inkişaf etdirilməsi hədəflənir. Müasir eşitmə cihazları və Koklear implant texnologiyasının inkişafı ilə birlikdə eşitmə - şifahi müalicə əhəmiyyət qazanmışdır.

Eşitmə itkisi diaqnoz edildiyində, zaman itirmədən eşitmə cihazı istifadəsi ilə dil və nitq müalicəsinə eyni vaxtda olaraq başlanılmalıdır. Dil və nitq müalicəsində uşağın yaş səviyyəsinə görə nitq, anlama, dil və ictimai ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üzərində çalışılmalıdır. Eşitmə əngəlli uşaqların təhsilində dil və nitq terapisti ilə yanaşı bu xüsusda ixtisaslaşmış müəllimlərin birlikdə koordinasiyalı şəkildə çalışması vacibdir.

Respublikamızda kar və zəifəsidən uşaqlar üçün olan məktəblər, yüksək inkişaf etmiş ictimai tərbiyə müəssisələrinin təşkili həyatımızın artan tələbatından irəli gəlir. Uşaqların təlim-tərbiyəsində məktəbin, sinif və qrupların rolu böyükdür. Bu tərbiyə ocaqlarında şagirdlərlə aparılan hər bir iş onların mənəvi zənginliyinin, əxlaqi saflığının, kamilliyinin ahəngdar inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

Son vaxtlar inkişafında problemlər olan uşaqlara sosial – pedaqoji kömək göstərən yeni tipli müəssisələrin – reabilitasiya mərkəzlərinin sayı artmaqdadır. Mərkəzlər sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara ictimai köməyin formalarını genişləndirərək, onlara keyfiyyətli təhsil almaqda, cəmiyyətə adaptasiya olunmaqda, potensial imkanların həyata keçirilməsində və s. həmçinin onların ailələrinə dəstək olurlar və bununla da xüsusi məktəbin qarşısında duran təlim – tərbiyə məsələlərin həllinə kömək edirlər.

İnkluziv məktəblərin sinif və qruplarında uşaqların hərtərəfli tərbiyə olunub yetişmələrini təmin etmək üçün, tərbiyəçi müəllimlərin öz üzərlərində işləmələri və təhsillərini artırmalarına əsaslı şərait yaradılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Təhsil Problemləri İnstitutu, Korreksion pedaqogikanın bəzi məsələləri, Bakı , 2012
2. Xüsusi (korreksiya) ümumtəhsil məktəblərinin tədris proqramları (kar uşaqlar üçün), Bakı, 1997
3. F.Sadiqov , Korreksiya pedaqogikasına giriş, Bakı, 2017
4. F.Sadiqov, O.Həsənlı ,Tərbiyəşünaslıq, Dərs vəsaiti, Bakı, 2015
5. F.Sadiqov ,Pedaqogika, Bakı , 2009

ABSTRACT

SPEECH DEVELOPMENT ON CHILDREN HAVING HEARING DEFECT

One of the most important processes that facilitate the lives of individuals with disabilities education. In this respect, a different approach to teacher education, methods, and most importantly, to know the characteristics and realize the importance of education with a different motivation. The author of dozens of children and the deaf and azesidən touched, and it is this kind of approach roads that affect the development of children's speech was investigated.

РЕЗЮМЕ

СЛАБОСЛЫШАЩИЕ ДЕТИ РАЗВИВАТЬ РЕЧЬ

Одним из наиболее важных процессов, облегчайших жизнь людей с органическими возможностями является образование. В этой связи важно, чтобы учителя знали и реализовывали отличительный подход к различные мотивационные и образовательные методы. В статье рассказывается о глухих и со слабым слухом детях и падход к их учебной программе, а также были исследованы способы влияния на развития речи у етих детей.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

VALEH ƏLİXANOV
NAZİM HƏSƏNOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:796

QADIN BOKSU

Açar sözlər: *yumruq döyüşü, qadın tək mübarizliyi, fəal, qaydasız döyüş, nümayiş, olimpiya, döyüş səhnəsi, çəki dərəcəsi, raund, məşqçi, döş qəfəsi, yarış qaydaları*

Key words: *punch fight, female individual fight, active, mixed martial arts, demonstration, Olympic, boxing ring, weight category, trainer, chest, competition rules*

Ключевые слова: *кулацкий бой, женское единоборство, активный, беспорядочный бой, демонстрация, олимпия, сцена боя, категория веса, раунд, тренер, грудная клетка, правила соревнования.*

Qadın boksunun yaranması və inkişaf tarixi

Bəşəriyyətin inkişaf tarixinə baxsaq görərik ki, fiziki mübarizədə (silahlı və əlbəyaxa) və əsasəndə təkmübarizəlikdə qadınların iştirakı bütün dövrlərdə olmuşdur. Əsrdən-əsrə qadınlar mübarizə də və müharibələr də çox az iştirak ediblər. Tarixi faktlara görə qadınların təkmübarizəlikdə iştirakı XVIII əsrə kimi çox nadir hallarda olub. Buna əfsanələrdə və bədii ədəbiyyatlarda rast gəlmək olar. Belə faktlara sparta qızlarının gülüş təlimini, şimali Afrikada tuareqlarda qadınların ənənəvi gülüşünü, qədim Romada qadınların qladiator döyüşlərində iştirakını və nəhayət Orta əsrlərdə Avropada bazar körpüçülərində qadınların gülüşməsinə (bunun həqiqi olduğuna hələ də şübhə ilə baxırlar) nümunə göstərmək olar. Qadın təkmübarizliyi tarixinə qadınlar duelinə aid etmək olar. Bu haqda yazılar çoxdur. Buna baxmayaraq, həqiqiliyi sübut olunmayıb və yaxud onları təkmübarizliyə aid etmək nə dərəcədə düzgün olduğu sual altında qalır. Qadınların silahlı mübarizədə və hərbi əməliyyatlarda iştirakı kütləvi hal daşımırdı.

Ədəbiyyatlarda hərbiçi qadın olduqca populyar sürətdir (Brunqildadan başlayaraq duelyant qadınlar və fransız kurtizan romanlarına kimi). Əfsanəvi hərbiçi qadınlara qədim amazonkaları da aid etmək olar. Hərbi mübarizədə iştirak edən qadınların heykəllərinə rast gəlmək olar (Renuar, Pissarro, Karpo, Roden). Hərbiçi qadınlar mövzusunda Xose de Ribera və Rubens də müraciət ediblər. Qadınların məişət davalarına çatdıqda isə onları sözsüz ki, həmişə qaydalardan kənar hal kimi qəbul olunur. Qadınların dava-dalaş döyüşlər qədimdə də nadir hadisə olub (indiki kimi). Bu döyüşlərin bəşəriyyət tarixi üçün o dərəcədə əhəmiyyəti olmadığına görə onların çoxu haqqında məlumat saxlanılmayıb, biz məlumata əsasən bədii ədəbiyyatdan, folklordan və filmlərdən görə bilərik. Bundan savayı, qeyd etdiyimiz kimi hər biri zorakılıq elementlərini təkmübarizliyə aid etmək olmaz. Kinofilmlərdə, internet saytlarında gördüyümüz parlaq, səsküylü və yaraşlıq qadın döyüşləri (pişik döyüşləri) təkcə teatr tamaşalarıdır.

Rəsmi qadın təkmübarizliyinin idman və tamaşa kimi mövcud olması məlumatına ilk dəfə XVIII əsrdə Avropa və ABŞ-in yerli məlumatında yayılmış məlumatda öz əksini tapmışdır. Böyük Britaniyada İngiltərənin kübar cəmiyyəti tərəfindən müasir boksun özəyi olmuş qadın döyüşlərinin təşkil olunması başlamışdır. Bu döyüşlərdə heç də kübar yox, “cəmiyyətin dibi” ndə olan qadınlar iştirak edirdilər. İrland qadın boksçuları xüsusi dəbdə idilər. Fransada XX əsrdə qadın boksunu tanıyırdılar. Lakin, tamaşaçılar qarşısında qadın gülüşçilərin görüşlərini keçirirdilər. Şama adlı rəssamın əsərində (1868 –ci il) qadın gülüşünün epizodu öz yerini tapmışdır. Şimali Amerikada XVIII-XIX əsrlərdə qadın boks və gülüş matçları haqqında məlumatlar var.

Qadın təkmübarizliyinin həqiqi tarixi məhz XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəlində başlayır. Bu dövrün hadisələri: qadın və kişilərin hər bir sahədə fəaliyyətdə bərabər hüquqlu olduğu kimi

idmanda da eyni olmadığını göstərir. Bunun nəticəsində qadın güləşi və boks müvəqqəti olsa da (düzdür, nümunəvi çıxış şəkli) Olimpiya Oyunlarının proqramına daxil olmuş, qadın sirk güləşi inkişaf etmişdir. Burada tanınmış güləşçi İvan Poddubninin arvadı və başqa qadınlar da çıxış edirdilər. XX əsrin ortalarında sirk güləşi öz fəaliyyətini sona çatdırmış və “restlinq”ə (wrestling) keçmişdir. Bu populyar Amerika rejissorlarının qadınlar iştirak edən akrobatik güləş səhnələri deməkdir.

XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəlində feminist və suffrajistlər qadınlar arasında “kişi idman növlərini”, həmçinin güləş və boks yaymağa çalışdılar. 1901- ci ildə tanınmış ixtiraçı Edison yeni düzəltdiyi kinoapparatla Qordon bacıları arasında boks matçını çəkə bilmişdir. Fəal xanımlar boks üzrə dostluq görüşləri təşkil edirdilər. Lakin, həmin illərdə bu idman növləri geniş yayılmamışdı.

Qadın təkmübarizliyinin yüksək səviyyəli inkişafı (həm əyləncə həm də idman istiqamətində) XX əsrin 60-70-ci illərinə təsadüf olunur (əsasən qadın cüdosu rəsmi idman növü kimi elan olunduqdan sonra). 60-70 –ci illərdə Amerikanın dövlətli ailələrində xüsusi hazırlanmış güləşçi qadınları arasında güləş döyüşləri keçirirdilər. XX əsrdə qadın boksunun, sərbəst güləşin, qaydasız döyüşlərin inkişafı yüksək səviyyədə idi. Demək olar ki, qadınların təkmübarizlik idman növündəki çıxışlarının güzgüdəki əksidir.

Qadın boks rəsmi olaraq ilk dəfə 1904- cü ildə Olimpiya Oyunlarında nümayiş olunmuşdur. Lakin, XX əsrdə bu idman növü ölkələrin çoxunda qadağan olunmuşdur. Qadın boksunun təkrarən gəlməsi İsveçrənin Həvəskar Assosiyası ilə bağlıdır. Bu təşkilat ilk dəfə olaraq 1988-ci ildə qadınlar arasında boks yarışını təşkil etmişdir. Analoji yarış 1997-ci ildə Britaniya Həvəskar Boks Assosiyası təşkil etmişdir.

Qonşumuz Rusiyada qadın boks 1990-cı illərdə inkişaf etməyə başlamışdır. Əvvəlcə orada boksla başqa idman növlərindən (atletika, gimnastika və s.) gəlmiş qadın idmançılar məşğul idi. Boks dərəcələrinin yaradılmasından sonra Rusiya yığması ABŞ-ın yığma komandası ilə 11 çəki dərəcəsinə matç görüşü keçirilmişdir. Bu yarışda Rusiya komandası 8:3 hesabı ilə qalib gəlmişdir.

Müasir dövrdə dünyada qadın boksunun inkişafından danışısaq, onu da qeyd etməliyik ki, 2008-ci ildə Çində keçirilən Yay Olimpiya Oyunlarına qadınlar arasında boks turnirini daxil etmək təklifini Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi rədd etmiş və bu səbəbdən də möhtəşəm yarışda qadın boksçular arasında yalnız nümayiş görüşləri keçirilmişdir. Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi bu qərarını qadınlar üçün boksun təhlükəli olduğu ilə əsaslandırmışdır. Qadınlar arasında peşəkar boksçu Ceyin Kuç bu məsələ ilə bağlı qeyd etmişdir ki, boks-çətin və ağır idman növüdür. Onun sözlərinə görə qadın boksuna qarşı çıxış edən hər kəs gərək kişi boksuna qarşı da bu mövqeydə dayansın.

Son illərdə qadın təkmübarizliyinə maraq və kütləvilik o dərəcədə artıb ki, qadınların döyüş səhnələri televiziya, kino və internet saitlərində əsas yer tutmuşdur. Peşəkar qadın boksunun inkişafı müasir dövrdə olduqca böyük və ya genişdir.

Aparıcı idman ölkələrinin Milli Olimpiya Komitələrinin və Həvəskar Beynəlxalq Boks Assosiasının təklifini nəzərə alaraq 13 avqust 2009-cu ildə Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi 2012-ci ildə Londonda keçirilən Yay Olimpiya Oyunlarının proqramına qadın boks 3 çəki dərəcəsinə: süperyüngül (51 kq kimi), yüngül (60 kq kimi), orta çəkiddə (75 kq kimi) yarışları daxil etməyi qərara almışdır. London Olimpiyadasında 40 qadın boksçu çıxış etdiyi üçün kişi boksçuların sayı azalmışdır.

Qadınlar arasında boks yarışları və onların qaydalarının xüsusiyyətləri

Qadın təkmübarizliyi çoxumuz üçün hələ də adi hal kimi qəbul olunmur, lakin onların geniş yayılmasından imtina etmək çətinidir. O getdikcə ictimaiyyətin böyük marağına səbəb olur və kütləvi informasiya vasitələrində, internet şəbəkəsində mətbuatda, internet saytlarında yayımlanır. Qadın boks ictimaiyyət arasında qızğın mübahizələrə səbəb olur və çoxsaylı suallar ortaya çıxır. Fikrimizcə, çətin suallardan biri: qadınların təkmübarizliklə məşğul olmağa vadar edən nədir? Bir-biri ilə döyüşməyə qadını nə məcbur edir? Bu suallara cavab verməyə bizdə cəhət etmək istəyirik. Bu problemi bir təhlil etmək məqsədini qarşımıza qoymamışıq. Lakin, qadın təkmübarizliyinə olan müxtəlif baxışları və fikirləri nəzərdən keçirməyə çalışacağıq.

Qadın təkmübarizliyinin bütün müxtəlifliyini iki böyük qrupa bölmək olar: yalançı-təkmübarizlik-teatrlaşdırılmış tamaşalar, qadın vuruşmalarını bənzətmələr (“reslinq” və yaxud “ketfayt” üzrə peşəkar qadın güləşləri); düşmənçilik və nifrət motivləri ilə real qadın təkmübarizliyi (duellər, davalar). Bizim fikrimizcə, real təkmübarizlik-müəyyən bir nəticə əldə etmək, təslim olma, mübarizədən imtina etmə və yaxud tədricən danışılmış vəziyyət (nokaut, “xal” hesabı ilə qələbə, birinci qadın və s.) əldə etmək məqsədi iki insanın inadla apardığı fiziki qarşıdurmasıdır.

Qadın boksunda yarış qaydaları praktiki olaraq kişilərdə olduğu kimidir. Qadın boksunun qayda və əhəmələrinə nəzər salsaq, onda görürük ki, hər bir döyüş üç raunddan ibarətdir (peşəkar boksda, adətən, altı və yaxud on raund təşkil edir). Döyüşün əsas məqsədi-əlcəklə “qurşaqdan yuxarıya” zərbələrlə rəqibi döyüşdən imtina etmək (tam qələbə) vəziyyətinə salmaqdır. Əgər döyüş bitib və heç kəs tam qələbə qazanmayıb, qalib o qadın boksçu elan edilir ki, döyüş ərzində hədəfə- rəqibin bədənində qaydalar daxilində “icazə verilmiş yerlərə” endirilmiş zərbələrin sayı çox olsun. Döyüşün qalibini yan hakimlər müəyyən edir, adətən onların sayı 3 və yaxud 5 olur. Hakimlərin qərarı bəzən tamaşaçıların gözlədiyinin əksində ola bilər. Təmiz qələbə aşağıdakı vasitələrlə müəyyən edilir:

Rəqibin rinqdə yığılması və yaxud yarıhüsusuz vəziyyətdə qalması və rinq hakiminin “on” sayana kimi bu vəziyyətdə qalması. Rəqibin nokautla (ko), ingilis “knock out”- vurub yıxmaq vəziyyətinə salmaqla qalib olmaq.

Əgər qadın boksçu döyüş vaxtı bitəndən sonra qalxıb döyüşü davam edə bilirsə, onda bu nokdaun sayılır. Bu vəziyyət həvəskar boksda qadın boksçunun qələbə qazanmaq şansını azaltmır.

Rəqibə hakimin fikrinə görə (çox vaxt həkimdə bu məsələyə cəlb olunur) döyüşü davam etdirməyə imkan verməyən zədənin alınması, zədələnən qadın-boksçuya məğlubiyət verilir (peşəkar boksda bu texniki nokaut-TKO adlanır). Qadın boksçularda ən çox burundan qanaxma, zədələnmiş gözlər və almacıq sümüyündə böyük qanaxmalar baş verir.

Rəqib üzərində tam üstünlüyün əldə edilməsi, yəni rəqib rinqdə müdafiə olunmağa belə təqəti olmur.

Qadın boks peşəkar və həvəskar boksuna ayrılır. Peşəkar boksda döyüşlər daha uzun müddətlidir (10 raund). Həvəskar qadın boksunda, rəsmi yarışlarda çıxış edənlər müdafiə şlemlərində istifadə edirlər. Qadın boksunda hər bir döyüşün müddəti 2 dəqiqəlik, 3 raunddan ibarətdir. Hər bir qadın boksçu mütləq döşlərini qoruyan xüsusi plastik protektor (qalxan) geyinməlidir. Faktiki olaraq döş qəfəsini müdafiə edən bu cür qalxanların olması qadın boksunun spesifik olduğunu və zərbələrin başa çox və gövdəyə az vurulduğunu şərtləndirir. Belə ki, qadın peşəkar boksunda kişilərdən fərqli olaraq qadınlarda döyüşlər vaxtından tez dayandırılırlar. Bu ilk növbədə onunla izah edilir ki, bəzi çəki dərəcələrində, əsasən də ağır çəkilərdə yüksək dərəcəli qadın boksçuların sayı azdır. Bu səbəbdən də döyüşlər müxtəlif çəki dərəcəli idmançılar arasında keçirilir. Başqa səbəb, kişilərdən fərqli olaraq zərbəni saxlamaq qabiliyyətinin zəif olması, tez-tez üz nahiyəsində alınan zədələr nəticəsində və nəhayət qadın bədənində dərisinin daha zərif olmasıdır.

Hər bir təkmübarizlik idman növləri olduğu kimi qadınlarda arasında boks-daha emosional və qızgın gedir. Döyüşün kəskin anları isə iştirakçıların alqışları və səs-küyləri ilə müşahidə olunur. Təsədüfən nüfuzlu qadın boksçular məğlub olduqda hönkürüb ağlayırlar. Məsələn; 1995-ci ildə olduqca kobud və amansız İrland qadın boksçusu Dirdre Qoqarti Meksikalı qadın boksçu Laura Serranodan kobudcasına dərslər alandan sonra tam mənada hönkürtü vurub ağlamışdır. “Amerika qladiatoru” ləqəbini daşıyan tanınmış Amerika qadın boksçusu Şannon Xoll 1999-cu ildə Fransa qadın boksçusu Suzetta Teylorə qarşı 8 raund dayandıqdan sonra gözlənilmədən başa möhkəm zərbələr seriyasını aldıqdan sonra düz rinqin üzərində hönkürüb ağlamışdı. Sınmış və yaxud əzilmiş burun, vurulmuş gözlər qadın boks haqqında təəssüratı korlayır, hərçənd öz-özlüyünə bu tamaşa hələlik olduqca “ekzotikdir”. Tanınmış Rusiya qadın boksçusu Zülfiyə Kutdusova qeyd edirdi ki, ona tanımadığı oğlan tərəfindən vurulmuş zədəli gözü haqqında verilən : “siz kişiyə görə dava etmisiz?” sualına, cavabında: “yox, pula görə” sualı işıqlandırdı.

Texniki ustalığına görə tanınmış və olduqca güclü olan vuruşma üslubuna görə kişi boksuna daha yaxın olan Avropalı qadın boksçu Lusiya Riyker kişilərlə vuruşmağa cəhd göstərib. Lakin, tays boks üzrə peşəkar usta (ondan 10 funt yüngül olan) onu dərin nokauta göndərdi. 1999-cu ildə

ilk dəfə olaraq kişi-qadın görüşünü-peşəkar Marqaret Mak Qreqor və boksda təcrübəsi olmayan, ondan yüngül çəkili bərk oğlanla arası döyüş təşkil etmək cəhdi göstərmişdilər. Bu görüş çoxlu səs-küyə səbəb olmuşdur. Lakin,kişi boksçu heç bir zərbə vura bilmədi (və yaxud istəmədi), qadın boksçu isə azca əl-qol atdıqdan sonra döyüşün qalibi müəyyən edildi.

Sama Riyker şübhələnlərə qəti aydınlıq gətirdi ki, qadınlar heç bir zaman kişilərlə eyni səviyyədə vuruşa bilməzlər. Eyni fikiri öz müsabiqəsində Rusiyanın güclü kikkoksçularından sayılan Natalya Larionova təsdiq etmişdir.

Peşəkar qadın boksunda, kişilərdə olduğu kimi, olduqca tez-tez zədələnmələr baş verir. Məsələn; orta ağır çəkiddə vuruşan olduqca hazırlıqlı Suzetta Teyler döyüş vaxtı heçdə zəif olmayan rəqibi Kerri Frayının eşitmə və görmə qabiliyyətini zədələmişdir əgər qadın boksunu təkmübarizliyin qadın güləş növləri ilə müqayisə etsək, onda qadın boksunun qismən tamaşalı “yüngüllüyünü” qeyd etmək lazımdır. Hətta tamaşaçıları cəlb edən xoreoqrafıyalığı, etiras və qəzəbi də buna aid etsək.

Avropada daha tamaşalı döyüslərə dəvət olunan qadın boksçu Kristi Martininin iştirakı ilə keçir. Martininin iştirakı ilə döyüslər emosional həyəcan oyadır və qəzəb inadçılığı döyüşün daha tamaşalılığını gücləndirir.

Tanınmış boks əfsanəsi Məhəmməd Əlinin qızı Leylanın döyüsləri də olduqca gözəl və temperamentli keçir. Boksçu peşəsinə başlayanda o şübhəsiz ki, zəif rəqiblərlə görüşürdü. Bəziləri hesab edirdilər ki, o peşəkar rinqdə təkə atasına görə qalır. Lakin indi onun həqiqətən peşəkar boksçu olduğunu şübhə altına heç kəs qoymur.

Beynəlxalq boks hərəkətində ən maraqlı hadisə-ağır çəkili qadın boksçuların görüşləridir. Avropa qitəsinin nümayəndələri Vonda Vorddı, Marta Salazar və Karli Pesente daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur. Qüvvətli qara dəril, orta ağır çəkili Enn Volfe bütün rəqiblərini tam məğlub etməyi bacarmışdır. O, hətta güclü kişi boksçu ilə görüşə hazır olmuş lakin, boksa rəsmi olan rəhbərlər bu döyüşə icazə verməmişlər.

Kişisayağı qadın boksçu stereotipi hallarının çoxunda həqiqətə uyğun deyil. Qadın boksçularına da çoxunun ailəsi var və bu heç də onlara döyüş formasında olmağa mane olmur. Onlardan tələb olunan idman əhval-ruhiyyəsini itirmirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abiyev.A., Babanlı.T, Mehdiyev.Q., Azərbaycan boksı 80 ildə, Bakı, 2004.
2. Acalov E.F., Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi, Bakı, 1985.
3. Babanlı T.X., Azərbaycan boksçuları beynəlxalq rinqdə, Bakı, 1998.
4. Babanlı T.X., Boks yarışlarının təşkili, keçirilməsi və yarış qaydaları, Bakı, 1997.
5. Babanlı T.X., Boksçularda psixoloji-emosional halın təzəahürü və nizamlanma xüsusiyyətləri, Bakı, 1998.
6. Babanlı T.X., Cəbrayilov Q.N.,Boks olimpiya oyunlarında, Bakı, 2002.
- 7.E.A.Hüseynov “Qadın boksı” metodik vəsait, Bakı, 2011.

ABSTRACT

Valeh Alikhanov
Nazim Hassanov

FEMALE BOXING

The article deals with the formation, development, training, organization and holding of female boxing. Looking at the history of humanity, we can see that women's participation in individual, contact sport existed in all periods of history. The participation and active role of women in armed conflict and military operations have been reflected in a number of historical literature.

Female boxing was officially demonstrated in 1904 in the Olympic Games for the first time. Taking into account the proposal of the national Olympic committees of leading sports countries and amateur international boxing federations, on August 13, 2009 the International Olympic

Committee decided to include female boxing in the programme of Summer Olympic Games in 3 weight categories to be held in London in 2012: super light-weight (51kg), light-weight (60 kg), middle-weight (75 kg). While 40 female boxers participated at the London Olympics, the number of male boxers dropped.

The article includes researches by experienced physiologists and sport specialists on female boxing and the activity of World Boxing Federation.

РЕЗЮМЕ

Валех Алиханов

Назим Гасанов

ЖЕНСКИЙ БОКС

В статье говорится о создании, развитии женского бокса, тренировках, организации и проведении соревнований. Если взглянуть на историю развития человечества, то можно увидеть, что участие в единоборстве женщин было во все времена. Участие и активная роль женщин во вооруженных столкновениях и в военных операциях в определенном количестве находят своего отражения в исторических источниках.

Женский бокс впервые был продемонстрирован в 1904 году в олимпийских играх.

Учитывая предложения национальных олимпийских комитетов ведущих спортивных стран и международных любительских федераций по боксу, 13 августа 2009 года Международный Олимпийский Комитет в программу Летних Олимпийских Игр, проведенных в 2012 году в Лондоне, решил включить женский бокс в соревнованиям по трем весовым категориям: супер легкий (до 51 кг.), легкой (до 60 кг.), средний вес (до 75 кг.). В Лондонской Олимпиаде участвовало 40 женских боксеров, тогда как количество мужских боксеров уменьшилось.

В статье нашли свое отражение исследовательские работы опытных физиологов, титулированных спортивных специалистов и деятельность Мировых Федераций по боксу.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

ULKAR BAYRAMOVA

Xəzər Universiteti

bayramova.u@gmail.com

ƏJDƏR AĞAYEV

Bakı Mühəndislik Universiteti

ajdar1937@box.az

UOT:378

BOLONİYA DEKLARASIYASININ İMZALANMASI VƏ ONDAN SONRA AVROPADA UNİVERSİTETLƏRİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: *Boloniya prosesi, deklarasiya, ali təhsil, inkişaf, dəyişiklik.*

Key-words: *Bologna process, declaration, higher education, development, change*

Ключевые слова: *Болонский процесс, декларация, высшая образования, развитие, изменение*

Təhsil beynəlxalq əməkdaşlığın zəruri olduğu və ən çox inkişaf etdiyi sahələrdən biridir. Buna görə də, "...Avropadan kənarında beynəlmilləşmə, Avropa Birliyi və universitetlərinin strateji məqsədinə çevrildi və demək olar ki, bütün Avropa ölkələri və universitetləri daha geniş akademik icma ilə tələbə mübadiləsi aparmaq, əməkdaşlıq etmək üçün təkliflər verirlər" [12.s.5]. Elm, tədqiqat və elmin təbiqləri cəmiyyətin inkişafında həlledici rol oynayır. Bu sahədə baş verən hadisələrin böyük qismi ali təhsil müəssisələrində cərəyan edir.

"Ali təhsil haqqındakı dəyərlərin və ideyaların toqquşması əsrlər öncələrə gedib çıxır. Ali təhsilin əsas məqsədi nədir? Bu işəyönlü olmağa və yaxud da şəxsi inkişafa və məmnunluğa xidmət etməlidir? Ali təhsil sosial bərabərsizliyi aradan qaldırmaq üçün bir vasitədirmi? Ali təhsilin məqsədləri haqqında suallar çoxdur, lakin bunlara heç bir dəqiq cavab və konsensus yoxdur [3. s.6].

"Boloniya prosesinin başlanmasına qədər Avropa Komissiyası ali təhsil siyasətində uzun bir dəyişikliklər və inkişaf yolu keçmişdir. Bu məsələ, hələ 1955-ci ildə Belçika, Fransa, İtaliya, Luksemburq və Hollandiya xarici işlər nazirlərinin və həmçinin Almaniya Federativ Respublikasının Mülki işlər üzrə rəhbərinin Siciliyanın Messina şəhərində görüşməsi ilə başladı. Bu altı hökumət Avropa Kömür və Polad Cəmiyyətinin üzvü olduğuna görə ümumi maraqları var idi. Onların vəzifəsi Avropa inteqrasiyasının uzadılması üçün əsas tapmaq idi" [1].

Boloniya prosesinin başlanması haqqında araşdırmalarımızı apararkən macar tədqiqatçılarının [8. s. 85–103] Boloniya prosesi barədə maraqlı tədqiqatına rast gəldik. Onlar qeyd edir ki, tədqiqatlarımız zamanı biz müxtəlif mənbələri araşdıraraq sosial qrupların və təhsil sahəsində çalışanların bu barədə nə qədər məlumatlı olduğunu öyrənməyə çalışırdıq. Bəzi müəlliflər yazırdılar ki, Boloniya prosesi təhsildə bərabərliyə və şəffaflığa, həmçinin tələbələrin mobilliyini artırmağa yönəldilmişdir. Akademik sahənin bəzi nümayəndələrinin fikrinə görə, Boloniya islahatının əsas məqsədi dövlət tərəfindən ali təhsilə ayrılan maliyyə vəsaitinin minimuma endirilməsidir. Ali təhsil müəssisələrində çalışan bəzi müəllimlərin fikrincə isə, Boloniya prosesi ali təhsil müəssisələrində təhsil proqramlarının azaldılmasına xidmət edir. Məsələn; beş il müddətində öyrədilməli olan proqram indi üç il və ya dörd il ərzində (bakalavr pilləsində) öyrədilməlidir. Bəzilərinin düşüncəsinə görə, Boloniya prosesi hamı tərəfindən düzgün başa düşülməyib. Onlar inanırdı ki, Boloniya prosesinin ilkin məqsədi çoxkanallı ali təhsildən təkkanallı ali təhsilə keçid yox, ötürülə (transfer) bilən və müqayisə oluna biləcək təhsil sistemi yaratmaq idi. Beləliklə, də universitetlər və kolleclər arasındakı fərqi aradan qaldırmaq səhv addımlar ləğv olunmalıdır. Başqa bir nəzər nöqtəsinə görə isə Boloniya islahatının məqsədi Avropa ölkələrinin mədəniyyətlərini birləşdirmək, Avropa dəyər sistemini və Avropa vətəndaşının idealını yaratmaqdır. Digər pragmatik mənbələr isə göstərirdi ki, Boloniya

restruksiyasının məqsədi dil biliklərini yaxşılaşdırmaq, ali təhsili daha çox praktik etmək, yaxud da regionların və xalqların iqtisadi ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq idi. Müəlliflər sonra Macarıstanı nümunə gətirərək qeyd edirlər ki, Macarıstanda Boloniya prosesinin mahiyyəti tədqiqatı daha da gücləndirmək və ya da universitetləri kollecə çevirməkdir. Onlara görə, bəziləri düşünür ki, Boloniya prosesinin gizli məqsədi Avropa ideologiyasının təşviqi ilə məşğul olan pedaqoji şöbələr yaratmaq, digərləri isə iddia edir ki, Boloniya prosesi pedaqoji tədqiqatların və müəllim hazırlığının gücləndirilməsi üçün güclü vasitədir.

Bütün ali təhsil müəssisələri Avropa bilik cəmiyyətini yaratmaq üçün zəruri olan bəzi proseslərin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynasa da, yalnız universitetlər Avropa bilik cəmiyyətinin yaranmasında, xüsusilə də biliklərin yaradılmasında, ötürülməsində, yayılmasında və onun texniki innovasiyaların tətbiqində rolu daha böyükdür.

“1950-ci illərdə Avropada ali təhsil müəssisələrində təhsilə qoşulan hər yaş qrupunun 2 faizdən üçdə birə qədər artmış oldu. Bu artımın səbəbi ənənəvi universitetlərin genişləndirilməsi, eləcə də, yeni universitet olmayan institutların yaradılması idi. Universitetlərdə yerlərin sayının artması ilə bağlı ali təhsil müxtəlif yaş qrupları üçün (yaşından, təcrübəsindən və sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq) əlçatan oldu... Ali təhsil müəssisələrində ixtisasların çoxu “akademik” olmağa başladı, çünki həmin ixtisaslar daha dərin biliklər tələb edirdi” (Osmo Kivinen and Jouni Nurmi, *Unifying Higher Education for Different Kinds of Europeans. Higher Education and Work: a comparison of ten countries, Comparative Education, Vol. 39, No. 1 (Feb., 2003), pp.85*). Müəlliflər sonra qeyd edir ki, universitetlərin genişlənmə prosesi onların daha çox məktəb tipli və peşəyönümlü olmasına gətirib çıxardı. Sınıflar sayı və həcmi çoxaldı. Əvvəlkinə nisbətən bir neçə müəllim daha çox tələbəyə dərs deməli olurdu. Özüidarə olunan tədqiqat tipli müəssisədən məktəb tipli formaya keçən universitet təhsili daha çox standartlaşdırılmış praktik biliklər verdiyinə görə iyerarxik təhsil və iş üçün çox yararlı idi. Universitetlərin həm də əvvəlkinə nisbətən daha çox peşəyönümlü olması əmək bazarına və müxtəlif peşələrə olan ehtiyacların ödənməsinə imkan verirdi. Nəticə olaraq, universitetlər təhsil sahələri, nizamnaməsi və professional dünyası olmaqla müxtəlif ixtisaslaşmaya başladı və buna görə də, hər bir tələbənin özünəməxsus professional məqsədləri və gözləntiləri formalaşdı.

“... reformasiya illərindən XX əsrin sonlarına doğru bütün Avropada ali təhsilin standartları, imtahan və ixtisasların verilməsi inteqrasiyaya xidmət etmirdi. Avropanın müharibədən sonrakı yenidənqurulması dövründə ali təhsil Qərbi Avropa Birliyinin mədəni təməl daşlarından və paylaşılan dəyərlərindən birinə çevrildi” [9.s.112].

“Çox şübhəsiz ki, bizim bildiyimiz universitet – müasir universitet, milli dövlətin layihəsi və onun mədəni irsi kimi hal-hazırda çox çətin və həssas bir vəziyyətdədir” [14. s.74-98]. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə gedən Avropanın yenidənqurulma prosesi həmin ölkələrin iqtisadiyyatı və mədəniyyəti ilə yanaşı təhsilinin, həmçinin də ali təhsilinin yenidən formalaşmasında böyük rol oynadı.

Sosialist ölkələr sırasına daxil olmayan Avropa ölkələrin təhsil sistemlərində son bir neçə onillikdə böyük dəyişikliklər olmuşdur. Bunlar əsasən kəmiyyət dəyişiklikləri sayıla bilər. 1965-ci ildən başlayaraq, demək olar ki, hər bir ölkədə tələbələrin sayı on dəfələrlə artdı və bu artım çox böyük struktur dəyişiklikləri ilə müşahidə olundu (Cədvəl 2.). Ölkələrdən asılı olaraq, orta məktəbi bitirənlərin sayı böyük yaş qrupuna görə elit təhsildən kütləvi təhsilə keçənlərin üçdə ikisini təşkil edirdi. Bu artım böyük struktur dəyişiklikləri ilə müşayiət olundu. Universitetdən kənar tədris olunan fənlər universitet proqramlarına daxil edildi və həmin fənləri götürən tələbələrin sayı ənənəvi fənləri seçənlərdən daha çox artdı. Cədvəl 1-dən də görüldüyü kimi [13. s.31], hal-hazırda bəzi Avropa ölkələrində bunlar təhsil alanların yarısını təşkil edirlər.

Bu fənlər əsasən, peşə fənləridir və çox bahalıdır. Buna görə də, həmin fənlərin tətbiqi tələbələrin sayının artmasından əlavə xərcləri də artırmış oldu.

Cədvəl 2. 1955-1994-cü illərdə Avropada tələbələrə sayı

U: universitetlər və ekvivalent institutlar (UNESCO-nun qısaltması); *1993; **1992.

Ölkələr	1955		1985		1994		1955/94
	U	Cəmi	U	Cəmi	U	Cəmi	
Almaniya	-	173,353	1,336,395	1,550,211	1,539,463*	1,867,491**	10.6
Avstriya	-	19,124	160,904	173,215	210,639	227,444	11.9
Belçika	-	37,761	103,598	247,499	123,638	285,098	7.6
Danimarka	-	17,864	91,450	116,319	133,128	169,619	9.5
İspaniya	-	62,236	882,798	935,126	1,263,507*	1,469,468*	23.6
Finlandiya	-	16,236	92,230	127,976	124,370	197,367	11.9
Fransa	-	193,886	978,519	1,278,581	1,395,103	2,083,232	10.7
Yunanıstan	-	21,055	110,917	181,901	-	314,002	14.0
İrlandiya	-	11,040	39,120	70,301	56,190*	117,641*	10.7
İtaliya	-	139,018	1,176,726	1,185,304	1,668,906	1,681,944	12.1
Norveç	-	5,513	41,658	94,658	77,951	176,722	32.1
Hollandiya	-	72,512	168,858	404,866	187,958	512,403	7.1
Portuqaliya	-	18,914	70,244	103,585	273,118	276,263	14.6
Böyük Britaniya	-	132,917	352,419	1,032,491	-	1,614,652	12.1
İsveç	-	22,647	-	183,697	-	234,466	10.4
İsveçrə	-	16,021	74,806	110,111	91,037	148,664	9.3

Avropada təhsilin yenidən qurulması bütün Avropa ölkələrində debatların və mübahisələrin yaranmasına səbəb oldu. Lakin, nəzərə alsaq ki, Avropa ölkələri bir region olaraq tarixən dil, din, millətçilik və hər bir ölkənin təhsil sistemi əsrlər boyu bir-birindən asılı olmadan inkişaf etmişdir. Hazırkı kontekstdə Boloniya prosesi ilə gedən dəyişikliklər və islahatlar əvvəlki sistemin fonunda qeyri-bərabər sürətdə davam etməkdədir. Milli təhsil sistemlərinin hamısı gec və ya tez də olsa Boloniya prosesinə daxil oldular. İlkən nəticələr göstərdi ki, Boloniya prosesi ilk öncə milli təhsil sistemlərində daha vacib olan problemlərin həlli yollarını axtarmaqla başladı.

Tədqiqat ədəbiyyatlarında mütəmadi olaraq ali təhsil sahəsində islahatlar və dəyişikliklərin edilməsi vacibliyi vurğulanır. Onlar ali təhsildə olan problemlərin və çətinliklərin ümumi “diaqnoz”unu verməyə çalışırlar. Belə yazırlar ki, bu, bir tərəfdən təhsildə olan ziddiyyətlərin, çatışmazlıqların mükəmməlləşdirilməsinə və digər tərəfdən maliyyələşmənin diversifikasiyalaşması, dövlət maliyyələşməsi, qloballaşma və bilik cəmiyyətinin, keyfiyyətin təminatı və məsuliyyətlik, sahibkarlıq yanaşmaları, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və virtual universitetlərin və ən nəhayət xarici tələbələrə universitetlərə cəlb olunmasına zəmin yaratmış oldu. Bütün bu dəyişikliklər haqqındakı tendensiyalar Boloniya prosesi haqqında ümumi fikir formalaşdırmağa və onun yaranmasının inkişafına təkan vermiş oldu. “Boloniya prosesi Avropa Komissiyasının təşəbbüsü deyildi. Bu, bir neçə Avropa ölkələri təhsil nazirlərinin görüşünün nəticəsi idi” [19. s.388]. Avropa İttifaqının inteqrasiya prosesində üzləşdiyi bütün çətinliklərdən dolayı bu Avropa nazirləri təhsil sahəsində də islahatların vacibliyi qərarına gəldilər və buna görə də hərəkətə keçdilər.

“Boloniya prosesi” ifadəsi Avropa dövlətləri tərəfindən Avropa Ali Təhsil Məkanının (European Higher Education Area - EHEA) yaradılması məqsədi ilə həyata keçirilən məqsədyönlü, iri müqyaslı və çoxmilli təhsil islahatları və dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Papatsiba yazır ki, Boloniya Deklarasiyası Avropa əməkdaşlığının gücləndirilməsi və Avropa Ali Təhsil sisteminin cəlbediciliyini artırmaqla qloballaşmaya cavab vermək məqsədi ilə bir sıra könüllü öhdəliklərdən ibarətdir [20].

“Boloniya prosesi” bu gün dövlətlər, akademik institutlar, beynəlxalq təşkilatlar, şəbəkələr və media tərəfindən qəbul edilən yeni bir Avropa təhsil brendinə çevirildi. “Boloniya prosesi” bu

brendi paylaşan bütün partnyorları birləşdirir. Lakin, Boloniya prosesi sadəcə çox yaxşı təcrübələr məcmusu deyil, daha böyük bir məsələdir. Milli ali təhsil sistemlərinin çətinlik və problemləri böyüyən, inteqrasiya edən və qloballaşan Avropa ölkələrinin çətinlikləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Buna görə də, Boloniya prosesinə daxil olan ölkələrin və təşkilatların yeni şərtlər altında milli ali təhsil sistemlərinin daha çox müqayisə edilən və uyğun, daha çox əlaqəli və bir-birinə bağlı olması, həm də global kontekstdə daha lazımlı olduğuna inandığını ifadə edir.

Boloniya prosesi, Avropa inteqrasiyasına gecikmiş bir vasitə kimi, sonradan – inteqrasiyanın üçüncü mərhələsində mənəvi (mexanizm kimi deyil) olaraq daxil oldu. Bu inteqrasiya bir zamanlar Ümumi Bazar (texniki cəhətdən, 50-ci illərdə yaranmış polad və kömür sənayesi – Avropa İqtisadiyyatı Cəmiyyəti) adlandırdığımız iqtisadiyyat ilə başlamışdır. Belə bir prosesin yaranmasına səbəb isə, 1992-ci ildə siyasi bərabərlik və inkişaf üçün Berlin divarının uçurulmasından sonra baş tutan Maastrixt anlaşması (texniki olaraq, Avropa Birliyi Anlaşması) və Avronun yaradılması və tətbiq olunması üçün Avropa Valyuta Fondunun yaradılması oldu. Anlaşmada ali təhsil haqqında çox şey yazılmamasına baxmayaraq, Avropa iqtisadiyyatının biliklərə əsaslanan və buna görə bilikləri yaradan və yayan sistem tərəfindən yararlanması qəbul edildi. Belə bir tanınma ümumi tarixi və mədəniyyəti olan, iqtisadi cəhətdən bir-birinə bağlanan ölkələrin təhsil sistemlərinin daha da yaxşılaşmasına təsir etdi.

Avropa Birliyinin ali təhsil tarixi bir siyasi məsələ kimi Belçika, Fransa, İtaliya və Hollandiya xarici işlər nazirlərinin və həmçinin də Almaniya Federativ Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin dövlət qulluqçusunun iştirakı ilə Siciliyanın Messina şəhərində 1 iyun 1995-ci il tarixində görüşmələri ilə başladı. Bütün bu altı ölkəni birləşdirən onların Avropa Kömür və Polad Cəmiyyətinin üzvü olması idi. Onların vəzifəsi Avropa inteqrasiyası üçün vasitələrin tapılması idi.

1961-ci il iyulun 18-də Bonnda keçirilən Avropa liderlərinin görüşü zamanı təhsil əsas məsələlərdən biri idi. Bu altı hökumətin rəhbərləri belə bir qərara gəldilər ki, təhsil haqqında veriləcək qərarlar cəmiyyət institutlarından hökumətlərarası əsaslarla fəaliyyət göstərən suveren dövlətlərə keçməlidir. Buna görə də, təhsil nazirlərinin və Beynəlxalq Mədəni Əlaqələr nazirlərinin mütəmadi görüşməsi üçün bir şuranın yaradılması zəruriliyi ortaya çıxdı. Onlar zaman-zaman görüşməli və təhsil məsələlərində razılığa gəlməli idilər. Bundan səkkiz il sonra, 1969-cu ildə Haaqa sammiti baş tutdu (artıq İngiltərə də bu cəmiyyətə qoşulmuşdu) və bu sammit təhsillə bağlı müzakirələrin aparılmasını nəzərdə tuturdu.

1973-1976-cı illərdə yuxarıda adları çəkilən dövlətlərin Təhsil Nazirləri iki mühüm qərar qəbul etdilər. 1974-cü il iyunun 6-da əməkdaşlıq prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi haqqında və 1976-cı il fevralın 9-da təhsil sahəsində fəaliyyət proqramının yaradılması haqqında Təhsil Nazirlərinin Qətnaməsini qəbul etdilər, hansı ki, real bir icma işinin başlanmasının əsası oldu.

Əməkdaşlıq üçün nazirlər aşağıdakı prioritet sahələr üzərində işləməyi qərara aldılar:

- Avropa təhsil sistemləri arasındakı yaxın əlaqələrin təşviqi;
- ali təhsil müəssisələri arasındakı əlaqələrin genişləndirilməsi;
- akademik diplomların və təhsil müddətinin tanınması imkanlarının daha da yaxşılaşdırılması;

- müəllimlərin, tələbələrin və elmi işçilərin mobilliyə və müstəqil hərəkət etmək imkanlarına şövqləndirilməsi, xüsusən də belə insanlar üçün bürokratik və sosial əngəllərin aradan qaldırılması və xarici dillərin tədrisinin yaxşılaşdırılması [2].

“1993-cü ildə Avropa Rektorlar Assosiasiyası (GRE) tərəfindən Avropadakı üç iri klassik universiteti çox müxtəlif sahələr üzrə öz-özünü təhlil yolu ilə və kənardan dəvət olunan mütəxəssislərin gözü ilə dəyərləndirildi. Bu, güclü və zəif tərəfləri aşkara çıxarmaq, inkişaf üçün mövcud olan imkanları eləcə də təhdidləri araşdırmaq vasitəsilə həyata keçirilirdi” [10.səh.7].

Hazırda bu prosesin ardı olan və davam etməkdə olan Boloniya prosesi – Avropa Ali Təhsil Məkanının yaradılmasını 2010-cu ildə tamamlanması və Avropa ali təhsil sisteminin bütün dünyada tanınması nəzərdə tutulmuşdu.

Tarixdə Boloniya prosesini üç mərhələyə bölmək olar:

- a) yaranmasından əvvəlki dövr:** Böyük Universitetlər xartiyası (1988-ci il);
- b) başlanması:** Boloniya deklarasiyası (1999-cu il);

c) inkişafı: Boloniya deklarasiyasından sonra.

Avropa Universitetləri Cəmiyyətinin və Avropa Ali Təhsil Məkanının yaradılması ideyası İtaliyada və bütün Avropada ən qədim universitet olan Boloniya Universitetində, onun 900 illik yubileyinə hazırlaşanda, 1986-cı ildə yaranmışdı. Bu məqsədlə Avropanın bütün universitetlərində Böyük Universitetlər Xartiyası – Maqna Xarta Universitarum qəbul etmək təklifini göndərmişdi. İdeya böyük maraqla qarşılandı və 1988-ci ildə yubiley təntənələri zamanı 80 ali təhsil müəssisəsinin rektoru tərəfindən imzalandı. Tədrisən Avropa ali təhsil müəssisələrinin inteqrasiyası prosesi universitetlər səviyyəsindən dövlətlər səviyyəsinə qalxmağa başladı. 1998-ci ildə Parisdə məşhur Sarbonna Universitetinin divarları arasında, onun 800 illik mərasimində, dörd ölkənin Təhsil nazirinin (Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya və İtaliya) görüşü baş tutdu. “Avropa ali təhsil sisteminin arxitekturasının uyğunlaşdırılması” adlanan Sarbonna deklarasiyası Avropa Ali Təhsil Məkanının yaradılmasında ilk dəfə olaraq əsas strateji məqsəd oldu və hadisələrin sonrakı inkişafını sürətləndirdi.

“1999-cu ilin martında Veymarda (Almaniya) ali təhsildə akkreditasiya və qiymətləndirmə problemlərinin müzakirə olunması üçün Avropa İttifaqının baş direktorlarının və Avropa ölkələrinin rektorlar şurasının rəhbərliyinin şurası olmuşdur” [15.səh.5].

“Növbəti dəfə 19 iyun 1999-cu ildə Boloniyada 29 Avropa ölkəsindən olan Təhsil naziri ilk dəfə olaraq tarixi Birinci Konfransa toplaşdılar. Onlar tərəfindən qəbul olunan “Avropa Ali Təhsil Məkanı” bəyannaməsi Avropa ölkələrində ali təhsilin milli təhsil sistemlərinə uyğunlaşdırılmasının əsas və aparıcı məqsədlərini müəyyənləşdirdi. Bu bəyannamə ilə bitməsi 2010-cu ildə nəzərdə tutulan Boloniya prosesi başlandı” (<http://www.inf.tsu.ru/Webdesign/bpros.nsf/news/0109200514>).

Bunun ardınca Avropa Təhsil Nazirlərinin görüşləri müntəzəm olaraq iki ildən bir keçirilməyə başlandı və hər dəfə də Boloniya prosesinə yeni ölkələr qoşulurdu. 25 mart 2001-ci il tarixində “Höteborq Tələbə Deklarasiyası” imzalandı. Nazirlərin ikinci görüşü 19 may 2001-ci ildə Praqada, 19 sentyabr 2003-cü ildə Berlində keçirilmişdir. Təhsil həmçinin də iqtisadi baxımdan rəqabətə müvafiqlik üçün maraqlı idi. Məsələn; 2001-ci ilin yazında Praqada Avropa Təhsil Nazirlərinin görüşündə onların 2010-cu ildəki görüşü vurğulanmışdı. Həmin görüşdə Avropa regionda olan müxtəlif ali təhsil müəssisələrinə müraciətləri və rəqabətləri artırmaq üçün PAN-Avropa ali təhsil sahəsi yaratmalıdır [17.s. 83-103].

Boloniya prosesi Avropa ölkələrində digər mühüm islahatlarla birlikdə tətbiq olunmağa başladı. Bu islahatlar Boloniya prosesini həyata keçirmək üçün zəruri olan minimum müddəalardan kənara çıxaraq, universitetlərdə, şöbələrində əsaslı dəyişiklikləri və onların yenidən təşkilini nəzərdə tutur. Əvvəlcədən də qeyd etdiyimiz kimi, Boloniya prosesi Avropa Birliyinin təşəbbüsünə əsaslanmırdı. Bu, həm Avropa Birliyi, həm də Avropa Birliyində olmayan ölkələr arasındakı hökumətlər arası razılığa əsasən təşkil olunmuşdur. Buna görə də, onun Avropa Birliyi qanunvericiliyi statusu yoxdur. Həmçinin Boloniya Deklarasiyası müqavilə və ya konvensiya olmadığına görə, onu imzalamış hökumətlərin heç bir öhdəlikləri yoxdur və bu prosesdə iştirak və əməkdaşlıq etmək tamamilə könüllüdür. Bu həm pozitiv, həm də neqativ bir məsələ kimi qəbul oluna bilər. Belə ki, bir tərəfdən demək olar ki, bu “aşağıdan-yuxarı” yaxınlaşma prosesə qoşulan dövlətlərin suverenliyi üçün vacibdir, xüsusilə də təhsil sahəsində. Digər tərəfdən də, demokratik əsaslara görə Avropa Birliyi strukturlarının qarşısının alınmasına təəssüflənmək olardı. “Buna görə də Boloniya Deklarasiyası Avropa Parlamentinin heç bir iştirakı olmadan, dövlət rəsmiləri tərəfindən “tüstü ilə dolmuş otaqda” gəlinmiş razılıq hesab oluna bilər” [7.s.5]. Bu prosesdə həmçinin milli parlamentlərin də iştirakı məhdudlaşdırılmışdı.

Hər bir Avropa ölkəsi Boloniya prosesinin tətbiqinə özünəməxsus, ölkənin tələblərinə uyğun yanaşırdı. Həmçinin Boloniya prosesinin bu ölkələrdə tətbiqi sürəti və müxtəlif müddətlərdə tətbiqi üzv ölkələrin təhsil üzrə cavabdeh təşkilatların və ya həmin ölkələrin prosesə qoşulduğu vaxta görə müəyyənləşirdi. Bəzi ölkələr Boloniya prosesinin bütün maddələrini qəbul edirdilərsə, bəzi ölkələr onların hamısını tətbiq etməkdən ehtiyat edirdilər. Çünki gələcəkdə Boloniya tendensiyasının özünü doğruldacağına tam əmin deyildilər. Buna görə də prosesə qoşulan ölkələrin çoxu Boloniya Deklarasiyasına əsasən ölkələrində uyğun qaydalar və qanunvericiliklər qəbul etməyə və onun əsasında Boloniya prosesinin tətbiqinə başladılar. Bunun nəticəsində AATM getdikcə

genişləndiyinə görə, ali təhsil sistemində də məzmun dəyişikliyinə edilməsi məsələsi ortaya çıxmış oldu. Ölkələrin sosial-iqtisadi vəziyyəti də çoxlu məsələlər ortaya çıxardı ki, bunlar da Boloniya prosesinin məqsədləri ilə toqquşurdu.

Katsarova yazırdı ki [11.s.14], Boloniya prosesi əhəmiyyətli dərəcədə iki istiqamətdə genişləndirdi – birincisi: əhatə dairəsinə görə; ikincisi: iştirakçı olan ölkələrin sayına görə. Müəllif fikrinə davam edərək yazır ki, Boloniya prosesinin bir sıra nöqtəyi-nəzərdən öz missiyasını yerinə yetirib-yetirmədiyindən asılı olmayaraq, bir çoxlarının bu barədəki suallarına cavabı da “çox uğurlu” və “uğursuz” olmaqla müxtəlif idi. Lakin, təhsil ekspertləri qəbul edirdilər ki, bu prosesin ən güclü tərəfi bütün Avropa məkanında tələbələrin mobilliyini təşkil etmək ideyası idi və bu belə də davam edirdi. Bir tərəfdən də heç də təəccüblü deyildi ki, Boloniya prosesi haqqındakı müsbət fikirlərin çoxu bu prosesdə iştirak edən ölkələrdən gəlirdi.

Avropa struktur və prosedurlarının formalaşmasının tətbiqinə diqqət yetirsək, görürük ki, Boloniya prosesini uğurlu bir addım kimi qəbul etmək olar. Boloniya prosesinin tətbiqi haqqındakı 2012-ci il hesabatında [4. s.31-33] deyilirdi ki, üç pilləli təhsil sistemi artıq 47 ölkədə tətbiq olunmuşdu. İki pilləli təhsil sistemində təhsil alan tələbələrin sayı 26 ölkədə təhsil proqramlarının 90%-i və 13 ölkədə isə 70-89%-ni təşkil edirdi.

Ali təhsil institutlarının əldə etdiyi uğurların nəticələri təhsilin tamamlanması dərəcəsinə və həmçinin də məzunlara əmək bazarında olan tələbatlarla ölçülürdü. 2012-ci il hesabatına görə [5.s.112-124], təxminən hər dörd tələbədən biri təhsilini başa vururdu. Yuxarıda qeyd olunan hesabatda həmçinin deyilir ki, valideynləri ali təhsilli olan tələbələrin universiteti bitirmə şansları, valideynləri ali təhsilli olmayan tələbələrdən iki və beş dəfə yüksəkdir. Lakin fikrimizcə, bu statistik məlumat Avropa ölkələri üçün doğru olsa da, bütün regionlar və ya ölkələr üçün doğru ola bilməz.

2012-ci il hesabatında [5.s.112-124] həmçinin Boloniya prosesinin tətbiqindən sonra 2006-cı ildən 2010-cu məşğulluq məsələlərini analiz edərkən göstərilir ki, təhsilin səviyyəsi nə qədər yüksək olursa, gənclər arasında işsizliyin səviyyəsi bir o qədər də azalır. Lakin, ortalama, ali təhsili olan gənclərin beşdə biri ali təhsil dərəcəsinin ehtiyac olmadığı işlərlə təmin olunurlar. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, ali təhsil almaq kişilərə nisbətən qadınların işlə təmin olunma perspektivni daha çox artırır.

Boloniya prosesinin tətbiqinə başladıqdan sonra onun getdikcə bürokratik hala gəldiyi söylənirdi. Prosesə üzv ölkələr və Avropa Komissiyasının nümayəndələrindən ibarət Müşayiət Qrupu (Bologna Follow-up Group - BFUG) da rəhbərlik edirdi.

Boloniya Deklarasiyasında nəzərdə tutulan məqsədlər və onun tətbiqinin həyata keçirilməsi arasında böyük fərqlər var. Arzu olunan eynilik və ali təhsil sistemləri arasında artan müxtəlifliyin böyüməsi haqqındakı fikirlər Boloniya prosesinin tətbiqi metodologiyası haqqında bir çox suallar doğurmuş oldu. Rodin Avropa Komissiyasının 2009-cu ildə Ali Təhsildə Keyfiyyətin Təminatı haqqındakı hesabatına əsasən yazır ki, [20. 22] eyni məzmununda olan standartlar ümumi istinadlara əsaslanırdı, lakin bunlar müxtəlif ölkələrdə, agentliklərdə və ali təhsil müəssisələrində müxtəlif formalarda izah olunurdu. Onlar ya formal tələblərin yoxlanması, ya peşə təcrübələrinin kodları və ya da yumşaq təlimatlar kimi qəbul edilirdi.

Kurelic yazırdı ki, belə bir fikir də var idi ki, Boloniya prosesi Avropa ali təhsilinə tətbiq olunan paradigmlərini bir çox milli təhsil sistemlərindən, həmçinin kontinental olan Anqlo-Amerikan ali təhsil modelindən aldığı söyləyirdilər. Beləliklə də, yeni ənənlərin yaranması köhnə ənənlərlə harmonizasiyada baş verirdi. Bu yeni ənənə - Anqlo-Amerikan model olsa belə, həm Amerika (ABŞ), həm də Britaniya modelindən fərqlənirdi. Belə bir kontekstdə paradigmalarda dəyişiklik prosesi hissə-hissə yerinə yetirilir və bu da “harmonizasiya” deməkdir. Boloniya prosesindəki həll yolları Anqlo-Amerikan modeli kimi görünərsə də, bu, nə Amerikan və nə də Britaniya modelidir. Bu, tamamilə yeni bir yol və yeni bir modeldir [21].

Boloniya prosesinin başlandığı vaxtdan etibarən, təkcə Avropa ölkələrinə aid olan məsələlər – ali təhsil sistemlərinin daha da sıx birləşməsini, birlikdə inkişafını təmin etmək üçün olan islahatlar qitədən kənara çıxaraq digər ölkələrdə də siyasi məsələyə çevrilmişdir. Bu proses üçün nəzərdə tutulan məqsədlər və ambisiyaların belə böyük bir stimula nail olacağı və nəzərdə tutulan hədəfləri aşacağı çox insanın ağına gəlməzdi. Lakin, həqiqətən də, Boloniya prosesi tarixdə ən

möhtəşəm, çox sürətlə və yayılan ali təhsil islahatı oldu. Avropa ali təhsili sahəsində atılmış olan bu addım nəinki Avropa ölkələrində, ondan uzaqlarda da çoxlu debat və müzakirələrə səbəb oldu.

Boloniya prosesi milli səviyyədə və bütün Avropada prosesə marağı olan tərəflərin arasında daimi dialoqu yaranmasına kömək etdi. Bu tərəflərə milli rəhbərliklər, universitetlər və digər ali təhsil verən müəssisələr, tələbə birlikləri, Keyfiyyətin Təminatı agentlikləri, işəgötürən təşkilatlar və digərləri daxildir. Onlar qərarların verilməsi prosesində bərabər şəkildə iştirak edirlər və Boloniya prosesinin tətbiqi üçün irəli gələn məsələləri və vasitələri tətbiq etməkdə cavabdehlik daşıyırlar. Aydın məsələdir ki, prosesdə iştirak edən hökumətlərin siyasi öhdəlikləri, Avropa Komissiyasının fəal iştirakı, universitetlər assosiasiyasının və tələbə birliklərinin güclü dəstəyi və rolu olmadan heç bir uğurlu nəticə əldə etmək olmazdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Anne Corbett, Ideas, Institutions and Policy Entrepreneurs: towards a new history of higher education in the European Community, European Journal of Education, Vol.38, No.3, 2003, pp.321;
2. Anne Corbett, Ideas, Institutions, and Policy Entrpreneurs: towards a new history of higher education in the European Community, European Journal of Education, Vol.38, No.3, 2003;
3. European Parliamentary Research Service, Higher Education in the EU, Approaches, issues and trends, March 2015, PE 554.169, ISBN 978-92-823-6151-1, doi: 10.2861/73364, QA-04-14-938-EN-N, pp.6;
4. EURYDICE, The European Higher Education Area in 2012: Bologna process implmenetation report, 2012, pp.31-33;
5. EURYDICE, The European Higher Education Area in 2012: Bologna process implmenetation report, 2012, pp.112-124;
6. EURYDICE, The European Higher Education Area in 2012: Bologna process implmenetation report, 2012, pp.112-124;
7. Frederic P.Miller, Agnes F.Vandome, John McBrewster (Ed.), Bologna Process, ISBN: 978-613-0-03426-9, 2009, pp.5;
8. Gabriella Pusztai and Peter Cs.Szabo, The Bologna Process as a Trojan Horse: Restructuring higher education in Hungary, European Education, vol. 40, no. 2, Summer 2008, pp. 85–103, ISSN 1056–4934/2008 \$9.50 + 0.00., DOI 10.2753/EUE1056-4934400205;
9. Giles Polglaze, Higher education as soft power in the Eastern Partnership: in case of Belarus, Eastern Journal of European Studies, Volume 4, Issue 2, December 2013, pp.112;
10. Hamlet İsxanlı, “Yaxşı nədir, pis nədir?”, “Xəzər xəbər”, № 169, 15.06.2004, səh.7;
11. I.Katsarova, Higher Education in the EU: Approaches, issues and trends, PE 554.169, ISBN 978-92-823-6151-1, March-2015, pp.14;
12. Ivana Katsarova, Higher Education in the EU, EPRS/European Parliamentary Research Service, March 2015 – PE 554.169, p.5;
13. Jean-Claude Eicher, The costs and financing of higher education in Europe, European Journal of Education, Vol.33, No.1, 1998, pp.31;
14. Kwiek, M. (2000). 'The nation-state, globalization and the modern institution of the university', Theoria 96 (December), pp.74-98;
15. Müdafiə Mahmudov, Boloniya prosesi və Azərbaycan, I, ADPU-nin mətbəəsi, Bakı-2008, səh.5;
16. Osmo Kivinen and Jouni Nurmi, Unifying Higher Education for Different Kinds of Europeans. Higher Education and Work: a comparison of ten countries, Comparative Education, Vol. 39, No. 1 (Feb., 2003), pp.85;
17. Osmo Kivinen, Jouni Normi, Unifying Higher Education for Different Kinds of Europeans. Higher Education and Work: A Comparison of Ten Countries, Comparative Education, Vol. 39, No. 1 (Feb., 2003), pp. 83-103;
18. Roberto Cippitani and Suzanne Gatt, Legal Developments and Problems of the Bologna Process within the European Higher Education Area and European Integration, Higher

Education in Europe, Vol. 34, Nos. 3–4, October–December 2009, ISSN 0379-7724 print/ISSN 1469-8358 online/09/3–40385-13, pp.388;

19. Sinisa Rodin, Higher Education Reform in Search of Bologna, *Politička misao*, Vol. 46, No. 5, 2009, pp.22;
20. Vassiliki Papatsiba, Making Higher Education More European through Student Mobility? Revisiting EU Initiatives in the Context of the Bologna Process, *Comparative Education*, Vol. 42, No. 1, Special Issue (31): European Union Education and Training Policy (Feb., 2006), pp. 95;
21. Z.Kurelic, How to defend your tradition of higher education, *Politička misao*, Vol. 46, No. 5, 2009, pp. 10;

ABSTRACT

Ulkar Bayramova
Ajdar Agayeva

BOLOGNA DECLARATION AND DEVELOPMENT OF EUROPEAN UNIVERSITIES AFTER SIGNING THE DECLARATION

This paper describes the development of the Bologna process, creation of European Higher Education Area, (EHEA) development of European Universities after signing the Bologna declaration and the current state of the European Universities. Since the signing of the Bologna Declaration, there have been many changes in the development of European higher education institutions. This paper is based on a literature review and the findings shows that after signing the Bologna Declaration, positive and negative changes took place in European Universities.

РЕЗЮМЕ

Улькар Байрамова
Аждар Агаев

БОЛОНСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ И РАЗВИТИЕ ЕВРОПЕЙСКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ ПОСЛЕ ПОДПИСАНИЯ ДЕКЛАРАЦИИ

В этой статье описывается развитие Болонского процесса, создание Европейского пространства высшего образования (ЕНЕСА), развития европейских университетов после подписания Болонской декларации и текущего состояния европейских университетов. Со времени подписания Болонской декларации было много изменений в развитии европейских высших учебных заведений. Статья основана на обзоре литературы, и результаты показывают, что после подписания Болонской декларации в европейских университетах произошли положительные и отрицательные изменения.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

EMİLİYA HACIYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

emiliya170eh.eh@gmail.com

UOT:37

İTERAKTİV DƏRS PROSESİNDƏ GƏNCLƏRDƏ YARANAN STRESİN TƏSİRİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *stress, psixofizioloji göstərici, fərdi həyacan*

Key words: *stress, psycho – physiological indicator, individual excitement*

Ключевые слова: *интерактивный урок, ,стресс, зрительная и слуховая память.*

Gənclərin orqanizmində bir çox funksiyalar tam formalaşmadığı üçün müxtəlif təsirlərə o cümlədən emosional faktorlara qarşı çox həssas olurlar. Buna görə də, böyüklərlə müqayisədə onlarda stres amilləri daha çox xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də “interaktiv dərs prosesində gənclərdə yaranan stress təsirinin optimallaşdırılması” mövzusunda ümumtəşil məktəblərinin IX-XI siniflərinin şagirdləri üzərində adi dərs günlərinin birində (kontrol təcrübə), interaktiv dərs ərafəsində və dərstdən sonra, eləcə də şagirdlərin fizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla aparılan interaktiv dərs ərafəsində və dərstdən sonra psixofizioloji göstəricilərlə yanaşı görmə və eşitmə yaddaşının həcmi təyin edilmişdir.

Tədqiqat prosesində müəyyən edilmişdir ki, interaktiv dərstdən sonra gənclərdə həyacan göstəricilərinin səviyyəsi nisbətən az olmaqla yanaşı çıxış vəziyyəti yeniyetmələrə nisbətən tez bərpa olunur. Adi interaktiv dərslə müqayisədə gənclərin fizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə alınması ilə keçirilən interaktiv dərs prosesində situativ, fərdi və ümumi həyacanın azalması, görmə eşitmə yaddaşlarının yüksəlməsi fəal təlim prosesində yaranan emosional gərginliyin azalmasının və stress amillərinin optimallaşmasının nəticəsidir.

Orqanizmin funksional vəziyyəti onun inkişaf mərhələlərindən asılı olaraq dəyişilir. Uşaq orqanizmində bir çox funksiyalar tam formalaşmadığı üçün müxtəlif təsirlərə o cümlədən emosional faktorlara qarşı çox həssas olduğuna görə böyüklərlə müqayisədə onlar distres amilləri daha çox xəstəliklərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan müxtəlif təlim metodlarının o cümlədən ənənəvi və interaktiv təlimin yaratdığı stres amillərinin gənclərə təsirini yüngülləşdirmək (yaxud optimallaşdırmaq) yollarının tədqiqini aktual hesab etməkolar.

Emosional reaksiyaların emosional disstresin təsirindən ürək-damar xəstəliklərinin həddən artıq artması tibb işçilərinin, fizioloqların, psixoloqların stres probleminin fizioloji, psixoloji mexanizminin və onun təsirlə yaranan xəstəliklərin öyrənilməsinə diqqətlərini artırmışdır. Stress xəstəliklərinə bəzi mədə-bağırsaq xəstəliklərini, bədxassəlişləri, nevrozları, karies və s. xəstəlikləridə aid etmək olar (2;3;4;5).

Qeyd etmək lazımdır ki, interaktiv təlimin xüsusiyyətlərindən biridə təlim prosesinin və öyrənilərin emosionallığıdır (1). Bundan əlavə fəal təlim texnologiyası təfəkkürün fəallığı, informasiyanın sürətlə işlənilməsi, fəal diskusiya şəraiti, yaradıcı qərarların qəbul edilməsi, təlim-idrak problemlərinin kollektiv həlli və s. xüsusiyyətləri əhatə edir. Bunlardan əlavə bir sıra tədqiqatlar (Davudov V.V.Meyen S.V.) sübut etmişlər ki, aktiv davranış reaksiyaları heyvanda vegetativ reaksiyaların güclənməsinə səbəb olur. Buna görə də, interaktiv təlimin yaratdığı stres amillərinin uşaq orqanizminə təsiri prosesində emosional vəziyyəti əks etdirən psixofizioloji göstəricilərin tədqiq olunması məqsədə uyğundur.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq biz «interaktiv dərs prosesində gənclərdə yaranan stressin təsirinin optimallaşdırılması» mövzusunda tədqiqat aparmağı qərara aldıq.

Tədqiqatın material və metodları.

Tədqiqat Xətai rayonu 260 və 265 sayılı məktəblərin IX - XI sinif şagirdləri üzərində aparılmışdır. Adi dərs günlərinin birində (kontrol təcrübə), interaktiv dərs ərəfəsində və dərsdən sonra, eləcə də şagirdlərin fizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla aparılan interaktiv dərs ərəfəsində və dərsdən sonra psixofizioloji göstəricilər o cümlədən situativ, fərdi, ümumi həyəcan, görmə və eşitmə yaddaşının həcmi təyin edilmişdir.

Tədqiqat prosesində alınmış göstəricilərin statistik hesablanması F.Styudent və Vilkesonun qeyri parametrik (Manna-Uitnin) üsulu ilə aparılmışdır.

Təlimin ilkin mərhələsində şagirdlərin yarından çoxunda müəyyən xroniki xəstəliklər olduğu halda onbirillik təlimin sonunda xəstəliyi olmayan tam sağlam şagirdin yoxluğunun səbəbkarı təlim sistemi (məktəb, müəllimlər, valideyinlər) olduğunu nəzərə alaraq təlim prosesində şagirdlərin fizioloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını stres amillərinin optimallaşdırılmasının adekvat vasitəsi olduğu qənaətinə gəldik.

Tədqiqat prosesində hər şagirdin fizioloji xüsusiyyətlərini əks etdirən göstəricilər təyin edildi. Yəni hər şagirdin görmə və eşitmə yaddaşının səviyyəsi, emosionallığı (fərdi, situativ və ümumi həyəcan) somatosensor reaksiya sürəti, vegetativ göstəriciləri təyin edildi. Uşaqların sağlamlıq səviyyəsi məktəb həkiminin məlumatına əsasən müəyyən edildi. Sonra gəncləri psixofizioloji göstəricilərinə əsasən 4 qrupa ayırdıq. I qrupa fəal (aktiv) və dəqiq (nitqində qüsurlar az nəzərə çarpan) uşaqları, II qrupa fəal (aktiv) qeyri dəqiq uşaqlar, III qrupa passiv, IV qrupa neytral uşaqları daxil etdik.

Ənənəvi və interaktiv dərs prosesində fizioloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması quruplar üzrə müəyyənləşdirildi. Beləki, I və II qrupda olan şagirdlərin yaddaş həcmi, reaksiya sürəti yüksək olsa da əksəriyyətinin emosionallıq səviyyəsi də yüksək olduğuna görə mikrostresin təsirini azaltmaq yaxud optimallaşdırmaq üçün onlarla dərs ərəfəsində təbliğat xarakterli söhbət keçirmək və müvəffəqiyyətlərinə görə tez-tez tərifləmək planlaşdırıldı. III passiv qrupda daxil olanların arasında yaddaş səviyyəsi, analiz sintez qabiliyyəti və reaksiya sürəti zəif olan şagirdlər çox idi. Testləşdirmə yolu ilə müəyyən etdik ki, bəzi zəif yaddaşlı uşaqların BQ-nın alın və gicgah paylarında müəyyən pozğunluqlar vardır. IV qrupa daxil olanların əksəriyyəti oxumaq istəməyən şagirdlərdir. III və IV qruplarda oxumaq istəməyənlərin səbəbləri araşdırıldı.

Fizioloji xüsusiyyətləri nəzərə almaqla gənclər üzərində aparılan tədqiqatın nəticələri 1 № li cədvəldə verilib.

Cədvəl 1. 15-17 yaşlı gənclərdə interaktiv dərs prosesində yaranan emosional amillərin psixofizioloji göstəricilərə təsiri

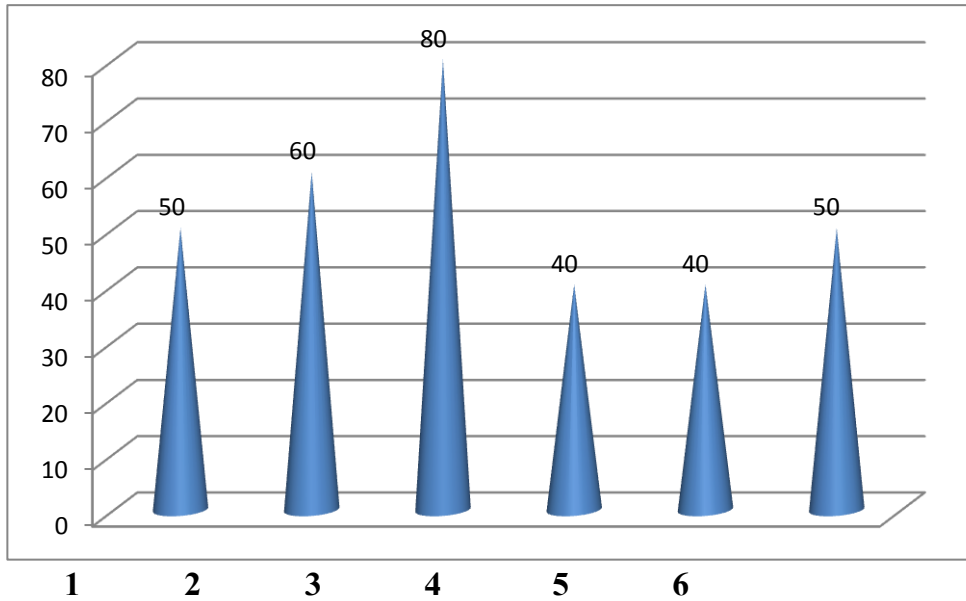
Göstəricilər	Adi günlərdə	FXNAİA dərs ərəfəsində	FXNAİA dərsdənsonra	FXNAİA dərsdən 1 saatsonra
Stuativ həyəcan	24,20± 1, 45	23,35 ±1,35 P>0,05	29,62 ±1,03 P<0,001	24,31± 1, 55 P>0,05
Fərdi həyəcan	22, 12±1,53	23, 25±1,46 P>0,05	30,21±0,94 P<0,001	25, 13±1,41 P>0,05
Ümumi həyəcan	23,29±0,67	24,33±0,71 P>0,05	33, 22±1,31 P<0,001	26,23±0,62 P>0,05

Bu cədvəldəki göstəriciləri adi interaktiv dərs zamanı alınan göstəricilərlə müqayisə etdikdə fizioloji xüsusiyyətləri nəzərə almaqla keçirilən dərsdə stresin təsirinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığı (optimallaşdığı) aydın nəzərə çarpar. Lakin gənclərdə yeniyetmələrə nisbətən optimallaşma daha yüksək səviyyədə olur. Bu ehtimalı adi interaktiv dərsdə fizioloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması ilə keçirilən dərslərin göstəricilərini müqayisəli formada əks etdirən diaqram (şəkil 1) aydın nümayiş etdirir.

Gənclərin funksional vəziyyətlərindən asılı olaraq müzakirədə aktiv və qismən passiv (yaxud müvəffəq və qeyri müvəffəq qiymət alanlar) iştirak edən şagirdlərdə çıxış vəziyyətinin bərpa müddəti arasında aydın fərq nəzərə çarpır. Müvafiq fərq ŞFXNA-la keçirilmiş interaktiv dərstdən sonrada müşahidə edilir. Həmdə interaktiv dərstdən sonra olduğu kimi 12-14 yaşlı yeniyetmələrə nisbətən 15-16 yaşlı gənclərdə həyəcan göstəricilərinin çıxış vəziyyəti tez bərpa olunur. Lakin ŞFXNA-la keçirilmiş interaktiv dərstdən sonra bərpa müddəti interaktiv dərstdən sonrakı müddətlə müqayisədə xeyli qısadır. Bu faktları vegetativ göstəriciləridə təsdiq edir.

15-17 yaşlı gənclərdə görmə və eşitmə yaddaşının həjminə interaktiv dərslər zamanı yaranan həyəcan yaxud mikrostress amillərinin təsirindən yeniyetmələrə nisbətən fərqli nəticələr alınır (şəkil 1).

Beləki, dərstdən əvvəl gənclərdə görmə yaddaşının həcmi orta əmsal 60% olduğu halda, interaktiv dərstdən sonra 80%-ə yüksəlir ($P < 0,001$). Lakin dərstdə yaranan emosional stress amilləri eşitmə yaddaşının həcmi nisbətən azalır (10%). Buna baxmayaraq həm görmə, həm də eşitmə yaddaşlarının həcmində başverən artım səviyyələri statistik ehtimalla təsdiq olunur ($p < 0,001$).

Şəkil 1. 15-17 yaşlı gənclər dəgörmə və eşitmə yaddaşının həcminə emosional gərginliyin təsiri (%-lə). 1 –adi dərslər günlərində qısamüddətli görmə yaddaşı; 2 dərstdən əvvəl qısamüddətli görmə yaddaşının həjmi; 3.interaktiv dərstdən sonra qısamüddətli görmə yaddaşının həjmi; 4.adi dərslər günlərində qısamüddətli eşitmə yaddaşı; 5.dərstdən əvvəl qısamüddətli eşitmə yaddaşının həjmi; 6. interaktiv dərstdən sonra qısamüddətli eşitmə yaddaşı.

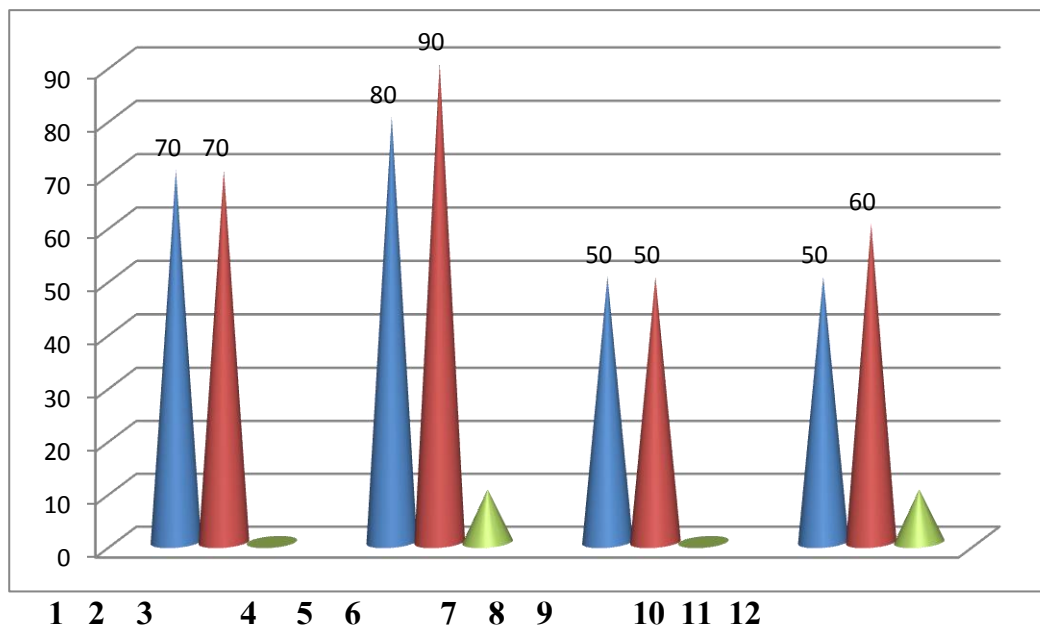
Şəkildən göründüyü kimi interaktiv stress amillərinin təsirindən görmə yaddaşının həcmi eşitmə yaddaşının həcmi ilə müqayisədə daha çox artır.

15-17 yaşlı gənclərdə görmə və eşitmə yaddaşı həcmələrinin stress amilləri təsirinin optimallaşdırılmasını əks etdirməsini nümayiş etdirmək məqsədilə tədqiqat zamanı alınmış orta əmsallar əsasında histoqramma tərtib etdik (şəkil2)

15-17 yaşlı gənc məktəblilərdə yeniyetmələrdə olduğu kimi interaktiv dərslər prosesində yaranan emosional (mikrostress) amillərin təsirindən həm görmə həmdə eşitmə yaddaşının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artır. Lakin gənclərin ümumi yaddaş həcmi yeniyetmələrə nisbətən yüksək olsada yaddaş həcmi artımı yeniyetmələrdə olduğu kimi qanunauyğun formada baş verir.

Məlumdur ki, interaktiv dərslər zamanı aparılan müzakirələrdə şagirdlər əvvəlcədən tanış olmadıqları yeni suallarla üzləşirlər. Belə sualları yadda saxlamaq və uzun müddətli yaddaşda saxlanılmış informasiyalara əsasən suallara düzgün cavab vermək yolu ilə mövzu müzakirə edilir. Müzakirə zamanı əsas diqqət sosial münasibətlərə yetirməklə şagirdlərdə yaranan emosional gərginliyi yaxud stress yaradıcı faktorları azaltmağa yönəldilməlidir.

Ümumiyyətlə interaktiv dərstdən sonra gənclərdə orqanizmin funksional vəziyyətindən və təlim prosesinə adaptasiya qabiliyyətinin formalaşmasından asılı olaraq həyəcan göstəricilərinin səviyyəsi yeniyetmələrə nisbətən az olmaqla yanaşı çıxış vəziyyəti nisbətən tez bərpa olunur. Şagirdlərin fizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla keçirilən interaktiv dərslərdə stres amillərinin təsiri şəraitində təlim materiallarının müzakirəsində iştirak səviyyələrinə görə şagirdlər 4 qrupa (I-aktiv-konstruktiv, II-aktiv-qeyri konstruktiv, III-passif və IV-neytrallıq ruqlar) təsnifatlandırılırsa I qrupa daxil olan şagirdlərin sayının artım səviyyəsi interaktiv təlim müvəffəqiyyətinin göstəricisi rolunu oynaya bilər. Çünki, I qrupa daxil olan şagirdlər müxtəlif problemlərin müzakirəsində aktiv iştirak etməklə yanaşı dəqiq nitq və mədəni ünsiyyət qabiliyyətlərinə malikdirlər.

Şəkil 2. 15-17 yaşlı gənclərdə qısamüddətli görmə və eşitmə yaddaşının həcminə emosional gərginliyin təsirinin optimallaşdırılması (%-lə).

1. İnteraktiv dərstdən (İD) əvvəl qısamüddətli görmə yaddaşı; 2 –ŞFXNA-lə keçirilən dərstdən əvvəl qısa müddətli görmə yaddaşı; 3 –I ilə II arasındakı fərq; 4 –İD sonra qısa müddətli görmə yaddaşı; 5 –ŞFXNA-la keçirilən dərstdən sonra qısamüddətli görmə yaddaşı; 6 –III ilə IV arasındakı fərq; 7 - İD əvvəl qısamüddətli; eşitmə yaddaşı; 8 –ŞFXNA-la keçirilən dərstdən əvvəl qısa müddətli eşitmə yaddaşı; 9 –VII ilə VIII arasındakı fərq; 10 –İD sonra qısamüddətli eşitmə yaddaşı; 11 –ŞFXNA-la keçirilən dərstdən sonra qısamüddətli eşitmə yaddaşı; 12 –X ilə XI arasındakı fərq.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudova K.F. Təlim prosesində şagirdlərin fizioloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması (yeniyetməlik yaş dövrü) ped.üzrə.fəlsəfə.dok.dissert. işinin avtoreferatı, Bakı-2015. S. 23.
2. Марищук В.Л. Перераспределение функциональных резервов в организме спортсмена как показатель стресса. \ стресс и тревога в спорте. Сбстатей , Москва,1984, с.58-73
3. Шош Й., Гаги Т., Чалан Л., Деми И. Патогенез болезней цивилизации. Будапешт: Изд-во АН Венгрии, 1976.
4. Garrity T.F., Somes G.W., Marx M.B. The relationship of personality, life change , psychophysiological strain and health status in a college population.-Social Sci.and Med., 1977,vol.11,N 4, p. 257-263.
5. Harris .C.B., Explorations in the social psychology of health related behaviors.-Diss. Abstr.Intern., 1975, vol 36,N 5-B, p.2523.

ABSTRACT

Emiliya Hajiyeva

OPTIMIZATION OF THE IMPACT OF STRESS IN YOUNG PEOPLE IN THE PROCESS OF AN INTERACTIVE LESSON

As a number of functions are not formed in the body of young people, they are very sensitive to various impacts, including emotional factors. Therefore, in comparison with adults, stress factors in them cause the formation of more diseases. For this reason, the volume of visual and auditory memory along with psycho – physiological indicators was determined on one of the ordinary class days on the pupils of IX – XI forms at secondary schools (control experiment) on “the optimization of the impact of stress in young people in the process of an interactive lesson”, during and after an interactive lesson, as well as, during an interactive lesson and after the lesson taking into account the physiological features of pupils.

It was determined during the research process that along with the level of excitement indicators in young people being low after an interactive lesson, the condition of getting out of this situation is restored faster than teenagers. Situative individual and overall excitement decline, increased vision and auditory memory is the result of decrease in emotional tension formed during active training process and the optimization of stress factors in the process of an interactive lesson conducted taking into account physiological features of young people in comparison with ordinary interactive lesson.

РЕЗЮМЕ

Э.Гаджиева

ОПТИМИЗАЦИЯ СТРЕССА ВЛИЯНИЕ НА ЮНОША В ПРОЦЕССЕ

Поскольку многие функции в молодежном организме не полностью сформированы, они уязвимы для различных влияний, включая эмоциональные факторы. Вот почему стрессовые факторы в них вызывают больше болезней, чем у взрослых. Учитывая это, учащиеся IX-XI классов общеобразовательных школ на тему «Оптимизация воздействия стресса в процессе интерактивного урока» в один из обычных школьных дней (практика контроля), уроки интерактивного урока, а также после интерактивного урока, прежде чем принимать во внимание физиологические особенности. После урока был определен объем зрения и слуха вместе с психофизиологическими показателями.

В ходе исследования было установлено, что после интерактивного урока уровень тревожного показателя у молодых людей относительно невелик, но результат относительно медленный, чем у подростков. Ситуативное, индивидуальное и общее понижение эмоционального напряжения, во время проведения интерактивного урока с учетом физиологических особенностей молодежи, обострение зрительной и слуховой памяти являются результатом понижения эмоционального напряжения стрессовых факторов во время интерактивного урока.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

SƏNƏTŞÜNASLIQ

İNARA MƏHƏRRƏMOVA
Naxçıvan Dövlət Universitet

UOT:781

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN BƏSTƏKARLARIN FORTEPIANO YARADICILIĞINDA KONSERT JANRI

Açar sözlər: *janr, üslub, konsert, üslub xüsusiyyətləri, kompozisiya, musiqi dili*

Key words: *genre, style, concert, stylistic features, composition, musical language.*

Ключевые слова: *жанр, стиль, концерт, стилистические особенности, композиция, музыкальный язык*

Azərbaycan fortepiano musiqisi milli musiqi mədəniyyətinin ən vacib sahələrindən biridir. XX əsrin görkəmli bəstəkarları A.Zeynallı, Q.Qarayev, F.Əmirovun fortepiano əsərlərinin ardınca digər müəlliflərin fortepiano əsərləri də populyarlıq əldə etmişdir. A.Məlikov, X.Mirzəzadə, A.Əlizadə, S.İbrahimova və gənc nəsə mənsub olan digər Azərbaycan bəstəkarları fortepiano üçün müxtəlif illərdə əsərlər bəstələmişlər.

Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano musiqisi bir tərəfdən fortepiano ifaçılıq mədəniyyətinin inkişafına, digər tərəfdən isə janrın təkamülünə və repertuarın zənginləşməsinə xidmət edir. Bəstəkarlarımızın fortepiano əsərlərinin inkişaf mərhələlərini izlədikcə bu sahədə əldə olunan nailiyyətlər böyük diqqət cəlb edir.

Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano yaradıcılığında konsert janrı xüsusi yer tutur. Səciyyəvi keyfiyyətləri ilə fərqlənən konsert janrına ardıcılıqla nəzər saldıqda, aydın olur ki, bu janrın ilk nümunələrini F.Əmirov, S.Ələsgərov, sonralar V.Adıgözəlov, A.Rzayev, A.Dadaşov, daha sonra isə A.Məlikov, C.Allahverdiyev, K.Əhmədov, Y.Xəlilov və digər bəstəkarlar yaratmışlar. Azərbaycan fortepiano ədəbiyyatında bu bəstəkarlardan bəzilərinin fortepiano ilə orkestr üçün konsertləri ifaçılıq repertuarına daxil olaraq onun tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin inkişafında Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən milli bəstəkarlıq məktəbinin istedadlı nümayəndələri, Əməkdar incəsənət xadimləri Kamal Əhmədov və Yaşar Xəlilovun da böyük xidmətləri var. K.Əhmədov və Y.Xəlilov digər janrlarda olduğu kimi, fortepiano musiqisi sahəsində də çalışaraq parlaq əsərlər yaratmışlar.

Bəstəkar Yaşar Xəlilov (müəllimi Q.Qarayev) istedadlı bəstəkarlardandır. Y.Xəlilovun yaradıcılığında özünəməxsus yazı üslubu, melodik təsvir vasitələrindən böyük həssaslıqla istifadə etmək bacarığı parlaq şəkildə nəzərə çarpır.

Y.Xəlilov yaradıcılığında, demək olar ki, bütün janrlara müraciət etmiş və nəticədə maraqlı əsərlər yaratmışdır. Belə ki, onun yaradıcılığında opera ("İblis"), balet ("Əshabi-Kəhv"), simfoniya ("Kərbəla"), simfonik və xalq çalğı orkestrləri üçün süitalar, müxtəlif alətlər üçün sonatalar, konsertlər, pyeslər, xor üçün iri və kiçik həcmli əsərlər, həmçinin romans, mahnı və digər janrlar öz əksini tapır.

Fortepiano ilə simfonik orkestr üçün Konserti (b moll) Y.Xəlilov 2006-cı ildə yazmışdır. Bəstəkar bu əsəri Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri V.Talıbova ithaf etmişdir.

Konsert ilk dəfə 2007-ci ildə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının VIII qurultayında, dirijor Azad Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio komitəsinin orkestri və Bakı Musiqi Akademiyasının dosenti, istedadlı pianoçu Svetlana Əhmədovanın ifasında səslənmişdir. (Konsertin iki fortepiano üçün işləməsi də Svetlana Əhmədovaya aiddir). Əsər haqqında görkəmli musiqişünas, Əməkdar incəsənət xadimi, professor Elmira Abbasova yazmışdır: "Konsertin musiqisi ilk notlardan nəzər cəlb edir. Çox parlaq, emosional, mürəkkəb fakturalı bu əsər Azərbaycan muğamlarının əsasında bəstələnmişdir. "Cahargah" və "Segah" muğamları bir-birini

əvəz edərək konsertin musiqisinə xüsusi milli kolorit bəxş edir. Hətta bəzi yerlərdə sırf muğam elementləri də nəzərə çarpır". (2. 17s.)

Konsert ənənəvi üçhissəli formada yazılmışdır: kənar hissələr iti, orta hissə ağır.

Birinci hissə (Allegro assai) sonata formasında yazılmışdır. Konsert orkestrin yeddi xanəlik girişi ilə başlayır. Səkkizinci xanədən klarnetin solosunda əsas partiya səslənir. Əsas partiya iki elementdən ibarət olaraq bayatı-şiraz ladı üzərində qurulmuşdur. Klarnetin solosundan sonra fortepiano partiyasında əsas partiyanın ikinci elementi (*sff* nüansla *grandioso*) səslənir. Forteplanonun fakturası harmonik və melodik akkordlardan ibarətdir. Daha sonra melodiya oktavalarla səslənir.

Nümunə:

Köməkçi partiya iki bölmədən ibarətdir. İkinci bölmə köməkçi partiyanın variyasiyalı inkişafını ifadə edir. Köməkçi mövzu lirik əhval-ruhiyyəlidir (şüştər), orkestrdə başlayır, sonra mövzu fortepianoda davam edir.

Nümunə:

Bağlayıcı mövzu seğah ladında, orkestrlə solistin unisonunda keçir. Tədricən təzadlı dinamik inkişaf nəticəsində (*p* dan *ff* qədər) işlənmə hissəyə keçir.

İşlənmə hissəsində əsas mövzu dinamika, faktura cəhətdən dəyişikliklərə uğrayır. Forte piano partiyasında səslənən melodiyanı trombonlar davam etdirir, daha sonra orkestrin kiçik həcmli keçidindən sonra Cadenza başlanır.

Kadensiya hissəsi (Tempo rubato) lirik əhval-ruhiyyəlidir. Arpeciolarla səslənən melodiya *rubato* ilə başlayaraq sonra *largo* tempində *con espressione e semplice* dinamik işarəsi ilə davam edir. Daha sonra akkordların ifası ilə reprizaya keçir.

Reprizada (Tempo I) əvvəl əsas partiyanın ikinci elementi, sonra birinci element səslənir. Bu hissədə əsas mövzu, əsasən *f* ilə səslənir. Daha sonra *diminuendo* vasitəsilə lirik köməkçi partiyaya keçir. Köməkçi partiya öz xarakterinə uyğun *dolce* nüansı ilə qeyd olunur.

Nümunə:

Arpeciolarla keçən bağlayıcı mövzu bitdikdən sonra koda başlanır. Koda da konsertin əsas ideyası təsdiq olunaraq *fff* qədər yüksələn dinamika ilə orkestrin tremoloları fonunda tamamlanır. Nümunə:

Konsertin II hissəsi (Andante) mürəkkəb üçhissəli formada (ABA) yazılmışdır. Bu hissə şur ladı üzərində qurulmuşdur.

II hissənin A bölməsi sadə üçhissəli formadadır və formanın bütün qaydalarına riayət olunmuşdur. Mövzu əvvəl orkestrin, sonra solistin partiyasında səslənir.

Nümunə:

Repriza dinamikdir. Bu hissəyə daxil edilən intonasiyalar bu formanın orta hissəsindən götürülmüşdür.

II hissənin B bölməsi period formasında yazılmışdır.

A “güzgüli” reprizadır. Burada repriza ilə I hissənin orta hissəsi polifonik cəhətdən birləşdirilmiş və bu bölmənin (A) əvvəlində və sonunda səslənir. Orta hissə isə birinci periodla əvəzlənir.

Nümunə:

Konsertin III hissəsi (Vivace) rondo-sonata formasında yazılmışdır.

Ekspozisiyada əsas partiya (A) Çahargah üzərində qurularaq (*ff sempre risoluto* dinamik işarəsilə) solistin və orkestrin unisonu ilə verilir. Əzəmətli akkordlarla ifadə olunan faktura musiqinin xasiyyətinə uyğun olaraq onu müəyyənləşdirir. Əsasən səkkizlik və onaltılıqlarla verilən akkordlar da həmçinin melodiyanın xarakterini səciyyələndirir.

fff-da bitən əsas partiyadan sonra köməkçi mövzu (B) başlanır. Köməkçi mövzu Rast muğamının Vilayəti şöbəsi üzərində qurulmuşdur. Bu hissədə mövzu solist və orkestr arasında

səsləşərək qəfil nüanslarla (*sub.mf - sub.ff*) böyük dinamik effekt yaradır. Vurğulanmış səkkizliklər burada böyük rol oynayır.

Nümunə:

Daha sonra yenidən əsas mövzu səslənir. *fff* ilə keçən mövzu sonunda təsdiqedicə kəskin vurğulu oktavalar vasitəsilə tədricən sakitləşir, *rallentando* ilə artıq orta epizoda keçir.

Orta epizod (C) (Andante) klarnetin solo partiyasında incə melodiya ilə *con espressione e dolce possibile* dinamik işarəsində ifadə olunur. Əvvəlki mövzulardan fərqlənən bu mövzu daha sadə, daha şəffaf faktura ilə təqdim olunur. Sonra mövzu simlilərin ifasında davam edir və tədricən öz rolunu solo fortepianoya verir. Daha sonra partiyalar birləşərək mövzunu birlikdə səsləndirir. Segahla səs-qatırı çox aydın, səlissəslənərək lirik emosiyalar yaradır.

Tempo I bölməsindən repriza başlanır. Reprizada ilk olaraq əsas partiya (A) səslənir. İfadənin fakturası dəyişilməz şəkildə, ekspozisiyada olduğu kimi yenidən oktavalarla səslənir.

Bağlayıcı partiya ritmik dəyişikliklərlə, əsasən orkestrin ifasında səslənərək sonra solistlə birləşir.

(B₁) köməkçi mövzu tədricən artan dinamika ilə inkişaf edir və bağlayıcı hissəyədək gəlib çıxır.

Bağlayıcı mövzu bitdikdən sonra III hissənin sonunda əsas partiya (Tempo I) bir daha *grandioso* dinamik işarə ilə səslənərək kodaya yaxınlaşır.

Sonda koda yekun funksiyası daşıyaraq rondo formasını tamamlayır. Koda solist və orkestrin tutti və yüksələn dinamika ilə (*fff*) səslənərək əsas mövzunun intonasiyalarını bir daha təsdiq edir və Konsert əzəmətli sonluqla bitir.

Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən professional milli bəstəkarlıq məktəbinin nümayəndələrindən biri də Kamal Əhmədovdur.

Ü.Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını professor Xəyyam Mirzəzadənin sinfində bəstəkarlıq ixtisası üzrə bitirən Kamal Əhmədov Naxçıvan Muxtar Respublikasında bəstəkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur. Qeyd etmək lazımdır ki, onun yaradıcılıq fəaliyyəti yalnız bəstəkarlıqla məhdudlaşmır, bəstəkar, eyni zamanda dirijor və pedaqoq kimi də çalışır.

K.Əhmədov geniş yaradıcılıq diapazonuna malik olan bəstəkarlardandır. Bəstəkarın əsərləri siyahısına simfonik əsərlər, (kamera orkestri üçün "İthaf", "Nokturn", "Aşıqsayağı", "Naxçıvan lövhələri", və s., xalq çalğı orkestri üçün "Süita", qanun və orkestr üçün Rapsodiya və s., simfonik orkestr üçün "Cavid" və "Xocalı" simfoniyaları, "Cəngi", "Səyahət" simfonik lövhələr və s.), xor əsərləri, instrumental əsərlər, mahnı və romanslar, müxtəlif tamaşalara yazdığı musiqi və digər janrlarda bəstələnmiş əsərlər aiddir.

"Bəstəkarın yaradıcılığında forma və məzmun etibarilə bəşəri əhəmiyyət daşıyan əsərlərinin cövhərini xalq musiqisi təşkil edir".(4.5s.)

Həqiqətən də, bəstəkarın yaradıcılığının xalq musiqisindən, muğamlardan bəhrələndiyi aydın şəkildə müşahidə olunur. K.Əhmədov öz əsərlərində xalq mahnılarının orijinal işlənmə variantından, mahnıların intonasiyalarından və elementlərindən məharətlə istifadə edir.

K.Əhmədovun yaradıcılığında fortepiano musiqisi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bəstəkarın fortepiano yaradıcılığı müxtəlif janrlı əsərlərdən ibarətdir: "Prelüd və fuqalar", "Skertso",

“Rapsodiya”, “Aşıqsayağı”, “Variasiyalar”, “Sonata”, prelüdlər, iri və kiçik həcmli pyeslər, səs və fortepiano üçün romanslar və s.

K.Əhmədov fortepiano ilə simfonik orkestr üçün Konsertini (F dur) 2007-cü ildə yazmışdır. Əsəri ilk dəfə 2013-cü ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Konservatoriya zalında ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümü münasibətilə təşkil olunan konsertdə Beynəlxalq müsabiqələr laureatı Teymur Şəmsiyev (solo), orkestr partiyasının fortepiano üçün işləməsini Respublika müsabiqələri laureatı, pianoçu Ülvi Əhmədov ifa etmişdir.

Konsert üçhissəli formada yazılmışdır. Konsertin I hissəsi (Allegro) sonata formasındadır. Əsər simlilərin unisonundan ibarət kiçik həcmli müqəddimə ilə başlayır. Müqəddimədən sonra əsas partiya (F dur) səslənir. Əsas partiyanın fakturasının əsasını oktavalarla ifadə olunmuş hərəkət təşkil edir.

Əsas partiyanın mövzusu motor xarakterli olub köməkçi partiya qədər eyni xarakterdə davam edir.

Köməkçi partiya (Moderato) pianoçu ilə orkestrin birgə ifasında səslənir. Bu hissənin mövzusunda bəstəkar dahi Ü.Hacıbəylinin məşhur “Qaragöz” mahnısının intonasiyalarından istifadə etmişdir. Bəstəkar mahnını orijinal şəkildə harmonizasiya etmiş, nəticədə maraqlı bir mövzu alınmışdır. Mahnı solist və orkestrin ifasında özünəməxsus şəkildə səslənərək köməkçi mövzunu daha da maraqlı cizgilərlə zənginləşdirir. Daha sonra inkişaf edərək kulminasiyaya çatır. Kulminasiya solistin partiyası ilə orkestrin partiyasında birlikdə səslənərək işlənmə hissəsinə keçir .

İşlənmə hissəsi əsas partiyanın elementləri üzərində qurulmuşdur. İşlənmə hissəsində əsas partiyanın ritmik nəbzi qorunub saxlanılır. Bu hissə mürəkkəb akkordlarla, oktava və tersiya passajları ilə zəngindir. Mövzu orkestrin partiyasında tersiyalarla səslənir.

İşlənmə hissəsindən sonra dinamik repriza başlayır. Mövzu kontrast dəyişikliklərə uğrayaraq orkestrin partiyasında keçir. Reprizanın fakturası səciyyəvi akkordlarla zəngindir. Ritmik şəkil də maraqlıdır. Melodiya rəvan şəkildə temp dəyişikliyinə uğrayır və Maestoso bölməsi başlanır.

Akkordlu faktura vasitəsilə musiqi inkişaf etdirilərək kulminasiyaya çatır. Buradakı ritmik şəkil triollar və kvintollardan ibarətdir və yalnız köməkçi mövzunun səsləndiyi zaman sakitləşir.

Repriza dinamik cəhətdən dəyişkən xüsusiyyətlidir. Burada əsas partiya fərqli nüanslarla, maraqlı ritmika ilə səslənir.

Daha sonra əsas partiyanın mövzusu keçir. Bu zaman musiqi möhtəşəm və güclü (*ff*), son akkorlar isə *sff* ilə səslənir.

İrihəcmli əsərlərin əksəriyyətində olduğu kimi, nəzərdən keçirdiyimiz konsertdə də əsas partiyanın əzəmətli xarakteri və köməkçi partiyanın incə, lirik əhval-ruhiyyəsi böyük ziddiyyət təşkil edir və əsərin I hissəsinin dramaturji inkişafını təşkil edir. Eyni zamanda bu hissənin musiqisi əsas obrazın qəhrəmanlıq xarakterini açır.

II hissə - Andantino – sadə üçhissəli formada (ABA) yazılmışdır. Bu hissənin musiqisi incə, lirika ilə ifadə olunur. Andantino orkestrin ifasında başlayaraq tədricən solistin partiyasına (A mövzusunə) keçir.

Bu hissənin orta hissəsi, yəni B mövzusu, sərbəst improvizasiyalı inkişafa əsaslanır.

Bu epizodda solistin partiyası böyük maraq kəsb edir. Melodiyanın inkişafı materialı əsasında mövzunun motivi, orkestrdə isə əsas mövzu (B) səslənir. Həmin epizoddakı faktura texniki cəhətdən çətin olan passajlarla zəngindir. Həm orkestr, həm də solistin partiyasında bir-birini əvəz edən passajlar sonradan mövzu motivlərindən birinin inkişafına gətirib çıxarır. Melodiyanın bu xəttini inkişaf etdirərək musiqi fikri kulminasiyaya çatır.

Tədricən artan dinamika sonrakı inkişafını da alır və onu bağlayıcı hissəyədək gətirib çıxarır. Bundan sonra sakit ovqatlı repriza başlanır.

Reprizada A mövzusunun bir motiv səslənir. Konsertin II hissəsi təsdiqləyici tamamlanma materialı ilə bitir. Bütün inkişaf xəttindən sonra bu hissənin sonunda musiqi sakitləşir, dayanır.

Konsertin III hissəsi – Scerzando-rondo formasındadır. Konsertin final hissəsi özünün ritmi və dəyişkən ritmik şəkli ilə ifaçıda və dinləyicidə böyük maraq doğurur.

Final əsas mövzu ilə başlayır. Solistin partiyasında bütün hissənin enerjili xarakteri orkestrin partiyasına keçir. Orkestr pianoçuya eyni xarakterlə cavab verərək səslənir. Solistin partiyasında oktavalar möhtəşəm səslənir.

Bu hissənin fakturasında muğam və aşıq intonasiyalarından geniş istifadə olunur. Əsas mövzunun dəfələrlə keçməsi, onun quruluşu və fakturası bütövlükdə bu hissənin dinamik inkişafına uyğun gəlir.

Sonradan əsas mövzu orkestrin partiyasında səslənir, solistin partiyasında təkrar olunur.

Bütün bu epizod həm orkestrin, həm də pianoçunun partiyasında passajlarla zəngindir. Bu poliritmik epizodun ifası zamanı ritmik nəbz dəqiqliklə hiss edilir, bu xətt septolların, triolların dəfələrlə növbələşməsi sayəsində bir az mürəkkəbləşir.

Konsert koda ilə bitir. Bütün əsər boyu davam edən dinamik inkişaf Konsertin sonuna qədər öz axarını itirmir. Sonda faktura ifadəsi oktava passajları və unison hərəkətlə ifadə olunmuşdur.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, milli müəlliflərimizin fortepiano konsertləri fortepiano musiqisinin janr və formalarının bütün qanunlarına cavab verərək, eyni zamanda yeniləşmə baxımından müasir instrumental texnika növlərinin tətbiqi ilə səciyyələnən əsərlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva F. Musiqi tariximizin səhifələri, B., 2003
2. Əsədova Y. Yaşar Xəlilov, Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2015, 31s.
3. Сеидов Т.М. Развитие азербайджанской фортепианной музыки, Б., 1992
4. Rzayeva B. Bəstəkar Kamal Əhmədov, Bakı, 2014.

ABSTRACT

THE GENRE CONCERT IN PIANO CREATIVITY THE COMPOSERS THE WORKING IN NAXCHIVAN AUTONOMIC RESPUBLIC

The present article analyzes the piano concerts by Kamal Ahmedov and Yashar Halilov and defines the dramaturgy, compositional structure and some features of music language of this musical plays. Along with these the specific features of the above mentioned this works and their significant role in the history of the Azerbaijan national music are studied, as well.

РЕЗЮМЕ

«ФОРТЕПИАННЫЕ КОНЦЕРТЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ, ЖИВУЩИХ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ»

В предлагаемой статье рассматриваются фортепианные концерты в творчестве азербайджанских композиторов, живущих в Нахчыванской Автономной Республике, Концерт для фортепиано и симфонического оркестра F dur Камала Ахмедова и Концерт для фортепиано и симфонического оркестра b moll Яшара Халилова. Определяются драматургия, композиционная структура, эмоциональный образ, некоторые особенности музыкального языка этих произведений. Одновременно выявляются своеобразные качества и роль упомянутых произведений в национальной музыкальной истории.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

MƏMMƏD ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

mamed@mail.ru

NƏRMİN ORUCOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

orucovanermin1995@gmail.com

UOT:069

NAXÇIVANQALA TARİX-MEMARLIQ MUZEY KOMPLEKSİ

Açar sözlər: *Muzey, fond, ekspozisiya, eksponat, kolleksiya, sərvət*

Key words: *Muuseum, Fund, Exposition, Exhibits, Collection, wcalth*

Ключевые слова: *Музеум, фонды, экспозиции, экspanаты, каллекции, богатства*

Qədim diyarın hər addımında ilk insanların yaşadıqları mağaralara, yaşayış yerlərinə, erkən şəhər mədəniyyəti qalıqlarına, möhtəşəm qala divarlarına, qayaüstü təsvirlərə, daş qoç heykəllərinə, türbələrə, bir sözlə, nadir maddi-mədəniyyət nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Yaşı, yaranma tarixi min illərlə ölçülən Qazma, Əshabi-Kəhf, Daş qala və Kilit mağaraları daş dövrü mədəniyyəti qalıqlarını bu gün də yaşatmaqdadır.[1]

Hər bir xalqın kimliyini, qədimliyini, ölməzliyini sübut edən onun maddi-mənəvi abidələridir. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bu cəhətdən xüsusilə diqqəti cəlb edir. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanda qədim, orta əsrlər, yeni və müasir dövrə aid maddi-mədəniyyət nümunələri çoxluq təşkil edir.

Mədəniyyətdə tarixilik probleminə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, bu mürəkkəb prosesdə başlıca yeri insan yaradıcı sənətkar, yazıçı, şair, bəstəkar, filosof, rəssam və s. tutur. Təbii ki, bu proses əslində insanın özü üçün yaratdığı bədii abidədir. Çünki mədəniyyətin mərkəzi yönündə mədəniyyət sərvətlərini istehsal və istehlak edən insanın özü durur

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Antik dövr abidələri arxeoloji tədqiqatlarla geniş öyrənilməmişdir. Lakin, arxeoloji tapıntılar bu dövr haqqında müəyyən məlumat əldə etməyə imkan verir. Orta əsrlər dövrünün də arxeoloji abidələri az öyrənilmişdir. Lakin, çoxsaylı arxeoloji materiallar yazılı mənbələrin Naxçıvan haqqında verdiyi məlumatları tamamlamağa imkan verir. Naxçıvan abidələrinin arxeoloji tədqiqinə XIX əsrin 70-ci illərindən başlanmışdır. Həmin illərdə dağ-mədən mühəndisi fon Koşkul qədim duz mədənlərindən daş çəkiçlər aşkar etmiş və onları Peterburq Antropoloji muzeyinə vermişdir. Həmin illərdə Beyer tərəfindən aşkar olunan əmək alətlərinin bir qismi Peterburq və Tiflis muzeylərinə, bir qismi isə Naxçıvan şəhər məktəblərindən birinə verilmişdir. Naxçıvan şəhər məktəbinin müfəttişi K.A.Nikitin əmək alətləri ilə tanış olmuş, onlardan qədim duz mədənlərində istifadə olunduğunu qeyd etmişdir.[1.s.4]

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” 2005-ci il 6 dekabr tarixli Sərəncamından sonra muxtar respublikada 1200-dən çox tarix və mədəniyyət abidəsi qeydə alınaraq pasportlaşdırılmışdır. Bu abidələrin içərisində qalaların özünəməxsus yeri vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan qalatipli yaşayış yerləri ilə zəngin bir diyardır.

Naxçıvanda qalatipli yaşayış yerləri eramızdan əvvəl III minillikdə yaranmış, sonrakı dövrlərdə bu tip yaşayış yerlərindən geniş istifadə edilmişdir. Orta əsrlərdə qalatipli yaşayış yerləri Azərbaycan xalqının işğalçılara qarşı mübarizəsində mühüm istinad nöqtələrindən biri olmuşdur. Yerli əhali özünü qorumaq üçün müdafiə qalaları yaratmışdır. Belə qalalar, adətən, təbii qayalar

üzərində qurulmuşdur. Bunlara misal olaraq Əlincəqala, Oğlanqala, Çalxanqala, Berdiqala, Qalacıq, Qazançıqala, Vayxırqala, Nəhəcir qalası, Ordubad qalası və başqalarını göstərmək olar.[1.s. 4]

Naxçıvan qalaları daha çox müdafiə xarakterli tikintilərdir. Naxçıvanın qalaları üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

– Azərbaycanın digər rayonlarına nisbətən Naxçıvan qalalarının daha güclü bürclərə malik olması;

– Naxçıvanın müdafiə tikililəri üçün vahid səciyyəvi sistem giriş darvazasının paralel divarları arasında dəhliz – “tələ” yaradılması.

Bu müdafiə xarakterli qalalardan biri də Naxçıvanqaladır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvanqala təkcə müdafiə məqsədi daşımamış, eyni zamanda bu tarixi ərazidə formalaşmış ilkin şəhər mədəniyyətinin də ayrılmaz elementinə çevrilmişdir. Lakin, Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı güclü dağıntıya məruz qalmış qalanın əvvəlki möhtəşəmliyini bərpa etmək mümkün olmamışdır. Qala müdafiə əhəmiyyətini itirdikdən sonra burada mülki əhalinin həyatı müəyyən müddət davam etmişdir. 1983-1991-ci illərdə qalanın ərazisində aparılan tədqiqatlar zamanı zəngin arxeoloji materiallar, xüsusilə saxsı qab fraqmentləri, daş gürzlər aşkar olunmuşdur. Arxeoloji tədqiqatlardan məlumdur ki, belə daş gürzlərdən Tunc dövründə eramızdan əvvəl III-II minilliklərdə duz mədənlərində istifadə olunmuşdur. Türk səyyahı Övliya Çələbinin verdiyi məlumata görə, moңqol işğalçıları qalanı dağıtmışlar. Həmin qalanı sonralar Naxçıvanda olmuş fransız səyyahlar Şarden və Frehanq da əsərlərində xatırladırlar. Naxçıvanqalanının bərpasına 2010-cu ildən başlanılmış, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksinin yaradılması haqqında” 2013-cü il 5 iyun tarixdə Sərəncam imzalamışdır. 2014-cü il aprel ayının 7-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin iştirakı ilə “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksinin açılışı olmuşdur. Muzeydə eramızdan əvvəl V-III minilliyə aid müxtəlif məişət əşyaları, Son Tunc və Erkən Dəmir dövrlərinə aid keramika məmulatları, mis alətlər, qəbirüstü abidələr, silahlar, zirehli geyimlər nümayiş etdirilir.

Muzeyin, ümumilikdə kompleksin yaradılması bəşər sivilizasiyasının ilk beşiklərindən olan Naxçıvan diyarının əsrlər boyu Şərqi ticarət, sənətkarlıq, elm və mədəniyyət mərkəzi olduğunu və bu torpağın antik, orta əsrlər, yeni və müasir dövr maddi-mədəniyyət nümunələri və tarixi abidələrlə zənginliyini sübut edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki abidələrin 600-ə yaxını dünya və ölkə əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidəsidir. Buranın tarixi əhəmiyyətini artıran mühüm amillərdən biri də qala divarları yaxınlığında Nuh Peyğəmbərin məzarının olmasıdır. Bizim eradan əvvəl I əsrdə yəhudi tarixçisi İosif Flavi və bizim eranın II əsridə yunan coğrafiyaşünası Klavdiy Ptolomey Naxçıvanı Nuh Peyğəmbərin məskəni kimi xatırlatmış, rus tədqiqatçısı K.A.Nikitin isə 1882-ci ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində Naxçıvan şəhərinin əsasının Nuh Peyğəmbər tərəfindən qoyulduğunu qeyd etmişdir.

Naxçıvan şəhərinin 1827-ci ilə aid planında Naxçıvanqalanının sxematik təsviri də verilmişdir. Plana əsasən, qala iki hissədən – kiçik qala, yəni Narınqala və Böyük qaladan ibarət olmuşdur. Xalq Narınqalanın qalıqlarını günümüzədək qoruyub saxlaya bilmişdir.

Böyükqala Narınqalaya nisbətən daha çox dağıntıya məruz qalmışdır. Böyükqalanın düzbucaqlı formada (185x400 m) olan ərazisi 74000 m²-dir.

Narınqalaya nisbətən sonralar inşa və ya bərpa edildiyi güman edilən bu qalanın salamat qalmış, döyməgil və çınqıl qatışığından hörülmüş divarları, kvadrat formalı (19x19x5 sm) çəhrayı və sarı rəngdə bişmiş kərpicdən tikilmiş bina qalıqları tikilinin orta əsrlərə aid olduğunu sübut edir.

Böyükqala yerləşdiyi təpənin relyefinə uyğun olaraq şimal-şərq və şimal-qərb tərəfdən nisbətən düz, cənub tərəfdən isə ziq-zaq şəklində inşa edilmişdir. Ziqzaqların çöl tərəfə çıxan kəşişmələri diametri 5,7 m-dən 9 m.-dək dəyişən konusvari bürclərlə tamamlanmışdır.

Böyükqalanın salamat qalmış divarlarının eni 1 m., hündürlüyü isə bəzi yerlərdə 5 m.-ə çatır. Qalanın kvadrat formada (150x150 m) olan Narınqala hissəsində hazırda binaların izləri qalmaqdadır. Nuhun son dövrlərdə bərpa edilmiş türbəsi də Köhnəqala ərazisindədir. Azərbaycan rəssamı Bəhrüz Kəngərli Nuh peyğəmbərin Köhnəqaladakı qəbrinin yağlı boy ilə rəsmini çəkmişdir ki, həmin əsər də Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində sərgilənməkdədir.

Narınqalanın çaydaşı əlavə etməklə döyməgildən hörülmüş divarlarının salamat qalmış hissələrinin qalınlığı 3,5 m-dən 4 m.-ə çatır. Narınqala diametri, əsasən, 10 m olan dairəvi qüllələrə malikdir. Güman edildiyinə görə, Narınqalanın darvazası onun qərb küncündəki qüllə ilə yanaşı olmuşdur.

Narınqalanı əhatə edən divarlar qalanın qərb hissəsində salamat qalmışdır. Şimal-şərq səmtindəki əksər hallarda yuxarıya doğru getdikcə nazılən dairəvi qüllələr qismən salamat halda dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Narınqalanın cənub-qərbdə 300 nəfərin gizlənmə biləcəyi yeraltı sığınacaq – mağara var. Onun havalandırılması və işıqlandırılması üçün yuxarıdan oyuq açılmışdır. Mağaradan qalanın şərqinə tərəf gedən gizli yol, Naxçıvançaya çıxır.^[1] Narınqalanın altından keçən kəhrizin iki quyusu qalanın içərisində yerləşir. Quyulardan biri mağaranın içərisindədir.

Qalanın özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də qalanın Böyükqala və əsas Narınqala hissələri arasında eni 22,5 m olan dar dəhliz formasında həll edilmiş çıxış yolunun – “tələ”nin təşkilindən ibarətdir. Öz qeyri-adiliyi ilə qalanın xeyli dağıdılmasına baxmayaraq, salamat qalmış qala divarlarının və bürclərinin hissələri diqqəti cəlb edir.

Daş qatışıqı olan möhrədən tikilən qala divarları yarım dairəvi bürclərlə möhkəmləndirilmişdir. Yaşayış binaları, əsasən, qala divarları boyunca salınmış, onların damından döyüşçülərin və qala keşikçilərinin hərəkət etməsi üçün istifadə olunmuşdur. XX əsrin ortalarında Naxçıvanqalada aparılan tədqiqatlar zamanı zəngin arxeoloji materiallar – saxsı qablar və Tunc dövründə duz mədənlərində əmək aləti kimi istifadə olunmuş daş gürzlər aşkar edilmişdir. Bu hadisə sənətkarlığın inkişaf etdiyi və şəhər mədəniyyətinin formalaşdığı tarixi-etnoqrafik ərazilərdən biri kimi Naxçıvanqalanın əhəmiyyətini daha da artırır.[2, s. 3]

Qalanın xüsusiyyətlərindən biri də onun altından kəhrizlərin keçməsidir. Bu fakt həm dinc, həm də mühasirə və müharibə dövrlərində qala sakinlərinin su ilə təminatına və ərzaq məhsullarının saxlanması şərait yaratmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 2014-cü il aprel ayının 7-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin iştirakı ilə “Naxçıvanqala” Tarix-Memariq Muzey Kompleksinin açılışı olmuşdur.

Muzeyin ekspozisiyası xronoloji ardıcılığa uyğun olaraq hazırlanmışdır. Muzey ekspozisiyasının ilk vitrinlərində nümayiş olunan daş əmək alətləri, dən daşları, çəkiclər ibtidai insanın məişətini, həyat fəaliyyətini özündə əks etdirir. E.ə V-III, IV-III minilliyə aid olan bu daş əmək alətlərinin üzərində müxtəlif oyuqlar mövcuddur ki, güman olunur ki bu oyuqlara ip bağlanaraq həmin daşlardan istifadə edilmişdir. Daş əmək alətləri arasında ən maraqlılarından biri də həvəng dəstələrdir.

Muzeydə 7 min il bundan əvvələ aid olan təsərrüfat küpü Şərur rayonunun Ovçular Təpəsi adlı yerdən aşkar edilmişdir. Təsərrüfat küpünün üzərindəki piktoqrafik işarələr, xüsusilə də bolluq bərkət rəmzi sayılan keçə təsvirləri Naxçıvanda dekorativ tətbiqi sənətin tarixinin çox qədim olduğunu əyani sübutdur.

Ekspozisiyada e.ə. III-II minilliklərə aid olan boyalı qablar (monoxrom və polixrom), II-I minilliyə aid olan keramika məmulatları da diqqətəlayiqdir. Bu qablar üzərində işlənmiş nəfis naxışlar xalqımızın qədimdən bu günə necə böyük və gözəl mədəniyyətə, dünyagörüşünə və zövqlü incəsənətə malik olduğunu danılmaz faktıdır.

Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid olan “Naxçıvan xalçaları”, başlıca olaraq, Naxçıvanın bütün xalçaçılıq məntəqələrində və o cümlədən, Şahbuzda, Kolanıda, Şərurda, habelə Culfa və Ordubadda istehsal olunur. Naxçıvan şəhəri – Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biridir. O, Araz çayı boyunca Azərbaycanın cənubunda və İran Azərbaycanının şimalında yerləşir. Hələ IX-X əsrlərdə bu şəhər öz xalça və zilləri ilə məşhur idi, X-XII əsrlərdə isə, o, artıq bədii metal qablar istehsalının mərkəzi idi. Muzeydə nümayiş olunan XVIII-XIX əsr xalçaları da Naxçıvan xalçaçılıq sənətinin mükəmməliyini göz önünə sərir.

Ekspozisiyada XV əsrdən XIX əsrə qədərki dövrü əhatə edən məzarüstü baş daşları, sənduqələr, qılinc və silah nümunələri, milli geyimlər, mis-məişət əşyaları Naxçıvan tarixinin rəngarəngliyini özündə əks və nümayiş etdirir.

Bununla yanaşı ekspozisiyada rəssam Şamil Qaziyevin rəsm əsərləri diqqəti cəlb edir.

Rəssamın “Biçinçilər”, “Xırman”, “Molla məktəbi”, “Qalayçılar”, “Su dəyirmanı”, “Çörək bişirən qadınlar”, “Köhnə Naxçıvan”, “Qaçqınlar”, “Çarıqçılar”, “Beş qardaş”, “Sıldırımli dağ”, “Dağların simfoniyası” və digər əsərləri mədəniyyət tariximiz üçün olduqca qiymətlidir.

İndi Naxçıvanqala düşməndən müdafiə xarakteri daşımır, insanları birliyə, mübarizliyə, milli dəyərlərimizə sahib çıxmağa, vətəni, milləti qorumağa çağırır.

“Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksi dövlətimizin muzey quruculuğuna verdiyi önəmin, diqqətin, qayğının bariz göstəricilərindən sadəcə biridir.

Hazırda, Naxçıvan Muxtar Respublikasında muzey quruculuğunda gedən sürətli inkişaf prosesi respublikamızda muzeylər şəbəkəsinin artmasına və muzeyşünaslığın inkişaf mərhələsində mühüm amilə çevrilməkdədir.

Muzey fəaliyyəti prosesində ünsürlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin olması vacibdir.

Muzey fəaliyyətinin məqsədyönlü davamı və səmərəli nəticələr verməsi üçün fəaliyyət ünsürləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar öyrənilmişdir. Muzeylər öz varlığının vacibliyini ictimaiyyətə sübut etdi. “Dünyanı gözəllik xilas edəcək” fikri muzeylərə də şamil edilə bilər.[2]

Bu gün muzeyşünaslıq elminin inkişafında, muzeyşünaslığın tələbələrə tədrisində muzey fəaliyyəti üzrə muzeylərdə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin rolu danılmazdır.

Muzeyşünaslıq elmi bütün praktiki cəhətdən bütün elmlərin keçdiyi elmlər sistemində öz nəzəri əhəmiyyətini təsdiqləmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəli Baxşəliyev, Fizzə Quliyeva “Naxçıvanın Tarixi Abidələri”, Bakı-Nurlan-2017
2. Elfira Qurbanova; Apdin Əlizadə “Muzeylərdə Elmi-Tədqiqat işinin təşkili və metodikası” Bakı “Təknur” 2011. S.271.
3. Sabir Əmirxanov, Abdin Əlizadə; “Muzeyşünaslıq”. Dərslük. Bakı-2002. S 439
4. Bakı Biznes Universiteti, Sabir Əmirxanov, “Muzeyşünaslıq”, Bakı-2012. S.112
5. Ramiz Ağayev, Sabir Əmirxanov, Abdin Əlizadə; “Muzeyşünaslıq”, Dərslük, Bakı-2002. S 439

ABSTRACT

Məmməd Əliyev

Nərmin Orucova

NAHCIVANGALA HISTORICAL-ARCHITECTURAL MUSEUM COMPLEX

At every step of the ancient land, it is possible to find caves, settlements, ancient city cultural ruins, magnificent fortress walls, rock paintings, stone sculptures, tombstones, in a word, rare material-cultural examples. The Age of Age, the drum, the Ashabi-Kahf, the Stone Castle and the Castle caves, dating back to thousands of years, have survived the remains of the Stone Age culture today.

Nakhchivan, which is an integral part of Azerbaijan, draws particular attention in this regard. Studies show that in Nakhchivan cultural and historical samples of ancient, medieval, new and modern times are commonly formulated is.

Ancient monuments of the Nakhchivan Autonomous Republic have not been widely studied by archaeological investigations. However, archaeological findings allow for some information about this period. Archaeological monuments of the Middle Ages were also studied less. However, numerous archaeological materials allow the written sources to complete the information provided by Nakhchivan. Anechoic exploration of Nakhchivan herb was started in the 70's of the 19th century. In those years, mining engineer Koşkul discovered stone stones from ancient salt mines and handed them to the Petersburg Anthropological Museum.

РЕЗЮМЕ

Məmməd Əliyev
Nərmən Orucova

ИСТОРИКО-АРХИТЕКТУРНЫЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВЕДНИК НАХЧИВАНГАЛА

На каждом шагу древней земли можно найти пещеры, поселения, древние городские культурные руины, великолепные крепостные стены, наскальные рисунки, каменные скульптуры, надгробные плиты, одним словом, редкие материалы-культурные примеры. Возраст Эпохи, барабан, Ашаби-Каф, Каменный замок и замковые пещеры, относящиеся к тысячам лет, пережили сегодня остатки культуры каменного века.

Нахчыван, являющийся неотъемлемой частью Азербайджана, привлекает к этому особое внимание. Исследования показывают, что в Нахчыване обычно формулируются культурно-исторические образцы древних, средневековых, новых и современных времен.

Археологические исследования не получили широкого распространения древние памятники Нахчыванской Автономной Республики. Однако археологические находки позволяют получить некоторую информацию об этом периоде. Археологические памятники средневековья также изучались меньше. Однако многочисленные археологические материалы позволяют письменным источникам заполнять информацию, предоставленную Нахчываном. В 70-х годах 19-го века началось беззачетное исследование нахчыванской травы. В те годы горный инженер Кошкул обнаружил каменные камни с древних соляных шахт и передал их в Петербургский антропологический музей.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

TEHRANƏ XUDAVERDİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

t.salmanova001@gmail.com

UOT: 821.111

BÖYÜK BRİTANIYA XALQLARINDA TOY MƏRASİMLƏRİ İLƏ BAĞLI ADƏT- ƏNƏNƏLƏR VƏ İNANCLAR

Açar sözlər: *adət-ənənələr, toy mərasimləri, folklor nümunələri, şifahi xalq ədəbiyyatı, Avropa folklorşünaslığı, ingilis, şotland*

Key words: *customs and traditions, wedding ceremonies, folklore samples, oral folk literature, moral values, European folklore study, English, Scottish*

Ключевые слова: *обычай и традиции, свадебные обряды, образцы фольклора, устная народная литература, моральные ценности, европейское фольклороведение, английский, шотландский*

Xalqın mənəvi həyatında baş verən mühüm hadisələr, inanclar və adət-ənənələr zaman keçdikdən sonra folklor nümunələrində öz əksini tapır. Ədəbiyyatşünas Afaq Xürrəmçizinin “Azərbaycan mərasim folkloru” kitabında bu barədə oxuyuruq: “Hər bir xalqın soykökünü, etnogenezini, etnopsixologiyasını, adət və ənənələrini öyrənmək üçün, ilk növbədə, onun söz sənətinin sirlərinə vafiq olmaq gərəkdir” (1, s7). Məhz buna görə də, hər hansı bir xalqı daha yaxşı tanımaq və ya tanımaq üçün onun folkloruna, eləcə də adət-ənənələrinə nəzər salmaq lazımdır.

Digər xalqların folklorunda olduğu kimi, İngilis folklorunda da adət-ənənələrin özünəməxsus özəllikləri vardır. Adət-ənənələrin qədimliyi, ululuğu həmin xalqın keçmişindən xəbər verir. Bu adət-ənənələrin bəziləri zaman keçdikcə unudulur, bəziləri isə əhalinin yaşlı nəslinin yaddaşında müəyyən dərəcədə yaşayaraq müasir dövrümüzə qədər gəlib çatır. Hər bir xalqın doğum və yas mərasimləri olduğu kimi, toy mərasimləri də var. Toy mərasimlərini adi evlənmə mərasimi hesab etmək olmaz. Toy xalq həyatı ilə bağlı bütün digər ictimai hadisələrdən öz zənginliyi, rəngarəngliyi, önəmliliyi ilə fərqlənir.

Qeyd edək ki, adət-ənənələr, eləcə də müxtəlif xalq mərasimləri zaman keçdikcə bəzən fərqli şəkil alsada, öz tarixi əhəmiyyətini, mənəvi dəyərliyini qoruyub saxlayır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında toy mərasimlərinə dair çoxsaylı nümunələr olduğu kimi, ingilis şifahi xalq ədəbiyyatında da toy mərasimlərinə dair çoxlu maraqlı materiallar vardır. Sözsüz ki, ingilis dilli xalqların toy mərasimləri bir sıra xüsusiyyətlərinə görə, Azərbaycan toy mərasimlərindən fərqlənir.

Bu məqalədə biz indiki dövrdə İngiltərədə qeyd olunan ənənəvi toyların əsrlər boyu davam edən ənənələrini nəzərdən keçirəcəyik. Ənənələr çox zəngin və müxtəlifdir. Ənənəvi ingilis nikahının da özünəməxsus özəllikləri vardır. Belə ki, toy mərasimi evlilik təklifindən sonra olur. Ənənəvi olaraq, sevdiyi insan tərəfindən təklif qəbul edilir və ingilis ənənəsinə görə, üzük sol əlin üçüncü barmağına taxılır və bu “üzük” barmağı adlanır. Toy üzüyü ümumiyyətlə sadə bir qızıl üzük olur. Deyirlərə görə, bunu ilk dəfə bir qadının 29 fevralda etdiyi söylənir.

Nişan üzüyünün belə bir tarixçəsi var: XV əsrdə İngiltərə kralı VI Edvard sol əlin üçüncü barmağını krallıqda bütün toy üzükləri üçün rəsmi qalıcı yer kimi təyin etmişdir. Ən qədim üzüklər, ehtimal ki, dəmirdən hazırlansa da, qızıl üzük toydan sonra yeni ailənin birgə sərvəti hesab edilir.(12)

Birləşmiş Krallıqda nişan üzüyü, əslində evlənmək üçün bir razılıq hesab olunurdu. Toyun tarixi müəyyən edildikdən sonra, adətən, sadəcə olaraq vədlər elan edilir və evlilik vəsiqəsi cütlüyə təqdim olunur. İngiltərədə nikahların oxunması və ya evlilik lisenziyası əldə edildiyi təqdirdə, nikah yalnız hüquqi cəhətdən etibarlıdır.

Cütün nikah tarixi məlum olduqdan sonra, nikah mərasiminə hazırlıq başlanılır. Toy mərasimindən əvvəl gəlin bir “Hen party” toyuq şənliyi adlı şənlik təşkil edir, nişanlı qız yoldaşları ilə, kürəkən isə dostları ilə əylənir. Adətə görə, kürəkənin mərasimdən bir gün əvvəl gəlini görməməsi lazımdır çünki, bunun uğursuzluq gətirəcəyinə inanılır.

Keçmişdə İngiltərədə evlənmək üçün ən yaxşı mövsüm məhsul toplanan vaxt ilə Milad arasındakı vaxt hesab edilirdi. Bu barədə belə bir deyim var: “Sentyabr ayının parıltısıyla evlənin, həyatınız zəngin və gözəl olacaq”.(11)

İngiltərədə toy ənənələrinə görə toy günü ingilis gəlini ağ gəlinliyini, bəy isə bəylik libasını geyinir. Gəlinə ənənəvi olaraq bəzəkli at nişanı verilir və bu nişan gəlinin biləyini bəzəyir və ya paltarının hər hansı bir yerinə tikilir. Belə nişanın uğur gətirəcəyi söylənir və hal-hazırda faktiki at nalı istifadə etmək nadir olsa da o dövrlərdən qalma bir adət sayılır.(9)

Bu gün də yaşayan başqa bir fantastik ənənə, gəlinin toy günü “Viktoriya adət-ənənəsi”ni davam etdirməsidir: “Köhnə bir şey, yeni bir şey, borca götürülmüş bir şey, mavi bir şey, ayaqqabının içində gümüş altı pens”. Bu kimi şeylərdən istifadə etməyin yeni evlənənlərə uğur gətirəcəyinə inanırdılar. Gəlin köhnə bir şey geyinə, bir ailənin Müqəddəs kitabını özü ilə apara, mavi bir alt paltarı geyinə bilərdi. Gəlinlər İngiltərədə qədimdə evliliklərinin davamlılığının simvolu kimi toy günü “köhnə bir şey” daşıyırdılar və bu inancın doğruluğuna inanırdılar. “Mavi bir şey” təmizliyin, sadıqlığın və sevginin simvolu hesab olunurdu.

Qədim inanca görə, gəlin mərasim əsnasında həm özünə, həm də ərinə səadət gətirmək üçün bu əşyaların hər birini geyinməli idi. Hətta Kate Middleton və Şahzadə Uilyamın nikahında bu adətə əməl olunmuşdur. Belə ki, gəlin bu əşyaların hər birini geyinmişdir.

Gəlin və kürəkən toy mərasimində yaxın dostları və qohumları ilə birgə toy mərasimini kilsədən sonra toy şənliyi təşkil etməklə davam etdirirlər. Mərasimin əvvəlində “Ringbearer”-üzükdəşiyən gənc bir oğlan toy üzüklərinin gətirir.

“The best man” adlandırılan - yaxın kişi dostu və ya kürəkənin qohumu bəyin, bizim ifadələrlə desək, sağdış, solduşu olur. Gəlini də yaxın bir rəfiqəsi və ya rəfiqələri müşayiət edir. Keçmişdə gəlinin rəfiqələri gəlin kimi eyni cür libas geyinməklə şər qüvvələri çaşdırdıqlarına inanırdılar.

Gəlinin atası – simvolik olaraq gəlini mərasimə gətirir. Gəlinin atası vəfat edibsə, yaxud başqa bir səbəbdən mərasimdə iştirak etmirsə, onda gəlinin qardaşı, yaxud əmisi gəlini mərasimə gətirir. Gəlinin ardınca gənc bir qız çiçəkləri səpir. Gəlinin yanında adətən, 8-16 yaş arası qızlar onu müşayiət edir. Qonaqlar, ümumiyyətlə, toy ziyafətinə dəvət olunur, çünki bəzən yerlər məhdud olduğuna görə, toya dəvətsiz gəlmək təhqir hesab edilə bilər.

Gəlinin toy günü tez-tez “həyatının ən xoşbəxt günü” kimi təsvir olunur. Toy ziyafəti zamanı ön sıralar ümumiyyətlə yaxın ailə və ya dostlar üçün saxlanılır, ilk oturacaqlar isə gəlin və onun yaxınları üçün nəzərdə tutulur. Ancaq bir çox mərasimdə gəlin tərəf gəlin və bəylə birlikdə mərasim zamanı ayaqüstə dayanırlar.

Bəy və onun sağdış-solduşu gəlinin və onun ətrafındakıların gəlməsi üçün kilsənin içində gözləyir. Bəzən çiçəkçi qız üzük daşıyan oğlanla birgə məclisə daxil olur. Gəlin sonra atası ilə musiqi sədaları altında toy məclisinə daxil olur və mərasim başlayır.

Mərasimdə gəlin və kürəkən evlilik vədlərini verir. Qərb mədəniyyətində bu vədlər ənənəvi olaraq eyni şəkildə olur, sadıqlıq, zənginlikdə və yoxsulluqda bir-birini tərk etməmə, xəstəlikdə və sağlamlıqda bir-birinə dayaq olma və “ölüm bizi ayırmayınca” birgə yaşama kimi vədlər verilir(3.s77). Gəlin qonaqlara tərəf geri dönür və buketini başı üzərinə atır. Buketi tutan şəxs evlənmək üçün növbəti şəxs hesab edilir.

Qədim ingilis adətinə görə evlənəcəyin günün də əhəmiyyəti vardır. Çərşənbə günü evlənmək qədimdə qərbdə evlənmək üçün ən xeyirli bir gün hesab edildi. Bazar ertəsi sərvət, sağlamlıq, çərşənbə günü ən yaxşı gün, cümə axşamı itkin, xaçlar üçün cümə, şənbənin isə uğursuz olduğu söylənir. Hal-hazırda, ən çox nikah şənbə günü keçirilir, boşanma artmasını bəzən insanlar bu inancla da əlaqələndirirlər.

İngilis dilli xalqlarda ağ paltar bəkirəliyi ifadə edir və insanlar üz örtüsünün keçmişdə gəlini hər cür pis ruhlardan qoruduğuna inanırdılar. Qədimdə “Ağ nikah” ənənəsinə görə birinci

dəfə evlənən gəlin ağ paltar geyinə bilər, sonrakı nikahlarda isə bu mümkün deyildi. İndi bu ənənə daha mövcud deyil. Mavi bir şeydən istifadə xeyirli əlamət sayılırdı. Keçmişdə hər rəngin öz simvolu var idi. Belə ki, ağ paltarda evlənmək-siz düz seçim etmişiniz, boz paltarda evlənmək- siz uzaqlara gedəcəksiniz, qara paltarda evlənmək-siz özünüə gerilik arzulayırsınız, qırmızı paltarda evlilik –siz özünüə ölüm arzulayırsınız, mavi rəngli paltarda evlilik- hər zaman səadət gətirəcək, yaşıl libasda evlənmək utancaqlıq əlamətidir, sarı libasda evlilik-həyat yoldaşınızdan utanacaqsınız, qəhvəyi libasda evlilik- şəhər xaricində yaşayacaqsınız, çəhrayı libasda evlilik-ruhlarınız batacaq, mirvaridən olan libasda evlilik –təlaş içində yaşayacaqsınız və s. Kimi mənalar ifadə edirdi və beləliklə bu nəticəyə gəlmək olar ki, “Ağ libas” anlayışından öncə mavi rəngli gəlinlik daha uğurlu hesab olunurdu.(9)

Orta əsrlərdə gəlinləri pis ruhlardan qorumaq üçün çoxlu mərasimlər keçirilirdi. “Gəlin Valsı” adlanan mahnıyla ilk əvvəl ata ilə rəqsdən sonra cütlüklər rəqs edirdilər. Gəlinlə atası arasındakı rəqs ənənəvi xarakter daşıyırdı. Sonuncu ənənə, yeni cütlüklərin bal ayına göndərilməsi idi.

Toy mərasimində ənənəvi pasta kəsilir və cütlüklər çörəyi birlikdə kəsir, bu çörəyin bir parçasını ilk evlilik ildönümünə qədər saxlamaq da qədimdən qalma bir adətdir, bəzən bu bir tikə çörək ilk uşağı xaçlayan zaman cütlüklər tərəfindən yeyilir. Pasta kəsilməsi cütlüklərin birgə ilk yeməyinin simvoludur.

Böyük Britaniyada ənənəvi toy mərasimi, gəlinin rəfiqələri və çiçəkli qızla kilsə yolunda irəliləməsindən başlayır. Gəlinin rəfiqələri gəlinə çox bənzər paltar geyinirlər, Roma imperiyası dövründə quldurların gəlini qaçırmaq adəti var idi. Məhz buna görə də, gəlinin rəfiqələri gəlinlə eyni paltar geyinirdilər. Ənənəyə görə, bəzən güllər at nalı şəklində düzülürdü və bu da cütlüyə həyatları boyu şans gətirəcəyi anlamına gəlirdi. Yayda toy mərasiminin səhər saatlarında olması da uğurlu hesab edilirdi.(11)

Evlilikdən əvvəl hər iki cütlük ayrı-ayrılıqda öz yoldaşları ilə “Subaylığa əlvida” mərasimi keçirirlər. Bazar günü təşkil olunmuş kilsə mərasimlərindən sonra günorta hər iki cütlüyün yaxınlarının iştirakı ilə toy şənliyi təşkil olunur. Toy mərasimlərində meyvəli tort verilir və bəzən bu torta “xırtıldayan tort” da deyilir. Bəyin tortunun şokoladlı olmasının kökləri Tudor dövrünə gedib çıxır.

Qədimdə Britaniyanın ayrı-ayrı yerlərində “toxunma rəqsi” adlanan bir mərasim var idi. Belə ki, hamı rəqs edir, evlənməyən qızlar isə bir kəmər taxırdılar. Bir kişi onunla evlənmək istəsə onu tutur, əgər istəməzsə ondan uzaqlaşır. Qız oğlanın çiyinini sonuna qədər saxlamağa icazə etsəydi, onda onlar evli hesab edildi.(10)

Qədim bir ingilis ənənəsinə görə, gəlinin ətrafında rəfiqələri mümkün olduğu qədər toy mərasimində gəlinə kömək edirdi. Gəlin qaçırmaq bəzi əyalətlərdə güya pis ruhları çaşdırmaq üçün idi. İngilis toylarında örtük günahsızlıq, məsumluluq, bakirəlik rəmzi kimi istifadə edilirdisə, indi örtük gözəl bir aksesuar kimi istifadə olunur. Digər bir inanca görə, bəyin gəlini evin astanasına qədər qucağında daşması gəlini pis ruhlardan qoruyur.

Ağ gəlinlik ilk dəfə kraliça Viktoria tərəfindən 1840-ci ildə geyilmiş və bununla da Qərbi dünyasında gəlinlər ağ paltar geyinməyə başlamış, o vaxta qədərsə gəlinlər toy günü ən gözəl paltarlarını geyinirdilər. Viktoria dövründə “ağ libas” geyinmə adəti xanımın zəngin olduğunu və bir paltarı yalnız bir dəfə geydiyini simvollaşdırırdı.

Dünyanın bir çox mədəniyyətlərində, o cümlədən Kelt, Hind və Misir nikahları – gəlin və kürəkənin əlləri bir-birinə bağlanması onların bir-birinə olan bağlılığını və yeni bir nikahını evli bir cüt kimi göstərmək üçün idi. Kilsədəki mərasim zamanı gəlin bəyin solunda dayanır çünki, keçmiş günlərdə kürəkənin sağ əli döyüşmək üçün sərbəst olmalı idi.(6.s.239)

On doqquzuncu əsrə qədər nikahlar valideynlər və ya qəyyumlar tərəfindən təşkil olunurdu. Hətta bəzən cütlüklərin nigaha qədər tanış olmadığını oxuyuruq.

Əgər İngiltərədə və ya digər hissələrdə insanlar evlənmək istəyirsə, mütləq bir kilsə tapmalı və yalnız cütlüyün birinin yaşadığı bölgədə olan kilsə bu işi yerinə yetirə bilərdi. Gəlinin biləyində bəzən dekorativ at nalı olması ənənəsi bu gün artıq tarixə qovuşmuşdur. XVII əsrdə kilsəyə gələrkən gəlinin başına buğda səpilirdi, indi isə kilsəni tərk etdikdən sonra gəlin və kürəkənə rəngli konfetlər və ya düyü atmaq adətidir(3.s.124). Bu da bərəkət, bolluq və

məhsuldarlığın simvolu hesab olunurdu. Hal-hazırda, buğda əvəzinə düyü və ya konfetdən istifadə olunması orijinal simvolun gücünü qoruduğunu göstərir.

İngiltərənin şimalında, məhəllənin ən yaşlı sakini gəlinin yeni evinin astanasında onun başında çörəyi bölür və hər kəs bu çörəkdən bir parça əldə edə bilirdisə bu şans sayılırdı. XVIII əsrin əvvəllərində çörək böyük bir tortla əvəz olundu və Aberdeenshireda, məclisə girərkən gəlinin başına arpa atılır. “Bal ayı” termini toydan sonra içməli baldan hazırlanmış bir fermentli içki ənənəsi ilə bağlıdır. Orta əsr İngiltərəsində mərasimlər çox sadə olurdu və qonaqlara kiçik tortlar verilir. Onlar bir masanın ətrafına yığılır və cütlüyün evliliyini qeyd edirdi.

Keçmişdə gənclər valideynlərin razılığını olmadan evlənmə bilməzdi. Yolda getdikləri zaman bir kor adamı, bir keşiş ya da hamilə qadını görsələr, bu əlamətlərin uğursuzluq gətirəcəyi düşünülürdü. Lakin, onlar canavar görsələr, bu, yaxşı niyyətli bir nikah olacağı anlamına gəlirdi.

Qədim şotland ənənəsinə görə, gəlinin üstünə nigahdan əvvəl xarab yumurta, müxtəlif souslar, un, hətta ağac yonqarı atır, daha sonra şəhər ətrafına aparar və bir işıq dirəyinə bağlayardılar.

Yekun olaraq onu qeyd edək ki, əsrlər boyu Böyük Britaniyanın müxtəlif tarixi bölgələrində mövcud olan toy mərasimləri inkişaf edərək ingilis xalqına xas olan bütün müsbət xüsusiyyətləri özündə birləşdirmişdir. Britaniya xalqlarının toy adət-ənənələri həm başqa xalqların adətlərinə təsir etmiş, həm də özü digər xalqların mədəniyyətindən müəyyən elementlər götürmüşdür. Bütövlükdə ingilis xalqının toy mərasimləri ilə bağlı adət-ənənələri və inancları əsrlərdən keçərək təkmilləşmiş, müəyyən qədər dəyişmiş, özünün əsas mahiyyətindən isə uzaqlaşmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan mərasim folkloru, Xürrəmçızı A. (Türk və dünya xalqları folkloru ilə tarixi-müqayisəli araşdırma) Bakı, Səda, 2002, 210s
2. Aspects of British Calendar customs, edited by Theresa Buckland and Juliette Wood, Sheffield Academic Press, 1993, 188 p.
3. Edward Muir, Ritual in Early Modern Europe, second edition, Cambridge, 2005, 320 p.
4. Энциклопедия суеверий, Локид-Миф, Москва, 1995, стр. 557
5. Никитина С.Е., Устная народная культура и языковые сознание, Москва, 1993, с. 14-15
6. Rees, Alwyn & Brinley, Celtic Heritage: Ancient Tradition in Ireland and Wales, New York, 1961, 280 p.
7. T. Pratchett, J.Simpson, The folklore of discworld: legends, myths and customs from the discworld with helpful hints from planet Earth, London, Corgi Books, 2009, 504 p.
8. Самые удивительные обычаи и традиции народов мира [Текст] /Т. П. Поленова, Ростов-на-Дону, Феникс, 2011, 253 ст.
- 9.<https://www.countryhouseweddings.co.uk/2017/10/wedding-traditions-in-england/>
- 10.<https://www.learnenglish.de/culture/marriage.html>
- 11.<http://mentalfloss.com/article/57537/8-old-wedding-traditions-you-didnt-know-existed>
- 12.<https://www.theknot.com/content/wedding-traditions-superstitions-facts-trivia>

ABSTRACT

Tehrane Khudaverdiyeva

TRADITIONS AND BELIEFS ABOUT THE WEDDING CEREMONIES IN THE NATIONS OF GREAT BRITAIN

The article gives large information about the ancient English wedding ceremonies, the ancient traditions, customs and beliefs about the wedding ceremony are investigated. The author analyzes the ancient English wedding ceremonies and shows the characteristic peculiarities of their beliefs and traditions.

The article also discusses the role of wedding ceremonies, as the product of collective practice in the formation of moral-cognitive, family-household behaviors. The article highlights the

importance of setting up a family that educates people, and speaks about different wedding occasions in different parts of England.

РЕЗЮМЕ

Техране Худавердиева

ТРАДИЦИИ И ОБЫЧАИ О СВАДЕБНЫХ ЦЕРЕМОНИЯХ В НАРОДОВ ВЕЛИКОБРИТАНИИ

В статье дается подробная информация о древних английских свадебных церемониях, изучаются древние традиции, обычаи и поверия о свадебной церемонии. Автор анализирует древние английские свадебные церемонии и отмечает характерные особенности их поверий и традиций.

В статье также рассматривается роль свадебных церемоний как показателя коллективной практики в формировании морально-познавательного, семейно-бытового поведения. В статье подчеркивается важность создания семьи, которая воспитывает людей, и говорит о разных случаях свадьбы в разных частях Англии.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

AMİL ƏSGƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 78

NAXÇIVANDA AŞIQ YARADICILIĞININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Aşıq, Naxçıvan, Kitabı “Dədə Qorqud”, Musiqi mədəniyyəti, Aşıq yaradıcılığı, Daşdan, T.Məmmədov*

Key words: *Ashug, Nakhchivan, Kitabı Dede Gorgud, musical culture, lyrical creativity, Dashdan, T.Mammadov*

Ключевые слова: *Ашуг “Китаби Дедэ- Горгуд” Музыкальная культура, Ашугское творчество, Легенда Т.Мамедов*

Naxçıvan mədəniyyətində aşıq sənətinin inkişafı barədə danışıarkən, bunu bir neçə istiqamətdə və dövrlər üzrə səciyyələndirməyimiz məqsədəuyğun olar. Birincisi, şifahi xalq ədəbiyyatında və ən qədim yazılı ədəbi abidə sayılan “Dədə Qorqud” dastanında Naxçıvan mədəniyyəti ilə bağlılığın özünü büruzə verməsidir. İkincisi, XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan aşıq mühitinin yüksək inkişaf mərhələsinin səciyyələndirilməsi ilə əlaqədardır. Bunun davamı olaraq, XX əsrdə Naxçıvan aşıqlarının fəaliyyəti, aşıqlar birliyinin yaradılması, eləcə də, Naxçıvan aşıqları tərəfindən yaradılmış aşıq havalarının və dastanların araşdırılması ilə bağlıdır.

Qədim dövrləri əhatə edən birinci istiqamətlə bağlı olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə dastanlarda Naxçıvan motivləri əhəmiyyətli yer tutur. Xalq dastanlarında Naxçıvanla bağlı yer adlarının göstərilməsi baş verən hadisələrin bu bölgələrdə cərəyan etməsindən və dastanın bir sıra boylarının bu yerlərdə yaranması ehtimalından xəbər verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” yarandığı dövrün adət-ənənələri, həyat tərz, insanların dünyagörüşü, mədəniyyəti, mərasimləri və s. Haqqında tarixi-etnoqrafik məlumatla zəngindir. Akademik İsa Həbibbəyli dastan haqqında yazır ki, “Dədə Qorqud” dünya miqyasında bədii nəsr təfəkkürünün möhtəşəm abidələrindən biridir. Bu, “Dədə Qorqud” dastanlarını yaradan xalqın epos təfəkkürünün bədii mükəmməlliyinin klassik nümunəsidir. Epos təfəkkürü isə bədii fantaziya daha çox xalqın özünüdərkinin, sabit milli düşüncəsinin, torpaq və millət qavrayışının dastan səviyyəsində ifadəsi deməkdir. Bu mənada “Dədə Qorqud” dastanları oğuz türklərinin, Azərbaycan xalqının yurd və torpaq andının manifestidir. Bu, ölkəsini, torpağını, millətini dərk edən bir xalqın vətən və torpaq sevgisinin möhtəşəm oğuznaməsidir” (1).

Azərbaycan elmində “Kitabi Dədə Qorqud”un tədqiqi sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Bu tədqiqatların əksəriyyəti ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix və toponimistikani, müəyyən qədər isə sənətşünaslıq və musiqişünaslıq əhatə edir. Tədqiqatların bir çoxunda “Kitabi-Dədə Qorqud”un məzmununun Naxçıvanla bağlılığı xüsusi vurğulanır. Səfərəli Babayevin “Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri” (2), Şamil Cəmşidovun “Kitabi-Dədə Qorqud” (3) monoqrafiyalarında muxtar respublikanın ərazisində dastandakı yer adları ilə səsləşən 30-dan çox yer və şəxs adları qeydə alınmış, onların haqqında geniş məlumat verilmişdir.

“Kitabi Dədə Qorqud”un boylarında Naxçıvan bölgəsi ilə səsləşən süjetlərə çox rast gəlinir. Qorqudşünaslar dastandakı “Basatın tərəgözü öldürdüyü boy”, “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu”, “Bəkil oğlu İmran” boylarında cərəyan edən hadisələrin, əsasən, Naxçıvanla bağlı olduğunu göstərmişlər.

“Dədə Qorqud” dastanında musiqi ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirilməsi də vacibdir. Tədqiqatımızla bağlı olaraq, qeyd etməliyik ki, “Dədə Qorqud” dastanlarında musiqi məsələləri Azərbaycan musiqişünaslığında daha az işıqlandırılmışdır. Bu istiqamətdə musiqişünaslar F.Xalıqzadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” və musiqi poetikasının bəzi məsələləri” (4), K.Dadaşzadənin

“Musiqi qorqudşünaslığına dair bəzi mülahizələr yaxud qorqudşünaslığın “ağ ləkəsi” haqqında” (5) və s. Məqalələri bu qəbildəndir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da musiqi məsələlərindən danışarkən, tədqiqatçılar bir neçə məsələyə diqqət yetirirlər: birincisi, ozan anlamı, şaman – ozan – aşıq əlaqələrinin araşdırılması, müasir aşıq sənətinin köklərinin ozan sənəti ilə bağlılığı; ikincisi, qopuz alətinin tədqiqi və bərpası məsələləri; üçüncüsü, musiqinin insanların həyatında rolu və yeri; dördüncüsü, musiqi janrlarının aydınlaşdırılması; beşincisi, əsərin poetik dilinin araşdırılması nəticəsində ozan musiqisinin bərpası məsələləri.

F.Xalıqzadənin qeyd etdiyi kimi, “ən azı 1300 il bundan qabaq meydana gəlmiş Dədə Qorqud dastanları qədim oğuzların həyat tərzini, adət və ənənələrini, etnoqrafiya, psixologiya, dil, ədəbiyyat və ümumiyyətlə, bədii təfəkkür xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından əvəzsiz bir qaynaq” olmaqla, həmçinin “o zamanlar musiqi sənətinin inkişaf səviyyəsi, ictimai vəzifələri və təsir qüvvəsi haqqında da müəyyən təsəvvürlər oyadır, qədim çalğı alətlərini, musiqi ilə bağlı maraqlı ifadə və deyimləri canlı şəkildə əks etdirir” (4, s.34.).

Əlbəttə ki, bizə yazılı abidə kimi gəlib çatmış “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətni əsasında bütün bu məsələlərin tədqiqi müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Belə ki, dastanın musiqisi bizə gəlib çatmayıb, onun bərpası isə mülahizələr əsasında müəyyən təhlil-tədqiq metodlarının tətbiqi sayəsində mümkün ola bilər ki, bu da mürəkkəb məsələlərdən biridir. Naxçıvanda qədim dövrlərdə geniş yayıldığı ehtimal olunan və adları “Kitabi – Dədə Qorqud”da göstərilən çalğı alətlərinin bərpası da gələcəkdə alətşünas-alimlərin bu istiqamətdə işlərinə təkan verməklə, qorqudşünaslıqda da mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Azərbaycan dastan yaradıcılığında “Dədə Qorqud”la yanaşı, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “Qaçaq Nəbi” dastanlarında Naxçıvan süjetləri və toponimləri özünü göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan dastanlarının araşdırılmasından göründüyü kimi, aşıq-ozan sənətində Naxçıvan yer, məkan əhəmiyyəti daşıyır. Bu faktların özü Naxçıvanda aşıq-ozan sənətinin qədim dövrlərdən təşəkkül tapmasına dəlalət edir.

Qeyd etdiyimiz ikinci istiqamətlə bağlı demək lazımdır ki, elmi mənbələrdə XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda aşıq sənətinin inkişafı ilə bağlı bir sıra məlumatlara rast gəlirik. Naxçıvan aşıq mühiti – Azərbaycan aşıq sənətinin tarixində mühüm yeri olan, özünəməxsusluğu ilə musiqi mədəniyyətimizə qiymətli nümunələr bəxş etmiş İrəvan, Dərələyəz, Urmiya aşıq mühitləri ilə yaxın sənət əlaqəsi yaradan tarixi aşıq mühitlərindən biridir. Burada qeyd etmək vacibdir ki, Şərurla Dərələyəz bölgələri coğrafi baxımdan bir-birilə qonşu olmuşdur. 1741-ci ildə Naxçıvan və Dərələyəz Naxçıvan xanlığının tərkibində idi. 1872-ci ildə Şərur-Dərələyəz qəzası yaranır. 1917-ci ildə deportasiya nəticəsində Dərələyəz camaatı Şərur bölgəsinə köçürülür. 1920-ci ildə isə sovetləşmə ilə əlaqədar Dərələyəz bölgəsi Ermənistanı verilmişdir.

Bu tarixi-coğrafi şərait baxımından yanaşaraq, qeyd etməliyik ki, Naxçıvan aşıqlarının sənərkarlığı qonşu bölgələrin aşıq mühitləri ilə sıx əlaqədə inkişaf etmişdir. Naxçıvan aşıq mühiti keçən əsrlər ərzində söz və saz yaradıcılığı sahəsində özünəməxsusluq qazanaraq aşıq sənətinə qiymətli töhfələr vermişdir. M.Qasımlı Azərbaycanda mövcud aşıq mühitləri sırasında Naxçıvan aşıq mühitini xarakterizə edərək yazır: “Naxçıvan mahalında tarixi şəhər həyatının mövcudluğu (Ordubad və Naxçıvan şəhərləri) burada orta çağ aşıqlığının fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratmışdır. Mahalın çağdaş toponimikasında yer alan sufi-dərviş səciyyəli kənd adları (“Xanağa” – “Xanəgah” sözünün dəyişilmiş şəkli kimi – A.Ə.) Naxçıvanda təriqət ənənəsinin tarixən mühüm yer tutduğunu göstərir. Sufiliklə yaxından səsleşən hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəiminin qəbrinin Əlincə qalası ətrafında olması da regionda təriqət ənənəsinin tarixi nüfuzunu əks etdirir. Bütün bunlar Naxçıvanda tarixən təkkə kökənli aşıqlığın təşəkkül tapmasına və perspektiv mühitin formalaşmasına güclü təkan vermişdir” (6, s. 192-193).

Burada T.Məmmədovun bir fikrinə müraciət etmək yerinə düşər. “Aşıq” sözünün kökünü araşdıran T.Məmmədov yazır: “Aşıq” anlayışının sufi təriqətləri ilə bağlılığı bir çox tarixi faktlarla təsdiqlənir. Sənədlərdən məlum olur ki, XIII əsrin sonu – XIV əsrin başlanğıcında oturaq və köçəri türk əhalisi arasında geniş yayılan “bəktaşiyə” sufi təriqətində istər təriqətə qəbul edilmiş aşıq-mürşidlərə istərsə də, onlarla əlaqədə olan digər aşıqlara rast gəlinirdi (7, s. 46). Bundan başqa,

Qəznəvilər (999–1040). Səlcuqlar (XI–XII əsrlər) və Qaraxanilər (XI–XVII əsrlər) dövründə çox nüfuzlu din xadimlərini, sufi təriqəti, ticarət və sənətkarlar birlikləri başçılarını, eləcə də müdrikləri və tanınmış alimləri “şeyx” (“şix”) adlandırırdılar” (7, s. 46).

Nəzərdən keçirdiyimiz elmi mənbələrə əsaslanaraq, qeyd edə bilirik ki, Naxçıvan aşıq mühitinin ən görkəmli nümayəndəsi olan Ağ Aşıq Allahverdi Kosacanlının sənət şəcərəsinin kökləri Təbriz-Qaradağ aşıq mühitindən qidalanaraq, Naxçıvan və Göyçə aşıq mühitlərinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Ağ Aşıq Kosacanlının babası Şeyx Osmanın və atası Qara Osmanoğlunun sufi təriqətinin mürşidi olmaları və bunun nəsillicə Ağ Aşığa ötürülməsi fikri özünü doğruldur. Burada daha bir əlamətdar cəhəti də qeyd etmək ki, Ağ Aşıq Aşıq Alının ustadı olmuş və bu sənətkarlıq şəcərəsində Aşıq Alının Aşıq Ələsgərin ustadı olması faktı da diqqətəlayiq cəhətlərdir. Ağ Aşığın yaratdığı “Koroğlu”, “Misri”, “Şərili” saz havaları və onların “Ağır Şərili”, “Orta Şərili”, “Yüngül Şərili” kimi növləri bu gün də yaşayır. Ağ Aşıq Allahverdi Kosacanlının həyat və yaradıcılığının xüsusi olaraq tədqiqi Azərbaycanda aşıq mühitlərinin formalaşması və inkişafı məsələlərinə bir daha yenidən baxılmasına imkan verə bilər.

Tədqiqatçı N.Quliyevin “Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən” kitabında verdiyi məlumata görə, Ağ Aşıqdan sonra Naxçıvanda və digər bölgələrdə onun çoxlu davamçıları fəaliyyət göstərmiş, aşıq sənətinin inkişafı yolunda davamlı iş aparmışlar. XIX-XX əsrlərdə fəaliyyət göstərən Aşıq Cəlil, Aşıq Abbas Dəhri, Aşıq Əli Xanxanım oğlu, Gülləli Məhəmməd, Vayxırlı Məmmədcəfər, Çobankərəli Məhəmməd, Şərurlu Aşıq Nabat, Aşıq Fətulla, Sərraf Qasım, Sədərəkli Aşıq Yusif (Sarı aşıq), Aşıq Cəbrayıl və başqalarının yaradıcılığını xüsusilə qeyd etmək lazımdır (8, s.20).

Naxçıvan mühiti söz yaradıcılığı və saz bəstəçiliyi sahəsində özünəməxsus uğurlar qazanaraq aşıq sənətinin repertuar zənginliyinə qiymətli örnəklər əlavə etmişdir. “Naxçıvani”, “Naxçıvan gülü”, “Köhnə Naxçıvan” “Ağır Şərili”, “Yüngül Şərili” və s. Bu kimi orijinal saz havaları, “Ordubadlı Kərim”, “Ziyad-Şövkət” dastanları, habelə “regionun tarixi güzəranını əks etdirən çoxsaylı aşıq rəvayətləri və aşıq şeiri nümunələri Naxçıvanda saz-söz ovqatının uzun bir zaman ərzində sənət mühiti şəklində yaşadığını göstərir” (6, s. 193).

Əminə Eldarovanın “Azərbaycan aşıqlarının musiqili-poetik terminoloji lüğəti”ndə (7, s. 615-631.) aşıq havalarından Naxçıvan aşıqlarının yaradıcılığı ilə bağlı olan havacata rast gəlirik. Bunlardan: “Baş Cəlili”, “Orta Cəlili”, “Baş şərili”, “Orta şərili” (sazın pərdələri ilə bağlı olan havalar); - “Naxçıvan gözəlləməsi” (poetik formalarla bağlı olan havalar); “Şəril Kərəmisi” (şəxs adları ilə bağlı olan havalar); “Süsənbəri” (aşıqların sevdiyi qız adları ilə bağlı havalar), “Aşıq Cəlili”, “Cəlili”, “Xançobani” (görkəmli aşıqların adları ilə bağlı olan havalar), “Ağır şərili”, “Qarabağ şərilisi”, “Dərələgəz şərilisi”, “İrəvan şərilisi”, “Naxçıvani”, “Təzə Naxçıvani”, “Təzə şərili”, “Şərili gərayılı”, “Şərili yastı havası”, “Yüngül şərili” (coğrafi yer adları ilə bağlı olan havalar); “Qəhrəmani” (qəhrəmani havalar) kimi havacata qeyd etmək olar.

Tariyel Məmmədovun “Azərbaycan aşıq yaradıcılığı” dərslində öz əksini tapmış aşıq havalar sırasında Naxçıvan aşıqlarının yaratdığı “Naxçıvani”, “Ağır şərili”, “Cəlili”, “Qəhrəmani” havaları Aşıq Hüseyn Saraclının ifasından nota yazılmışdır (7). Həmin havaların digər aşıq mühitlərində yayılaraq ənənəvi aşıq havasına çevrilməsini qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, Naxçıvanda aşıq sənətinin inkişaf tarixini araşdıraraq, qeyd etməliyik ki, Naxçıvanda bu sənət qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Naxçıvanda yaşayıb-yaradan ustad aşıqların yaradıcılığının öyrənilməsi xüsusi tədqiqatların mövzusu kimi irəli sürülərək, bu mühitdə yaranmış zəngin musiqi-ədəbi irsin tədqiqinə yol açır.

ƏDƏBİYYAT

1. http://525.az/site/?name=xerberprint&kecid=1&news_id=33151
2. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri, B.: Yeni nəşrlər evi, 1999
3. Cəmişidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud, B.: Elm, 1999
4. Xalızadə F. Kitabi-Dədə Qorqud” və musiqi poetikasının bəzi məsələləri, “Musiqi dünyası” jurnalı, № 2 (3), 2000, s.34-40

5. Dadaşzadə K. Musiqi qorqudşünaslığına dair bəzi mülahizələr yaxud qorqudşünaslığın “ağ ləkəsi” haqqında, “Musiqi dünyası” jurnalı, № 1, 1999, s.39-41
6. Qasımlı M. Ozan-aşiq sənəti, B.: 2007
7. Məmmədov T. Azərbaycan aşiq yaradıcılığı, B.: 2011
8. Quliyev N. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən, B.: Elm, 1999

ABSTRACT

The article explores the developmental directions of ashig creativity in Nakhchivan. The author notes that there is a close relationship between the names of people and places used in the epos “Dede Gorgud” from ancient times related with Nakhchivan, the importance of studying musical issues has also been pointed out.

The names of ashig songs like “Nakhchivani”, “Sherili”, “Jalili” whose names are closely connected with Nakhchivan and have their roots in ashig creativity have also been mentioned in the article.

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются пути развития ашугского творчества в Нахчыване, Автор, отмечая связь указанных с древних времен в легенде “Деде –Горгуд” наименований мест и личностей с Нахчываном, указывает на необходимость изучения вопросов музыки. Рассмотрены также вопросы своеобразности ашугской среды Нахчывана, небывалого возрождения её в XVII-XIX веках и влияние на ашугскую среду в других регионах Азербайджана указаны наименования, связанных с Нахчываном ашугских мелодий таких как «Нахчывани» «Шарили» «Джалили» имеющих важное значение в ашугском творчестве.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

MEHRİBAN CƏFƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ceferova.m@box.az

UOT:78

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN YERİ, ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *Heydər Əliyev irsi, milli mədəniyyət, mədəniyyət və incəsənət, kütləvi tədbirlər, muzey mədəniyyəti, musiqi mədəniyyəti, teatr mədəniyyəti, mədəniyyətin təşəkkülü, mədəniyyətin modernləşdirilməsi, milli-mənəvi dəyərlər*

Key words: *Heydar Aliyev heritage, national culture, culture an art, mass events, museum culture, music culture, theatre culture, moderinzation of culture, national- spiritual values*

Ключевые слова: *наследие Гейдара Алиева, национальная культура, культура и искусство, массовые мероприятия, музейная культура, музыкальная культура, театральная культура, становление культуры, модернизация культуры, национально- культурное достояние*

Azərbaycanın görkəmli simalarından biri olan böyük öndər Heydər Əliyev bir qərinəlik siyasi fəaliyyətində ölkəmizə xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir. Bu sahələr içərisində onun milli mədəniyyətimizə verdiyi töhfələrin xüsusi yeri vardır. Çünki böyük öndər xalq təsərrüfatının bütün sahələri ilə yanaşı mədəniyyətə qayğı ilə yanaşmış, onun tərəqqisinə böyük zəhmət sərf etmişdir. O, çıxışlarının birində belə deyirdi: *Mən bütün həyatım boyu həmişə və hər yerdə, həyatımın bütün mərhələlərində, cəmiyyətin inkişafının bütün dövrlərində mədəniyyətə böyük əhəmiyyət vermişəm.*

Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin bugünkü səviyyəyə yüksəlməsində ümummilli lider Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Dahi rəhbər mədəniyyəti xalqın böyük sərvəti və iftixar mənbəyi hesab edirdi. “Fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam!”, – deyən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev haqqında söz demək hər bir azərbaycanlıda iftixar duyğusu yaradır. Ulu öndər Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi dövrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti bütün sahələrdə uğurlu inkişaf yolu keçmişdir.

Ümummilli liderimiz öyrədirdi ki, mədəniyyət özündə əməkdaşlıq, müxtəlif sivilizasiyalara qarşılıqlı hörmət, mehriban qonşuluq, müxtəlif xalqlara ehtiram kimi prinsipləri ehtiva edir. Dahi rəhbər deyirdi: “Xalq bir çox xüsusiyyəti ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən böyüyü mədəniyyətdir”. [5]

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev milli mədəniyyəti milli mənəvi dəyərlər kimi qiymətləndirirdi. O, göstərirdi ki, milli mənəvi dəyərlərimiz içərisində bizim çox qiymətli mədəniyyət nümunələrimiz vardır. Onları aşkara çıxartmaq tədqiq etmək, gələcək nəsillərə ərməğan etmək hər birimizin ən ümdə vəzifəsidir.

Azərbaycan öz mədəniyyəti, incəsənəti, milli-mənəvi dəyərləri ilə dünyada tanınmışdır. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin kökləri çox-çox qədim zamanlara gedib çıxır. XX əsrdə isə xalqımızın mədəni həyatında yeni bir dövr başlanmışdır. Bu, ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan bir dövrdür... Məhz ona görə də, ulu öndər hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə xalqın mədəniyyətinin inkişafını həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Ulu öndər yaxşı bilirdi ki, milli dövlətçilik dəyərlərinin əsasını sağlam düşüncəli mədəniyyət təşkil edir. Sabahkı uğurlara yeganə təminat isə sağlam cəmiyyət quruculuğuna diqqət artırmaq, köklü mənəvi dəyərləri yeni nəsələ və bütün cəmiyyətə daha dərinləndirən və əzmlə aşılamaqdır.

Heydər Əliyev mədəniyyəti xalqın böyük sərvəti hesab edirdi. Elə ona görə də, mədəni-mənəvi dəyərlərin qorunması, təbliği və yeni estetik düşüncəyə məxsus əsərlərin yaradılması üçün mümkün olan hər şeyi edirdi. [6]

Türk dünyasının böyük oğlu, Türkiyə Cumhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürk göstərirdi ki, hər bir dövlətin iki ordusu olmalıdır. Birincisi, hər b ordusu, ikincisi isə kəltür ordusu. Böyük Mustafa Kamalın zəngin irsinə dərin ehtiramla yanaşan, onu daim təbliğ edən Heydər Əliyev doğrudan da Azərbaycan xalqı üçün çox böyük kəltür ordusu yaratmışdı. O, istər birinci dəfə, istərsə də ikinci dəfə hakimiyyətə gələndə mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, qayğı göstərmiş, onun inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Bir qərindən artıq vaxt ərzində Azərbaycanda mədəniyyət evlərinin, mədəniyyət saraylarının kino studiyalarının, teatr binalarının, incəsənət abidələrinin, rəssamlığı, heykəltaraşlığı özündə ehtiva edən təsviri sənət ocaqlarının, muğam evinin, ayrı-ayrı musiqi janrlarının, kinofilmlərin yaradılması və inkişafında bənzərsiz rol oynayan Heydər Əliyev milli mədəniyyətimizin bənzərsiz qayğıkeşi olmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında yeni bir dövrün əsasını qoydu. Mədəniyyətimiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz beynəlxalq aləmdə tanındı.

... Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli xadimləri Heydər Əliyev dövründə olduğu qədər heç vaxt tanınmamışlar. Heydər Əliyev mədəniyyətimizi yaradan, onu inkişaf etdirən insanların əməyini yüksək qiymətləndirir, onların daim qayğısını çəkirdi. Onların adlarını sadalamaqla qurtaran deyil. Azərbaycanın müqtədir sənətkarları sovet dövründə məhz Heydər Əliyevin qayğısı nəticəsində Sosialist Əməyi Qəhrəmanı kimi SSRİ-nin yüksək fəxri adını almışlar. Heydər Əliyev bəstəkarların, kinematoqrafçıların, teatr xadimlərinin, rəssamların qurultaylarında, konfranslarında iştirak edir, dərin, məzmunlu nitqi iştirakçıların alqışları ilə qarşılanardı. Onun hər çıxışı mədəniyyətin bir sahəsinin gələcək inkişaf proqramına çevrilirdi. Hansı sahədən danışırıdysa, elə hiss edirdin ki, bu sahənin mütəxəssisi, bilicisidir. Heydər Əliyev özü də incəsənət meyilli şəxsiyyət idi. Elə gəncliyində də incəsənətə gəlmək, memar olmaq istəyirdi. Amma zaman ulu öndəri siyasət memarına çevirdi. Çünki bu xalqın belə bir siyasət xadiminə çox böyük ehtiyacı var idi. [6]

Hələ Naxçıvanda yaşayanda teatrda çalışan gənc Heydər Əliyev teatrımızın qarşısındakı çətinlikləri əyani şəkildə müşahidə etmişdir. Sonrakı illərdə hakimiyyətə gəldikdən sonra hər şeydən əvvəl mədəniyyətimizin tərəqqisi naminə saysız hesabsız dövlət direktivlərinin hazırlanmasına sərəncam vermişdir.

Hələ sovetlər dönəmində Heydər Əliyev Azərbaycanda mədəniyyətin maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Nə qədər kinoteatrlar, teatr binaları, muzeylər inşa olundu. Mədəniyyətimizin kədr potensialı gücləndirildi. SSRİ-nin ən nüfuzlu incəsənət yönlü ali məktəblərində Azərbaycan gəncləri təhsil alıb Bakıya dönürdülər. Sənt-Peterburqun, Moskvanın teatr, rəssamlıq, musiqi üzrə ali təhsil ocaqlarını bitirmiş gənclər bu gün Azərbaycan mədəniyyətinin aparıcı sənətkarlarıdır. Heydər Əliyev bu kadrların hazırlanmasında ona görə maraqlı idi ki, gələcək müstəqil Azərbaycanımız üçün onlar gərəkli olacaqdılar.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bir müddət mədəniyyətimiz böyük çətinliklər qarşısında qalsa da, Heydər Əliyevin hakimiyyətə yenidən qayıdışı sanki Azərbaycan mədəniyyətinin də tərəqqisinə yeni təkan verdi. Sosial problemlər ucbatından xarici ölkələrə üz tutan sənət adamları Vətənə döndülər, onlara xüsusi qayğı göstərilməyə başlandı. Bağlanmış teatrlar, kitabxanalar, muzeylər öz qapılarını yenidən tamaşaçıların üzünə açdı. Azərbaycanda bir çox tamaşa müəssisələri təmir olundu, Filarmoniya təmirdən sonra yenidən istifadəyə verildi. [6]

O, Filarmoniyada təşkil olunan tədbirlərdə, o cümlədən şairlərin, yazıçıların, bəstəkarların, rəssamların, teatr xadimlərinin, muğənnilərin və bir sıra musiqi xadimlərinin yubileylərində, anma mərasimlərində, xatirə gecələrində iştirak etmişdir. O, iştirak etdiyi bütün görüşlərdə, gecələrdə Azərbaycan musiqisinə görtərdiyi xidmətləri bəyan etməklə yanaşı Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tərəqqisi ilə bağlı fəxr etdiyini, öyündüyünü, qürur duyduğunu da bəyan edirdi.

Musiqi sənətimizin inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşan ulu öndərin sərəncamı ilə 24 bəstəkar və musiqişünasa Prezident təqaüdü verildi. Onların bir çoxu “Şöhrət” ordeninə layiq görüldülər. Arif Məlikov, Müslüm Maqomayev, Zeynəb Xanlarova, Həbil Əliyev, Arif Babayev kimi musiqi xadimləri “İstiqlal” ordeni ilə təltif olundular.

Azərbaycan kinosunun böyük bir dövr inkişafı Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bizə yaxşı məlumdur ki, bir sıra filmlərimizin yaranmasında ulu öndərin şəxsi təşəbbüsü olmuşdur. “Uzaq sahillərdə”, “İstintaq”, “Bir cənub şəhərində”, “Nəsimi”, “Babək” filmlərinin yaranmasında, sovet senzurasından keçməsinə Heydər Əliyevin səyləri danılmazdır.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə dondurulmuş kino istehsalı bərpa edildi, “Azərbaycanfilm”-in fəaliyyətində canlanma hiss edilməyə başlandı. Dövlət sifarişi ilə filmlərin istehsalı kino xadimlərini yenidən fəaliyyətə qaytardı.

Azərbaycanda beynəlxalq səviyyəli kinofestivallar keçirilir, filmlərimiz beynəlxalq festivallarda nümayiş etdirilməyə başlayırdı. Ən əhəmiyyətli fakt bu idi ki, Azərbaycanda ilk film nümayiş etdirildiyi 2 avqust (1898) kino işçilərinin peşə bayramı kimi qeyd olunmağa başladı. Əgər 1994-1996-cı illərdə iki film istehsal olunmuşdusa, 1998-2000-ci illərdə dövlət sifarişi ilə dörd tammetrajlı bədii film yaradıldı.

Teatrlarımız öz fəaliyyətlərini genişləndirdi. Heydər Əliyev teatrı çox sevirdi. O, həmişə tamaşadan sonra yaradıcı kollektivlə görüşür, onlara öz tövsiyə və tapşırıqlarını verirdi. Bu görüşlər sənət adamlarının məsuliyyətini artırır, onları öz qüvvələrini səfərbər etməyə istiqamətləndirirdi.

Ulu öndərin hakimiyyəti illərində muzey və kitabxana işi, rəssamlıq, heykəltaraşlıq və memarlıq sənəti sürətlə inkişaf etmişdir. Bakıda ucaldılmış çox dəyərli heykəllər, inşa edilmiş müasir və klassik ənənələri birləşdirən əzəmətli binalar xalqımızın milli sərvətinə çevrilmişdir. Bakımız gözəlləşmiş, yeni görünüş almışdır. Elə regionlarımızda da mədəniyyətin inkişafı diqqətdən yayınmamışdır. [6]

Heydər Əliyev milli mədəni irsimizin qorunmasında da misilsiz xidmətlər göstərmişdir. O, milli mədəni irsimizin qorunmasında, saxlanılmasında, gələcək nəsillərə ərnağan edilməsində şəxsi nümunə göstərmişdir.

Mədəni irsimizin qorunub saxlanmasında, inkişaf etdirilməsində, onun geniş təbliğində, dünya miqyasında şöhrət tapmasında böyük şəxsiyyət Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əvəzsiz xidmətləri var. Ədəbiyyat, teatr, kino, musiqi, rəssamlıq və bir çox başqa sahələrdəki inkişaf və tərəqqi ilk əvvəl Azərbaycan dövlətinin, onun rəhbəri Heydər Əliyevin diqqət və qayğısının nəticəsində mümkün olmuşdur.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərimizə göstərdiyi qayğı müstəqil Azərbaycanın mənəvi həyatında əsaslı yüksəlişə səbəb olmuşdur. Qədim zəngin maddi və mənəvi mədəniyyətə malik xalqımız məhz ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasəti nəticəsində öz varlığı, mənəvi irsi, keçmişi ilə fəxr edə bilər. Ulu öndər Azərbaycan mədəniyyətinin və mənəviyyətinin himayədarı idi. Həyatımızın bütün sahələrində unudulmaz liderimizin elə qüdrətli və əzəmətli yadigarları var ki, zaman ötdükcə dahi şəxsiyyətin müqəddəs xatirəsi önündə ehtiramla baş əyir, əvəzsiz xidmətləri qarşısında heyranlığımızı, məhəbbətimizi bildirməyi özümüzdə borc bilir.

Tarixi və mədəni hadisələrin məsafə uzaqlığında Azərbaycanın taleyində H.Əliyevin xidmətləri daha parlaq, daha aydın görünməkdədir. “Heydər Əliyev Azərbaycanı azərbaycanlılara qaytardı” fikrinin bir şəxsi də məhz mədəniyyətlə bağlıdır. Həyat təsdiqlədi ki, Azərbaycan mədəniyyətinin Heydər Əliyev qədər əsl himayədarı, böyük qayğıkeşi olmayıb. Ötən əsrin sonlarında cəmiyyətdə baş verən aşınmalar yaddaşlardan silinməyib. Dağılan təkcə iqtisadiyyat deyildi. Mənəvi potensialımız da sıradan çıxmışdı. Məhz Heydər Əliyevin zəkasının işığında sahman pozulmuş həyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi, mədəniyyətimizdə də nizamlanma aparıldı. Heydər Əliyev mədəniyyətə sadəcə qayğı göstərməklə kifayətlənmirdi. İstənilən musiqi əsəri, incəsənət xadiminin yaradıcılığı haqqında elə dəqiq fikirlər söyləyirdi, təhlillər edirdi ki, sənətsünaşlar həsəd aparırdılar. [7]

Bu bir həqiqətdir ki, Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusudur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu olan Heydər Əliyev həm də milli mədəniyyətimizin qurucusu və memarı hesab olunur. O, müstəqil Respublikamızın rəhbəri kimi dövlət tədbirlərində çıxış edərkən, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi missiyasını həmişə fəxarətlə öz üzərinə götürdüyünü bəyan etmişdir. O, dövlət tədbirlərinin birində, yəni 1994-cü ilin may ayında Qurban bayramı münasibəti ilə keçirilən tədbirdə belə demişdir:

“Qurban bayramı islam aləminin bizə yadigar qoyduğu müqəddəs bayramdır. Bu bayramı dünyada bütün müsəlmanlar qeyd edirlər. İndi biz milli ənənələrimizi, adətlərimizi, dinimizi, mədəniyyətimizi bərpa etmişik. Azərbaycan xalqı milli azadlığa nail olmuşdur. İndi o özü öz taleyinin sahibidir. Ulu babalardan, həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərdən qalmış müqəddəs kitabımız Qurani-Kərim tərəfindən tövsiyə olunmuş Qurban bayramını bu gün azad və sərbəst şəraitdə qeyd edirik və beləliklə, Azərbaycan xalqının həm müstəqilliyini, həm milli azadlığını, həm də öz tarixi ənənələrinə sadiq olduğunu bütün dünyaya bir daha nümayiş etdiririk. [1. Səh, 362]

Milli dəyərlərimizdən hesab olunan Qurban bayramındakı bu çıxışı onun milli mənəvi dəyərlərimizə olan ehtiramının bariz nümunəsidir. Həmin bayram tədbirindəki çıxışında o, milli mədəniyyətimizə olan ehtiramının keçmiş səhifələrini xatırlayaraq demişdir ki, “Bu gün elə burada mənə xatırladırlar ki, vaxtilə Şuşada görüşmüşük. Bəli, düz deyirsiniz. Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin açılışına gəlmişdim. Bir bacım dedi ki, siz mənə “Şərəf Nişanı” ordeni vermişdiniz. O görüşlər elə-belə, adı görüşlər deyildi. O vaxt xalqımız rahat, firavan yaşayırdı. Yadınıza salın ki, Şuşanın abadlaşması, gözəlləşməsi üçün 70-ci illərdə biz nə qədər işlər görmüşük! Bəli, çoxmərtəbəli yaşayış binaları və mehmanxananın tikilib istifadəyə verilməsi, şəhərin abadlaşdırılması, qədim tarixi abidələrin, məscidlərin bərpası, dahi şairimiz Molla Pənah Vaqifin evinin bərpası, Bülbülün, Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeylərinin yaradılması... Görülən işlər çoxdur. Şuşalılar bunların hamısını yaxşı bilir. Bütün bu işlər o illərdə sizinlə bizim birgə fəaliyyətimizin nəticəsidir. Təkcə elə bir Şuşada bu qədər iş görülmüşdü. İndi görün Azərbaycanın başqa bölgələrində nə qədər işlər görülmüş, böyük potensial yaranmışdı. Sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri, elektrik stansiyaları tikilmiş, kanallar, su hövzələri, şosse və dəmir yolları çəkilmişdi. Bəli, həmin Ağdama, Xankəndinə, ondan sonra Balakənə, Şəkiyə dəmir yolları çəkildi. Nə qədər işlər görüldü”. [1. Səh, 365-366].

Sadalananların hamısı xalqın mədəni inkişafına, mədəni-məişət səviyyələrinin yüksəldilməsinə həsr edilən bənzərsiz ömür yoludur Heydər Əliyevin tutduğu yol. Heydər Əliyevin rəhbərliyinə qədər ölkəmizdəki muzeyləri barmaqla saymaq olardı. Amma onun rəhbərlik etdiyi dövrlərdə yaradılan muzeylərin sayı, hesabı yoxdur. Həmin muzeylərin birində keçirilən rəssamlıq sərgisində (18 yanvar 1995) böyük nitq söyləyən ulu öndər demişdir:

“Buradakı əsərlər, şübhəsiz ki, Azərbaycan rəssamlığının, heykəltaraşlığının, memarlığının yüksək səviyyəyə malik yaradıcılığını nümayiş etdirən əsərlərdir. Mən öz fikrimi dəfələrlə, o cümlədən... Səttar Bəhlulzadənin yubileyi qeyd olunarkən demişəm. Azərbaycan rəssamlıq məktəbi çox yüksək səviyyəyə malikdir. Mədəniyyətimizin nailiyyətlərindən biri də XX əsrdə Azərbaycanda böyük rəssamlıq məktəbinin yaranması, çox görkəmli rəssamlarımızın, heykəltaraşlarımızın, memarlarımızın yetişməsi və onların yaratdığı əsərlərdir. Ola bilər, yaşadığımız dövrlərdə onlara o qədər də qiymət verilməmişdir. Ancaq biz yaşadığımız və dünyanın başqa ölkələrini gördükcə, başqa xalqların sənət adamlarının əsərləri ilə tanış olduqca özümüzə də, xalqımıza, o cümlədən rəssamlarımızın yaratdığı əsərlərə də daha doğru-düzgün qiymət verə bilirik. Bu əsərlərin hamısı çox dəyərlidir”. [3. Səh, 27-28]

Heydər Əliyev mədəniyyət sahəsində parlayan, özünü göstərən gənc istedadlara yaşıl işıq yandırır. Onların təhsilinə, inkişafına daim qayğı göstərirdi. Son illərdə Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq festivallar, müsabiqələrə qatılır, onlara böyük dəyər verirdi. Gənc istedadların ruhlandırılmasına, onlara stimül verilməsinə böyük məhəbbətlə yanaşırdı. Onun Üzeyir Hacıbəyov adına Musiqi Akademiyasında beynəlxalq müsabiqə qalibləri ilə görüşündəki çıxışından bir parçaya diqqət etsək bunun şahidi olarıq. Həmin görüş də o belə demişdir:

Çox sevindirici haldır ki, Azərbaycanın böyük tarixə malik olan incəsənəti, musiqi sənəti hər il yeni istedadlar yetişdirir. Bu xalqımızın mədəniyyətinin, incəsənətinin zənginliyini nümayiş etdirir. Eyni zamanda xalqımızın içində böyük fitri istedadlı insanların daim olmasını, yaşamasını göstərir.

Bilirsiniz, xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir. Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq həmişə irəli gedəcək, həmişə yaşayacaq, həmişə inkişaf edəcəkdir. Mədəniyyət bir tərəfdən bəşəriyyətin topladığı ən yaxşı nümunələrdə xalqları zənginləşdirir və onların mədəniyyəti

bu yolla inkişaf edir. Amma bundan əvvəl, bundan əsas xalqın, millətin içində fitri istedadların olmasıdır. Bizim böyük və dahi şairlərimiz, yazıçılarımız, mütəfəkkir adamlarımız, dünya mədəniyyətini zənginləşdirmiş insanlar – Nizami Gəncəvi, Füzuli, onlardan sonra gələnlər xalqımızın öz kökü, geni ilə böyük mədəniyyətə malik olduğunu sübut edir. [3. Səh, 223]

Bu onu göstərir ki, böyük öndər Azərbaycanın böyük mütəfəkkirlərinin yaratdığı mədəniyyət nümunələrinə saygı ilə yanaşmış, onların əsl qiymətini vermiş və onların yaradıcılığında mədəniyyət motivlərinin dünya miqyasında təqdim olunmasına ciddi səy göstərmişdir.

Məlum olduğu üzrə Azərbaycanın mədəniyyətinin və icəsənətinin banilərindən biri Üzeyir Hacıbəyovdur. Üzeyir Hacıbəyov həm görkəmli maarifçi, həm də bəznərsiz mədəniyyət xadimi olmuşdur. O, Şərqdə ilk opera yaradan bəstəkarımızdır. Onun simfoniyaları və ciddi musiqi əsərləri ilə yanaşı, dram əsərləri, pyesləri, esseləri, hekayələri vardır. Müəllim, pedaqoq, maarifçi, ilk dərslərlərin müəllifi, Molla Nəsrəddinçi, felyotonçu, ifaçı, bəstəkar, rejissor, dirijor, rektor, Millət vəkili kimi funksiyaları yerinə yetirən böyük Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığına həm məhəbbətlə, həm də böyük məsuliyyətlə yanaşan Heydər Əliyev onun 110 illik yubileyinin layihəsini özü vermiş, yubileyin təşkili üçün bir sıra sərəncamlar imzalamışdır. Həmin yubiley gecəsindəki nitqində Heydər Əliyev göstərir ki, “Azərbaycanda opera sənətinin tarixi “Leyli və Məcnun” operası ilə başlayır. Azərbaycan xalqının böyük və zəngin teatr tarixi var. Onun banisi böyük Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. Azərbaycan opera sənətinin, opera teatrını banisi isə Üzeyir Hacıbəyovdur. Onun yaradıcılığı sayəsində, əsasında və onun tükəməz fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda böyük opera sənəti, opera və balet teatri inkişaf etmiş və bu gün bizim dünya şöhrətimiz var, opera və balet teatrimiz var. Sonra Üzeyir Hacıbəyov ardıcıl olaraq gözəl, dəyərli musiqi əsərlərini yazmış və xüsusən “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” kimi böyük əsərləri – musiqili komediyaları ilə məşhurlaşmış, bütün sonrakı fəaliyyətini Azərbaycan musiqisinin, mədəniyyətinin inkişafına həsr etmişdir. Üzeyir Hacıbəyov böyük addımını “Leyli və Məcnun” operası ilə başlamışdır. Böyük Məhəmməd Füzulinin poeması əsasında, onun əsərlərindən istifadə edərək, xalqımızın muğam musiqisindən, folklorundan, xalq musiqisindən, mahnılarından istifadə edərək Azərbaycanın əsrlərdən-əslərə keçmiş zəngin musiqisini ilk dəfə nota köçürmüş, onun böyük simfonik orkestrlə ifasını təmin etmiş, özü ona rəhbərlik, dirijorluq etmişdir”. [4. səh 105]

Həmin yubiley gecəsindəki çıxışında Heydər Əliyev Üzeyir Hacıbəyovu təkcə bəstəkar, musiqiçi kimi deyil, onu həm də böyük düha sahibi kimi təqdim etmişdir. Çünki Üzeyir Hacıbəyov kimi düha sahiblərinin yer üzünə nadir hallarda gəlməsini etiraf etməliyik. Yubiley gecəsindəki çıxışında Heydər Əliyev bu məsələyə şəxsi münasibət göstərərək demişdir:

“Üzeyir Hacıbəyovu tədqiq edən alimlərin əsərlərinin və xüsusən yubiley mərasimlərindəki çıxışların adətən əksər hissəsində deyilən sözlər onun musiqi sahəsində fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, bu yubileylərdə daim musiqişünaslar, bəstəkarlar, musiqiçilər çıxış edirlər. Ola bilər, ilk dəfədir ki, Üzeyir Hacıbəyovun Yubiley mərasimində respublikanın prezidenti söz söyləyir. Bu heç də təsadüfi deyil. Üzeyir Hacıbəyov dahi bir bəstəkar, musiqiçi, eyni zamanda böyük alimdir, filosofdur, maarifçidir. Xalqımızda milli dirçəliş, milli oyanış, milli özünüdərk hisslərinin yaranmasında, inkişaf etməsində Üzeyir Hacıbəyovun əsərləri və onun bilavasitə fəaliyyəti böyük rol oynamışdır. Azərbaycanlılar – gənclər, vətəndaşlarımız məhz Üzeyir Hacıbəyovun əsərlərindən ruhlanaraq vətənimizi daha da çox sevmişlər; onun musiqisini dinləyərək, onun əsərlərindən irəli gələn fikirlərin təsiri altına düşərək hiss etmişlər ki, Vətən, ölkə, millət hər bir insan üçün nə qədər əzizdir, doğmadır”. [4.səh, 110]

Heydər Əliyevin belə yanaşmaları onu göstərir ki, o nəinki Azərbaycan mədəniyyətinin, hətta onun mədəniyyət xadimlərinin də vurğunu idi. Ona görə Heydər Əliyev şəxsiyyətinin mədəniyyət erası Azərbaycan milli mədəniyyətinin, tərəqqisinin, inkişafının, formalaşmasının və təkəlləşdirilməsinin əsasını təşkil edir.

Fəxarət hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, böyük öndər Heydər Əliyevin yaratdığı milli mədəniyyət irsinin daşıyıcıları da vardır. Onun varisi və davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Cənabları Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında nə qədər böyük xidmətlər göstərirsə, Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev fondunun Prezidenti, Azərbaycan

Respublikasının Vitse Prezidenti Mehriban Xanım Əliyevanın xidmətləri də, bir o qədər böyükdür. Əminliklə deyə bilərik ki, böyük öndər Heydər Əliyevin yaratdığı mədəniyyət epoxası hələ uzun illər Azərbaycan xalqına, onun mədəni inkişafına bənzərsiz xidmətlər göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilli yollarında, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, I cild. 1997
2. Heydər Əliyev. Müstəqilli yollarında, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, II cild. 1997
3. Heydər Əliyev. Müstəqilli yollarında, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, III cild. 1997
4. Heydər Əliyev. Müstəqilli yollarında, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, IV cild. 1997
5. Çingiz Axundov. <http://www.serqqapisi.az/index.php/ictimai-siaysi/2908-azaerbaydzan-maedaniyyaetin-in-boeyuk-hamisi>
6. Əlikram Əliyev. Milli mədəniyyətimiz Heydər Əliyev ideyalarından güc alır. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/may/118120.htm>
7. Sənubər Məmmədova. Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyəti. <http://men-azerbaycan-liyam.blogspot.com/2013/02/heydr-liyev-v-azrbaycan-mdniyyti.html>

ABSTRACT

Mehriban Jafarova

THE PLASE, ROLE AND IMPORTANCE OF NATIONAL CULTURE IN HEYDAR ALIYEV HERITAGE

The article deals with the formation of national culture, its development and improvement issues in the heritage of great leader Heydar Aliyev. The article also investigates the great leader Heydar Aliyev's great contribution to the development of Azerbaijan culture during the Soviet period, as well as his respect to Azerbaijan culture and art during the period, of independence and value to cultural figures.

The article also gives episods from Heydar Aliyev's speeches on cultural events and his thoughts about the cultural development of our country. The article summarizes the price given to the epic of Heydar Aliyev.

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Джафарова

МЕСТО, РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ, В НАСЛЕДИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

В статье нашли отражение формирование и развитие национальной культуры, её совершенствование в наследии Гейдара Алиева. В статье также указываются на заслуги великого вождя в период Советской власти в области развития азербайджанской культуры, а также его уважительного отношения к национальной культуре и деятелям этой сферы в период независимости страны. В статье нашли своё место выступления на культурных мероприятиях и высказывания о развитии нашей культуры. Статья завершается оценкой, данной эпоке Гейдара Алиева.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətinəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

VİDADI HEYDƏROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:781

İTALYAN VƏ İSPAN KLAVİR MƏKTƏBLƏRİ

Açar sözlər: *agentlik, məktəb, fortepiano, sonata, klavesin*

Key words: *agentliyi, məktəb, piano, sonata, klavesin*

Ключевые слова: *орган, школа, клавира, соната, клавесин*

Klavir mədəniyyətinin 500 ildən artıq tarixi vardır. Bununla, əlaqədar bu tarixi bir neçə dövrə bölmək olar ki, ilk başlanğıc dövr 1789-cu il Fransa burjua inqilabına qədər uzanır. Bu dövrdə Avropa iqtisadi tərəfdən irəli getmiş, kapitalizm özünü təsdiq edərək bu ölkələrin inkişafına təkan vermişdir.

İlk klavişli – simli alətlər “İntibah” dövründə yaranmışdır. Bu zaman həyatın bütün sahələrində köklü dəyişikliklər baş vermiş, kübar musiqi varlı insanların həyatında inkaredilməz dərəcədə böyük rol oynamağa başlamışdı.

İntibah dövründə kübar cəmiyyəti üçün məişət-ev şəraitində əvəzəlməz bir alət olan orqan yavaş-yavaş özünün kübar mahiyyətini itirərək kilsə musiqisi alətinə çevrilir. Klavesin isə kilsəyə bağlanmır və qısa bir zaman içərisində orqanı kübar musiqi sahəsindən sıxışdırıb çıxarır.

XVI – XVII əsrlərdə klavir musiqisi inkişafı tarixində bir neçə milli məktəblərin mühüm rolu olmuşdur. Son intibah və ilk barokko dövründə ispan və italyan məktəbləri xüsusilə seçilirdi. İspaniya o dövrdə möhtəşəm bir dövlət idi və özünün birinciliyini nəinki siyasətdə, həm də incəsənətdə göstərirdi. Bədii mədəniyyət sahəsində Servantes, Lope de Vega, El Qreko, Ribeyra, Surbaran, Velaskes və Viktoriya kimi məşhurların adları parlayırdı.

Orqan və klavesin ifaçısı, bu alətlər üçün əsərlər yazan görkəmli bəstəkar, anadangəlmə kor olan Antonio de Kabeson (1510-1566) yüksək səviyyədə müvəffəqiyyət qazanmışdır. Uzun illər Kabeson ispan krallarının saraylarında çalışmışdır. Onun adı təkcə öz vətəni İspaniyada deyil, həm də kral ikici Filippin İtaliya, Almaniya, Flandriya, İngiltərəyə səfərləri zamanı onu musiqiçi kimi müşayiyyət etməsi bu ölkələrdə də məşhurlaşmasına səbəb olmuşdu.

İmitasiya xarakterli fuqa və invensiyaların sələfi olan tyento janrında işləmələri Kabesonun adı ilə bağlıdır. Tyento – (ispanca–toxunmaqla hiss etmək, əl ilə hiss etmək) janrında yazılan bir çox əsərlərdə olduğu kimi variasiyalarda da insanın psixoloji durumu, mənəvi aləmi canlandırılır.

Kabeson yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmaq üçün ispan orqançısı Paolino Ortiso de Xokanonun ifasında onun əsərləri ilə tanış olmaq olar. Kabesonun variasiyaları klavişli alətlər üçün yazılan ilk nümunələrdir.

XVI əsrin ortalarında ispan musiqiçiləri tərəfindən iki traktat (latınca tractatus-müzakirə) yazılır. Bunlardan biri Xuan Bermudonun 1555-ci ildə yazdığı “Musiqi alətləri haqda düşüncələr”, digəri isə 1965-ci ildə yazılmış Tomos de Sankta Mariyanın (yəni Sankta Mariya monastrından olan Tomas) “Klavişli musiqi alətlərindən, vinelada (ispanca vinuela - simli mizrablı alət olub XV-XVI əsrlərdə ispanyada yayılmışdır. Əvvəllər vinuela kamanla çalınırdı, XVI əsrdən mizrabla çalınmağa başlandı). Üç, dörd və daha artıq səslər üçün ifaçılıq fantaziyası” əsəridir.

Bermudo və Tomas bu elmi əsərlərində çoxşaxəli istedadı olan: bəstələməyi. İfaçılıq və improvizə etməyi bacaranlar üçün ilk dəfə olaraq orqan və başqa klavişlə alətlərdə çalmaq üçün tədris prosesini işıqlandırmışdır.

Öz traktatını Tomas notasiyanın düzgün qaydaları və klaviaturalarının təsviri ilə başlayır, sonra ifa məsələlərinə, estetik tələblərə, barmaq və əlin ifa zamanı vəziyyətinə, applikatura və bəzək işarələrinə, kadensiya və nəhayət (ikinci hissədə) əsl mürəkkəb olan harmoniya və

kontrapunktu əsaslı öyrənmək nəticəsində əldə olunan improvizə sənətinin tədrisinə oxunur. Tomas yazırdı: hər hansı bir əsəri incəliklə, özünəməxsus tərzdə ifa edərək, ona yeni həyat və yeni məlahət vermək tələbi ilə yanaşmaq lazımdır. Barmaqların ifa zamanı vəziyyətinə dair ciddi yanaşır: barmaqlar pişik pəncəsinə oxşar şəkildə yarıbükülü olmalı, əl təbii vəziyyətindən kəskin aşağı salınmalıdır ki, böyük qüvvəyə malik olsun, baş barmaq imkan daxilində daha çox sərbəst olmalıdır, barmaqlar yığcam olmalıdır. Bununla yanaşı əksinə olaraq applikatura əhəmiyyətli dərəcədə sərbəst olmalı idi. Məsələn; müxtəlif varianlardan biri: qamma yuxarı hərəkət zamanı sağ əldə bu applikatura ilə 1, 2, 3, 4, 1, 2, 3, 4 ifa etmək təklif olunur və s.

İtalyan məktəbi

XVI yüzillikdə İtalyan orqan – klavir məktəbini Andrea və Covanni Qabrielli, Merulo, Diruti və başqaları təmsil edirdilər. Bunlardan daha çox şöhrət qazananı görkəmli İtalyan orqançısı Cirolomo Freskobaldi (1583-1643) idi. Onun adı həm bəstəkar, həm də ifaçı kimi bütün Avropada şöhrət qazanmışdı. Müxtəlif ölkələrdən onun yanına tələbələr gəlir, sonra isə qazandıqları bilikləri öz milli məktəblərində tətbiq edirdilər. Uzu müddət Romada meqəddəs Pyotr kilsəsində orqan ifaçısı kimi çalışan Freskobaldiyə o dövrün müasirlərinin dediyinə görə otuz minə qədər insan dayanıb ona qulaq asarmışlar. Onun virtuoz ifaçı dinləyicilər arasında belə əfsanənin yaranmasına səbəb olmuşdu ki, hətta o, əllərini tərsinə çevirərək ifa etməyi bacarır.

Freskobaldinin orqan əsərləri arasında ilk növbədə onun tokkatalarını qeyd etmək lazımdır. Əsərlərinə yazılan müqəddimədə müəllif bu musiqinin ifasında improvizə xüsusiyyətinə diqqət çəkərək qeyd edirdi ki, bu əsərlərə sərbəst ritmik ifa və hər şeydən əvvəl isə hissiyatlı ifa tərəfindən yanaşmaq lazımdır. Tarixi baxımdan Freskobaldinin klavir üçün yazdığı “çembaloda oxumaq üçün ariyalar” adlandırdığı miniatürləri çox maraqlıdır. Alətdə vokal oxuma tendensiyası klavir və sonralar fortepiano ifaçılığı bütün Avropada aparıcı ideya idi. Artıq XVII əsrdə İtalyan musiqisində ahəngdar melodiyanın geniş nəfəslə ifa etmək və instrumental musiqinin insan səsinə uyğunlaşdırılması prosesi özünü göstərirdi. XVII əsrdə İtaliyada simli alətlərin, xüsusilə ahəngdar, “oxuyan” alət kimi skripkaların ifası irəli çəkilir və tədricən orqan musiqisini ikinci plana atırdı.

İtalyan orqan – klavir sənətinin inkişafı və tədrisi sahəsində intibah dövründə yaşamış Dirutinin “Traksilvaniyalı” əsəri diqqət cəlb edir. Bu əsər XVI əsrin sonunda 1593-cü ildə nəşr olunub. Əsər həmin dövrdə yaşamış musiqiçilərin çoxşaxəli fəaliyyətini əks etdirir.

Dirutinin traktatı təkcə orqan üçün deyil, həm də klavesin üçün nəzərdə tutulmuşdur. Burada Diruti orqan musiqisinə vokal partiyaların və orkestr səslərinin əlavə edilməsinə, xoralın üstünlüyünə, kaloriliyinə diqqət cəlb edir. İtalyan müəllifinin bu əsəri bütün klavişli alətlərə həsr edilsə də, artıq burada müəllif orqanın kilsəyə məxsus olmasını, klavir alətlərinin isə kübar - məişət cəmiyyətinə məxsus olmasını qeyd edir.

XVII – XVIII əsrlərdə musiqi incəsənətinin inkişafında İtaliyanın rolu çox böyük olmuşdur. Yeni burjuaziya mədəniyyətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq XVIII əsrdə İtalyan klavesin məktəbi özünün öncüllüyünü göstərir ki, onun inkişafı Domeniko Skarlatti, Françesko Durante və s. bəstəkar - klavesinçilərin adı ilə bağlıdır. Tarixi prespektiv baxımından D.Skarlattinin İtalyan klavesin məktəbində tutduğu mövqe daha önəmli olmuşdur.

Domeniko Skarlatti (1685-1757) klavesin üçün yüksək bədii əhəmiyyətə malik kiçik həcmli sonatalar yazmışdır. O, Neapolda andan olmuş, məşhur opera bəstəkarı Aleksandro Skarlattinin oğludur. Atasından, Bernardo Paskvini və Françesko Qasparinidən dərs almışdır. Bir ingilis orqançının yazdığına görə onun ifası o qədər əzəmətli təsir bağışlayırdı ki, sanki klavesin arxasında ilahi bir qüvvə oturub. Müasirlərinin dediyinə görə, D.Skarlatti Hendellə klavesin ifaçılıq yarışına girərək hətta onu ötüb keçmişdir.

Ömrünün ikinci yarısını İtaliyadan kənardə yaşayan Skarlatti əvvəlcə Portuqaliyada, sonra İspaniyada saray klavesin ifaçısı kimi çalışmışdır. Onun bir çox istedadlı tələbələri olmuşdur. Onların içərisində ispan bəstəkarı, klavişli alətlər üçün bir sıra maraqlı sonataların müəllifi olan Antonio Soler (1729-1783) xüsusilə seçilirdi.

D.Skarlattinin yaradıcılıq mirasının böyük bir hissəsini onun klavir sonataları təşkil edir. O, bu əsərləri (555 sonata) həyatının əvvəlindən sonuna qədər olan ərəfədə bəstələmişdir. Sonataların ilk məcmuəsi 1738-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu əsərlərdə rokoko üslubunun izləri olsada, Skarlatti

daha çox yeni elementlər nümayiş etdirmişdir. İtalyan və İspan xalq mənəblərindən bəhrələnən Skarlattinin çox əsərləri günəşli mühiti, həyatın şən əhval-ruhiyyəsini, gənclik ehtiras və coşqunluğunu tərənnüm edir. Bu əsərlərdə həyatın acı və istehzalarından uzaq, işıqlı yumor, ürəkdən gələn istilik vardır. Onun əsərlərində təsvir olunan obrazlar, istiqanlı və səmimi olub, şən və həyatsevərlikləri ilə seçilirlər.

Bu cəhətlər Skarlattinin sonatalarını İtalyan opera sənətinin nümunələri olan opera-buffo və Qaldoninin komediyaları ilə yaxınlaşdırır. Skarlatti bu əsərlərdə XVIII əsrdə İtaliyada meydana gələn burjua-demokratik ideologiyayı ifadə edir. Virtuoz tapıntıları ilə zəngin olan Skarlattinin ekspomt olaraq yazılan əsərlərinə o dövrdə improvizə - prelüd üslubunda yazıb-yaratmış orqan-klavir bəstəkarlıq məktəbinin öncül nümayəndələri zəmin hazırlamışdı. Bu hər şeydən əvvəl böyük klavesin ifaçısı Skarlattinin yaradıcılığında olan imitasiya, kanon və s. polifonik elementlərindən istifadə edilməsində özünü göstərir. Məsələn; Skarlattinin “pişik fuqası” adlı əsəri sözün əsl mənasında polifonik əsərdir. Bu əsərin xarakteri pişiyin klavişlər üzərindən keçib getməsini xatırladır.

Skarlattinin yaradıcılığındakı virtuoz xüsusiyyətləri bəzi əsərlərin pedaqoji istiqamətə yönəlməsi ilə uzlaşır. Müəllif, bu əsərləri “Məşqələlər” adlandırmışdır və özünün dediyinə görə bu əsərlər klaviçemaloda ifa etmək üçün texniki cəhətdən özünə inamı artırır. Texniki məşqələlərin yüksək bədii məzmunla üzvi sürətdə uzlaşması Skarlattinin ilk dövr yaradıcılığına aiddir. O, bu əsərləri bədii Etüdlər adlandırmışdır. Skarlatti öz təcrübəsində tək deyildi. Başqa İtalyan bəstəkar klavesinçiləri də bu kimi əsərlər yazmışlar. Məsələn; Duranta öz əsərlərini Studio adlandırmışdır.

Skarlattinin yetkin dövrdə bəstələdiyi sonataları daha çox ziddiyətli olub, bir-birindən fakturasına, xarakterinə və tonal münasibətinə görə fərqlənən bir neçə mövzulardan ibarətdir. Sonata alleqrosunun formalaşmasının əhəmiyyətini görmək üçün Skarlattinin C-dur sonatası ilə tanış olmaq kifayətdir. Bu sonatada ekspozisiya, işlənmə və repriza özünü aydın şəkildə göstərir. Ekspozisiya əsas və köməkçi partiyalardan, tonal tərəfindən ziddiyətlik (klassik sonata üçün tipik olan: ekspozisiyada-tonika-dominanta, reprizada-tonika-tonika), işlənmə isə kənar hissələrlə özünün dramatik xarakteri ilə təzadlılıq təşkil edir. Burada ekspozisiyanın mövzularından istifadə olunmuşdur.

Skarlatti yaradıcılığının yetkin dövründə sonatanın yaranması bir tendensiya olaraq iki və hərdən də üç əsərdən istifadə olunurdu. O, bununla qarşısına heç bir yaradıcılıq məqsədi qoymurdu, sadəcə ifaçıya bu əsərlərin hamısını bir-birinin ardınca və yaxud tək-tək ayrıca olaraq ifa etməyi nəzərdə tuturdu. Skarlatti sonataları özünün təzəliyi, melodik və harmonik dili ilə seçilirdi. O, bu sonatalarda forşlaq və trellərdən daha çox istifadə edirdi. Melizmləri elastik, temperamentli, italyanlara məxsus brio (odlu) ifa etmək tələb kimi qarşıya məqsəd kimi qoyulurdu.

Skarlatti sonatalarının ifası üçün bəzək işarələrinin ifa edilməsinə dair heç bir göstəriş verməmişdir. Hərdən bu sonatalarda trelin yuxarı köməkçi notdan və ya əsas notdan ifa edilməsi mübahisə doğurur. XVII əsrdə trel əsasən əsas notdan başlayaraq ifa edilirdi.

XVIII əsrin 20-ci illərindən fransız nümunəsi kimi trelin yuxarı köməkçi notdan ifa edilməsi göstərilirdi. XVIII əsrin birinci yarısından bu nəzəri göstərişin əksinə olaraq İtaliyada trel əsas notdan ifa etməyə başladılar. (Tartininin müşahidəsi) Lakin, bununla belə bəzək işarələrinin və melizmlərin ifasına Skarlattinin sonatalarında əsərin xarakterinə uyğun olmaq tərəfindən yanaşmaq lazımdır. Məsələn; C-dur sonatasında trelin yuxarı köməkçi səsdən ifa edilməsi Skarlatti üslubuna daha uyğundur, bu həmin əsərdə xoş yumorunu artırır, lakin, daha çox hallarda trel əsas notdan ifa etmək lazım gəlir.

Skarlatti yaradıcılığının XVIII-XIX əsrin əvvəllərində klassizmin inkişafına təsiri böyükdür, onun təsiri sonralar yazıb-yaradan Mendelson, List, Bartok, Prokofyev kimi bəstəkarların yaradıcılığında özünü büruzə verir.

Hərdən bəzi müəllimlər Skarlatti sonatalarını zəif imkanı olan tələbələrə məsləhət görürlər ki, bu əlbəttə onun yaradıcılığına qarşı səhv münasibətdir. Bu əsərlər klassik musiqinin ən görkəmli əsərləridir, ifaçılıq məktəbinin inkişafı üçün çox faydalıdır. Özünə məxsus bədii obrazların zəngin dünyasını duymaq üçün Skarlatti sonatalarını musiqi təhsili müəssisələrində ardıcıl olaraq öyrənmək lazımdır. Müxtəlif tipli sonataları öyrənən ifaçı o zaman Skarlatti yaradıcılığının çoxşaxəli tərəflərini: xalq musiqisinin tərəvətini, cəsarətli harmonik dilini, zərif və virtuoz parlaqlığını, lirikanın poetikliyi, əsl qəhrəmanlıq və dramatik cizgilərini öyrənə bilər.

Skarlatti yaradıcılığı tanınmış pianoçuları, o cümlədən Tausik, Anton Rubinşteyn, Yesipova, Bartoku ifaçı kimi cəlb etmişdir.

Polşa klavesin ifaçısı Vanda Landovska ilk dəfə olaraq Skarlatti sonatalarını çoxşaxəli olaraq, hətta kölgədə qalan tərəflərini belə ifaçı kimi təqdim etmişdir. Landovskanın ifası, geniş nəfəsi və özünün cəsarəti ilə fərqlənir.

Fortepianoda Skarlatti sonatalarının ən yaxşı ifaçılarından İtalyan pianoçusu Arturo Benedetti Mikelancelinin interpretasiyasını qeyd etmək lazımdır. Yüksək texniki imkanlara malik olan Benedetti Mikelanceli virtuoz elementləri ön plana çəkmir, cəld tempə çox da meyl etmir, hətta hərdən hərəkəti “gecikdirmə” manerasına üstünlük verir, bu da daha çox ifadəli, məzmunlu ifaya səbəb olur.

Məşhur pianoçu Emil Qilels İtalyan bəstəkarının sonatalarının yadda qalan şərhini yaratmışdır. Bir çox pianoçulardan fərqli olaraq Qilels forte və piano dinamikasını daha dolğun ifa edir ki, bu da əsərə bütövlülük, relyefli çalar və dramatik xarakter verir.

Skarlatti 555-ə qədər müxtəlif xarakterli sonatalar bəstələmişdir. Bu sonataların tam nəşrinə Rikordi İtalyan firması tərəfindən başlanmışdır. Redaktor, bəstəkar və pianoçu Alessandro Lonqo (1564-1945) bəstəkarın əsərlərini hər birində bir neçə əsər olaraq suite adı ilə birləşdirmişdir. Lazım olduğundan artıq çalarlardan istifadə olunmuş bu da müsir dövrümüzdə həddən artıq “modernləşmiş” kimi qəbul edilir.

Skarlattinin sonataları A.Qoldenveyzer, sonra isə A.Nikolayev və İ.Okraineç tərəfindən nəşr olunmuş ancaq lazımı tələbata cavab verməmişdir.

Amerikan musiqişünası və klavesin ifaçısı Ralf Kyorkpatrik Skarlattinin 555 sonatasını tam külliyyatı ilə xaksimile (olduğu kimi) nəşr etmişdir. Bu nəşrə əsaslanaraq Macarıstanda (Budapestdə) Q.Balla tərəfindən (1944-1979) 200 sonatası nəşr olunmuşdur. Bu nəşr Skarlatti sonatalarının orijinal ifaçılıq priksiplərinə və xronoloji ardıcılığına uyğun idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Н.Д.Алексей, История фортепианного искусства, Музыка, Москва, 1988
2. Айна ушақ ensiklopediyası, Ваки Айна mətbu evi, 2004
3. К. Розеншильд, История зарубежной музыки, Музыка, Москва, 1973
4. Марк Зильверквит, Мир музыки, Москва, 1988

ABSTRACT

THE ROLE OF CLAVIR SCHOOLS IN SPAIN AND ITALY IN XVI-XVIII CENTURIES

The role of clavir art school in XVI-XVIII centuries was great. During the period of Renaissance and Baroque Spanish and Italian clavir schools were special. The fame of organ clavesin musicians and composers in that period was spread not only in their countries, but also in Europe and in many countries of the world.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ИСПАНСКИХ И ИТАЛЯНСКИХ КЛАВИРНЫХ ШКОЛ В XVI-XVIII ВЕКАХ

В этих веках роль клавирных специальных школ в Италии и Испании была очень велика. В конце возрождения и в период барокко Испанские и Италянские клавирные школы особенно выделялись среди других и композиторов.

Слова действующих в это время исполнителей и композиторов органной музыки была известна не только в своих странах, но и далеко за пределами Европы.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

ƏLƏKBƏR QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
elekberqasimov@mail.ru

NAXÇIVAN TEATRINA RƏHBƏRLİK ETMİŞ REJİSSORLAR (1883 – 2013-CÜ İLLƏR)

Açar sözlər: *Naxçıvan Teatrı, baş rejissor, səhnə, tamaşa, aktyor*

Key words: *Nakhchivan Theatre, head producer, stage, spectacle, actor*

Ключевые слова: *Нахчыванский театр, главный режиссер, сцена, спектакль, актер*

1883-cü ilin əvvəllərində, Naxçıvanda Eynəli bəy Sultanov başda olmaqla müasir ruhlu, demokratik əhval-ruhiyyəli müəllimlərdən ibarət “Müsəlman İncəsənət və Dram Cəmiyyəti” yaradıldı. Məqsəd cəmiyyət üzvlərinin iştirakı ilə Naxçıvanda Azərbaycan dilində teatr tamaşaları hazırlayıb göstərmək idi.

“Beləliklə, cəmiyyətin üzvləri böyük həvəslə, E.Sultanovun rəhbərliyi altında M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah” komediyasının məşqlərinə başlayırlar. Tamaşanı Novruz bayramı günlərində göstərmək qərara alınır. “Azərbaycan teatrının salnaməsi” kitabının birinci cildində “1883-cü il” bölməsi belə başlayır: “11 mart. Naxçıvan. Hacı Nəcəf Zeynalovun evində Eynəli Sultanovun idarəsi altında “Müsyö Jordan və Məstəlişah” oynanmışdır” [5, s. 15]. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, Naxçıvan Teatrının ilk baş rejissoru elə onun banisi Eynəli bəy Sultanovdur.

Eynəli bəy Sultanov

Böyük xan Naxçıvanski
(Naxçıvani)

Tədqiqatdan belə məlum olur ki, həmin tarixdə «Müsəlman İncəsənət və Dram Cəmiyyəti» Azərbaycan Milli Teatrının yaranmasının 10 illiyini böyük təntənə ilə qeyd etmək üçün Hacı Nəcəf Zeynalovun evini münasib bilərək burada yubiley gecəsi keçirmiş, Azərbaycanda milli, professional teatr sənətinin yaranması və inkişafı barədə çıxışlar olmuş və sonda cəmiyyət üzvlərinin hazırladıqları “Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah” tamaşası Naxçıvanda ilk dəfə olaraq nümayiş etdirilmişdir. Həmin tarixdən də Naxçıvan Teatrının yaranması günü Azərbaycan teatr tarixinin salnaməsinə yazılır.

“Demək olar ki, 1883-1890-cı illər arasında Naxçıvan şəhərində hər il 3-4 dəfə müxtəlif tamaşalar hazırlanaraq nümayiş etdirilmişdir. 1894-cü ildən başlayaraq gənc Cəlil Məmmədquluzadə və Məmmədağa Sidqi Naxçıvanda vaxtaşırı teatr tamaşalarının hazırlanıb göstərilməsində təşəbbüskar və təşkilatçı kimi böyük əmək sərf etmişlər.

1890-cı ildən 1905-ci ilədək olan dövrdə Naxçıvan Teatrının repertuarı əsasən M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah”, “Hacı Qara”, “Molla İbrahimxəlil – kimyagər”, “Lənkəran xanı vəzirinin sərgüzəşti” komediyaları, E.Sultanovun “Tatarka”, C.Məmmədquluzadənin “Çay dəstgahı” pyesləri, Ə.Haqqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsi, V.Mədətovun “Gözə görünməyən şal” və müəllifləri naməlum olan “Kəl döyüşü”, “Üsuli-cədid”

adlı vodevillərdən ibarət olmuşdur.

“1907-ci il dekabr ayının 31-də Naxçıvan Şəhər Məktəbində A.Puşkinin qətlə yetirilməsinin 70 illiyi ilə əlaqədar keçirilən toplantıda N.Qoqolun “Ölü canlar” əsəri səhnələşdirilərək tamaşaya qoyulur. Bu tamaşanın rejissoru o zaman teatr sənətinə ciddi maraq göstərən və Naxçıvanda teatr sənətinin formalaşmasında xüsusi xidmətləri olan Böyük xan (Nəzərli xan) Naxçıvanski idi. Rus dilində oynanılan bu tamaşada Çiçikov rolunu ilk dəfə, aktyor kimi, səhnəyə qədəm qoyan Rzaqulu Təhmasibbəyov – Rza Təhmasib ifa etmişdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki, istedadlı bir aktyor kimi şöhrət qazanmış Böyük xan Naxçıvanski 1904-1916-cı illərdə Naxçıvan Teatrının aparıcı rejissoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. Məhz onun rəhbərliyi altında Naxçıvan Teatrı 1910-cu ildən yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövrdə teatrda Rza Təhmasib, Əli Xəlilov, Həsən Səfərli... kimi istedadlı gənclər fəaliyyət göstərirdilər”[5, s. 20].

Birinci Dünya Müharibəsinin başlanması ilə 1914-1916-cı illərdə Naxçıvan Teatrının repertuarını əsasən müharibə əleyhinə pyeslər, səhnələşdirilmiş irihəcmli şeirlər və başqa səhnəciklər təşkil etmişdir. Bu dövrdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən “Rus-tatar Məktəbi”nin adı dəyişdirilərək “Rüşdiyyə Məktəbi” adlandırılır. Məktəbin direktoru Xəliləğa Hacılarovun və rejissor Rza Təhmasibin təşəbbüsü, eləcə də məktəbin müəllimləri Əliqulu Qəmküsar, Şeyx Məhəmməd Rəsizadə (Hüseyn Cavidin böyük qardaşı), Həsən Səfərli və Əli Xəlilovun böyük səylərilə 1917-ci il aprel ayının 20-də (müasir təqvimlə mayın 2-də) “Rüşdiyyə Məktəbi”nin nəzdində “El güzgüsü” adlı dram cəmiyyəti təşkil olunur. Naxçıvan Teatrı həmin tarixdən bu adla fəaliyyətini davam etdirərək yeni bir mərhələyə qədəm qoyur.

Azərbaycan SSR xalq artisti, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı, professor Rza Təhmasib Naxçıvan Teatrının formalaşması və təşəkkül tapmasında xüsusi xidmətləri olan sənətkarlardandır. Əsasən 1910-1918-ci illər arasında onun səmərəli rejissorluq və aktyorluq fəaliyyəti nəticəsində teatrın repertuarı maraqlı tamaşalarla zənginləşmiş və buraya gənc istedadların axını vüsət almışdır. Milli teatr tariximizdə C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomedyasına ilk dəfə səhnə həyatı Naxçıvan Teatrında, 1915-ci ilin avqustunda, məhz R.Təhmasibin quruluşunda verilmişdir. Tamaşanın rəssamı isə Tiflisdə təhsilini yenicə başa vurub doğma şəhərinə qayıdan Bəhruz Kəngərli olmuşdur. Bu tamaşa ilə o, Naxçıvan Teatrının ilk peşəkar rəssamı kimi tanınaraq 7 il burada ardıcıl və səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Həmin ildə pyesi müəllifin tapşırığı ilə Tiflisdən Naxçıvana gətirən Ə.Qəmküsar Şeyx Nəsrullah rolunu birinci dəfə Naxçıvanda, 1916-cı ildə isə Bakıda oynamışdır.

Rza Təhmasib

Teatrın ilk naxçıvanlı –
ali ixtisas təhsilli baş
rejissoru, respublikanın
əməkdar artisti
Vəli Babayev.

1918-ci ilin iyununda daşnak Andronikin başçılığı ilə erməni quldurlarının Naxçıvan torpaqlarına vəhşicəsinə hücumları başlandı. Belə bir vəziyyətdə Naxçıvan şəhərində də normal həyat pozuldu və şübhəsiz ki, bir sıra təşkilatlar kimi, teatr da öz fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı.

O dövrdə ziyalılar arasında böyük nüfuza malik olan və artıq görkəmli şair və dram aturq kimi tanınan Hüseyn Cavidin gəlişi xüsusilə Naxçıvan Teatrının və “Rüşdiyyə Məktəbi”nin kollektivləri tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı.

“Yerli camaatın qəhrəmancasına müqavimətinin tükənmək üzrə olduğu bir məqamda komandan Kazım Qarabəkir paşanın başçılığı altında şanlı türk ordusu sərhəddi keçərək Naxçıvan

əhalisinə yardıma yetişdi. Xilaskar ordu qısa bir zamanda quldur daşnak dəstələrini darmadağın edərək Naxçıvan ərazisini onlardan təmizlədi. Xalq rahat nəfəs aldı və öz dinc yaşayışını bərpa etdi. Həyat öz axarı ilə davam etməyə başladı. O dövrdə Araz-Türk Cümhuriyyətinin qurulmasında böyük xidmətləri olan Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda mədəniyyətin, maarifin də çiçəklənməsinə öz töhfəsini verməyə çalışırdı. Bacarıqlı bir sərkərdə və təşkilatçı olmaqla yanaşı istedadlı bir şair və rəssam olan K.Qarabəkir paşa Naxçıvanda teatr olduğunu bilən kimi Hüseyn Cavidin bilavasitə yardımı ilə yenidən fəaliyyətini bərpa eləyən “El güzgüsü”nün üzvlərilə tanış olur. “El güzgüsü”ndəki növbəti ədəbi yığıncaqda Kazım bəy tərəfindən Naxçıvan Teatrının fəaliyyətini yenidən canlandırmaq təklifi irəli sürülür.

Bu təklif böyük sevinc və rəğbətlə qarşılır. K.Qarabəkir paşa türk ordusunun tarixi qəhrəmanlığından bəhs edən Namiq Kamalın “Vətən və ya Silistrə” əsərinin tamaşaya qoyulmasını tövsiyə edir və teatrın rejissoru Rza Təhmasibdən, rəssamı Bəhrüz Kəngərlidən razılıq alaraq həmin tamaşanın hazırlanmasına köməkliyi öz öhdəsinə götürür. Tamaşanın ərsəyə gəlməsində Hüseyn Cavid də Rza Təhmasib və Bəhrüz Kəngərliyə yaxından köməklik göstərirlər” [5. s 24-25].

1920-ci il iyul ayının 28-də Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti quruldu. Teatrın repertuarında sovet hökumətinin siyasətini təbliğ edən səhnəciklər, şeir, meyxana və mahnılardan ibarət olan konsertlər əsas yer tutmağa başladı. Bu vaxt Əli Xəlilov (sonralar Naxçıvan MSSR əməkdar artisti) Naxçıvan Teatrının direktoru təyin edildi, rejissorluq işi Həsən Səfərliyə həvalə olundu.

Azərbaycan teatrının 50 illik yubileyinin qeyd olunduğu 1923-cü ildə Naxçıvan Vilayət Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan Teatrına “dövlət dram teatri” adını verməklə onun da 40 illiyinin keçirilməsi barədə qərar qəbul edir. Həsən Səfərli Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının rəsmi olaraq ilk baş rejissoru təyin olunur. O, bu vəzifədə arada altı aylıq fasilə olmaqla 1928-ci ilədək çalışmışdır.

“Teatrın işini yaxşılaşdırmaq, aktyorların peşə ustalığını daha da artırmaq məqsədilə 1924-cü ildə Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığı İncəsənət İşçiləri İttifaqı ilə birlikdə Bakıdan görkəmli səhnə ustası Kazım Ziyani (sonralar Azərbaycan SSR xalq artisti, professor) Naxçıvana dəvət edir. Bu illərdə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında çalışan Kazım Ziya aktyorların dili üzərində gərgin işləyərək onlara səhnə danışığının incəliklərini aşılayır, rol üzərində aktyor işinin xüsusiyyətlərini açıqlayır və beləliklə də yaradıcı kollektivin püxtələşməsinə öz töhfəsini vermiş olur” [5, s. 32].

K.Ziya Naxçıvan Teatrında birinci olaraq gürcü dramaturqu Vano Masedaşvilinin “Qaçaq Kərəm” pyesinin tamaşasını hazırladı. “Qaçaq Kərəm” tamaşası rəğbətlə qarşılanaraq uzun müddət teatrın repertuarında qalmışdı.

Kazım Ziya Naxçıvan Teatrına bir sıra yeniliklər gətirmişdi. O, tamaşaların dinamik hərəkətinə, tempinə fikir verməklə yanaşı səhnə tərtibatının dolğun, real və məzmunlu olmasına, obrazların fiziki hərəkətlərinin onların mövcud şəraitdə psixoloji durumu ilə şərtləşməsinə, səhnə danışığının aydınlığına, tələffüzün təbiiliyinə və həm də estetik təsirinə diqqət yönəlmişdi.

1929-cu ildə teatrın aparıcı aktyorlarından və rejissorlarından olan Səməd Mövləvi teatrın baş rejissoru təyin edilir. S.Ruhullanın müvəqqəti Naxçıvana göndərilməsilə əlaqədar iki illik fasilə ilə S.Mövləvi baş rejissor vəzifəsini 1935-ci ilə qədər yerinə yetirmişdir.

1931-ci ildə Azərbaycan SSR əməkdar artisti Sidqi Ruhulla (sonralar SSRİ xalq artisti) Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının direktoru və baş rejissoru təyin olunur. Onun teatra rəhbərliyi dövründə repertuar zənginliyinə və rəngarəngliyinə, truppaya yeni kadrların, xüsusən də gənclərin cəlb olunması işinə, kollektivin muxtar respublikanın ictimai-siyasi həyatında daha fəal iştirakının təmin olunmasına diqqət artırılır. Naxçıvan Teatrının görkəmli sənətkarları kimi tanınan Rza İsfəndiyarlı, Xədicə Qaziyeva, İsa Musayev, Firuzə Əlixanova, Mirhəsən Mirişli, Əyyub Haqverdiyev məhz bu dövrdə «Sidqi məktəbi» keçərək səhnə danışığı və səhnə mədəniyyətinin incəliklərinə yiyələnmiş, sənətdə püxtələşmişlər.

“Sidqi Ruhullanın Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında quruluşçu rejissor kimi hazırladığı Azərbaycan, rus və Qərbi Avropa dramaturgiyasının inciləri uzun müddət repertuarda yaşadı və teatrın tarixinə qızıl hərflərlə həkk olundu. Xüsusən də, N.Qoqolun “Müfəttiş”, F.Şillerin “Qaçaqqlar” və U.Şekspirin “Otello” əsərlərinin ilk dəfə olaraq ancaq yerli aktyorların iştirakı ilə tamaşaya qoyulması muxtar respublikanın mədəni həyatında və Azərbaycan teatri tarixində əlamətdar hadisə

və unudulmaz sənət nailiyyəti idi” [5, s. 36].

Əli Xəlilov “Naxçıvan Teatrının tarixi” adlı kitabında yazıb: “Sidqi Ruhullanın rejissorluğu ilə hazırlanmış “Otello”nun ilk tamaşası 1932-ci il aprel ayının 21-də olmuşdur. Tamaşada istedadlı artist İsa Musayevin yaratdığı Otello həqiqi bir sərkərdə, təmiz qəlbləli aşiq, yüksək mənəviyyətli insan kimi qüvvətli təsir bağışlayırdı” [3, s. 36]. İ.Musayev S.Ruhullanın məsləhətləri və qayğısı, A.Şərifzadənin mənəvi dəstəyi, yaxından köməkliyi sayəsində Otellonun öhdəsindən uğurla gələrək bu rolu ustalıqla ifa etdi və Azərbaycan teatrında görkəmli Otellolar sırasında özünəməxsus yer tutdu.

Sidqi Ruhullanın Naxçıvan Dövlət Dram Teatrındakı səmərəli fəaliyyəti yüksək qiymətləndirildi. Azərbaycan Teatrının 60 illiyi münasibətilə 1933-cü il mayın 3-də S.Ruhulla Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Fəxri Fərmanı ilə təltif edildi və ona respublikanın xalq artisti fəxri adının verilməsi Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsindən xahiş olundu.

“1936-cı ildə Moskvada ali təhsil almış rejissor Həsən Ağayev Naxçıvan Dövlət Dram Teatrına işə göndərilir. Həmin ildən 1939-cu ilədək onun rejissorluğu ilə K.Trenyovun “Lyubov Yarovaya”, A.Ostrovskinin “Günahsız müqəssirlər”, G.Mdivaninin “Vətən namusu” kimi müvəffəqiyyətli tamaşalar hazırlanır, “Hamlet” və “Otello”ya yeni quruluş verilir.

1937-ci ildə isə Yusif Yulduz Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının bədii rəhbəri təyin edilir. Naxçıvanda işlədiyi bir il ərzində Azərbaycan dramaturgiyasından bir neçə seçmə əsərlərə quruluş verən, o cümlədən M.İbrahimovun “Həyat” pyesinə ilk dəfə məhz burada səhnə həyatı verən bir rejissor kimi teatr tariximizdə özünəməxsus yer tutmuşdur” [5, s. 40]. 1950-70-ci illərdə Y.Yulduz “Azərbaycanfilm”in istehsalı olan onlarla bədii filmə epizodik rolların ən məşhur və mahir ifaçısı kimi tanınmış və yadda qalmışdır.

1938-ci ilin martında M.F.Axundovun anadan olmasının 125 illiyi münasibətilə Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanına əsasən Naxçıvan Dövlət Dram Teatrına böyük mütəfəkkir və dramaturqun adı verildi. Beləliklə, bu qədim sənət ocağı həmin vaxtdan 1964-cü ilədək M.F.Axundovun adını daşıdı.

2002-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrının yaradıcı heyətilə görüşən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, möhtərəm Heydər Əliyev söhbət əsnasında özünün gənclik illərini xatırlayaraq o zamandan teatra bağlılığından danışmış, Naxçıvan Teatrının həmin illərdəki fəaliyyətindən, buradakı sənətkarlardan da söz açaraq demişdi: “...Naxçıvanda 1930-cu illərdə teatr çox güclü idi. Güclü artistlər vardı. Orada da baş rolları iki-üç aktrisa oynayırdı. Onlardan da biri Xədicə xanım Qaziyeva idi. Xədicə xanımın gözəl çıxışları olurdu... Orada yaxşı aktyorlar vardı, məsələn; İsa Musayev, ən gözəl aktyor-rejissor Mir İbrahim Həmzəyev, Zəroş xanım – Mir İbrahim Həmzəyevin xanımı... dəfələrlə demişəm. Mən özüm teatr həvəskarı olmuşam. Lap gənc vaxtımda – Naxçıvanda dram dərnəyində mən də çıxışlar etmişəm. Mir İbrahim Həmzəyev bizim dram dərnəyinin rəhbəri idi. Sonra burada, Bakıda – Azərbaycan Sənaye İnstitutunda oxuyanda da bizim dram dərnəyimiz vardı. Mən orada da çıxış etmişəm... Yəni bilirəm ki, bu artistlər xüsusi məxluqdur. Onların işinə qarışmaq olmaz. Onları gərək başlı-başına buraxasan. Nə edirlərsə, qoy etsinlər” [4, s. 195-197].

1941-ci ilin iyununda başlanan Böyük Vətən Müharibəsi bütün ölkədə və respublikada olduğu kimi Naxçıvanda da dinc həyatı pozdu. Bu dəhşətli müharibə dörd il Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının da yaradıcı fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Mir İbrahim Həmzəyev 1937-ci ildə Azərbaycan SSR İncəsənət İşləri İdarəsinin sərəncamı ilə Naxçıvan Teatrına işləməyə gəlir. Buradakı ilk rolu Mirzə İbrahimovun “Həyat” pyesinin tamaşasındakı Abbas obrazı olur. O, 1939-cu ildə Q.Qurbanovun “Ayrım” əsərinin tamaşasını hazırlayır, özü də Ayrım rolunu məharətlə səhnədə canlandırır. “İstedadı, zəhmətsevərliyi, sənətə vicdanlı və məsuliyyətli münasibətilə Naxçıvan ictimaiyyətinin rəğbətini qazanan Mir İbrahim Həmzəyev 1941-ci ildə teatrın direktoru və baş rejissoru təyin edilir” [6, s. 21].

O, quruluşçu rejissor olaraq 40-cı illərdə olduğu kimi, 50-ci illərdə də C.Cabbarlının “1905-ci ildə” (1952), Lope de Veqanın “Sevilya ulduzu” (1952), Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” (1952), S.S.Axundovun “Eşq və intiqam” (1955), N.Vəzirovun “Hacı Qənbər” (1955), Z.Xəlilin “Qafır Məmməd” (1956), S.Rüstəmin “Qaçaq Nəbi” (1958), Ə.Abbasovun “Məlikməmməd”

(1956), V.Şkvarinin “Özgə uşağı” (1956) və digər bir sıra maraqlı pyeslərin tamaşalarını hazırlamışdır.

Naxçıvan Teatrının məşhur aktrisalarından olan Zəroş Həməzəyevanın səhnəyə gəlişi və sənətdə püxtələşməsi İ. Həməzəyevin adı ilə bağlıdır. Ailə həyatı qurduqdan sonra hər iki sənətkar onlarla tamaşada baş rolların əvəzsiz ifaçıları olmuşlar. “Qaçaq Nəbi”, “Vaqif”, “Fərhad və Şirin”, “Aydın”, “Od gəlini”, “Otello”, “Səyavuş”, “Şeyx Sənan”, “Sevilya ulduzu”, “Qatır Məmməd”, “Sənsiz”, “İsmət” belə tamaşalardandır. Heç də təsadüfi deyildir ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Naxçıvan Teatrının 1940-50-ci illərini “Həməzəyevlər dövrü”[1, 2015-ci il, 2 aprel] adlandırmışdır.

Demək olar ki, 1950-ci ildən üzü bəri Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı öz repertuarına daha çox müasir həyatdan və bu müasirlikdəki müxtəlif mövzulardan bəhs edən pyeslər daxil edir. Çağdaş milli dramaturqların əsərlərindən bəhrələnməklə yanaşı, teatr bu səpkili tərcümə əsərlərinə də daim müraciət etməyə başlayır.

60-cı illərin əvvəllərindən Naxçıvan Teatrında yerli müəlliflərlə yaradıcılıq əlaqəsinə meyil nəzərəcarpacaq dərəcədə güclənmişdi. Belə ki, 1960-1964-cü illərdə C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” (1961), H.Cavidin “Səyavuş” (1962) əsərlərinin yeni quruluşda tamaşaya qoyulması ilə yanaşı İ.Səfərlinin “Ana ürəyi” (1960), C.Əmirovun “Sahil əməliyyatı” (1960, səhnələşdirən İ.Həməzəyev), H.Razinin “Odlu diyar” (1963), K.Ağayevanın “Məhsəti” (1964) pyesləri də teatrın repertuarına daxil edilmişdi.

1964-cü il Naxçıvan Teatrının tarixində çox mühüm və əlamətdar bir hadisə olur. Teatr həmin ilin ayında şəhərin mərkəzində inşa olunmuş yeni, üçmərtəbəli, əzəmətli binaya köçürülür. Demək olar ki, 1964-cü ilin yanvar ayından Naxçıvan Teatrının profili rəsmi sürətdə dəyişdirilmiş və ona “musiqili dram teatri” adı verilmişdi.

Yeni binaya köçürüldükdən sonra isə teatr Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı adlandırıldı. Naxçıvan MSSR yaradılmasının 40 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaq keçirilən gün – 1964-cü il oktyabrın 15-də Naxçıvan Teatrının yeni binası da istismara verildi. Yubileyin təntənəli yığıncağı və konserti də teatrın yeni binasında oldu. Bu binada ilk dəfə tamaşaya qoyulan əsər Kəmalə Ağayevanın “Məhsəti” mənzum pyesi oldu. Tamaşanın quruluşçu rejissoru, teatra yenidən baş rejissor təyin olunan Baxşı Qələndərli maraqlı aktyor ansamblı ilə məzmunlu quruluş verməyə nail olmuşdu.

Arada müəyyən fasilə ilə 1970-ci illərin sonunadək qədim sənət ocağının baş rejissoru işləyən Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi B.Qələndərli, ümumilikdə fəaliyyət göstərdiyi 20 il ərzində bu səhnədə milli klassik və müasir dramaturgiyamızın, həmçinin sovet, rus, Avropa və dünya dramaturqlarının ən gözəl inciləri əsasında monumental, məzmunlu, yaddaqalan tamaşalar yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Belə tamaşalardan “Anamın kitabı”nı (C.Məmmədquluzadə), “Cehizsiz qız”ı (A.Ostrovski), “Hücum”u (B.Lavrenyov), “Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah”ı və “Hacı Qara”nı (M.F.Axundov), “Laçın yuvası”nı (S.S.Axundov), “Oqtay Eloğlu”nu və “Solğun çiçəklər”i (C.Cabbarlı), “Yarımçiq şəkil”i (A.Babayev), “Yaxşı adam”ı (M.İbrahimov), “Sən həmişə mənimləsən”i (İ.Əfəndiyev), “Mehmanxana sahibəsi”ni (K.Qolodoni), “Darıxma, ana!”nı (N.Dumbadze), “Arşın malalan”ı və “O olmasın, bu olsun”u (Ü.Hacıbəyov), “Onlar dörd nəfər idilər”i (K.Simonov), “Zirehli qatar 14-69”u (V.İvanov), “Şeyda”nı (H.Cavid) misal göstərmək olar.

1965-ci il Naxçıvan Teatrının tarixinə və ümumiyyətlə muxtar respublikanın mədəni həyatına ən unudulmaz illərdən biri kimi həkk olundu. Həmin il iyun ayının 14-dən 21-dək respublikamızın paytaxtında – Bakıda “Naxçıvan MSSR mədəniyyət həftəsi” keçirilmişdi. Muxtar respublikanın şair və yazıçıları, musiqi kollektivlərilə yanaşı Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı da repertuarında olan üç tamaşa ilə paytaxt ictimaiyyəti qarşısında çıxış etmişdi.

“Bakıda Naxçıvan MSSR həftəsi”nin iştirakçıları – Naxçıvan DMD Teatrının baş rəssamı M.Qasimov, şair-dramaturq, teatrın ilk ədəbi hissə müdiri K.Ağayeva, teatrın baş rejissoru B.Qələndərli, xalq artistləri İ.Musayev və İ.Həmzəyev (Bakı, iyun 1965-ci il).

Teatr paytaxt tamaşaçılarına Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrının səhnəsində demək olar ki, hamısı yerli müəlliflərin əsərlərindən ibarət bir repertuar – H.Razinin “Odlu diyar”, K.Ağayevanın “Məhsəti” və C.Əmirovun eyniadlı romanı əsasında rejissor İ.Həmzəyevin səhnələşdirdiyi “Sahil əməliyyatı” tamaşalarını təqdim etmişdi. O dövrün mətbuatından məlum olur ki, bu tamaşalardan “Məhsəti” daha böyük müvəffəqiyyət qazanmış, ədəbi və teatr tənqidi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi.

Həmin vaxt mətbuatda teatrın baş rejissoru Baxşı Qələndərini Naxçıvan Teatrı üçün tapıntı adlandıran görkəmli alim və ictimai xadim, sənətsünaslıq doktoru, professor Cəfər Cəfərov yazmışdı: “...Təəccüblü deyilməlidir ki, Naxçıvan Teatrının indiki gəlişi Bakıya ümumiyyətlə ilk gəlişidir? Burada haşiyə çıxaraq deməliyik ki, qoy bu gəliş ənənəyə çevrilsin... Deyildiyi kimi, Naxçıvan Teatrı köklü, əsaslı teatrdır... Naxçıvanın truppasında yaxşı bir sabitlik keyfiyyəti vardır...”

Bizim gördüyümüz “Məhsəti” göstərir ki, Qələndərli teatr üçün tam mənası ilə tapıntıdır və gələcəkdə böyük xeyir verə biləcəkdir. Ən yaxşı cəhət burasıdır ki, Qələndərlinin rejissorluğunda ciddi bir səliqə, mədəniyyət və müasirlik duyulmaqdadır” [2, s. 312].

1972-ci ilin əvvəllərində Nəsir Sadiqzadə Naxçıvan DMD Teatrına baş rejissor göndərildi. Müxtəlif vaxtlarda Bakıda, Sumqayıt Teatrında, İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrında maraqlı quruluşlara imza atan N.Sadiqzadə 1973-cü ilin ortalarında Naxçıvan səhnəsində də “Sahildə məhəbbət” (S.Mixalkov), “Yağışdan sonra” (B.Vahabzadə), “Məhv olmuş gündəliklər” (İ.Əfəndiyev), “Həmyerlilər” (A.Məmmədov) kimi yadda qalan tamaşalar hazırladı. Müstəqillik illərində “Azərbaycanfilm” Kinostudiyasının “Qara volqa”, “Həm ziyarət, həm ticarət” və “Bəxt üzüyü” filmlərində N.Sadiqzadə müxtəlif rollara çəkilmişdir.

1974-cü ildə Moskvada ixtisasartırma kursunu müvəffəqiyyətlə başa vurub Naxçıvana qayıdan Vəli Babayev doğma teatrına baş rejissor təyin olundu. 1966-cı ildə Azərbaycan Dövlət Teatr İnstitutunun (indiki Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin) rejissorluq fakültəsini bitirən, həmin vaxtdan ilk naxçıvanlı ali təhsil almış rejissor kimi Naxçıvan DMD Teatrında fəaliyyətə başlayan və 14 tamaşaya uğurlu quruluşlar vermiş Vəli Babayev 1972–ci ilin avqust ayında Moskvaya göndərilmiş və iki il burada – Akademik Bədaye Teatrında görkəmli rejissor və aktyor Oleq Yefremovun yanında təşkil edilmiş ixtisasartırma kursunda olmuşdu.

V.Babayev Naxçıvan Teatrının tarixində milli və tərcümə əsərlərinə verdiyi maraqlı quruluşlarla yanaşı, əsasən Türkiyə dramaturq və yazıçılarının əsərlərinə ilk dəfə müraciət edən bir rejissor kimi yaddaşlarda yaşayır. Eyni zamanda o, yerli müəlliflərin də bir neçə pyesinə ilk səhnə həyatı vermişdir. Azərbaycan teatır tarixində isə Vəli Babayev C.Məmmədquluzadənin “Dəli yığınağı” əsərinə yazıldığı vaxtdan ilk dəfə olaraq 1975-ci ildə məhz Naxçıvan DMD Teatrında səhnə həyatı verməsilə özünəməxsus bir səhifə açmışdır. Bu hadisədən üç il sonra. 1978-ci ildə həmin əsər Bakıda, Akademik Dram Teatrda, Mehdi Məmmədov tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur.

Özünün yaradıcılıq fəaliyyəti ərzində vaxtaşırı İrəvanda Dövlət Azərbaycan Dram Teatrına və Lənkəran Dövlət Dram Teatrına dəvətlər alan V.Babayev bu səhnələrdə də bir neçə

uğurlu tamaşa qura bilmişdi. 1984-cü ilə qədər baş rejissor işləyən V.Babayev sonrakı 5 il ərzində quruluşçu rejissor kimi doğma teatrında sanballı, məzmunlu klassik və müasir əsərlər əsasında tamaşalar ərsəyə gətirmişdir.

Nəhayət, məhsuldar və səmərəli fəaliyyəti nəzərə alınan Azərbaycan SSR əməkdar artisti Vəli Babayev 1989-cu il yanvarın ortalarında Respublika Mədəniyyət Nazirliyinə dəvət olunur və nazirin müvafiq əmrilə yenidən Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının baş rejissoru vəzifəsinə təyin edilir. Böyük həvəs və arzularla doğma şəhərinə qayıdan Vəli Babayev yanvar ayının 22-də, səhər teatra gəlir, onu qarşılayan hər kəsin təbrikini qəbul edib ikinci mərtəbədəki baş rejissor otağına qalxır. Beş dəqiqə keçməmiş kabinetinin astanasında onun vəfat etməsi xəbəri ildırım sürətilə bütün şəhərə yayılır.

1984-cü ildə qədim sənət ocağının baş rejissorları cərgəsinə burada ali ixtisas təhsilli aktyor kimi 15 il işləmiş Vaqif Əsədovun da adı əlavə olundu. Azərbaycan SSR əməkdar artisti (indi xalq artisti) V.Əsədov o vaxta qədər bir sıra tamaşalarda rejissor assistenti, daha sonralar ikinci rejissor olmuş, 3 tamaşaya isə müstəqil quruluş vermişdi. Onun 80-ci illərdə yeni yaradılan “Cavid” Poeziya Teatrında bir neçə maraqlı tamaşası olmuş, DMD Teatrının səhnəsində hazırladığı “Elektra” tamaşası 1987-ci ildə Tbilisidə keçirilən Ümumittifaq Teatr Festivalında uğurla nümayiş etdirilərək xüsusi mükafata layiq görülmüş və bu tamaşa iyunun 14-də Moskvadan, Mərkəzi Televiziya ilə göstərilmişdir.

1988-ci ildə Bakıya köçən və həmin vaxtdan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrında quruluşçu rejissor işləyən V.Əsədov Naxçıvan Teatrının tarixində yaradıcı heyətin ahıl nəslinə qarşı qeyri-səmimi, aqressiv, onlarla əməkdaşlığı qəbul etməyən bir baş rejissor kimi qalmışdır.

1989-cu ildə artıq bir neçə il burada ali təhsilli aktyor kimi çalışan Əsgər Əsgərov (indi Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi) teatra baş rejissor təyin edildi. Bu vəzifədə fəaliyyət göstərdiyi 7 ildən artıq bir müddətdə milli və xarici dramaturqların əsərləri əsasında maraqlı tamaşalar hazırlamağa nail olmuşdur. Eyni zamanda bu səhnədə aktyor kimi də yaradıcılığını xeyli genişləndirmiş. Xüsusən də “Cavid” Poeziya Teatrının “Yenə o bağ olaydı...” tamaşasında onun canlandığı Mikayıl Müşfiq obrazı hələ də yaddaşlarda yaşamaqdadır. Ə.Əsgərov 1996-cı ildən Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrının quruluşçu rejissorudur.

1996-98-ci illərdə teatrda baş rejissor vəzifəsi boş qaldı. 1981-1993-cü illərdə DMD Teatrının, 1994-1998-ci illərdə isə Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrının aktyoru işləmiş, respublikanın əməkdar artisti (indi xalq artisti) Kamran Quliyev 1998-ci ildə qocaman teatrın yeni rəhbərliyi tərəfindən baş rejissor vəzifəsinə dəvət olundu. O, əsasən yerli və müasir müəlliflərin pyeslərinə quruluş verməklə bir sıra klassik əsərləri də tamaşaya hazırlayıb. Paralel olaraq burada aktyorluq fəaliyyətini də davam etdirərək, 2004-2013-cü illərdə teatrın direktoru vəzifəsini də daşıyıb. 2013-cü ildə hər iki vəzifəsindən azad edilən və hazırda Naxçıvan MR Mədəniyyət Nazirliyində işləyən K.Quliyev yeni tamaşa hazırlamaq üçün yenə də vaxtaşırı teatra dəvət olunur.

Bu gün üç əsrə əhatə edən Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının 3 ildən artıqdır ki, baş rejissoru yoxdur. Belə bir məşhur deyim var: “Baş rejissorsuz teatr kapitansız gəmiyə bənzəyir”. Bəli, bu gün “kapitansız” qalmış 135 yaşlı bu teatr da “yaradıcılıq dalğaları” arasında ləngər vurmaqdadır. Həmin səbəb də teatrın Bədii Şurasının normal, ciddi fəaliyyətinə, aktyorların yaradıcılıq potensialından düzgün istifadə olunmamasına, təsadüfi, səviyyəsiz, səhnə ömrü 3-4 tamaşa ilə bitən pyeslərin repertuara yol tapmasına və ümumilikdə teatrın sağlam atmosferinə öz mənfi təsirini göstərməkdədir. 135 yaşlı teatrımız özünün son 35 illik tarixi ərzində sözün əsl mənasında, ali ixtisas təhsilli, peşəkar baş rejissora möhtacdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəzeti
2. Cəfərov C. Əsərləri, 2 cildə, I c., Bakı, Azərnəşr, 1968, 364 səh.
3. Xəlilov Ə. Naxçıvan Teatrının tarixi, Bakı, ATC, 1964, 93 səh.
4. Kərimov İ. Heydər Əliyev sənət, sənətkarlar və sənətkarlıq haqqında, Bakı, Ulu, 2005, 227 səh.

5. Qasimov Ə. Naxçıvan Teatrında tərcümə əsərlərinin tamaşaları (1883-2013), Bakı, AfpoliqrAF, 2016, 176 s.
6. Rəhimli İ., Vəzirov C. Naxçıvan Teatrı (1883-2008), Bakı, AspoliqrAF, 2008. 352 səh.

ABSTRACT

Alakbar Gasimov

THE HEAD PRODUCER OF NAKHCHIVAN THEATRE

The article deals with the persons who were the head producer of 135 years old Nakhchivan Theatre during latest 95 years. The author investigates their creative work, the spectacles prepared by them and also the innovation which they brought to Nakhchivan Theatre. In here the author has analysed the geniuses craftsmen`s servings in front of the autonomous republic and also their activity in the theatre. At the end the author attracts attention to the problems of Nakhchivan State Musical Dramatic Theatre as it has no any professional head producer.

РЕЗЮМЕ

Алекбер Гасимов

ГЛАВНЫЕ РЕЖИССЕРЫ НАХЧЫВАНСКОГО ТЕАТРА

В статье рассказывается о лицах, работавших в последние 95 лет главными режиссерами 135-летнего Нахчыванского театра. А также исследуется их творчество, поставленные ими спектакли, в том числе их вклад Нахчыванскому театру. Здесь освещается как деятельность в театре, так и заслуги перед автономной республики этих гениальных мастеров. В конце привлечено во внимание сегодняшняя проблема – отсутствие главного режиссера Нахчыванского государственного музыкально-драматического театра.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

MÜBARİZ ƏSGƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

mubarizasgerov@gmail.com

UOT:784

MAHNI SÖZLƏRİNİN TƏLƏFFÜZÜNƏ VƏ İNTONASIYASINA QOYULAN TƏLƏBLƏR

Açar sözlər: *mahnı, intonasiya, tələffüz, nitq, danışıq dili*

Key words: *song, intonation, pronunciation, speech, spoken language*

Ключевые слова: *песни, интонации, произнесение, речь, разговорный язык*

Dili sevdiren ən gözəl vasitələrdən biri də musiqidir. Musiqi dili təbliğ edən ən dəyərli vasitələrdən biridir. Ona görə də, musiqinin mətninə, onların tələffüzünə fikir vermək çox vacibdir. Bilirik ki, ifalar düzgün oxu tərzilə yadda qalır. Danışıq dili onsuz da efişdə aşkar görünür. Bəzi müğənnilərimiz var ki, dialektdən çox istifadə edirlər. Onların danışığını müşahidə edəndə, insan istər-istəməz düşünür ki, axı mənim dilim bu deyil. Hətta onların bu danışıq tərzilə tələbələrində də hiss olunur. Heç kəsin, hətta ən tanınmış müğənnilərin də Azərbaycan ədəbi dilini korlamağa ixtiyarı yoxdur.

İntonasiya ilə bağlı olan qüsurlar da danışıq və oxunun keyfiyyətini aşağı salır, nitqin təsir gücünü azaldır, onun (nitqin) dərk olunmasını, qavranılmasını çətinləşdirir. Natiqin (ifaçının) danışığı, qiraəti intonasiya ahəngdarlığı baxımından fərqlənməli, intonasiyaca zəngin olan nitqi dinləyicilərdə xoş ovqat və təəssürat yaratmalı, onların qəlbinə rahatlıq gətirməlidir. Müğənni səsinin ahəngi ifadə edəcəyi fikrin məzmununa və qayəsinə uyğun olmalıdır. K.S.Stanislavskinin aşağıdakı fikri bu baxımdan dəyərlidir. “Danışıq, şeir” özü də musiqidir. Danışıqda da, şeirdə də səs məlahətli olmalı və skripka kimi səslənməlidir. Qulağa xoş gəlməyən və taxtaya dəyən noxud kimi taqqıldamamalıdır. Elə etmək lazımdır ki, danışıq muncuq kimi düzülün, qovuşsun, hecalara bölünməsin” (1, s.64)

İfaçı qəzəllərini əzbərləyən anda onları oxumağa tələsməməli, əvvəlcə onun mənasını kəlmə-kəlmə, misra-misra öyrənib, ayrı-ayrı ifadə və tərkiblərin düzgün tələffüzünə nail olmalı, necə deyirlər, mətni yaradıcılıq süzgecindən keçirdikdən sonra, onun hansı muğam şöbəsinə uyğun gələcəyinə əmin olub sonra ifa etməlidir. Bəli, sənət əsəri belə yaranmalıdır.

Musiqi estetik tərbiyəvi fənlər sırasında xüsusi yer tutmaqdadır – o, insana çox güclü təsir göstərir. Musiqinin təsiri altında insanın emosional aləmi zənginləşir, onun müxtəlif dəyərlərə – mərhəmətə, gözəlliyə qarşı münasibəti formalaşır, milli mənsubiyyət duyğusu təkmilləşir. Musiqi intonasiyalarının özü də ciddi riyazi qanunlara tabe olan vokal və instrumental janrlarda öz əksini tapmağa başlayır. Əgər danışıqda intonasiya sözlərlə əlaqəli şəkildə onu müşayiət edirsə, musiqi də səslənmədən asılı olaraq müəyyən bir əhəmiyyətə malik olur. Məşhur sovet bəstəkarı, akademik D.B.Kabalevski musiqi intonasiyasını, ondan melodiya yaranan toxum adlandırır. Melodiya sadəcə olaraq bir yerə birləşmiş müxtəlif yüksəklik və uzunluqlu səslər çoxluğu deyildir. Melodiya musiqinin qəlbi, musiqi əsərinin əsas fikridir. Melodiya vasitəsilə hətta sözdən istifadə etmədən hissləri ifadə etmək mümkündür. Lakin, melodiya sözlərlə birləşdikdə daha asan yadda qalır və tez qavranılır. Sözlə melodiyanın ittifaqının ən geniş yayılmış nümunələrinə mahnılar və romansları göstərmək olar. Mahnı və romans melodiya xarakteri, şeirin məzmununa uyğun gəlməlidir. Bu o deməkdir ki, şən xarakterli şeirə qəmli və əksinə melodiya bəstələmək uyğun olmaz. Mahnı və sözlər həm məzmun, həm də formaca bir – birini tamamlamalıdır. Bəzən ideyaca və məzmunca bəsit olan bir şeirə bəstəkar gözəl, parlaq, ritmə müasir bir melodiya yazır. Bu melodiyanın (mahnının) tez qavranılması hesabına yadda qalır və populyarlaşır.

Mühazirəçi (müəllim) hər hansı bir mətni, bədii parçanı üzündən oxuyarkən və ya əzbər söyləyərkən sintaqmaların (təqtilərin) arasındakı fasilələri gözləməyi bacarmalıdır. Təqtiləri birnəfəsə oxuduqda dinləyici ifadə edilən fikri qavramaqda çətinlik çəkir. Danışan da öz növbəsində boğulur, təngnəfəs olur. Sintaqmalar fikrin məntiqi ilə bağlıdır. Cümlə təqtilərə düzgün bölündükdən sonra oradakı fikir, məzmun dinləyiciyə asan çata bilər. Hər bir təqtidən sonra edilən qısa və ya davamlı fasilə nitqdə, ifadəli oxuda xüsusi ritm yaradır. "Fasilə ilə birbirindən ayrılan təqtilər cümlənin tərkibində müəyyən bölgü, ritm, ahəng yaradır. Bütün bunlar dilin musiqisini təşkil edir. Ona görə də, düzgün danışan adamın nitqi də ahəngdar çıxır, dinləyicilərə xoş təsir bağışlayır. Belə nitq musiqi kimi səslənir. Sanki şeir oxunur" (2, s. 99)

Ümumiyyətlə mahnı sözlərinin tələffüzündə çox diqqətli olmaq lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə mühazirəçi (müəllim) hər hansı bir mətni, bədii parçanı üzündən oxuyarkən və ya əzbər söyləyərkən sintaqmaların (təqtilərin) ortasındakı fasilələri gözləməyi bacarmalıdır. Təqtiləri birnəfəsə oxuduqda dinləyici ifadə edilən fikri qavramaqda çətinlik çəkir. Danışanda öz növbəsində boğulur, təngnəfəs olur. Sintaqmalar fikrin məntiqi ilə bağlıdır. Daxili nitq, əsasən, söz sənətkarlarında - şair və yazıçılarda güclüdür. Şeir yazanlarda daxili nitq həmişə zahiri yazılı nitqdən qabağa düşür və yazıçılara nisbətən daha erkən yaşlardan başlanır. Şeirin nə olduğunu biləndən, heca, qafiyə, rədif haqqında fikir, mülahizə formalaşandan sonra məktəb illərində (kimi lap erkən, kimi yuxarı yaşlarda) onlar qəlblərindən keçənləri ipə- sapa düzməyə, dilə gətirməyə, səslə, zahiri nitqə keçməyə can atırlar. Burada ailənin, bağçanın rolunu da qeyd etmək lazımdır. Söz deməyi, söz incilərini qiymətləndirməyi bacaran, şeiri, nəğmə, mahnı, bayatıları mələhətlə söyləyən, kitablardan uca səslə oxuyub eşitdirməyi xoşlayan şəxslərin əhatəsində olanlarda bu proses daha güclü olur (3, s.63). Bundan başqa ahəngdarlığın da mahnı sözlərinin ifasına təsiri böyükdür. Ahəngdarlıq nitqin səlisliyi, axıcılığı, təbiiliyi deməkdir. Nitq məhz bu keyfiyyətlər hesabına dinləyicilərə və oxuculara xoş təsir bağışlayır, oxuyarkən göz oxşayır, eşidilərkən qulaqlarda xalq musiqisi, muğamlar kimi gözəl səslənir. Əlbəttə, bunun əsas səbəbi dilimizin sait səslərinin çoxluğudur ki, bu hesaba açıq hecalanan üstünlüyü səslənmənin, sədanın, avazın ahəngdarlığına əvəzsiz təsir göstərir. Dilimizdəki doqquz sait və dörd sonar samit səsin yaratdığı harmoniya nitqdə avaz, musiqi tonunu gücləndirir. Atalar sözümdən (Ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar; Ağzı aşa yetişəndə, başı daşa yetişər; Asta elə, usta elə); xalq mahnılarından (Araz üstə, buz üstə; Kabab yanar köz üstə. Qoy məni öldürsünlər, Bir ala göz qız üstə); bayatılardan (Belə bağlar; Dost başın belə bağlar; Bülbül ağlar, gül açmaz, Virandı belə bağlar), "Kitabi-Dədə Qorqud"dan başlayaraq İ. Nəsimi, Ş. İ. Xətai, M. Füzuli, M. P. Vaqif, M. F. Axundov, A. Ələsgər, C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir, Ü. Hacıbəyov, M. Şəhriyar, S. Vurğun, M. İbrahimov, İ. Əfəndiyev, B. Vahabzadə, X. R. Ulutürk və başqa onlarla, yüzlərlə söz sənətkarının nəzm və nəsr əsərlərində, pyeslərdə, faciələrdə, komediyalarda, mənsur şeirlərdə alınma sözlərdə saitlərin uzun tələffüzü, səs uyuşması, səs artımı (ayılə), (şeyir), səs düşümü (nefçi), (dos köməyi), milli sözlərdə iki sait, iki və ya üç samitin yanaşı işləmə bilməməsi, çoxhecalı sözlərin sonunda cingiltili samitlərin qarışması (kənt), (kitap), (gəşənk)), söz daxilində iki kar samitdən birinin cingiltilməsi (hətə, asdar, seçgi), həmcins üzvlü cümlələrdə şəkilçilərin və hissəciklərin ixtisarı ("Kəndə yaxınlaşdıqca evlər seçilir, yollar ağarır, adamlar görünürdü"), tabesiz mürəkkəb cümlələrdə axırıncı xəbərin ixtisarı (Ağac acı, can şirin; Ağın adı olur, qaranın dadı; At mənimdir, don geyənin), ahəng qanunu, vurğu və s. kimi fonetik vasitələr nitqdə ahəngdarlıq yaradır, intonasiya, fasilə, səsin tembri, ritm və s. nitqin rəvanlığına səbəb olur. Azərbaycan dilinə musiqili dil deyənlər məhz bunları nəzərdə tutur (1, s.164)

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Nadir Əziz oğlu, Nitq mədəniyyətinin əsasları, Dərs vəsaiti, Bakı, 2013, s.277
2. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı, 2010
3. Süleyman Hüseynov, Nitq mədəniyyəti dərsləri, Bakı 2010, s.240

ABSTRACT

Mubariz Asgarov

THE REQUIREMENTS FOR THE PRONUNCIATION AND INTONATION OF LYRICS

To understand the depth of some work of art is very important. In order to understand the content of the music, the listener must have general knowledge and specific training. Its pace depends on the context of compositions. Thus, the content of each piece of music is certainly possible to clarify the wording. It allows you to go back to the depths of his music this attitude.

РЕЗЮМЕ

Мубариз Аскеров

ТРЕБОВАНИЯ ПО ИНТОНАЦИЯМ И ПРОИЗНОШЕНИЯМ СЛОВ ПЕСНИ

Для понимания произведения искусства нужно обязательно быть подготовленным. Чтобы понять музыкальное произведение слушатель должен быть всесторонне культурным и иметь специальную подготовку. Содержание музыкального произведения очень зависит от его темпа. В итоге: содержание каждого произведения без слов можно определить по словам. Именно такое отношение к музыке, приводит к её глубокому изучению.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).
Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

HƏBİBƏ ALLAHVERDİYEVA*Naxçıvan Dövlət Universiteti
habibe.allahverdiyeva@mail.ru***UOT:75****TELMAN ABDİNOVUN YARADICILIĞINDA TƏBİƏTİN LİRİKASI****Açar sözlər:** *Telman Abdinov, mənzərə janrı, rəssam***Key words:** *Telman Abdinov, landscape genre, artist (painter)***Ключевые слова:** *Тельман Абдинов, жанре пейзажной, художник*

Azərbaycan rəssamlığı tarixində müxtəlif təsviri sənət əsərlərində sərbəst və ya köməkçi element şəklində rəngkarlığın şairanə, lirik janrı olan mənzərə təsvirlərinə geniş rast gəlinir. Qədim miniatürlərdə də müəyyən bir hadisəni təsvir edən şəklin fonunda çox zaman şərti çəkilmiş mənzərələri görmək olur. Belə mənzərələr minatürəçi rəssamlara təsvir etdikləri hadisəni konkret şəraitdə göstərməyə imkan verir. Miniatur rəsmlərində mənzərə janrına rast gəlinə də bu, əsərdə təsvir olunmuş hadisələrin baş verdiyi məkan, fon təsiri bağışlamışdır. Mənzərə janrı realizmin banisi, peşəkar rəssamlıq təhsili görmüş rəssam B.Kəngərlinin yaradıcılığında böyük yer tutur. Bəhrüz bəy Kəngərli Azərbaycan təsviri incəsənət tarixində ilk rəssamdır ki, müasir mənzərə janrı sahəsində ardıcıl olaraq işləmiş, bu janrın realist istiqamətdə inkişaf etməsi üçün yorulmadan çalışmışdır. Bir sözlə, Azərbaycan təsviri sənətində rəssam Bəhrüz bəy Kəngərlinin yaradıcılığında mənzərə janrını müstəqil bir janr səviyyəsinə qalxdığını görürük.

B.Kəngərliyə sonra da Azərbaycan rəssamlarının o cümlədən, Naxçıvanda yaşayıb-yaradan rəssamların yaradıcılıqlarında mənzərə janrına tez-tez rast gəlinir. Yaradıcılığında mənzərə janrına geniş yer vermiş rəssamlardan biri də Telman Abdinovdur.

Telman Manaf oğlu Abdinov 1 iyun 1954-cü ildə Şahbuz rayonunun qədim və gözəl güşələrindən olan Külüs kəndində anadan olmuşdur. Hələ kiçik yaşlarından rəssamlıq sənətinə maraq göstərən T. Abdinov, bu sənətin sirlərini dərinlən öyrənmək üçün Əzim Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasına üz tutur. Orada təhsil aldığı illərdə (1972-1978) əsərləri ilə respublika səviyyəli müxtəlif sərgilərdə iştirak etmişdir. Hələ təhsil alarkən öz yaratdığı əsərlərlə müəllimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Onun “təsviri sənətin qobelen üslubunda işlənmiş “Abşeron filmləri” və “Milli qadın çantaları” əsərləri əfsanəvi xalça rəssamı Lətif Kərimovun diqqətini cəlb etmişdir” (1). Sənət aləminə yenicə qədəm qoyan T. Abdinovun əsərləri 1975-ci ildə rəssamın indiki Səttar Bəhlulzadə adına sərgi salonunda təşkil olunmuş sərgidə Azərbaycanın böyük rəngkarı Toğrul Nərimanbəyovun marağına səbəb olmuş və bu əsər haqqında gözəl fikirlər söyləmişdir. 1988-ci ildə Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının üzvü olan T.Abdinov Rəssamlıq təhsilinə başladığı zamandan bu günə yaratdığı bir-birindən gözəl əsərlərlə kimi müxtəlif yerli və beynəlxalq sərgilərdə iştirak etmişdir. Onun 1985-ci, 1989-cu ildə Moskvada, 1988-ci ildə Yekaterinburqda, 1989-cu ildə Praqada, 1991-ci, 1992-ci, 1993-cü illərdə Sank Peterburqda, 1995-ci, 2012-ci ildə İstanbulda, 2005-ci ildə Fransada təşkil olunmuş qarışıq sərgilərdə öz əsərlərini nümayiş etdirmişdir. Bundan əlavə rəssamın 1995-ci ildə Ərzurum və Qarsda, 1997-ci ildə Ankara və Bodrumda, 2002-ci, 2004-cü, 2014-cü ildə Naxçıvanda, 2015-ci ildə “...Bakıda fərdi sərgisi keçirilmişdir” (5).

Telman Abdinovun yaradıcılığı dövlətimiz tərəfindən də yüksək qiymətləndirilib. Belə ki, rəssam 2002-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Rəssamı fəxri adına layiq görülmüşdür” (6).

Rəssam qrafika və rəngkarlığı müxtəlif janrına müraciət etmişdir. Onun özünəməxsus rəssamlıq texnikası ilə yaratdığı xarakterik portretləri, insanda lirik hisslər doğuran, Vətənimizin zəngin nemətlərini, məişətini özündə əks etdirən natürmortları, müəyyən fəlsəfi fikiri əks etdirən

müxtəlif mövzulu tematik tabloları hər zaman tamaşaçıda böyük maraq yaratmışdır. Lakin, rəssamın qəlbində əsrarəngiz duyğular yaradan ecazkar təbiət mənzərələri onun yaradıcılığında da əks olunmuşdur.

O, gördüyü hər bir sadə təbiət mənzərəsində bir gözəllik axtarıb. Məhz bu gözəlliklərin sehri rəssamı gördükləri rəngləri hiss etdiyi kimi, özünəməxsus tərzdə kətana köçürməyə vadar edib.

Hər bir insan rənglərdən təsirlənir və onun həyatında olduqca mühüm rol oynayır. Telman Abdinov özünəməxsus koloritli mənzərələrində sanki insan nağıl aləminə düşür. Rəssam mənzərələrinin demək olar ki, hamısını yağlı boya ilə kətan üzərində işləyib. .

T.Abdinovun mənzərə janrında çəkdiyi əsərlərin timsalında Naxçıvan təbiətinin zənginliyinə və füsunkarlığına əmin olmaq mümkündür. “İlandağ”, “Batabat”, “Qoca heyva ağacı”, “Haça dağ”, “Darı dağı”, “Əlincə qalası”, “Naxçıvan abidələri” və s. tabloları bunların təsdiqidir. İlin və günün ən müxtəlif çağlarında müxtəlif təbiət motivlərinə diqqət yetirən rəssam, özünəməxsus rəng duyumu ilə çox vaxt gözümüzə adiləşən güşələrin yaddaqalan bədii tutum almasına nail olmuşdur.

Rəssamın 2005-ci ildə yaratdığı “Darı dağı” əsərində Naxçıvanda Culfa ərazisində yerləşən Darı dağının təsviri, ön planda isə bir çox xəstəliklərə dərman olan Şəfa bulağı verilmişdir (3.s.17). Bu mənzərədə dağın rənginə uyğun isti rəng koloriti, payız fəslində təsvir olunmuş sarılı-qırmızı ağacların rəngi ilə uyğunlaşdırmış, səmadakı bənövşəyi rənglə dağın kölgəli tərəfləri harmoniya təşkil etmişdir. Bu rəng effektləri əsərdə xüsusi bir tamlıq, gözəllik bəxş etmişdir.

Telman Abdinov Naxçıvanın simvoluna çevrilən İlan dağı (Haça dağı) müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif görünüşlərdə təsvir etmişdir. 2000-ci ildə çəkdiyi mənzərədə dağı ətrafındakı kəndlərin birinin fonunda təsvir etmişdir. Bu mənzərə günün səhər vaxtı, yaz fəslində çəkilmişdir. Əsərdə verilmiş rənglərdən baharın tərəvəti hiss olunur. Bundan əlavə 2008-ci ildə çəkdiyi “Haça dağ” mənzərəsi isə payız fəslinə təsadüf edir. Ön fonda yol kənarında sarı, qırmızı, narıncı kollar təsvir olunmuşdur. Əsərdə hüznü bir ab-hava duyulur.

Rəssam 2012-ci ildə iki ədəd İlan dağ mənzərəsi işləmişdir. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq bu əsərlərdə soyuq tonların daha çox üstünlük təşkil etdiyini görmək olur. Lakin hər iki əsər eyni ildə işlənsə də işlənmə texnikasına və kompozisiya quruluşuna görə fərqlidir. Böyük ölçüdə çəkilmiş bu əsərlərin birində Azərbaycanın böyük mənzərə ustası, dahi Səttarın rəng koloriti və onun işləmə texnikasını xatırlamış oluruq. Bu daha çox arxa planda dağların təsvirində özünü göstərir. İkinci mənzərədə İlan dağ uzaqda deyil, daha yaxında və böyük formada gölün fonunda təsvir olunmuşdur. Bu əsərdə buludların təsviri mənzərəni daha baxımlı etmişdir. Dağın üzərindəki buludların kölgəsinin verilməsi onların daha qabarıq və mənzərənin daha canlı və təbii görünməsinə səbəb olmuşdur. T.Abdinovun İlan dağ mənzərələri haqqında görkəmli sənətsünas Ziyadxan Əliyev demişdir: “...onun başqalarından fərqlənən İlandağ ünvanlı tablolarında dərin müşahidə qabiliyyətinə malik insanın gerçəkliyə baxışının çox özünəməxsus ifadəsini görmək mümkündür. Demək olar ki, hər bir fəsildə bu möhtəşəm dağa münasibət bildirən rəssam İlan dağı əhatələyən özünəməxsus landşaftın fəsildən-fəslə dəyişən, rəngarəng don geyən görkəmini bilavasitə onun qürur doğurucu möhtəşəmliyi ilə əlaqələndirə bilmişdir. Odur ki, onlar sayca çox olsalar da, hər biri özümlü ovqat daşıyıcısı kimi qəbul olunur, uzun müddət yaddan çıxmır”. (4, s.3)

Əməkdar rəssam T.Abdinovun yaradıcılığında Şahbuzun səfəli və gözəl güşələrindən olan Batabatın təsvirinə onun bir neçə mənzərələrində rast gəlirik. Onun Batabat gölündə olan Üzən adanı təsvir etdiyi mənzərə bahar fəslində təsvir olunmuşdur. Uzaqda dağların üzərindəki qarlar təsvir olunmuşdur ki, bu da həmin yerin iqlim xüsusiyyətinin göstəricisidir. Ön planda verilmiş Batabat təbiətinə məxsus çiçəklərin təsviri, tərəvət və əlvanlıq insanda xoş əhval yaradır.

Onun 2012-ci ildə yaratdığı “Əlincə qalası” adlı əsərində güclü işıq-kölgə nüansları diqqəti cəlb edir. Tablodə mübarizlik, əyilməzlik simvoluna çevrilmiş Əlincə qalası və uzaqda görünən İlan dağ təsvir olunmuşdur. Təbii olaraq ön planda Əlincə qalası, uzaqda isə soyuq rəng tonlarında – mavi və bənövşəyi koloritin açıq tonlarında isə İlan dağ təsvir olunmuşdur.

“Əlincə qalası”

Əsərdə perspektiva məsələləri də diqqəti cəlb edir. İlan dağın soyuq rənglərlə və ümumi formada verilməsi onun nə qədər uzaqda yerləşməsinin göstəricisidir. Rəssamın kətan üzərində yağlı boya ilə, 96 x 86 sm ölçüsündə işlədiyi bu mənzərədə batmaqda olan günəşin dağların üzərində yaratdığı zərif rəng təzadları insanda xoş hislər yaradır. Burada isti və soyuq rəngin təzadından yaranan gözəllik dağların daha da qabarıq və əzəmətli görünməsinə səbəb olmuşdur. Əlincə qalasının günəş işığından yaranan qızılı, sarı, bənövşəyi rəng çaları əsərə xüsusi bir gözəllik, aydınlıq, xoş bir ruh bəxş etmişdir. Ətrafda təsvir edilmiş ağac və kolların rəngində isə dağlarda fərqli olaraq ağır rəng tonlarına üstünlük vermişdir. Əsərdə əlvan, soyuq və isti rənglərin, tünd və açıq rənglərin təzadından doğan gözəl bir harmoniya insanı valeh edir.

T.Abdinovun “Payız motivi”, “Yaz mənzərəsi”, “Açıq səma”, “Qürub mənzərəsi”, “Meşədə” “Açıq səma”, “Qış” və.s adlı mənzərələri rəng və kompozisiya baxımından bitkin olan və insana lirik ovqat bəxş edən əsərlərdəndir.

Məhşur “...fransız rəssamı Şarden demişdir: “Şəkili rənglərlə deyil, hisslərlə çəkirlər” (2, s.6). T.Abdinovun yaratdığı əsərlərdə onun ruhunu, hisslərini duymaq mümkündür. Rəssamın hər bir dağın, gölün, çayın gözəlliyinə olduğu kimi, müxtəlif ağaclara, çiçəklərə və.s özünəməxsus bədii münasibəti var. Onun yaradıcılığında istər natürmortlarında, istərsə də mənzərələrində heyva təsvirinə çox rast gəlirik. Onun “Heyva ağacı” əsərində (2004) yaz fəslində çiçək açmış heyva ağacının füsunkar bir təsvirini görürük. Mavi, yaşıl, göy rəngli bir fonda o qədər də böyük olmayan, ağ rəngli çiçəklərlə əhatə olunmuş və bir-birinə tərəf əyilmiş iki heyva ağacı lirik boyalarla bitkin kompozisiyada verilmişdir.

“Heyva ağacı”

“Qoca heyva ağacı”

Digər bir əsərində “Qoca heyva ağacı” əsərində (2011) isə böyük gövdələri olan, budaqları heyva meyvəsinin ağırlığından aşağıya əyilmiş uca heyva ağacını görürük. Səmaya yüksəlmiş ağacın meyvələrdən aşağıda göstərilmiş qurumuş budaqları ağacın yaşlılığından xəbər verir. Rəssam sanki hər iki əsərdə ağacın təsvirini ilə insan həyatını eyniləşdirir. Birinci mənzərədə bir-birinə tərəf əyilmiş ağaclar sanki iki insanın həyatının bahar çağı, tərəvətli, gənclik sevgisini yaşayır. Digər mənzərədə isə ömrün payız çağı, bar verən, artıq yaşlılıq zamanını xatırladır. İdeyaya uyğun boyaların harmoniyası ilə rəssamın hətta sadə təbiət mənzərəsində də insanı yaşam və həyat haqqında düşünməyə vadar edir. Məhz rəssamın da firçasının qüdrəti budur– gözəllik və ideyanın vəhdəti.

İncə müşahidə qabiliyyətinə malik olan rəssam müşahidə etdiyi gözəlliklərə yaradıcı münasibəti başqa bir əsərində də diqqəti cəlb edir. Onun “İlgım” əsərində rənglərlə yaratdığı bədii tamaşaçını duyğulandırmaq gücündə olduğunu görmək mümkündür. Rəssamın rənglərin ahəngi ilə

yaratdığı bu əsər düşünən və tamaşaçıları da düşünməyə vadar edən yeni bir bədii-estetik məziyyətlə tanış oluruq.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, rəssamın böyük sevgi ilə yaratdığı mənzərələri səmimi və yadda qalandır. Xalq rəssamı, professor Hüseynqulu Əliyev T. Abdinov yaradıcılığı haqqında demişdir: “Azərbaycan təsviri sənətində özünəməxsus yeri olan Azərbaycan Respublikasının Əməkdar rəssamı Telman Abdinov “Naxçıvan Rəssamlıq Məktəbinin” davamçılarından olub, onun bu günkü inkişafında böyük xidmətlər göstərir. Xalq sənət nümunələri və təbiəti (xüsusən Naxçıvan təbiətini) dərinlən öyrənən istedadlı rəssam rəngkarlıq və tətbiqi sənət əsərlərini ustalıqla sərgilərdə nümayiş etdirir. Bütövlük, obrazın daxili xarakteri, materiallıq, siluet cazibəsi, aydın rəng tonları Telman Abdinovun portret, mənzərə, natürmort və mövzulu əsərlərinin əsasını təşkil edir”. (4, s.31) Telman Abdinov tamaşaçıları üçün rəngarəng mövzulu əsərləri yenə də işləməklə davam edir. Onun tamaşaçıları rəssamın ecazkar sənəti ilə rənglərin sehrinə düşür, həyata bu rənglərin gözü ilə baxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərova Nuray, Rənglər dünyasına bağlanan ömür , Şərq qapısı qəzeti, 11 avqust 2017
2. Fərzəliyev Ç.Ə. Natürmort janrı haqqında. Bakı- 2003
3. Naxçıvan, Əcəmi, Naxçıvan.2010
4. Rəssam Telman Abdinov, Palitraya sığmayan rənglər, Albom-kataloq
5. senet.az. /Telman Abdinovun fərdi sərgisi keçiriləcək/
6. nrb.nakhchivan.az/

ABSTRACT

Habiba Allahverdiyeva

THE LYRICS NATURE IN THE TELMAN ABDINOV'S CREATIVE

One of the most prominent artists in Azerbaijan's fine arts is the Honored Artist of the Republic of Azerbaijan Telman Abdinov. Telman Manaf oglu Abdinov was born on 1 June 1954 in Kulus village which ancient and beautiful corners of the district Shahbuz. He studied at Azim Azimzade Azerbaijan State Academy of Arts in 1972-1978 years. We see T. Abdinov's works in the genre of landscape beauty and richness of nature of Nakhchivan. Part of the creativity of Nakhchivan artist is a landscape genre . Artist's “İlan dag”, “Batabat”, “Old quince tree”, “Haca dag”, “Alinja tower”, “Nakhchivan monuments”, the “Motives of Autumn”, “Winter” and “Spring landscape”, “Clear skies”, “Sunset view”, “In the Woods” are beautiful and very interesting paintings. Artist working this landscape with oil paint on canvas. Telman Abdinov still continues to work colorful works for his viewers.

РЕЗЮМЕ

Габига Аллахвердиева

ЛИРИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ТВОРЧЕСТВА ТЕЛЬМАНА АБДИНОВА

Одним из видных деятелей изобразительного искусства Азербайджана является заслуженный артист Азербайджанской Республики Тельман Абдинов. Тельман Манаф оглы Абдинов родился 1 июня 1954 года в деревне Кульсус, одной из старейших и самых красивых святынь Шахбузского района. Учился в Азербайджанской Государственной Академии Искусств Азима Азимзаде в 1972-1978 годах. Часть работы нахчыванского художника Тельмана Абдинова состоит из пейзажей. В творчестве Т.Абдинова в жанре пейзажной мы видим богатство и красоту природы Нахчывана. Художник « Илан даг», «Батабат», «Старые айвы дерево», «Хача даг», «Дары даг», «Алинджа кали», «Нахичевань памятники», «Осенний мотив», «Летний пейзаж», «Открытое небо» «Закат», «Лес», «Зима» и т. д. работа очень приятные и интересные. Художник рисует эти пейзажи маслом на холсте. Тельман Абдинов продолжает работать с красочными произведениями для своей аудитории.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

ZENFİRA SEYİDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:069

**C.MƏMMƏDQULUZADƏ ADINA NAXÇIVAN MR ƏDƏBİYYAT
MUZEYİNİN FONDU**

Açar sözlər: *Muzey, fond, akt, protokol, eksponat, təlimat, sənədlər, illüstrasiya, əlyazma, uçot, mühafizə*

Key words: *museum, collection, act, protocol, exhibit, instruction, documents, illustration, manuscript, registration, protection*

Ключевые слова: *музей, фонд, акт, протокол, экспонат, инструкция, документы, иллюстрация, рукопись, учет, защита*

Muzeylər xalqın dünənini, real gerçəkliyini öyrənmək, sabahına açıq gözlə baxmaq üçün yaradılan əsil tərbiyə ocaqları, mənəvi zənginləşmiş mərkəzdir. Milli və ümumbəşər mədəniyyətinin tarixi keçmişini dərk etmək, onun qədim yaddaş salnaməsini qoruyub saxlamaq, yaşatmaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq hazırda muzeylərin və muzey işçilərinin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri hesab olunur.

İstər keçmişin bizə gəlib çatan tarixi mədəniyyət abidələri, istərsə də müasir dövrdə yaradılmış gözəl sənət nümunələrini gələcək nəsillər üçün mühafizə edib saxlamaq günün ən vacib məsələlərindən biridir. Bu həm də insanlarda milli şüuru, milli mənəvi əxlaqi dəyərləri, sərvətləri, vətənə məhəbbət, milli həmrəylik, milli ümumbəşəri qürur hissləri kimi mühüm keyfiyyətləri formalaşdırır.

Bu baxımdan sosial institutlardan biri olan muzeylər mədəniyyətin varisi kimi çıxış edərək tarixi, bədii və estetik sərvətləri özündə əks etdirir. Onlar xalqın mənəvi xəzinəsini mühafizə edərək qoruyub saxlamaqla yanaşı, həm də bu mənəvi xəzinəni zənginləşdirir və gələcək nəsillərə çatdırır (1.47).

Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinin, həmçinin müasirlərimizin həyatını, yaradıcılığını öyrənmək və öyrətmək, geniş təbliğ etmək, ədəbi-mədəni irsimizi toplamaq, qoruyub saxlamaq, daha da zənginləşdirmək məqsədilə Azərbaycan hökuməti 1966-cı ildə Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin açılmasına qərar verdi. Böyük demokrat yazıçı C.Məmmədquluzadənin yüz illik yubileyinin Naxçıvan şəhərində qeyd olunduğu gün, 1967-ci il iyun ayının 12-də muzeyin rəsmi açılışı oldu. Muzeyə Cəlil Məmmədquluzadənin adı verildi (4 s.53).

Muzey Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədərki inkişaf tarixini əks etdirməklə bərabər, görkəmli elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin həyat və yaradıcılığını da öyrənir və təbliğ edir.

1967-ci ildə muzeylə eyni vaxtda onun əsas bazası olan, çoxplanlı və hərtərəfli fəaliyyətini müəyyənləşdirən fondu da yarandı.

Muzeylərə toplanan bütün maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycan Respublikası muzey fonduna daxil olan ümumxalq sərvətidir.

Profildən asılı olmayaraq muzeylərin əsas vəzifəsi fond materiallarını hüquqi və fiziki mühafizə etməkdir. Həmin sərvətlərin doğru-düzgün mühafizəsi, eyni zamanda qeydiyyatı, təbliği, nümayiş etdirilməsi işində muzey işçilərinin üzərinə vəzifələr düşür. Unikal fondlar, kolleksiyalar, nadir əşyalar haqqında məlumatlar muzey işçiləri tərəfindən böyük qayğı ilə nəsildən-nəsilə ötrülür və muzey sərvətlərində toplanır.

Muzeylərdə muzey sərvətlərinin uçot və mühafizə qaydaları “Azərbaycan Respublikası muzey sərvətlərinin və muzey kolleksiyasının uçotu və mühafizəsinə dair təlimat”a əsasən həyata

keçirilir. Bu təlimat Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin 2007-ci il 12 sentyabr tarixli əmrinə, “Mədəniyyət haqqında” qanuna (06.02.1998), “Muzeylər haqqında” qanuna (24.03.2000), Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycanda muzey işinin yaxşılaşdırılması haqqında” (06.03.2007) sərəncamına uyğun işlənib hazırlanmışdır (5.səh.7).

Muzey əşyalarının uçotunun dəqiq və hərtərəfli aparılması təkcə fond materiallarının mühafizəsini deyil, həm də bunlardan muzeyin ümumi işlərində ekspozisiya, elmi-tədqiqat və kütləvi işlərdə səmərəli istifadə etməyi təmin edir. Fond materialları dedikdə müəyyən edilmiş qaydalar əsasında muzeydə daim saxlamaq üçün qəbul edilmiş əşyalar nəzərdə tutulur. Fond materialları ekspozisiyada sərgi salonlarında və başqa yerlərdə ola bilər.

Muzeyin fondunda olan materiallar və tematikaya uyğun sifariş edilmiş əsərlər əsasında, yaranan zəngin ekspozisiyada hal-hazırda təxminən 18881 adda eksponat qorunub saxlanılır.

Bu eksponatlar aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) Təsviri sənət əsərləri
- 2) Xatirə əşyaları
- 3) Əlyazmalar
- 4) Fotolar
- 5) Çap əsərləri
- 6) Numizmatika
- 7) Sənədlər

Təsviri və tətbiqi sənət əsərlərinə daxil olan boyakarlıq, heykəltəraşlıq, nəqqaşlıq, illüstrasiya, miniatür, akvarel, xalçalar muzeyin ekspozisiyasının tərtibində əsas rol oynayan eksponatlardır.

Təsviri incəsənət bölməsində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən – Məhsəti Gəncəvinin, Xəqaninin, N.Gəncəvinin, Füzulinin, Şah İsmayıl Xətəinin portretləri, “Koroğlu döyüş ərəfəsində”, “Xəqaninin həbsi” və s.kimi süjetli rəsm əsərləri, “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanına, N.Gəncəvi, M.Füzuli, Nəsimi, M.F.Axundov, Sabir, C.Məmmədquluzadənin əsərlərinə çəkilmiş illüstrasiyalar saxlanılır.

Təsviri incəsənət insanın həyatı və məişəti ilə daha sıx bağlıdır. Buna görə də çox geniş yayılan növ və janrlara malikdir. Rəngkarlıq-peyzaj, qrafika, heykəltəraşlıq, dekorativ-tətbiqi və teatr dekorasiyası kimi növlər, janrlar insanların həyat və məişətini, mənəvi həyatını zənginləşdirməkdə mühüm rol oynayırlar.

Burada həmçinin tişə ustalarının, xəttat və nəqqaşların Nizami Gəncəvi mövzusunda yaratmış olduqları əsərlər, Nizami, Füzuli, Sabir, S.Vurğun, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadinin büst və heykəlləri və bu kimi digər nadir eksponatlar nümayiş etdirilir.

Muzeyin fondunda və ekspozisiyasında 127 adda şair və yazıçıların xatirə əşyaları mühafizə edilir və ekspozisiyada nümayiş etdirilir. Xatirə əşyaları hər bir ədibin həyat tərzini haqqında tamaşaçıya əyani və geniş məlumat verir.

Cəlil Məmmədquluzadənin qızı Münəvvər xanım tərəfindən muzeyə hədiyyə edilmiş telefon, çini boşqab, gülqabı, neft lampası (3.səh.90).

Hüseyn Cavidin qızı Turan xanım tərəfindən muzeyə hədiyyə edilmiş aftafa,ləyən çay qaşığı, nəlbəki, onluq lampa, H.İbrahimovun eynəyi, nəlbəki çəşmə, Kəmalə Ağayevanın, Hüseyn Razinin ailəsindən alınmış şəxsi əşyalar fondun xatirə əşyaları bölməsinin qiymətli eksponatlarındandır.

Muzeydə memorial əşyaların böyük rolu vardır. Bunlar nəinki yazıçının biqrafiyasını açır, həmçinin ədəbi dünyasını, onların yaradıcılıq baxışlarının mənbələrini başa düşməyə imkan verir.

Fondun əlyazma və çap əsərləri bölməsində mühafizə edilən eksponatlar içərisində Nizaminin, Füzulinin, Məhsəti xanımın, Şah İsmayıl Xətəinin, Nəsiminin, Vaqifin külliyyatları, əsərləri qorunub saxlanılır.

Fondun əlyazma və çap kitabları bölməsində mühafizə edilən eksponatlar içərisində Xəqani, Nizami, Əmir Xosrov Dəhləvi, Salman Mümtaz Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı klassiklərindən Hüseyn Cavidin, S.Vurğunun, S.Rüstəmin və s. əlyazmaları və kitabları son dərəcə qiymətlidir.

Orijinal foto bölməsinin eksponatları içərisində C.Məmmədquluzadənin, H.Cavidin, Abbas Zamanovun nadir fotosəkilləri xüsusi maraq doğurur.

Yazıb-yaratmış sənətkarlar haqqında verilən nəzəri məlumatlar əksər hallarda fotoalbumların, stendlərin, vitrinlərin köməyi ilə əyaniləşdirilir. Görkəmli estetiklərdən olan Z.Krakanevin dediyi kimi, fotoqrafiya nəinki təsvir edir, həm də təhlil edir, ümumiləşdirilir, tamaşaçını müəyyən bir nəticə və qənaətə gətirir (1.s.38).

Fondun mətbuat bölməsinin materialları “Molla Nəsrəddin”, “İrəli”, “İnqilab və mədəniyyət”, Müxbir, Kirpi, Maarif işçisi, Azərbaycan, Ulduz, Mədəniyyət, Qobustan jurnalları, Şərqi-Rus ədəbiyyat qəzeti, Ayna, Odlar yurdu, Kommunist və bir sıra qəzet və jurnallarının nüsxələri Azərbaycan mətbuat tarixini əks etdirən ən dəyərli nümunələrdir. Elmi fondun mühafizələri öz işlərinə böyük məsuliyyətlə yanaşır, eksponatların hesaba alınması və mühafizəsi, elmi təsvirlərin yazılıb pasportlaşdırılması, kartotekaların tərtibi və s. Bu kimi işlərlə məşğul olurlar.

Muzey əməkdaşları işlərini materialların toplanması və bərpası haqqında quraraq, muzeyə müxtəlif illərdə maraqlı və məzmunlu eksponatlar toplamışlar. Həmin eksponatların bir qismi fondada mühafizə olunur, digər qismi isə ekspozisiyada nümayiş etdirilir.

Hazırda C.Məmmədquluzadə adına Ədəbiyyat muzeyinin yaradılmasından yarım əsr keçir. Bu müddət ərzində onun elmi fondu ədəbiyyat və mədəniyyət incilərinin əsl xəzinəsinə çevrilmişdir.

Muzeyin elmi fondu aşağıdakı tədbirlər vasitəsilə zənginləşir: görkəmli ədəbiyyat xadimlərinin əsərlərini toplamaq üçün onların doğulduqları yerə ekspedisiyalar təşkil edilir, şair və yazıçıların ailə üzvləri, qohumları ilə əlaqə saxlanılır, rəssamlara sifarişlər verilir.

Fonda maddi və mənəvi mədəniyyətimizi canlı şəkildə əks etdirən, ədəbi-mədəni, elmi və ictimai siyasi mənə daşıyan keçmişimizdən və bu günümüzə söz açan, cəmiyyətimizin keçdiyi yolu öyrənməkdə əsaslı və ilk mənbə hesab edilən muzeyə əhəmiyyətli eksponatlar daxil edilir. Bu baxımdan muzeyin fondunda XIX-XX əsrlərin mədəni həyatını əks etdirən, görkəmli yazıçı və mədəniyyət xadimlərinə məxsus eksponatların xüsusi dəyəri vardır. Həmin eksponatların içərisində orijinal fotolar, müxtəlif illərin qəzet və jurnalları, avtoqraf olunmuş əsərlər, orden və medallar, yazıçıların şəxsi sənədləri böyük maraq doğurur.

Elmi fond muzeyin yaradıcılıq laboratoriyasıdır. Onun materialları əsasında səyyar və daimi sərgilər təşkil edilir. (12-s.135)

Elmi fondun xidmətindən Naxçıvan televiziyası, Naxçıvan Yazıçılar İttifaqı, alim və tədqiqatçılar, ali və orta məktəb müəllim və tələbələri geniş istifadə edirlər.

Fondada müxtəlif adda numizmatik əşyalar qorunub saxlanılır. Memar Ə.Ə.oğlu Naxçıvanın yubileyi münasibətilə hazırlanmış medalı, H.Cavidə həsr olunmuş yubiley medalı və s. Materiallar daha çox maraq doğurur.

Muzey işçiləri toplanmış bu materiallarla öz işlərini məhdudlaşdırmır. Daima zəngin materiallar toplayır, onları qoruyub saxlayır, elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olur.

Onlar tarixlə, adət-ənənələrlə, məişətlə sıx bağlı olan eksponatların toplanması işi ilə yanaşı tarix boyu yaşamış ədiblərin həyat və yaradıcılığını əks etdirən materialları, xatirə əşyaları, avtoqraflar, kitabların müxtəlif nəşrləri, kino lentləri, xronika, lent yazıları, elmi-tarixi sənədlər və s. Muzeyin ədəbi fondunun zənginləşdirilməsi ilə və həmin materialların elmi sənədləşdirilməsindən sonra ekspozisiya zallarına çıxarılması ilə məşğul olur. Bu sərvətlərin ekspozisiyada yeni muzey həyatı başlayır. Bununla muzey işçiləri mədəni sərvətimizi qoruyub yeni nəsllə çatdırmaq kimi müqəddəs bir iş görürlər.

ƏDƏBİYYAT

1. E.Qurbanova, Bədii mədəniyyətin inkişafında incəsənət muzeylərinin rolu, Bakı 2014
2. N.Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin əsərləri, Bakı 2001
3. S.Kəngərli Naxçıvanda Cəlil Məmmədquluzadə muzeyləri, Naxçıvan 2004
4. X.İsmayılova, Maddi və mənəvi sərvətimiz və onların saxlama yeri, Mədəni-maarif jurnalı, 2009-cu il

5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Muzeylərində saxlanılan muzey sərvətlərinin uçotu və mühafizəsinə dair təlimat, Bakı 1996

ABSTRACT

Zenfira Seyidova

COLLECTION OF THE MUSEUM OF LITERATURE OF THE NAKHICHEVAN AR AFTER G. MAMEDKULUZADEH

Museums are real centers of spiritual enrichment created in order to look at the past of people, study reality and look at the future.

Understanding the history of national and universal culture, preserving the history of its memory, and transferring it to future generations is now considered one of the main tasks facing museums and museum workers.

One of the most important issues of the day is the preservation of historical monuments of culture and fine examples of contemporary art for future generations. It also shapes such important qualities as national consciousness, national moral values, wealth, love of the motherland, national solidarity and national universal pride.

Regardless of the profiles, the main task of museums is the legal and physical protection of collected materials. The officials of the museum are instructed to provide adequate protection, at the same time, registration, promotion and demonstration of these riches. Information about unique collections, collections, rare objects is transferred by the museum staff with great love from generation to generation and accumulates in museum collections.

Зенфира Сеидова

ФОНД МУЗЕЯ ЛИТЕРАТУРЫ НАХИЧЕВАНСКОЙ АР ИМЕНИ ДЖ. МАМЕДКУЛУЗАДЕ

Музеи – это настоящие центры духовного обогащения созданные для того, чтобы взглянуть на прошлое людей, изучение реальности и смотреть на будущее.

Понимание истории национальной и общечеловеческой культуры, сохранение летописи ее памяти, и передача ее будущим поколениям в настоящее время считается одной из основных задач, стоящих перед музеями и музейными работниками.

Одним из самых важных вопросов дня является сохранение исторических памятников культуры и прекрасных образцов современного искусства для будущих поколений. Он также формирует такие важные качества, как национальное сознание, национальные нравственные ценности, богатство, любовь к родине, национальная солидарность и национальная всеобщая гордость.

Независимо от профилей, основной задачей музеев является юридическая и физическая защита фондовых материалов. Должностным лицам музея поручено обеспечить надлежащую защиту, в то же время, регистрацию, продвижение и демонстрацию этих богатств. Информация об уникальных фондах, коллекциях, редких предметах передается сотрудниками музея с большой любовью из поколения в поколение и накапливается в музейных фондах.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

СОЛМАЗ АХУНДОВА

Нахичеванский Государственный Университет

UOT:781

ПУТЬ К ДОДЕКАФОНИИ

Açar sözlər: *musiqi, seriya, xarakter, əsər, dodekafoniya, ekspressionizm***Key Words:** *Music, Chapter, Character, Composition, Dodecaphony, Expressionism***Ключевые слова:** *музыка, серия, характер, произведения, додекафония, экспрессионизм*

Проблемы «искусство технического века» недавно привлекли внимание исследователей. Действительная картина воздействия техники на современную культуру не столь мрачно, как её изображают техницисты, но и не столь безмятежно ясна, как представления их противников.

Стремительный прогресс в области звукозаписи, радиовещания расширил сферу художественных впечатлений человека. Музыкальные исполнения, произведения живописи и скульптуры, кино и телефильмы – все это оказалось в пределах доступности любого жителя современного города.

Сокровища искусства нашей предшествующих эпох получают широчайшее распространение. «Чудеса техники быстро входят в быт, становятся привычным. Сегодня жителю любой страны достаточно нажать на кнопку, чтобы иметь возможность прослушать все, что он хочет. Активность слушателя, без которой невозможно воспринять музыку.

Художественное произведение неисчерпаемо. Оно живёт десятилетия. Музыкальное исполнение неповторимо, оно всегда возбуждает в нас и в той или иной мере удовлетворяет жажду неожиданности и новизны.

Первичный материал музыки – звучание человеческого голоса, «естественного инструмента», данного человеку самой природой.

«Живая» музыка стремится стать неуязвимой и недостижимой для звукозаписи, включая в свою структуру фактор пространственного размещения.

В первой половине XX века возникла течения экспрессионизма.

Экспрессионизм берёт начало 1910 годов. Появился сначала в живописи, потом в поэзии. Сильнее всего в музыке и в живописи. Кирхнер, Кокошка, Фенингер. В литературе: Кафка, Рильке, Цвейг. Экспрессионизм – означает выход за пределы чувств. Искусство экспрессионизма показывает мир одиноких, мнительных, нервно чувствительных натур, которые стали жертвами вследствие жизненных обстоятельств. Они охвачены ужасом войны, несправедливости. Герои этих произведений доходят до истерики, совершают преступления. Экспрессионизм – является скорением морально – эстетическим направлениям.

Представители экспрессионизма: Шенберг, Веберн, Берг, Шенек.

Экспрессионизм – порождение военных событий.

Арнольд Шенберг яркий представитель экспрессионистической музыки, основоположник Ново-Венской школы. Он был связан с Веной. Развитой человек, который прошёл долгий путь меняя свои позиции. Не получил консерваторское образование. В 68 лет он оставил фортепиано и писал сам. Оскар Адлер, Александр Фон Цемлинский влияли на его творчество. Он становится дирижором в разных театрах. В начале века выступает с произведениями. Начиная 1906-1907 года в своих произведениях (I камерные симфонии и II квартет) отказывается от тональной системы. После исполнения квартета происходит

скандал и после Вена его не принимает. Он переезжает в Берлин. В 1930 годы он снова переезжает в Вену. Ему приносит удачу «Лунного Пьеро 1914 г. Участвовал в войне, это время он не пишет, он думает, что самое главное в музыке – мысль. Шенберг берёт 12 ступеней хроматические и появляется атональность. Это меняет звучания, появляется неустойчивость. Берёт из 12 ступеней серии звуков – сочетание которых выражают основную мысль композитора. Затем эта серия переживает свое развитие и появляется версия. Серия развивается в обращенном виде, в зеркальном, в уменьшенном, в тембровом, в динамическом. Шенберг был против умозрительного конструирования. Его к этой системе привело стремление к строгости, в этих формах стройности гармонии.

Написал оперу « Ожидания», для хора и солиста «Лестницы Якова», «Утелевшие из Варшавы», «Лунное Пьеро» - для сопрано и инструментального состава . 1933 году уехал в Америку.

А.Шёнберг являлся представителем экспрессионизма – течения возникшего в западноевропейской музыке в первой половине XX века . Экспрессионисты замыкались в себе, а их творчество приобрело характер болезненной, мучительной экзальтации, взрывами и спадами душевной напряженности. Они были полны страха и бессилия. Главная беда была в потере положительных идеалов. Поэтому мы не можем никак принять мировоззрение экспрессионистов.

В данной статье решается задача – раскрыть путь Шёнберга к додекафонии, как звуковысотной интервальной системе.

Первое крупное произведение Шёнберга – струнный секстет «Просветленная ночь» симфоническая поэма. Шёнберг никогда не порывает с романтическим мироощущением, столь ярко проявившимся в этом юношеском произведении.

В симфонической поэме «Пеллеас и Мелизанда» по Метерлинку, в Первом струнном квартете d-moll и в Камерной симфонии уже намечается выход из пределов позднее романтических воздействий, хотя названные произведения в целом им еще подвержены.

Интонационная напряженность на близких расстояниях мелодической линии рождает и новое ощущение музыкального времени.

Новое ощущение времени вызывается и вторым важным качеством последних тональных произведений Шёнберга – исключительной полифонической наполненностью их фактуры. Из музыки Шёнберга уходят движения чисто фигуративного характера, вводившиеся в ткань подчас только для придания ей чисто фонической густоты.

Функции разных планов фактуры перемещаются с большой свободой и гибкостью степень интонационной яркости мелодических линий и способы их изложения постоянно меняются. Ведущая роль интуиции в раннем периоде творчества Шёнберга вне сомнений явно неуместны упреки в надуманности и рассудочности, иногда все еще раздающиеся в адрес музыки композитора.

В 1909 году были созданы «Три пьесы для фортепиано» ор 11, Пять пьес для оркестра ор 16 и монодрама «Ожидание» Переход к новому стилю явился для него назревшей необходимостью, он был полностью подготовлен предшествующим развитием. Этот стиль нельзя рассматривать как отрицание стиля «тонального» периода. Скорее он явился результатом сознательного отбора уже открытых средств выразительности: атонализм, который ранее встречался у Шёнберга эпизодически и с разной степенью определенности, теперь стал непреложным законом его музыки.

Проблема тематического объединения ткани в произведениях атонального периода встает перед Шёнбергом с еще большей остротой, как факторы, затрудняющие достижение такого, объединения, здесь ещё усиливаются.

Степень тематической интеграции подобной политематической ткани оказывается очень высокой. В каждой из пьес достигнуто предельное сгущение музыкального времени: несмотря на свою реальную продолжительность, соответствующую миниатюре, они не могут быть восприняты как миниатюры. Отсюда лежит прямой путь к лаконическому музыкальному мышлению Веберна.

Экспрессионистическая направленность музыки Шёнберга в произведениях атонального периода уже окончательно выявилась. Музыкальный язык и средства выразительности обостряются, в то время как смысловая определенность до предела взвинченных эмоций все более теряется. Эмоции, выраженные в музыке, нельзя точно передать словами. Но определить категорию музыкальной эмоции (радость, скорбь, сострадание) все же было возможно. В музыке Шёнберга эта возможность становится сомнительной. Почти единственное объяснимое ощущение – напряженное ожидание надвигающейся опасности.

Здесь завершено известная романтическая тенденция, всячески поднимавшая удельный вес подтекста и выразительности. У Шёнберга эмоция открывается от своей смысловой сущности и превращается в призрачное «явление». Поэтому экспрессионизм Шёнберга можно рассматривать и как некий «преувеличенный романтизм».

В следующих произведениях атонального периода, особенно в мелодраме « Лунный Пьеро » и в « 4 оркестровых песнях » Шёнберга достигает подлинных вершин экспрессионистической выразительности. В течение десяти лет он ничего не сочиняет. Это было связано с военным временем, но главной причиной явилось ощущение кризисного момента в его творчестве.

Шёнберг понимал, что хаос экспрессионистических ощущений не может быть убедительно выражен хаотической музыкальной структурой. Основой организации музыкальной структуры произведения должна была стать ее тотальная тематическая интеграция.

В 1923 году Шёнберг создает свои первые произведения, основанные на технике додекафонии – 5 пьес для фортепиано ор 23 и « Серенаду » для баритона и семи инструментов. Через год появляется « Сюита для фортепиано » ор 25 и Квintет для духовых инструментов.

Если в 1909 году переход к атонализму выразился в резком изменении музыкального языка, то переход к додекафонии в 1923 году прежде всего сказывался в радикальном пересмотре многих сложившихся веками представлений о композиторской технике.

Характерная для музыки Шёнберга интонационная напряженность мелодической линии на близких расстояниях сохраняется при применении метода додекафонии. Серийная последовательность 12 звуков рассматривается не как лад, в котором одни звуки тяготеют к другим и к тонике, а как последовательность интервалов, где все звуки равноправны и освобождены необходимости двигаться по законам ладовых связей между ними. Этим создаются те условия, при которых интонационная напряженность каждого отдельного интервала максимально проявляется.

Додекафоническая система явилась итогом длительной эволюции предельно субъективного стиля Шёнберга. Во всех своих произведениях, созданных до открытия додекафонии, композитор явно отдавал предпочтение интуиции за счет отказа от национально логических принципов организации музыкальной структуры. Применением додекафонии Шёнберг достиг « тотальной » взаимосвязи всех элементов звуковысотной ткани, и зная музыкальный язык сочинений Шёнберга атонального периода, трудно представить себе какой – нибудь другой, менее « умозрительный » метод композиции.

Сам Шёнберг предупреждал об опасности легкомысленного отношения к додекафонии, считая, что как творческая система она доступна лишь сильным талантам.

Переход к новому стилю явился для него назревшей необходимостью, он был полностью подготовлен предшествующим развитием. Этот стиль нельзя рассматривать как отрицание стиля « тонального » периода. Скорее он явился результатом последовательного и сознательного отбора уже открытых средств выразительности: атонализм, который ранее встречался у Шёнберга эпизодически, теперь стал законом его музыки. Так оборвались последние прямые стилистические связи с музыкой Вагнера, Штрауса и Малера.

Последовательный атонализм означает полное освобождение мелодической линии от направляющих ее течение ладовых закономерностей. Вся выразительность интонации

заложена только в ее собственной линейной структуре – в последовательности интервала и в ритмике. Ещё более возрастает выразительное значение отдельного интервала, в особенности напряженно интонируемых больших септим и малых нон. Концентрация интонационной энергии в мельчайших отрезках мелодической линии, избегание инерции ладовых связей делают невозможным возникновение крупных мелодических построений.

Наряду с тотальной тематической интеграцией всей фактуры, изменились и требования, обычно предъявляемые к тематическому элементу. Тематический элемент воспринимается как таковой не в силу своего появления в ключевой момент развития формы и не благодаря четкой оформленности своей первоначальной структуры, а только ретроспективно – вследствие уже упомянутого способа обращения с ним.

В связи с этим исчезает и ранее существовавшая противоположность между экспозиционным и разработочным изложением материала. Разработочные разделы формы также отсутствуют, так как интонационно – ритмический рисунок тем Шёнберга весьма устойчив. Эти темы нигде не перерастают в крупные мелодические построения, ввиду своей краткости, не поддаются дроблению.

Степень тематической интеграции подобной политематической ткани оказывается очень высокой. В каждой из пьес достигнуто предельное сгущение музыкального времени; несмотря на свою реальную продолжительность, они не могут быть восприняты как миниатюры.

Все сказанное иллюстрируется первой пьесой, которая носит подзаголовок «Предчувствия». Она открывается 25 – тактным вступлением, в котором излагаются все тематические элементы пьесы, однако их появление не имеет экспозиционного характера. Каждое новое звено сцепляется только с предыдущим, общая стройность и уравновешенность течения музыки отсутствуют. Типы фактуры, ритма динамическая интенсивность и темп меняются почти в каждом такте, отчего все вступление приобретает импровизационный характер. Музыка передает состояние первой экспрессионистической сосредоточенности, при которой настороженное сознание подвергнуто атаке отрывистых и противоречивых импульсов, исходящих из неведомых сфер подсознания Шёнберг сохранив все основные качества своего музыкального языка, ношёл идеальный способ для организации крепких и постоянных связей между любыми элементами звуковысотной ткани своих произведений. Сама серия ввиду бесконечного количества возможностей её ритмического и фактурного воплощения рассматриваться как тема не может. Она служит строительным материалом для всей ткани, в том числе и для тематических мотивов. Поэтому тут было бы уместнее говорить не о тематической, а о серийной интеграции ткани.

Однако слуховое восприятие серийной интеграции носит своеобразный характер. В силу постоянной вертикальной и горизонтальной близости друг – другу одних и тех же интервалов единство серийной структуры музыки Шёнберга все же ощутимо. Оно подсознательно ощущается в строгой организованности и связности музыкальной речи, в необычайной однородности стиля; если ввести в серийную ткань неинтегрированные участки, названные качества сразу потеряются или попадут в зависимость от согласования разных контекстов. Поэтому детальный, формальный анализ причин единства серийной структуры вовсе не обязателен при слуховом восприятии её внутренней организованности. В связи с этим значительно увеличился всегда существовавший разрыв между образным и конструктивным аспектами восприятия музыки. Если раньше оба эти аспекта могли существовать в известной степени параллельно, то теперь действует главным образом только первый.

Сюита для фортепиано op.25 (1924)

Это третья по счету додекафоническая композиция Шёнберга, она основана на серии e f g des ges es as d h c u b. Так как в данной последовательности звуков ничего характерного нет, восприятие серийной интеграции ткани основано главным образом на особенностях применения выбранного серийного параметра.

Большая интегрирующая сила основной серии заключается не только в ее характеристике, но и в её предрасположенности к известному виду структурных комбинаций, которые своей однотипностью усиливают ощущение единства ткани. Мы имеем в виду возможность такого расположения серий в фактуре, при котором в каждом отдельном голосе или слое ткани накапливаются одинаковые по величине интервалы.

Серийная техника органично вытекала из стилистических потребностей музыки Шёнберга, несколько полно она сохранила все существенные качества его музыкального языка, особенно интонационную напряженность на близком расстоянии. Мало изменилось и само содержание музыки Шёнберга, хотя может возникнуть ощущение, что в первых додекафонических произведениях интенсивность экспрессионистического пафоса несколько умеряется. Хаос подсознательных откликов здесь подчиняется требованиям крепко слаженной музыкальной конструкции. Фактура местами приобретает почти неоклассическую четкость и уравновешенность, она более стабильна, чем в произведениях атонального периода; резкое противопоставление контрастных динамических градаций и внезапное прекращение складывающейся фактурной инерции встречаются значительно реже.

В музыке Шёнберга эмоциональное содержание и метод додекафонической композиции необходимо рассматривать в неразрывной связи, только выясняется обусловленность последнего первым.

Стиль Шёнберга был порожден его экспрессионистическим мироощущением, потребовавшим значительного обострения и соответствующего изменения выразительных средств. В найденных средствах усилилась динамика интервального шага, возросла напряженность интонаций на близких расстояниях мелодической линии и увеличилась наполненность фактуры мелодически активными голосами. Однако новый стиль породил ряд проблем. Из них главной являлась трудность тематического объединения ткани. Но как раз такого объединения требовала вся ткань в любом временном своем отрезке. В ней теперь не существовало пассивных пластов для которых тематическая определенность была бы необязательной. Вместе с тем отказ от организующей роли лада и тональных связей осложнил решение этой задачи вплоть до применения Шёнбергом додекафонического метода композиции. При этом национально конструктивном методе была достигнута интеграция звуковысотной ткани, единство которой теперь осуществлялось одной 12 тоновой последовательностью звуков и образованных из этой последовательности звуковых рядов. Слуховое восприятие такого единства стало опираться на индивидуально – своеобразные черты каждой отдельной серии, достаточно ясно ощутимые благодаря характеристике серийной последовательности.

Системы композиции, построенные по строгим правилам и логическим схемам, возникали не раз и в прошлые периоды истории музыкальной культуры человечества, что не всегда приводило к созданию умозрительно – рационалистическое начало в додекафонической системе имеет несомненно принципиально иную сущность. В додекафонии всегда таится большая опасность низведения созидательного процесса к абстрактно – логическим схемам и очень легко построить произведение чисто механическим путем, не преследуя никаких художественных целей. Что эта опасность существует, не отрицают и защитники додекафонии. Даже композиторы придерживающиеся метода додекафонии, в настоящее время предпочитают более свободные ее формы и часто сочетают принципы атонализма с ладово – тональными элементами.

Летом 1921 года на пороге создания додекафонии Шёнберг заявил: «Я сделал открытие, способное обеспечить превосходство немецкой музыки на столетие вперед».

Но с этим утверждением нельзя согласиться. При всем там, что додекафоническая техника была использована композиторами разных направлений, додекафония отнюдь не стала нормой современного музыкального мышления. Практика композиторского творчества доказывает ее пригодность лишь для сравнительно ограниченного круга образов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ю.Капустин. Массовые средства распространения музыки и некоторые проблемы современного исполнительства
2. Р.Лаул. О творческом методе А.Шёнберга

XÜLASƏ

Bu məqalədə musiqi, heykəltəraşlıq, rəssamlıq sahəsində olan progressdən bəhs olunur. Əsas mövzu ekspressionizm cərəyanıdır. Ekspressionizm mədəniyyəti, ekspressionist musiqinin nümayəndələri bu məqalənin əsas mövzudur. Şönberq, Vebern, Berq, Şenek ekspressionizmin parlaq nümayəndələridir. Onların arasında əsas yeri Şönberq tutur. Verilmiş məqalədə dodekafoniyaya yolun açılması məsələsi həll olunur. Şönberq musiqisinin xarakter cəhəti ondan ibarətdir ki, yaxın məsafələrdə melodik xəttin gərginliyi dodekafoniya üsulundan istifadə zamanı qorunur. Şönberqin stili onun ekspressionist dünyagörüşü ilə doğulmuşdur.

Yeni üsula keçid ondan ötrü yetkin məcburiyyət idi, o bütünlüklə onu gözləyən inkişafalara tamamilə hazır idi.

ABSTRACT

The article talks about the progress in the field of music, painting, sculpture. Current of expressionism is the main topic. Art of expressionism, representatives of expressionism music is the main topic of an article. Schoenberg, Webern, Berg, Schoenecke are bright representatives of expressionism. The main place among them belongs to Schoenberg. This article resolves the task of uncovering the way to dodecaphony. The Intonammonic tension of the melodic line at close distances characteristic for Schoenberg music is preserved when the dodecaphony method is applied. The style of Schoenberg was generated by his expressionistic worldview. The transition to a new style was a necessity for him, he was fully prepared by the previous evolution.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

AYNUR SƏFƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:781
AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIĞINDA SONATA JANRI

Açar sözlər: *fortepiano, janr, üslub, sonata, əsər*

Key words: *piano, genre, style, sonate, work*

Ключевые слова: *фортепиано, жанр, стиль, соната, произведение*

Azərbaycanda fortepiano musiqisinin inkişaf mərhələləri Asəf Zeynallının yaradıcılığı ilə başlamışdır. Asəf Zeynallının hələ tələbəlik illərində yazdığı fortepiano əsərlərinin, demək olar ki, hamısı – fuqalar, Çahargah, “Uşaq suitası”, “Durna” əsərləri nəinki fortepiano miniatürləri janrının təşəkkülündə və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır, eyni zamanda Azərbaycan fortepiano musiqisinin formalaşması probleminin həllini reallaşdırmışdır.

Fortepiano yaradıcılığı yalnız kiçik həcmli pyes və sikllərlə məhdudlaşmır. Bununla əlaqədar daha böyük əsərlər-sonata və konsertlərin fortepiano yaradıcılığının qiymətləndirilməsində rolunu qeyd etməmək mümkün deyil. Böyük formalar bəstəkar yetkinliyinin səviyyəsini daha aydın əks etdirir, geniş mənada isə bütövlükdə musiqi mədəniyyətinin səviyyəsini göstərir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı on beş il ərzində sayına görə çox olmasa da, bir sıra fortepiano sonataları yazılmışdır. Bu janrda ilk əsərlər, hələ o vaxtlar konservatoriyanın tələbələri olan Fikrət Əmirov və Əşrəf Abbasov tərəfindən yazılmışdır.

Fikrət Əmirovun si-bemol minor “Romantik sonatası” fortepiano üçün Variasiyalardan sonrakı ikinci böyük əsəridir. Sonata patetikliyi, romantik həyəcanı, şərhin poetikliyi, inkişafın və səslənmənin miqyaslılığı, alətdən cəsarətli və daha çox yeni istifadə üsulları ilə fərqlənir. Fikrət Əmirov özü üçün fortepianonun yeni dinamika və s. imkanlarını kəşf edir. O, böyük səslənmə gücü və müxtəlif, bir növ orkestr tembrləri ilə özünü göstərir. İfadənin cürbəcür növlərindən istifadə etməklə, bəstəkar, az qala, alətin bütün diapozonunu əhatə edir. Sonatada parlaq kontrastlar dəqiq tokkatlılığın və improvizasiyalılığın bacarıqla tutuşdurulması, eləcə də bir-birinə əks olan instrumental və mahnı başlanğıclarının birləşdirilməsi sayəsində yaradılır.

Əşrəf Abbasovun fortepiano sonatası ilə Fikrət Əmirovun sonatasında bir çox uyğunluqlar, oxşarlıqlar mövcuddur – geniş açılmış silsilə forma xalq mənbələrinə istinad olunması, fortepianonun müxtəlif incə traktovkaları, virtuoz priyomlardan geniş istifadə, zəngin “konsert” pianizmi hər ikisinə xas olan xüsusiyyətlərdir.

Əşrəf Abbasov aşıq yaradıcılığının xarakterik xüsusiyyətlərinə istinad edir. Belə ki, burada melodiya və harmoniya tipik aşıq musiqisinin kvarta-kvinta dövrüyyəsi və səslənməsi əsasında qurulmuşdur.

Əşrəf Abbasovun və Fikrət Əmirovun sonatalarından sonra bir müddət bu janrda Azərbaycanda əsərlər yazılmır. Yalnız 50-ci illərin ikinci yarısında, Azərbaycan musiqi mədəniyyəti inkişaf edib möhkəmləndikdən sonra yeni sonatalar yazılmağa başlayır.

Bu sonatalardan ən qiymətli Cövdət Hacıyevə məxsusdur. Həmin dövrə qədər o, artıq yetkin, təcrübəli bir bəstəkar idi.

C.Hacıyev sonatada özünə xas olan, folklor elementlərinə yaradıcılıqla yanaşma prinsiplərini inkişaf etdirir. Bəstəkarın lad-harmonik düşüncələri üçün burada, milli mənbələrin qarşılıqlı əlaqəsi, obrazın janr xüsusiyyətləri, xalq musiqi yaradıcılığı priyomlarına ümumi yanaşması daha xarakterikdir.

C.Hacıyevin sonatası kəskin obraz-emosional ziddiyyətli bir əsərdir. Daxili-ziddiyyətli elementlərin inkişafı musiqi məğzinin üzvi bağlılığı və bütövlüyü ilə birlikdə Sonatanın simfonik

əsaslı bir əsər olduğunu deməyə imkan verir. Bu isə C.Hacıyevin stilistik niyyətlərinin tamlığı haqqdakı mütəxəssislərin fikirlərini bir daha təsdiq edir.

1956-cı ildə ikinci bir sonata (hələ konservatoriya tələbəsi olan Vasif Adıgözəlov tərəfindən re-minor Sonatası) yazılır və görkəmli mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Əsərin belə müvəffəqiyyət qazanmasının əsas səbəbi bəstəkar tərəfindən yüksək professionallıqla yanaşma olmuşdur. Sonatada klassik ənənələrlə ardıcıl əlaqəlilik özünü aydın şəkildə göstərir. Bu, sonata ekspozisiyasının təsdiq olunmuş normaları əsasında tematik inkişaf prinsiplərində özünü daha çox büruza verir.

1959-cu ildə Aqşin Əlizadə fa-diez major Sonatasını yazır. Gənc bəstəkarların yaradıcılığına Ümumittifaq baxışında əsər birinci diploma layiq görülmüşdür. 22 yaşlı gənc bəstəkarın sonatası cəlbedici tematizmi, maraqlı və effektiv, eyni zamanda kifayət qədər şəffaf fortepiano fakturası, təbii tam forması ilə seçilir.

Aqşin Əlizadə Azərbaycanın istedadlı bəstəkarlarından biridir. Onun yaradıcılığı zəngin fikir, gözəl zövq, parlaq musiqili ifadə vasitələri ilə əks olunmuşdur. Aqşin.Əlizadənin yaradıcılıq diapazonu çox genişdir. Onun musiqisində müxtəlif xarakterli mövzular, geniş bədii obrazlar tərənnüm olunmuşdur. Aqşin Əlizadə müasirliyi çox həssaslıqla hiss edən, məntiqlə düşünən bəstəkardır. Onun musiqisində lirika, nəqledicilik və əyani sürətdə ifadə olunmuş canlılıq üzvü şəkildə uyğunlaşır. Bu üzvü uyğunlaşma Əlizadə musiqisinin mühüm keyfiyyətlərindən biridir.

Aqşin Əlizadə təfəkkürünün əsası – onu xalq musiqisinin tipik qanunauyğunluqlarının rol oynadığı ənənəvi forma və quruluşlarının fərdi-yaradıcılıq həllinə gətirib çıxarır.

Əlizadənin bir çox əsərlərində qabarıq şəkildə ifadə olunmuş janrlıq böyük rol oynayır. Janrlıq – bəstəkar musiqisinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olaraq, onun konkretliyinə ünsiyyətinə zəmin yaradır.

Aqşin Əlizadə beş simfoniya, bir neçə kontata, simfonik miniatürlər, “Babək” baleti, fortepiano əsərlərinin və s. müəllifidir.

Qeyd etdiyimiz fis dur (fa diyez major) fortepiano sonatası bəstəkarın ilk əsərlərindən biri olub, 1959-cu ildə yazılmışdır. 50-ci illərin sonunda yazılan bu sonata milli mədəniyyətimizin müəyyən bir mərhələdə qazandığı uğurları əks etdirmişdir. Bununla yanaşı, A.Əlizadə həmin müddətdə ənənələri davam etdirərək, onun təsirini, ümumiyyətlə, dünya musiqi mədəniyyətinin təsirini hiss edərək, öz sonatasında yenilik və fərdilik xüsusiyyətləri gətirməyə cəhd edir. Bununla belə, Aqşin Əlizadənin sonatası özünün parlaq melodiyası və zəngin harmonik dili ilə fərqlənmək, eyni zamanda xalq ladlarına əsaslı şəkildə istinad etməklə, klassik sonata janrları çərçivəsindən kənara çıxmır. Klassik sonatalar kimi Aqşin Əlizadənin sonatası da üçhissəlidir. Onun birinci və üçüncü hissələri iti, ikinci isə ağır tempdədir.

Aqşin Əlizadənin sonatası realist incəsənətin möhkəm ənənələrini və müasir incəsənətin nailiyyətlərinin müəllif tərəfindən bacarıqla tətbiq olunmasını nümayiş etdirir. Sonatada Aqşin Əlizadə dəst-xəttinə xas olan yüksək professionallıq və öz xalqının incəsənətinə istinad etməsi parlaq şəkildə təzahür olunmuşdur. Aqşin Əlizadənin sonatası özünün pianistlik həlli ilə də çox maraqlıdır. Sonata emosional, ehtiraslı musiqisi ilə ifaçının qarşısına müəllifin fikirlərinin düzgün təfsir olunması və diqqət tələb edən bir çox məsələlər qoyur. Pianoçunun qarşısında duran əsas məsələlərdən imkan daxilində, sonatanın ümumi emosional ruhunu təcəssüm etdirməkdən ibarətdir.

Aqşin Əlizadənin sonatası pianistlərimizin repertuarını bəzəyən peşəkar bir sənət əsəridir. Həmin ildə Adil Bəbirov do-diyez major Sonatasını yazır. Burada da ənənəvi formadan geniş istifadə olunur. Əsər bir növ sonata-ballada, sonata-poemadır. Sonata miqyasına görə kifayət qədər geniş olsa da, sikl kimi özünü göstərmir. Bu birhissəli əsərdir.

60-cı illərdə Azərbaycan bəstəkarları fortepiano sonatası janrında fəaliyyətləri davam etdirmişlər. Bu, xüsusilə müharibədən sonrakı illərdə öz təhsillərini başa vuran orta nəsəl bəstəkarlarına aiddir.

1961-ci ildə Ramiz İbrahimov 3 hissəli Konsert planlı böyük həcmli miniatür Sonatasını yazmışdır.

Sonatanın ümumi planı adi qaydadadır: cəld, ağır, cəld. Bəstəkar ayrı-ayrı hissələrin yazılışında da ənənələrə sadıq qalır: birinci hissə sonata formasında, ikinci – improvizasiyalı

intermetso, üçüncü isə rondoya yaxın tərzdədir.

Bundan iki il sonra Musa Mirzəyev Iya minor Sonata-kapriçciosunu yazmışdır. R. İbrahimovun əsərindən fərqli olaraq bu bir hissəlidir.

Əsərin geniş miqyaslı, məzmunlu və texniki cəhətdən mürəkkəbliyi ifaçılar qarşısında ciddi və müxtəlif vəzifələr qoyur. Elə buna görədir ki, vaxtilə M. Mirzəyevin sonata-kapricciosu ifaçı pianistlərin ikinci Zaqafqaziya müsabiqəsində məcburi əsər kimi proqrama salınmışdı.

Əşrəf Əzizovun sonatınası 3 hissədən ibarət olmaqla özünün obrazlılığı, fəallığı və inkişafının genişliyi ilə sonata janrına yaxınlaşır.

Sonatinanın Allegro girişi əsas partiyanın cəsarətli, enerjili və köməkçi partiyanın nəغمəli, ahəngdar xarakteri ilə fərqlənir.

Əsərin ikinci hissəsi lirik mahnıların, layla və barkarollaların əlamətlərini özündə birləşdirən mövzuda qurulmuşdur.

Sonatina şən mövzunun dəfələrlə təkrarı və işlənməsi əsasında yazılmış qızğın (sol-major) finalla başa çatır.

İfaçı uşaqlar üçün 60-cı illərin ortalarında yazılmış Emin Mahmudovun (Sabitoğlu) və Həsən Rzayevin sonatinaları, həmçinin Fərəc Qarayev və Firəngiz Əlizadənin sonatalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, fortepiano musiqisi sahəsində çalışan bəstəkarların professional yetkinliyi sonata janrına müraciət etməklə daha da zənginləşir. Məhz ötən əsrin 60-cı illərində sonataya maraq əhəmiyyətli dərəcədə artmış və bu günə qədər Azərbaycan pianoçuluq ədəbiyyatı xeyli sayda bu janrın nümunələrinə malikdir.

Sonata formasının təkamülündə novatorcasına təzahür edən xüsusiyyətlərdən biri də onun birhissəli formada ifadə olunmasıdır. Burada çox zaman improvizasiya üslublu, sərbəst ardıcılıqla inkişaf edən, bir-birinin variantı kimi səslənən iki mövzu təcəssüm olunur (məsələn; X. Mirzəzadənin sonatalarında olduğu kimi). Bu tipli sonatalarda janra xas olan konsepsiya, konflikt yoxdur. Bu sonatalar özünəməxsus, ona bir forma struktur kimi vacib olan, dramaturji baxımdan qarşıqoyulma və ya müqayisə edilmə kimi keyfiyyətlərdən məhrumdur. Bu cür sonatarda çox zaman obrazlı-emosional, hətta tonal cəhətdən də materiallar ayrılır.

Bununla demək olar ki, bu cür əsərlərin müəllifləri sonata üçün tamamilə yeni olan təfəkkür və quruluş növlərinə diqqət yetirməyi təklif edirlər. Təbiidir ki, çox vaxt köhnə inkişaf prinsipləri yenisi ilə, daha dəqiq desək, improvizasiyalı-variantlıq kimi xüsusiyyətlərlə əvəz olunur. Bütün bu deyilənləri X. Mirzəzadənin fortepiano üçün "Ohne" sonatasında, R. Həsənovanın skripka ilə fortepiano üçün sonatasında, V. Adıgözəlovun "Muğam sonatası"nda və başqa əsərlərdə görmək çətin deyildir. Bu müəlliflər bəstəkar texnikasının müasir metodlarından istifadə edərək, janrın həlli və təzahürünə yeni cür yanaşmış və bu janrın yeni şərhini, izahını vermişlər.

V. Adıgözəlovun "Muğam sonatası" qeyri-ənənəvi sonatalar kateqoriyasına aiddir. Burada sonata janrının sonata formasının qanunauyğunluqları sərbəst ifadə olunmuş muğam melosu, metroritmika və muğam leksikası müasir texnologiya cizgiləri ilə üzvü sürətdə əlaqələnilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, V. Adıgözəlov sonata kompozisiyası quruluşunu muğam materialı ilə zənginləşdirməklə, daha bir böyük addım atdı. Bununla bərabər, bəstəkar sonata cizgilərindən istifadə edərək, özünün improvizasiyalı muğam melosunu tez-tez dəyişən qeyri-müntəzəm aksentləri ilə kompozisiyada çox zəngin, sərbəst şəkildə göstərməyə müvəffəq oldu.

Sonata bir hissəlidir. Onun əsas mövzusu-əsrin aparıcı obrazı (Şahnaz lady) sonata prinsiplərinin təsdiq olunmasında mühüm rol oynayır.

Əsas mövzunun ifadəsi özünün melodik və metroritmik şəkli ilə laylar yaradır, kompozisiyanı reprizalı tərzdə tamamlayaraq sanki, haşiyəyə alır. Bununla ş psixoloji və tematik yekunlaşma prinsipi açıq-aydın təsdiq olunur.

Əsərdə köməkçi mövzu qruplarının mövcudluğuna baxmayaraq, əsas mövzu demək olar ki, monointonasiya rolu oynayır. Təkcə onun melodik intonasiyalı oxunuşu deyil, həmçinin metroritminin də əhəmiyyəti az deyildir. Əsas mövzunun metroritmi bütöv sonatanı müxtəlif variantlarda laylara bölür. İnkişaf prosesində rast gəlinən nisbətən xarakterik tipləri də qeyd etmək olar.

İkinci mövzu özünəməxsus tərzdə muğam-sonatanı əlaqələndirir və əsas mövzuya zidd olaraq şəffaflyq təşkil edir. O, Rast ladında yüksələn muğam gedişi ilə araya girir və sonra isə

köməkçi mövzu kimi bir qədər başqa variantda yenidən səslənir.

Bütövlükdə sonatanın bu bölməsinə köməkçi partiyalar qrupu kimi baxmaq olar. Bu bölmənin vahid birliyindən Şahnaz ladı və ona yaxın Segahın lad-növbələşmə dairəsi xəbər verir. Bəstəkar bir qədər sonra Qarabağ şikəstəsinə uyğun mövzu elementi daxil edir. Bütün bu mövzular, mövzulardan qruplar sonatada repriza kodaya gətirib çıxarır.

Beləliklə, muğam növlərinin fraqmentlərindən sərbəst istifadə edən müəllif onları özünəməxsus tərzdə melodik blokda birləşdirir.

Əsas mövzu-reprizanın qayıtması əsərə müəyyən simmetriklilik verir.

Sərbəst improvizasiya yolu ilə muğam intonasiyalı materialın növbələşməsi nəticəsində xalq yaradıcılığı üçün xarakterik olan dramatik, lipik, ekspressiv və möhtəşəm obrazlar meydana çıxır.

Bütövlükdə klassik tonal sistemi deyil, lad istiqamətini əsas tutan bəstəkar müəyyən dərəcədə aleatorika texnikasından istifadə edir. Burada görünən təsadüfilik qəti idarəçiliyə tabe olur. Muğam planlı fraqmentlər ilk baxışda sərbəst olaraq bir-birinin ardınca düzülərlər də, tembr yüksəkliyi, bir qədər də lad qarşı qoyulması ilə idarə olunurlar. Bununla, bir ladı əsas, üstün götürməklə, bəstəkar digər muğam-ladları sanki müvəqqəti, əsas ladla müqayisədə nəzərdən keçirir.

Muğamlardan fraqmentlər, ayrı-ayrı oxumalar yeni parlaq obrazlar yaradaraq, bir-birini əvəz edir. Qeyd etmək lazımdır ki, V.Adıgözəlova romantik qarşılaşdırma yolu klassik modulyasiyalılıq yolu ilə ladlar vasitəsilə tədricən keçiddən daha yaxındır. Beləliklə, musiqidə tembr və emosional tərəflər birinci yeri tutur.

“Şahnaz”, “Humayun”, “Vilayəti”, “Maye Rast”, “Segah”, “Şahnaz”, “İrak”, “Simai-Şəms”, “Qarabağ şikəstəsinin” elementləri, “Şahnaz” muğam ladlarından olan mövzu parçaları ardıcılıqla səslənir. Bir-birindən nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənən bu fraqmentlərin dinamikası ziddiyətsiz ifadəliliyə səbəb olur və romantik üslub tendensiyası koloristik meyil qazanır.

Parlaqlığın meydana gəlməsi və bütövlükdə gecikmiş romantik üslub sonatada ikili: birinci dəfə pedalla əks olunan akkordika, ikinci dəfə isə geniş yerləşdirilmiş harmonik faktura ilə ifadə olunur.

Əsas partiyanın aparıcı mövqeyi—əsas repriza yekun partiyalar kimi, musiqidə onun vəziyyətindən əlavə əmələ gələn rəngarəng variantların və törəmələrin meydana gəlməsi ilə təsdiq olunur. Bu variantlar sözsüz ki, ifadəyə tembr-faktura və intonasiya (melodik və ritmik) gözəlliyi bəxş edir.

Bununla əlaqədar olaraq, bəstəkarın minimalizm prinsiplərindən istifadəsini qeyd etməmək olmaz. Bütün bu dediklərimizi sonatanın əsas mövzusunun inkişafında görmək mümkündür. Məsələn; musiqi parçalarının artan tempi, səslərin tədricən yüksəlməsi xarakterik cəhətdir. Mövzuda mütləq, qəti ardıcılıqla kvartalar kvintalarla, daha sonra isə sekstol, septollar və s. ilə əvəz olunurlar.

Öz növbəsində səslərin kəmiyyətə tədricən azalması onları ornamentə, trelə və s. çevirir.

Muğam - sonatanın musiqisində səslərin və komplekslərin fonizmi, tembr fonizmi müəyyən rol oynayır.

Muğam improvizasiyalılığı ilə uzlaşan sekvensiyalılıq, oxumaların variantlı, variasiyalı inkişafı sonatanın musiqisinə nəzərəcarpacaq sürətlə hərəkət etmə imkanı verir.

Qədim muğam köklərinə malik olan lirik-dramatik hekayət xarakterli musiqi onların yenidən oxunmasında dinamiklik əldə edir.

Dinamika, hərəkətlilik, aktivlik, təsir yaradan sekvensiyalılıq, materialın variantla irəliləməsinə səbəb olur. O, sonatalılıq sayəsində müəyyən zənginlik əldə edərək, ayrı-ayrı parçalarla uzanmır, əksinə bütövlənmiş, tamamlanmış keyfiyyət əldə edir.

Çox ustalıqla müəllif muğam prinsipi ilə inkişaf edən muğam intonasiyalı materialı dayaq kompozisiya yolu ilə qruplaşdırır və sonatalılığı əsas mərkəz nöqtələrində yerləşdirir.

Müəyyən dayaq lad – tonal nöqtələri, ladın parlaqlığı, təbii ki, rəngarəngliyə və irəliləmə prinsipinin dinamikasına səbəb olur. Belə ki, əsas mövzuda bu- “si”, “fa diyez” mövzu tezisinin diapazonunu müəyyənləşdirir. Daha sonra sekvensiyalı hissə əks istiqamətlə aşağı düşən, metrik cəhətdən yeni olan fraqmentə gətirib çıxarır. Burada simmetriya yaranır. Bələliklə, hərəkətin diapazonu bütövlükdə addım-addım genişlənir. Eyni zamanda sonatanın əsas mövzusunda mühüm

rol oynayan aparıcı rol təsdiq olunur.

Muğam intonasiya baxımından çox böyük obrazlı rolunu nəzərə alaraq, belə bir fikir yürütmək olar ki, V. Adıgözəlovun sonatası ənənəvi klassik tipdə deyil, özünün birinci mənası olan italyan sözümdən (“sonare” – səslənmək) irəli gəlir. İ. Stravinski də bir zaman sonatasını bu cür adlandırmışdı.

Adıgözəlovun əsərinin forması sanki müəllifin fikrinin, düşüncələrinin təcəssümündən böyüyərək, genişlənir və təbii olaraq fantaziyaya yaxınlaşır. Mövzuların intonasiyalı melodik və ritmik fərqləri, onların mahiyyət kontrastının zahiri olması muğamın üstün mövqeyindən xəbər verir. Lad birliyi mövzuların şübhəsiz qohumluğunu göstərir: onlardan biri sanki, o birisindən əmələ gəlir, biri o birini davam etdirir. Bütün mövzular üçün variantlılıq kimi, qeyri-müntəzəm aksentlilik də xarakterikdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bütün bu cizgilər səslərin köməyi ilə fikir söyləmək xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Əsas və köməkçi mövzu kimi təsvir edilmiş fraqmentlərin kontrastlılığı, kompozisiyanın qapanma prinsipi əsasında ətraflı, geniş şəkildə şərh olunmuş reprizası əsərin sonatalığından xəbər verir.

Beləliklə, V. Adıgözəlov kompozisiyada muğam improvizasiyalı emosional məzmunu zəngin cizgilər ilə təqdim edir. Bu isə onun fantaziyasına səmərəli başlanğıc verir. Bununla da, sonata janrının təkamülü bizi onun həllinin daha bir şəklinə-sonata forması cizgilərinin muğam məzmunu ilə üzvü sintezinə gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdurəhmanova İ. “Qeyri ənənəvi sonatalar” Musiqi Dünyası Jurnalı səh.-125-127. 3-4/13, 2002
2. Məhərrəmovə İ. “Aqşin Əlizadənin fortepiano üçün sonatası” (metodik vəsait), NDU-“Qeyrət”, Naxçıvan-2007
3. Ализаде А. Соната – 34, 68-69, 70, 85, 1986
4. Мирзоев М. Соната – каприччио – 126,134,135; Токката – 40; Юношеский альбом – 119, 1982

ABSTRACT

Composing of large size musical compositions for piano, using of folk music, mugham (eastern melody), songs, rhythmic music, tasnifs have been studied in this article. Honorable places of these compositions in Azerbaijan and abroad have been studied and notified the remarks and opinions of the world famous composers. Have been studied of the stylistically reflection of the piano compositions of the Azerbaijan composers in XX century world music.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена азербайджанской фортепианной музыке, в частности произведениям крупных форм в азербайджанской фортепианной музыке. В статье анализированы жанровые и стилистические особенности этих произведений, выявлены пути использования примеров народного творчества – мугамов, песен, рянг и тэснифов.

В статье освещены своеобразные различия этих произведений в творчестве наших композиторов, одновременно были исследованы взгляды не только специалистов нашей республики, но и зарубежных композиторов мирового уровня. Подчеркнуто применение всесторонних стилистических тенденций музыкального искусства фортепианной музыки Азербайджана XX века в этих произведениях.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətsünəslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmovə

ЛЯМАН МАМЕДОВА

*Нахчыванский Государственный Университет**gunelmamadova@yahoo.com*

УДК 75

ИМПРЕССИОНИЗМ И ПОСТИМПРЕССИОНИЗМ. ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

В конце XIX века группа художников совершила подлинный переворот в живописи. Благодаря захватывающе ярким, запоминающимся образам, созданные ими полотна заняли место среди наиболее знаменитых произведений искусства всех времен. Этих художников называли импрессионистами. Во Франции в середине 1880-х годов импрессионизм уступил место более своеобразным художественным направлениям. Их создателями были Гоген, Сезанн и Сера.

Açar sözlər: *incəsənət, impressionizm, postimpressionizm, kolorit, rəssam, rəng, boyalar, rəngkarlıq, Paris Salonu, Renuar, Mone, Qogen, Sezan*

Keywords: *art, impressionism, post-impressionism, colour, artist, colour, paints, painting, the Salon de Paris, Renoir, Monet, Gogen, Cezanne*

Ключевые слова: *искусство, импрессионизм, постимпрессионизм, колорит, художник, цвет, краски, живопись, парижский Салон, Ренуар, Моне, Гоген, Сезанн*

Живопись на пленэре (от франц. *plein air* – открытый воздух) не предполагает больших расходов – не нужно ни снимать студию, ни платить натурщикам, а появившиеся незадолго до того краски в тюбиках еще больше удешевили это занятие. Были, конечно, и проблемы. Люди все время находятся в движении, да и освещение постоянно меняется. Выход был один: быстро сделать набросок основных элементов маслом и использовать его в качестве эскиза для тщательно проработанного полотна. Именно такую картину имел в виду Клод Моне, думая о выставке 1870 года в парижском Салоне. Он писал: «Есть у меня мечта ... сцена купания в «Лягушатнике» на Сене, для которой я сделал несколько грубых набросков» [1, 2]. Законченная картина не сохранилась, но уцелели два наброска «Лягушатника» Моне: поразительные образы, запечатлевшие всю яркость и красочность летнего дня на реке в смелых мазках чистой, только что выдавленной из тюбика краски. Здесь нет попытки четкого изображения людей, деревьев и лодок, нет тщательной прорисовки анатомических, ботанических или конструкционных подробностей. Художник писал предмет не таким, каким он его знал, а таким, каким его поймал взгляд, – вспышка света, бледные, неясные фигуры в воде и беспорядочные, изломанные отражения. С близкого расстояния картина выглядит как сумятица не связанных между собой мазков яркого цвета. Но отступите назад, и образы окажутся в фокусе, создавая эффект более живой и убедительный, чем любая полностью законченная работа. Моне отмахивался от них как от грубых набросков, но, по сути, это были первые картины в манере импрессионизма. Возможно, смелость выполнения была предопределена мимолетностью сцены, но сам принцип использования отрывочных мазков яркой краски, чтобы запечатлеть визуальные эффекты света, уход от тоновых оттенков и кажущееся пренебрежение формой и детализацией стали основой для стиля, который будет разработан Моне, Ренуаром и их единомышленниками в течение последующих 30-40 лет.

В 1862 году в парижской студии Шарля Глейра (швейцарский художник романтико-классического стиля) работали Клод Моне (1840-1927), Пьер Огюст Ренуар (1841-1919), Фредерик Базиль (1841-1870) и Альфред Сислей (1840-1899) – все последовательные

приверженцы импрессионизма. По сравнению с другими, Моне был опытным художником. В 15 лет он уже продавал в родном Гавре собственные карикатуры. Поначалу Моне не очень нравилось работать на воздухе, но к тому времени, когда он познакомился с Ренуаром, Сислеем и Базилем, он стал ярким сторонником пленэра. Сислей испытывал влияние Моне. Но, тем не менее, его работам присуща неповторимая атмосфера тончайшего восприятия обычных вещей, достигаемая искусным сочетанием серого, зеленого и синего цветов. Достаточно посмотреть картину «Наводнение в Марли».

Для Моне, Ренуара и их друзей источником вдохновения была картина «Музыка в Тюильри» Эдуарда Мане (1832-1883). Отметим, что Мане выработал стиль, отличающийся намеренной фрагментарностью и обескураживающими контрастами света и тени. В Мане они признали увлеченность чисто визуальным: эффект резкого дневного света, смесь реальной жизни и мимолетного впечатления, оставляемого едва замеченными объектами [3].

Почти помимо своей воли, Мане внезапно обнаружил, что стал вождем восстания против академически настроенного жюри Салона, вдохновителем и лидером группы молодых художников, названных впоследствии импрессионистами. Отметим, что название «импрессионизм» возникло после выставки 1874, на которой экспонировалась картина Клод Моне «Впечатление. Восходящее солнце» («Impression. Soleil Levant», 1872, ныне в Музее Мармоттан, Париж) [4]. На этой картине была изображена гаврская гавань. Критик, когда смотрел картины, которые были выставлены на выставке, везде использовал слово «импрессионист», в насмешливом смысле [5]. Но самим художникам новый термин пришелся по вкусу, и они взяли его на вооружение. Отметим, что картин на выставке было продано мало.

Одним из сторонников импрессионизма был великолепный рисовальщик Эдгар Дега (1834-1917). Его темами были кафе и скачки. Поскольку стиль Дега основывался на прекрасном рисунке, его картины обладают точностью изображения, совершенно нетипичной для импрессионизма. Более того, он не любил пленэр, считая, что на воздухе рассеивается внимание, и безоговорочно отдавал предпочтение управляемой среде студии. В то же время он, как и другие импрессионисты, был очарован эффектами воздуха и света и, вместо того, чтобы соблюдать условности, писал то, что видел. Также и на Камиля Писсаро и Бертю Моризо оказало сильное влияние специфические особенности этого движения. Впоследствии Писсаро стал одним из главных пропагандистов импрессионизма, но он всегда был готов поддерживать новые идеи молодых художников, таких как Сера, Гоген и Ван Гог. А Берта Моризо, поработав, была околдована Мане и стала его ближайшей сподвижницей. Ей суждено было стать одной из ключевых фигур движения импрессионистов.

Отметим, что во многих картинах импрессионистов – особенно в пейзажах и натюрмортах – акцентируется как бы случайно пойманный взглядом преходящий момент непрерывного течения жизни, сохраняются непредвзятость, сила и свежесть первого впечатления. Произведения импрессионистов отличаются жизнерадостностью: они впервые создали многогранную картину повседневной жизни современного города, запечатлели своеобразие его пейзажа. А работа над картиной непосредственно на открытом воздухе дала возможность воспроизводить природу во всей ее реальной живости, тонко анализировать и запечатлеть ее переходные состояния, улавливать изменения цвета. Чтобы сохранить в картинах свежесть и разнообразие красок природы, импрессионисты (за исключением Дега) создали живописную систему, которая отличается разложением сложных тонов на чистые цвета и взаимопроникновением четких отдельных мазков чистого цвета, как бы смешивающихся в глазу зрителя, светлой и яркой цветовой гаммой, богатством валеров и рефлексов, цветными тенями.

Теперь рассмотрим специфику направления постимпрессионизма. Импрессионизм был противоречивой и необычайно влиятельной школой французской живописи. На смену враждебности критиков пришло всеобщее признание. Довольно скоро импрессионизм стал привычным, что подтолкнуло группу молодых живописцев к отрицанию ценностей их старших современников и поиску собственных способов художественного выражения. Тремя

лидерами новой революции были французы Поль Сезанн, Жорж Сера и Поль Гоген. Сейчас течения, к которым принадлежали они и голландец Винсент Ван Гог, по достоинству оцененный лишь после смерти, называют постимпрессионизмом [6, 7]. Этот обобщенный и условно-собираемый термин ввел в обращение английский художественный критик Роджер Фрай уже после того, как творчество приверженцев новой школы было повсеместно признано ценителями искусства. Но отметим, что из всех провозвестников постимпрессионизма ближе всех к начальным целям импрессионизма остался Жорж Сера (1859-1891). Сера подходил к цвету с научной точки зрения: художник проповедовал оптический эффект смешения цветов, предпочитая смешиванию разных красок на палитре наложение на холст чистого цвета в виде множества отдельных точек несмешанных красок. Размеры цветочных точек тщательно просчитывались и менялись в зависимости от размеров картины и оптимального расстояния от зрителя, который видел не отдельные точки разных цветов, а сложные живые, более насыщенные цвета. Эта техника получила название пуантилизм (от слова «точка»), а ее классическим примером служит известное полотно «Воскресная прогулка на острове Гранд-Жатт» (1884-1886) [8, 9]. Исследовав свойства цвета, Сера перешел к изучению линий. Он считал, что определенные линии передают конкретные эмоции: загибающаяся вверх линия – счастье, опускающаяся вниз – грусть, а горизонтальные линии – безмятежный покой.

В отличие от методичного Сера, Поль Гоген (1848-1903), как и Ван Гог, верил, что живопись должна стремиться к отображению внутренних переживаний. В 35 лет он увлекся живописью. Любовь Гогена к примитивному искусству увлекла его в странствие. В дальних странах он хотел найти более естественный и правильный образ жизни. Последние 12 лет жизни он провел на Таити и Маркизских островах. Эти острова служили для художника неиссякаемым источником вдохновения. Одной из отличительных черт его полотен таитянского периода является использование плоских, застывших композиций. Отметим, что он порвал с импрессионистическим стилем живописи, отказался от присущей этому стилю техники мазка и стал накладывать краски на холст широкими и размашистыми пятнами.

Другим представителем направления был Поль Сезанн (1839-1906). Сезанн начал выставлять свои работы вместе с художниками-импрессионистами, но так и не принял их метод: он не столько тяготел к передаче переменчивых эффектов света, сколько «строил вослед природе», считая, что художник должен, прежде всего, разобраться в геометрии видимого. Отсюда и характерный для Сезанна мазок – четкий, решительный и плотный. А источником вдохновения ему служила окружающая природа. Одну только гору Сент-Виктуар художник писал более 60 раз. Сезанн разрабатывал каждую тему, подводя под свою живопись теоретические изыскания и выкладки, оказавшие впоследствии заметное влияние на новые поколения художников. В частности, изображение Сезанном одного и того же предмета под разными углами зрения существенно повлияло на Пикассо, Брака, Леже и других художников начала XX века. Так, для периода постимпрессионизма характерно активное взаимовлияние отдельных направлений и индивидуальных творческих систем. И хотя ряд направлений постимпрессионизма не выходит из указанных временных границ, творчество его ведущих мастеров своей проблематикой кладет начало многим тенденциям изобразительного искусства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нәбибов Н. Рассамлиқдан сөһбәт, Вақ, 1961
2. Популярная Художественная Энциклопедия, I, II кн. Москва: Сов. Энциклопедия, 1986
3. Ревалд Дж. История импрессионизма, Ленинград-Москва, 1959
4. Рейтерсверд О. Импрессионисты, их современники, их соратники, Москва, 1976
5. Андреев Л.Г. Импрессионизм, Москва, 1980
6. Прокофьев В.Н. Постимпрессионизм, Москва, 1973
7. Ревалд Дж. Постимпрессионизм, Ленинград-Москва, 1962

8. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV cild, Bakı, 1980
9. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII cild, Bakı, 1983

XÜLASƏ

Ləman Məmmədova

İMPRESSIONİZM VƏ POSTİMPRESSIONİZM, ƏSAS TENDENSİYALARI

Məqalədə impressionizm və postimpressionizm cərəyanlarının əsas tendensiyaları, üslub xüsusiyyətləri, spesifikasiyası və problematikası göstərilmişdir. İmpressionizm XIX əsrdə Fransada təşəkkül tapmış incəsənət cərəyanı olmuşdur. “İmpressionizm” termini 1874-cü il sərgisində nümayiş etdirilən Klod Monenin “Təəssürat. Günəşin doğması” mənzərəsinin adı ilə əlaqədardır. İncəsənət tənqidçisi olan L. Leroy impressionistlərin sərgisində olarkən onların əsərlərini rişxəndlə impressions-təəssürat adlandırmışdır. İmpressionistlər əsərlərində həyatın zəngin boyalarını fırçaya alır, təbiətlə insanın vəhdətini canlandırırdılar. Onlar açıq havada (plener) işığın, daim dəyişən rənglərin ahənginə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. İmpressionizmin çiçəklənmə dövründə bu cərəyanı Renuar, Deqa və başqalarından ibarət rəssamlar qrupu təmsil edirdi. Onu da qeyd edək ki, impressionistlərin əsərləri XIX əsr boyunca Paris Salonunda sərgilənirdi. Postimpressionizm XIX əsrin sonu XX əsrin ilk illərində fransız boyakarlığının əsas istiqamətlərinin ümumiləşdirilmiş, şərti ifadəsidir. İmpressionizmdən sonra meydana gəlmişdir. Əvvəllər impressionizmə qoşulmuş postimpressionizm ustaları 1886 və 1905-ci illər arasında yeni, yaşadıkları dövrə uyğun təsvir vasitələri tapmağa, bədii təfəkkür məhdudluğunu aradan qaldırmağa, impressionizmə xas xüsusiyyətlərdən – həyatın ani və öləri effektlərinin təsvir olunmasından onun uzun sürən mənəvi və maddi vəziyyətlərinin təcəssümünə keçməyə cəhd göstərmişdilər. Cərəyanın nümayəndələri P.Sezan, P.Qogen, G.Sera və b. idi. İmpressionizm və postimpressionizm incəsənət tarixində ən məşhur istiqamətlərdən biri olmuşdular.

ABSTRACT

Leman Mammadova

IMPRESSIONISM AND POSIMPRESSIONISM. THE MAIN TENDENCIES

In the article the main tendencies, peculiarities, specificity and problems of impressionism and post-impressionism. Impressionism is a style of painting which began in France in the late 19th century. Impressionist painting shows life-like subjects painted in a broad, rapid style, with brushstrokes that are easily seen and colours that are often bright. The term “impressionist” comes from a painting by Claude Monet, which he showed in an exhibition with the name “Impression. Sunrise”. An art critic called L.Leroy saw the exhibition and wrote a review in which he said that all the paintings were just “impressions”. The impressionists were excited by contemporary developments in color theory which helped their search for a more exact analysis of the effects of color and light in nature. The impressionists were the first group of artists to embrace painting en plein air (painting outside). Impressionist portraits and figure compositions with identifiable individuals were painted by Renoir, Degas and others. During the 19th century, the Academie des Beaux Arts was the pillar of the French artistic establishment and it held an annual open exhibition at the Salon de Paris. Post-impressionism is a predominantly French art movement that developed roughly between 1886 and 1905, from the last impressionist exhibition to the birth of fauvism. Post-impressionism emerged as a reaction against impressionists concern for the naturalistic depiction of light and colour. The movement was led by P.Cezanne, P.Gauguin, G.Seurat. Impressionism and post-impressionism grew to become the most popular movements in the history of art.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

SEVDA HÜSEYNOVA*Naxçıvan Dövlət Universiteti
gunelmamadova@yahoo.com*

UOT 782/785

AZƏRBAYCANDA MUSIQİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *musiqi, Azərbaycan musiqisi, musiqinin inkişaf tarixi, Üzeyir Hacıbəyov, muğam, “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu”, Qara Qarayev, “Yeddi gözəl”*

Keywords: *music, music of Azerbaijan, history of music development, Uzeyir Hajibeyov, mugham, “Leili and Majnun”, “Korogly”, Gara Garayev, “Seven Beauties”*

Ключевые слова: *музыка, Музыка Азербайджана, история развития музыки, Узеир Гаджибеков, мугам, «Лейли и Меджнун», «Короглы», Кара Караев, «Семь красавиц»*

Musiqi – mükəmməl, əsla solmaz sənət. O, insanı qədim zamanlardan bu günə qədər müşayiət edir. Xüsusilə bu gün, texnologiyanın bu səviyyədə yüksək inkişaf etdiyi dövrdə musiqi hər yerdə səslənir. İstəyən hər kəs hər hansı bir alətdə ifa etməyi öyrənə bilər. Ümumdünya mədəniyyətinin ən mühüm ayrılmaz parçası olan Azərbaycan mədəniyyəti və onun tərkib hissəsi milli musiqi zəngin nüanslara malikdir. Azərbaycan xalq yaradıcılığı və musiqi mədəniyyətinin yaranma tarixi çox qədim dövrlərə təsadüf edir. Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da musiqi və ona aid rəngarəng ifadə vasitələri ibtidai insanların günlük məişətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. İbtidai icma quruluşunda Azərbaycan ərazisində yaşayan qəbilələrdə müxtəlif işlərlə məşğul olan insanlar gündəlik həyat tərzində müxtəlif mərasimləri çeviklik, qıvrıqlıq, insan gücünü nümayiş etdirən plastik hərəkətlərdən ibarət rəqslər, musiqili ayinlərlə həyata keçirirdilər.

Azərbaycanda musiqi sənətinin yaranması və təkamülü uzun sürən bir tarixi proses olub, daha sonralar musiqi sənəti xalqın iqtisadi, ictimai və mənəvi həyatında meydana gələn dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq yeni məzmun və mahiyyət qazanmağa başlamışdır.

Azərbaycan xalq musiqisi tariximizlə ayrılmaz sürətdə bağlı olub, onun milli xüsusiyyətini, həm də həyat və məişətini özündə əks etdirir. Bu da ölkənin tarixində, mədəniyyətində bu sənətin nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Lakin, Azərbaycan milli musiqisinə xas olan və bu sənət sahəsini başqa xalqların bu sahədəki yaradıcılığından fərqləndirən səciyyəvi cəhətlər olduqca çoxdur. Milli musiqi Azərbaycan xalqının, azərbaycançılıq təfəkkürünün yaranmağa başladığı ilk illərdən etibarən xalqın həyat tərzində var olan subyektiv və obyektiv cəhətləri özündə əks etdirmişdir [6].

Azərbaycan ərazisində musiqi mədəniyyətinin ilk nümunələrindən biri də milli rəqslərin ibtidai növləri hesab edilir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, hələ eramızdan 2-3 min il əvvəl, tunc dövründə Azərbaycanda rəqs sənəti insanların məişətində, adət-ənənəsində müəyyən mövqe tutub. Milli rəqslərimiz zaman keçdikcə inkişaf etmiş və nəsil-dən-nəsilə ötürülərək müasir dövrümüzdə özünün ecazkar simasını qazanmışdır. Bu da qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan milli rəqslərinin adı birbaşa o rəqslərin mahiyyətini, onların yaranma məqsədini və istifadə coğrafiyasını sərgiləyir. Bir çox rəqsin yarandığı vaxt tamamilə fərqli mahiyyət daşımış, inkişaf prosesində isə bu mahiyyət, həm də həmin rəqsin xarakteri tamamilə dəyişmişdir. Məsələn; bəzi rəqslər var ki, onlar əslində dini mərasim və ya döyüşə hazırlıq üçün yaradılmışlar. Lakin, müasir dövrdə bu rəqslər yalnız teatral sənət nümunələri kimi qavranılır. Bir çox rəqs nümunələri yarandığı coğrafi məkanların adları ilə adlandırılmışlar. Məsələn; “Dərbəndi”, “Əsgərani”, “Qars” kimi rəqslər Azərbaycanın coğrafi adlarını özündə yaşadır [12].

Azərbaycan folklorunda yüzlərlə rəqs növləri var ki, onlar quruluş, süjet və mövzu baxımından biri-birindən çox fərqlənir. Bir çoxunun yarandığı tarixi dövr məlum olmayan milli rəqslərimiz bu gündə öz mahiyyətini saxlayaraq, xalq arasında məşhurluğunu qorumaqdadır. Bunlara misal olaraq, “Azərbaycan”, “Heyvagülü”, “Uzundərə”, “Toy rəqsi”, “Turacı”, “Tərəkəmə”, “Cəngi”, “Şalaxo”, “İnnabi”, “Qazağı”, “Qaytağı”, “Qoçəli”, “Lalə”, “Misri”, “Naznazi”, “Vağzalı”, “Yallı” kimi rəqs nümunələrini göstərmək olar.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Azərbaycanda qədim dövrdən müxtəlif qəbilələrin məskunlaşdığı “Qobustan”, “Gəmiqaya” yaşayış məskənlərində ibtidai insanlar tərəfindən divarlarda həkk olunmuş rəsmlərdə bu ərazilərdə yaşayan insanların məişəti ilə bərabər, onların mədəni inkişafının da bəzi cəhətləri ilə tanış olmaq mümkündür. Belə ki, bu rəsmlərin bir çoxunda kollektiv əmək nümunələri ilə yanaşı, kütləvi xalq rəqsləri də təsvir olunmuşdur. Xüsusilə bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasında geniş yayılmış “Yallı” rəqsi məhz ibtidai-icmai quruluşu dövründə bu ərazilərdə məskunlaşan insanların birlik və bərabərlik timsalına çevirilmişdir.

Zaman keçdikcə Azərbaycanda müxtəlif rəqs nümunələri yaranmış, bu rəqslər də mənə etibarilə məramını icra etmişlər. Belə ki, orta əsr Azərbaycan miniatürlərində dərviş rəqslərini təsvir edən səhifələr diqqətə cəlb edir. Sufi rəqslərini oynayan dərvişlər adətən saat əqrəbinin əksinə fırlanmaqla başlayıb, bir növ göy cisimlərinin hərəkətini təqlid ediblər.

Rəqslər, xalq mahnıları, aşıq-dastan yaradıcılığı – bütün bunlar ümumilikdə Azərbaycan folklorunun əsasını təşkil edərək, gələcəkdə bəstəkarlıq yaradıcılığının təşəkkülünə, milli musiqi mədəniyyətinin şaxələnməyə, Avropa musiqi mədəniyyətinə qovuşmasına şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı Azərbaycan musiqi mədəniyyətində əvəzolunmaz peşəkar sənət var ki, bu sənət Azərbaycan xalqının bütün dünyada ən əzəmətli rəmzidir. Təbii ki, söhbət Azərbaycan muğam sənətindən gedir.

Azərbaycan xalqının mayası fəlsəfi təfəkkürün ən yüksək təzahür forması hesab edilən muğam sənəti ilə yoğrulub. Belə bir təfəkkürlə formalaşan xalq mənəviyyəti dünya mədəniyyətinə də zəngin əxlaqi dəyərlər bəxş etməyə qadirdir və Azərbaycan xalqı da bu mədəniyyəti cilalayan qədim tarixi ənənələrə malik xalqdır. Ecazkar, əzəmətli xalq düşüncə tərzinin emosional təəcəssümü olan muğamlarımız quruluşca müxtəlif, ahəngdarlıq baxımından təsirli və məğrurdur. Muğamların rəng çalarları, ifa tərzləri qeyri-adidir. Bu dinləyicidə müxtəlif hiss və həyəcanlar oyadır. Muğamlar həm də insan psixologiyasında qüdrətli təsir gücünə malik olan tərbiyəvi cəhətlər formalaşdırır. Əxlaqi keyfiyyətlərdən süzülüb gələn, mənəvi qida mənbəyi olan muğamlarımız dünyəvi dəyərlər toplusudur.

Muğam ruhi-mənəvi mövcudiyət haqqında dahiyənə musiqili hekayətdir. Əbədi, əzəli mənəvi dəyər olan muğam xalqımızın, bədii-estetik, psixoloji, fəlsəfi düşüncəsinin ən yüksək şəkildə ifadəsidir. Azərbaycanda istər xalq, istərsə də peşəkar musiqi nümunələrinin intonasiya əsasını muğamlar təşkil edir. Həqiqətən də, Azərbaycan musiqisini muğam intonasiya aləmindən kənarında təəcəssüm etmək qeyri mümkündür [9-11].

Muğam mənsub olduğu milləti ideal müqəddəsliyə yönləndirən zəngin xalq sərvətidir. Bu sərvət millətin var olma, dünyəvi vətəndaşlıq kimliyidir. Millət muğam kimi dəyərlər sayəsində özünü mənəvi cəhətdən zənginləşdirir və dünya birliyinə bu zənginliklə daxil olur. İdeal müqəddəsliyə gedən yol insan psixologiyasını saflaşdıraraq, son mərhələdə mütləq həqiqətə qovuşdurur. Mənəviyyətimizin əsas qida mənbəsinə çevrilən muğamlarımız gündəlik həyatımızın hər rüşəsində təəcəssüm edir. Bu təəcəssüm ruhumuzun paklaşma, saflaşmasına səbəb olur.

Muğam şifahi, həmçinin professional sənət sahəsidir. O, şifahi formada ifaçıdan ifaçıya ötürülür. Hər baxımdan ecazkar olan bu sənət sahəsini xanəndələr və sazəndələr inkişaf etdirmiş, onu tarixin süzgəcindən keçirərək püxtələşdirmiş, milli sərvətə çevirmişlər [3].

Milli mədəniyyəti ümumdünya mədəniyyətinə qovuşduran xalqın özünəməxsus milli-mədəni dəyərlər kompleksidir. Yalnız zəngin ənənəyə malik dəyərləri olan bir xalq dünya mədəniyyətinə ecazkar töhfələr verərək, onun gələcək inkişafına müsbət mənada təsir göstərə bilər. Bu eyni zamanda bir xalqa digər xalqlar arasında şərəf gətirən bir göstəricidir. Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyəti tarixinə əvəzsiz töhfələr bəxş edən bir xalqdır. Azərbaycan mədəniyyətinin yüksək əxlaqi mənəvi dəyərlərlə zəngin olduğunu sübut edən ən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də bu

mədəniyyətin çoxşaxəli olmasıdır. Bu çoxşaxəlilik xalqımızın ədəbiyyatı, memarlığı, musiqisi, bir sözlə incəsənətimizin bütün sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsində təzahür edir. Elə musiqi mədəniyyətimizin dərin mənəvi, əxlaqi cəhətləri özündə təcəssüm etdirməsi bu çoxşaxəliliklə bağlıdır. Musiqi mədəniyyətimizi professionalıq baxımından yüksək zirvələrə daşıyan səbəblərdən biri isə təbii ki, onun xalq yaradıcılığı, folklordan bəhrələnməsidir. Professional sənət sahələrinin folklor nümunələri əsasında formalaşması isə onların bədii dəyərini daha da artırır.

Şifahi ənənəli professional musiqi janrları xalq yaradıcılığının mühüm sahəsi olmaqla yanaşı, onların yaranması üçün folklor musiqisi əsas mənbə olmuşdur. Amma şifahi ənənəli professional musiqi janrlarını sırf folklora aid etmək də düzgün deyil. Çünki, folklor və şifahi ənənəli professional musiqi arasında fərqli cəhətlər var. Şifahi ənənəli professional musiqi çox inkişaf etmiş bir sahədir. Onun olduqca mürəkkəb quruluşu, tərkib, forma və ifadə vasitələri var. Elmi tədqiqatlardan aydın olur ki, şifahi ənənəli professional musiqinin ilk növləri “nəva”, “rah”, “xosrovani” və bir sıra müxtəlif adlarla adlandırılmışlar. Bu adlar isə tərcümədə avaz, nəğmə, üsul, hava, silsilə əsər mənasını verir. Bundan da məlum olur ki, şifahi ənənəli professional musiqi janrları silsiləvi xüsusiyyətlərə malik zəngin sənət nümunələridir [4].

Zaman keçdikcə şifahi ənənəli professional musiqi nümunələri böyük coğrafi əraziləri əhatə etmiş, müxtəlif xalqların ortaq mənəvi dəyərinə çevrilmişlər, ilkin nümunələrdə folklordan ayrılaraq müstəqil formalar kimi inkişaf etmiş və nəticədə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda elə musiqi nümunələri yaranmışdır ki, bunlar öz inkişafının yüksək səviyyəsi, ifadə vasitələrinin mürəkkəbliyi, lad-məqam sistemləri, kamilliyi və qeyri-adi emosionallığı ilə diqqəti cəlb edir. Şifahi ənənəli professional musiqinin ən mürəkkəb, eyni zamanda mükəmməl sahələrindən biri də muğam sənətidir. Şərq ölkələrində klassik xalq yaradıcılığının əsas janrlarından biri olan muğam Azərbaycanda dərin tarixi köklərə malik və olduqca geniş inkişaf prinsiplərini özündə birləşdirən sahələrdən biridir. Muğam sözü fars, ərəb, türk dilində işlənən “məqam” sözündən yaranmışdır.

Təxminən XIV əsrə qədər Yaxın Şərq xalqlarının vahid musiqi janrı var idi. Bu xalqlar əsrlər boyu ümumi maddi və mənəvi sərvətlərlə demək olar ki, eyni coğrafi məkanlarda yaşamışlar. Şərq xalqlarının əsrlər boyu formalaşan mənəvi dəyərləri milli mədəniyyətdə daha bariz şəkildə özünü göstərir. Çünki, bu mədəniyyət böyük bir ərazi əhalisinin müxtəlif formalı və çalarlı əlaqə prosesi əsasında təşəkkül tapmışdır. Məhz bu səbəbdən də, onlara bir çox mühüm ümumşərq xüsusiyyətlər xasdır.

Uzun illəri əhatə etmiş elmi araşdırmalar sübut etmişdir ki, bir çox şərq xalqlarının vahid etnik kökə malik olmaları onların mədəni nailiyyətlərinin də ümumi vahid keçmişini şərtləndirmişdir. Lakin, baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər nəticəsində digər sahələr kimi bu vahid mədəniyyət də xalqlar arasında uyğun, bərabər və ya qeyri-bərabər bölünərək, hər xalqın özünəməxsus dəyərləri ilə yenidən formalaşmışdır.

Azərbaycan qədim dövrlərdən Yaxın və Orta Şərq xalqlarının birgə yaşadığı coğrafi məkandır. Burada olan ölkələr arasında daimi əlaqələr onların xalqlarının mədəniyyət və məişətində bir çox müştərək cəhətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Lakin, hər xalqın mədəniyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlər və yalnız o xalqın özünü ifadəsində istifadə olunan rəng çalarları var. Bu mənada qədim ənənələrə malik Azərbaycan xalqının mədəniyyət və incəsənəti olduqca səciyyəvidir. Azərbaycan xalqının gündəlik həyatında, onun məişətində yaşadılan ənənələr zəngin mədəniyyət abidələrinin yaranaraq, xalqın mənəvi dəyərinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyəri olan və xalq təfəkkürünün ən yüksək formada təzahürü hesab edilən muğam sənəti tarixi rüşələri özündə birləşdirir.

Muğam sənəti sinkretik bir sənət növüdür. Belə ki, muğam sənəti özündə olduqca mürəkkəb inkişaf prinsipini birləşdirir. Muğamlarda insan mənəviyyatının hiss, arzu, istəkləri, ehtirasları tərənnüm olunmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bura başqa musiqi janrlarının melodiyları, metro-ritmik xüsusiyyətləri daxil olmuş və bu sənət növünü daha da zənginləşdirmişdir.

Mürəkkəb xalq yaradıcılığı janrı kimi muğam sənəti musiqi tədqiqatçılarını hər zaman maraqlandırmışdır. Şifahi ənənəli professional musiqinin əsas janrlarından biri olan muğam sənətinin tədqiqatına orta əsrlərdən başlanılmış və bu proses bu günə kimi də davam etməkdədir

[7]. Orta əsrlərin Şərq və Avropa alimləri, eləcə də bizim müasir dövrün tədqiqatçıları müxtəlif zamanlarda muğamlarımızı araşdıraraq sanballı elmi əsərlər yazmışlar.

Muğam nümunələrinin ilk dəfə nə vaxt, necə, harada yaranmasına dair verilən suallar hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu məsələ ciddi araşdırma mövzusu olub, musiqi sahəsində çalışan alimlərimizə mühüm bir problemin həlli vacibliyini diktə edir. Çünki xalq yaradıcılığı nümunələrinin bədii-estetik cəhətlərini izah etmək, məna dəyərini anlama bilmək üçün onların mənşəyi, yaranma tarixi haqqında da dolğun məlumatlara yiyələnmək mühümdür [2].

Azərbaycan muğamları olduqca zəngin və qeyri-adi emosional gücə malikdirlər. Bu zənginlik onların formasının çoxşaxəli olmasını şərtləndirən vacib nüanslardan biridir. Öz quruluşu, kompozisiyası, inkişaf prinsipi baxımından vokal-instrumental muğam-dəstgahlar, zərb-muğamlar mükəmməl formalı sənət nümunələridir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, muğam ifaçılarının bu sənət sahəsinin geniş coğrafi ərazilərdə yayılmasında mühüm rol və xidmətləri olmuşdur. Bunun da nəticəsində heç təsadüfi deyildir ki, hazırda şifahi ənənəyə əsaslanan professional musiqi nümunələri-muğamlar dinləyicilərin dərin məhəbbətini qazanmış və xalqımızın həyatı və gündəlik məişətində özünə layiqli yer tutmuşdur. İfaçıların fəaliyyətləri muğam sənətinin elmi əsaslarının da formalaşmasına təkan vermişdir. Beləliklə də elmi-nəzəri cəhətdən inkişafı ilə də fərqli bir tablo yaradan muğam sənəti ifaçılıq təcrübəsinin yüksək səviyyəli inkişafına şərait yaratmış, öz növbəsində musiqişünaslıq elmində yeni istiqamətin, muğamların elmi cəhətdən öyrənilməsi təcrübəsinin yaranması və püxtələşməsinə şərtləndirmişdir.

Hər hansı bir xalqın milli mənşəyi onun dünya mədəniyyətinə bəxş edə biləcəyi maddi, mənəvi dəyərlərlə özünə ölməzlik qazandırır. Dünya mədəniyyətinə bağışlanan bu dəyərlər mənsub olduğu xalqın keçmişini, tarixi köklərini göz önünə sərərək, onun ideallarından, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərindən xəbər verir. Muğam kimi əxlaqi dəyərlər toplusu hesab edilən milli kimlik Azərbaycan xalqının ən müqəddəs mənəvi dəyəridir.

XX əsrin əvvəllərinin Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin inkişafı prosesində yeri danılmazdır. Məhz həmin illərdə milli opera sənətinin yaranması ilə musiqi mədəniyyəti tarixində yeni nailiyyətlərə imza atılacaq dövr başlanmışdır.

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində opera janrının yaranması dahi bəstəkarımız Ü. Hacıbəylinin adı ilə bağlıdır. Üzeyir Hacıbəyli hələ Qori müəllimlər seminariyasında təhsil alarkən Avropa klassik musiqisinin prinsipləri ilə yaxından tanış olmuş, eyni zamanda Qafqazın konservatoriyası hesab edilən Şuşada yaşamaqla əsrlərdən süzülüb gələn dərin xalq təfəkkürü məhsulu muğam kimi peşəkar sənət nümunəsinin incəliklərinə yaxşı bələd olmuşdur ki, bu biliklərin təbii nəticəsi olaraq Azərbaycan klassik musiqisində, eyni zamanda bütün Şərq dünyasında ilk opera olan “Leyli və Məcnun” meydana çıxmışdır [1].

Ü.Hacıbəylinin elmi-nəzəri bilikləri folklor sənət nümunələrinin işlənərək, müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərdə istifadə olunmasına şərait yaratmışdır. Bütün bu biliklər Ü. Hacıbəyliyə ilk milli Azərbaycan operası “Leyli və Məcnun”da Avropa operasına xas elementlərdən istifadə edə bilmək qabiliyyəti aşılayır. Operanın uvertüra ilə başlaması, ayrı-ayrı solo və xor nömrələri, kütləvi səhnələr klassik Avropa operalarının xarakterik xüsusiyyətləridir.

1908-ci il yanvar ayının 25-də Bakıda Z.Tağıyev teatrında bütün şərq dünyasında ilk opera hesab olunan “Leyli və Məcnun” tamaşaya qoyulur. Bu operanın müəllifi Azərbaycan professional klassik notlu musiqisinin banisi Üzeyir bəy Hacıbəyli idi.

Ü.Hacıbəyli Füzulinin eyni adlı əsəri əsasında opera yazmaq ideyasını gerçəkləşdirməklə özünü dahi sənətkar kimi təqdim etməyi bacarmışdır. Məlum olduğu kimi Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması “Məsnəvi”dir. Burada müəllif obrazların xarakterini daha qabarıq açma bilmək üçün mürəkkəb şeir forması olan “Qəzəl”dən istifadə etmişdir. Qəzəllər də əsasən “Əruz” vəznində yazılır. “Əruz” vəzni isə Azərbaycanda muğam ifaçılarının ən çox müraciət etdiyi bir vəznidir. Belə ki, muğamlarımız məhz bu vəznə yazılmış şeirlər üstündə ifa olunurlar. Ü. Hacıbəyli də Nizaminin deyil, məhz Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasına müraciət edərkən muğam operası yaratmağın ən təbii üsullarını əldə rəhbər tutmuşdur. Ü.Hacıbəyli bunu belə izah edirdi: “Mənim

vəzifəm ancaq Füzuli poemasının sözlərinə forma və məzmunca zəngin, rəngarəng muğamlardan musiqi seçmək, hadisələrin dramatik planını işləyib hazırlamaq idi” [8].

Məlum olduğu kimi “Leyli və Məcnun” operasında bəstəkar muğamlarımızdan böyük ölçüdə istifadə etmişdir. Ü.Hacıbəyli obrazların səciyyələndirilməsində, onların daxili aləminin, duyğu və həyəcanlarının təcəssümündə muğamlara müraciət edərək, onları xarakterinə və emosional təsirinə görə dramaturji həssaslıqla seçmişdir. Əsərin süjet xəttinin ardıcıl açılmasında, dramatik konfliktin və hadisələrin faciəli sonluğunun təsvirində muğamlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Çox çətin şəraitdə, dar imkanlarla ərsəyə gələn “Leyli və Məcnun” operasının ilk tamaşası olduqca böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Buna ən başlıca səbəblərdən biri onun xalqın dərin əxlaqi dəyərlərini əks etdirən muğam üzərində qurulmasıdır ki, bu da Üzeyir bəyin klassik Avropa operasına gətirdiyi ən böyük yenilikdir. Bu baxımdan Ü.Hacıbəyli bir opera islahatçısı olaraq qiymətləndirərək, onu K.V.Qlyuk, V.A.Motsart, R.Vaqner kimi Avropa bəstəkarları ilə müqayisə etmək olar.

Maraqlı cəhət budur ki, Ü.Hacıbəyli bir tək “Koroğlu”dan başqa bütün operalarının librettosunu özü yazmışdır. Bu da bəstəkarə imkan vermişdir ki, müxtəlif mövzular əsasında vahid silsiləvi xarakterli opera çələngi yarada bilsin.

Bu da xüsusi vurğulanmalıdır ki, Ü.Hacıbəyli “Koroğlu”-ya qədər müxtəlif mövzularda opera yazmaq istəmişdir. Lakin, müəyyən səbəblərə görə bu fikrindən imtina etmişdir. Məsələn; o, dahi Nizaminin “İsgəndərnamə” məsnəvisi əsasında “İsgəndərnamə”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları əsasında “Qaraca Çoban” adlı operalar yazmaq istəmişdir. Makedoniyalı İsgəndər imperialist siyasət yürüdən bir hökmdar olduğu, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının isə XX əsrin 30-cu illərində repressiyaya məruz qaldığı üçün bəstəkar bu mövzularda əsər yazmaq ideyasından imtina edir.

Nəhayət, 1937-ci ildə Üzeyir Hacıbəylinin opera təfəkkürünün zirvəsi olan “Koroğlu” operası yaranır. Bu operanı yazmazdan əvvəl bəstəkar çox sayda yaradıcılıq axtarışları ilə məşğul olmuşdur. O, ilk növbədə “Dəmirçi Gavə” adlı opera yazmaq haqqında düşünür. Hətta operanın librettosunu yazmaq üçün M.S.Ordubadıyevə sifariş də verir. Lakin, opera üzərində bir az işlədikdən və onun müəyyən parçaları hazır olduqdan sonra bu fikrindən daşınır və “Koroğlu” operasını yazmaq qərarına gəlir. “Koroğlu” dastanı əsasında opera yazmaq xəyalındayam. Sən bilirsən ki, Koroğlunun qəhrəmanlıq siması müxtəlif variantlar içərisində itib getmişdir. Koroğlu kimi savadlı bir üsyançını orta əsrlərə məxsus bir çapqın və eşqbaz kimi qələmə verirlər. Buna görə də, biz Koroğlu epoxasının siyasi və ictimai mündəricəsini yazdığımız operada aydınlaşdırmalıyıq. Xalqımız Koroğlunun möhkəm bir qəhrəman olduğunu, öz əsərinin məşhur üsyan təşkilatçısı kimi feodallara qarşı mübarizə apardığını səhnədə görməlidir”. Bir neçə gündən sonra opera teatrının müdiriyyəti məni çağıraraq “Koroğlu” operasının librettosunu yazmaq üçün müqavilənamə bağladı.

Ü.Hacıbəyli yaradıcılığının zirvəsi olan “Koroğlu” operası” 1932-1936-cı illərdə yazılmışdır. Bu opera klassik Avropa operasının bütün qayda-qanunlarına tabe olan bir şah əsərdir. S.Qasımov qeyd edir: “Koroğlu” operasının yaranması Azərbaycan opera sənəti qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən birini – klassik opera formalarının dərinədən mənimsənilməsi və onların milli zəmində novatorcasına təcəssüm etdirilməsi vəzifəsini həyata keçirməyə imkan yaratdı”.

Qəhrəmani mövzu “Koroğlu” operasında başlıca mövzudur. Bu mövzu xalq, onun ayrı-ayrı nümayəndələri ilə feodal hakimiyyəti arasında keçən münəfiqədə açılır. “Koroğlu” operasında Üzeyir bəy tərəfindən simfonik orkestrin tərkibinə Azərbaycan xalq çalğı alətləri-tar, qaval, qara zurnanın daxil edilməsi onun milli musiqimizə sonsuz məhəbbətinin bariz nümunəsi idi.

“Koroğlu” operası 1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan mədəniyyəti ictimaiyyətini özündə böyük uğurla nümayiş olunub. Operanın ikinci səhnə işi rejissor Mehdi Məmmədovun adı ilə bağlıdır ki, bu da 1959-cu ilə təsadüf edir. 1975-ci ildə isə Firudin Səfərov operanı yeni bir quruluşda tamaşaçıların ixtiyarına verib. Əsərin sonuncu dəfə səhnələşdirilməsi 28 il sonra, 2003-cü ildə rejissor Hafiz Quliyevin təqdimatında baş tutub.

XX əsr Azərbaycan peşəkar musiqi mədəniyyətinin inkişafı yolunda mühüm dövr hesab edilir. Ümumiyyətlə Azərbaycan opera sənətinin inkişafını mərhələlərlə xarakterizə etmək lazım

gələrsə, bu tarixi dövrü üç mərhələyə bölmək olar. Onlardan ilki 1908-1938-ci illəri əhatə edən birinci mərhələ, digəri 1940-1980-ci illəri əhatə edən ikinci mərhələ, sonuncusu isə 1980-2015-ci illəri əhatə edən son mərhələ kimi dəyərləndirilə bilər. İlk mərhələni özündə birləşdirən 1908-1938-ci illər ərzində Ü. Hacıbəyli ilə yanaşı digər Azərbaycan bəstəkarları M.Maqomayev, Z.Hacıbəyli olduqca maraqlı operalar yaratmışlar.

Azərbaycanda ilk qəhrəmani əsər hesab edilən “Şah İsmayıl” operasının müəllifi Müslüm Maqomayevdir. Müslüm Maqomayevin Azərbaycan opera sənətinin inkişafında xüsusi rolu və yeri vardır. Onun Azərbaycanda yeni yaranmaqda olan notlu musiqi sənəti sahəsində aparılan işlərə necə baxdığı birmənalı şəkildə müəyyən olur. İlk başda M.Maqomayevin əsərlərinin musiqi dilinin nəcibliyi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Həm klassik Avropa, həm də Azərbaycan xalq musiqisinin inkişaf xüsusiyyətlərinə istinad edən bəstəkar öz silahdaşı Ü. Hacıbəyli kimi hər iki mədəniyyətin nailiyyətlərinin sintezi nəticəsində nə dərəcədə mükəmməl sənət nümunələrinin yaradılmasının mümkünliyünü vurğulayır.

“Şah İsmayıl” operası muğam opera kimi öz dövrünün incəsənət xadimlərini daim diqqətini cəlb etmişdir. Bunu, ilk növbədə bu əsər haqqında dövrü mətbuatda çıxan maraqlı yazılar sübut edir. Ə.Bədəlbəyli operanın orijinallığını diqqətə çatdırmaq məqsədi ilə qeyd edir: “Maqomayevin ilk iri musiqi əsəri “Şah İsmayıl” operasıdır. Bəstəkar bu əsəri 1916-cı ildə yazmağa başlamışdır. Operanın gözəl musiqi materialı və süjetin dramatik ifadəliliyi əsərin böyük şöhrət qazanmasına səbəb olmuşdur. Maqomayev ilk operasında Azərbaycan klassik musiqisindən (muğamlardan), Azərbaycan xalqının mahnı və oyun havalarından sərbəst improvizasiya şəklində geniş və bacarıqla istifadə etmişdir. M.Maqomayev operanın musiqisi üzərində bir neçə il yenidən işləmiş, onu yeni boyalarla zənginləşdirmişdir”.

M. Maqomayev “Şah İsmayıl” ilə opera sənətimizdə ilk qəhrəmani əsərin yaradıcısı kimi mədəniyyət tariximizə düşmüşdür. “Şah İsmayıl” operası ilk dəfə 1919-cu il mart ayının 7-də səhnələşmişdir. “Azərbaycan” qəzetinin 14 mart 1919-cu il tarixində çıxan nömrəsində bu tamaşa haqqında yazılır: “Səhnəmizin çox da böyük olmayan repertuarına daha bir opera-gənc bəstəkarımız Müslüm bəy Maqomayevin qələmindən çıxmış “Şah İsmayıl” əlavə olunmuşdur. Gənc bəstəkarın istedadından soraq verən bu opera öz musiqi naxışlarıyla kifayət qədər melodik və lirikdir”.

Azərbaycan opera sənətinin inkişafında əhəmiyyətli dönüş hesab edilən “Şah İsmayıl” əsəri, onun quruluşu, dramatik inkişafı, burada mürəkkəb obrazların məharətli təqdimatı Müslüm Maqomayevin bəstəkarlıq istedadının göstəricisidir.

Müslüm Maqomayevin yaradıcılığında əhəmiyyətli əsər hesab edilən “Nərgiz” operası 1935-ci ilin dekabrın 21-də M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrında səhnələşmişdir. Bu əsər öz dövrü üçün bir sıra yenilikçi cəhətlərə malik idi. “Nərgiz” operasında mübarizə geniş planda verilir və siyasi xarakter alır. Əsərdə ucqar dağ kəndlərindən birində yoxsul təbəqənin mülkədarlara-zülmə, istismara qarşı mübarizəsi təsvir olunub. Operada qarşıdurma həm kütləvi səhnələrin, həm də ayrı-ayrı obrazların bir-birinə olan münasibətində xarakterizə edilib. Hadisələr realist planda təsvir olunur.

XX əsrin 40-80-ci illəri Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixinin ən məhsuldar və inkişaf prosesinin yüksək səviyyədə hiss olunduğu illər kimi xarakterizə edilə bilər. Bu progressiv inkişaf 30-cu illərin sonundan etibarən özünü nümayiş etdirməyə başlamışdır.

Azərbaycan opera sənətinin inkişafının ikinci mərhələsi öz başlanğıcını XX əsrin 40-cı illərindən götürür. 1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsini başlaması ilə əlaqədar olaraq vətənpərvərlik mövzusu incəsənətin bütün sahələrində, o cümlədən musiqidə də başlıca mövzu olaraq bəstəkarların yaradıcılığında tərənnüm edilir. Vətənpərvərlik mövzusunda olmasa da, 1942-ci ildə Niyazinin yazmış olduğu “Xosrov və Şirin” operasının tamaşaya qoyulması olduqca əhəmiyyətli hadisə idi. “Xosrov və Şirin” Azərbaycan opera teatri səhnəsində tamaşaya qoyulan ilk lirik opera idi. Belə bir operanın ağır müharibə illərində səhnələşməsi yaradıcı insanların heç də ümitsizliyə qapılmadığından, onların yaradıcılıq təfəkkürünün tükənmədiyindən xəbər verirdi.

Heç də təsadüfi deyil ki, 1945-ci ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Opera və Balet Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulan Q.Qarayev və C.Hacıyevin birlikdə bəstələdiyi “Vətən” operası çox keçmədən Dövlət mükafatına layiq görülür. Bu opera müharibə illərində vətənpərvərlik

mövzusunda yazılmış mükəmməl sənət nümunələrindəndir. Əsərdə hadisələrin təsviri, musiqi dilinin bəzi məqamlarda zəif nüanslara malik olmasına baxmayaraq, onun məzmunu o dövrün bütün tələblərinə cavab verirdi. Bu baxımdan bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında əhəmiyyətli operalardan hesab edilir.

Böyük Vətən müharibəsi bitdikdən sonra keçmiş SSRİ-də həyatın bütün sahələrində nikbin əhval-ruhiyyə, əsl yaradıcılıq ab-havası hökm sürməyə başlayır. Təbii ki, bu yaradıcı insanlara da ilham verərək, onları rəngarəng mövzuda əsərlər yazmağa sövq edir. İdeoloji məsələlərin daha qlobal xarakter aldığı həmin illərdə incəsənət süni və təsadüfi hallardan, realizmə xas olmayan prinsiplərdən mühafizə edilməyə çalışılır və incəsənət adamları yeni ruhda əsərlər yazmağa çağırılırdı. Bu dövrdə bir çox janrda, o cümlədən opera janrında cəhalətə, qadın hüquqsuzluğuna qarşı mübarizə mövzusunda, insan şəxsiyyətinin ön plana çəkildiyi, onun şəxsi hiss və həyəcanlarının daha geniş canlandırıldığı, mənəvi gözəlliyin, lirik təfəkkürün təbliğ edildiyi bir sıra əsərlər meydana gəlir. F.Əmirov tərəfindən XX əsrin 50-ci illərində yazılmış “Sevil” operası da məhz bu tipli əsərlərdən biridir. Azərbaycan opera sənətində ilk lirik-psixoloji opera olan “Sevil”i yazmaqla F.Əmirov insan psixologiyasını, onun daxili aləmini geniş təhlil edərək, insan obrazına özünün fərdi münasibətini nümayiş etdirməyə çalışmışdır. Qadın azadlığını təbliğ edən bu operada onun məhkum edildiyi yaşam tərzi tənqid edilərək, nəticədə öz hüququnu müdafiə etməyi bacaran qadının qalibiyyətinin musiqi dili ilə ifadə olunması milli opera sənətimizdə böyük nailiyyətlərdən biri idi.

F. Əmirov tərəfindən “Sevil” operası yazıldıqdan sonra bu operanın uğurlu taleyindən ilham alan Azərbaycan bəstəkarları F.Əmirovun adı çəkilən operasında izlədiyi dəsti-xətti inkişaf etdirərək, onu daha da irəliyə götürdülər. “Sevil” operasının ardından lirik mövzuda başqa operalar da yazıldı. 1960-cı ildə opera teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuş R. Mustafayevin “Vaqif”, 1967-ci ildə tamamlanaraq, 1973-ci ildə səhnələşən Z.Bağirovun “Aygün” operası lirik operalardır. S.Vurğunun “Aygün” dramı əsasında Z.Bağirovun bəstələdiyi “Aygün” operası özünün lirik, eyni zamanda müasir insan həyatını əks etdirən mövzusu ilə maraqlı sənət əsərlərindən biridir. Bu operada cəmiyyətdə qadın və ona verilən dəyər, qadının bu cəmiyyətdə mövqeyi və hadisələrə münasibəti qabarıq şəkildə təsvir olunmağa çalışılıb. Opera şəxsiyyət və ətrafında baş verən hadisələrin onun həyatına təsiri, qısqanclıq və məsuliyyətsizliyin ailədə törədə biləcəyi faciə ictimai problem kimi verilir.

Azərbaycan opera sənəti sovet dövründə olduqca böyük yol qət etmiş və həqiqi mənada öz inkişafının kulminasiya nöqtəsini yaşamışdır. Həmin dövrdə bəstəkarlarımız bir-birinin ardından maraqlı opera əsərlərinə imza atmışlar. Bu baxımdan C.Cahangirovun “Azad”, “Xanəndənin taleyi”, M.Quliyevin “Aldanmış kəvakib”, İ.Məmmədovun “Tülkü və Alabaş” kimi operalarını misal göstərmək olar.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında opera sənəti müstəqillik illərində tamamilən yeni sima qazanaraq fərqli istiqamətdə inkişaf etdirilmişdir. Məlum olduğu kimi, XX əsrin son onilliklərindən etibarən Azərbaycanda vüsət alan milli-azadlıq hərəkatı ölkənin müstəqillik qazanması ilə nəticələnmişdir. Qlobal əhəmiyyətə malik bu hadisə Azərbaycanda həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən musiqi mədəniyyətinə də güclü təsir göstərərək yaradıcı insanlara öz əsərlərində tamamilə fərqli istiqamətdən çıxış etmək vacibliyini diktə etmişdir. Bu dövrdə yazılan əsərlərdə artıq milli ənənələr, psixologiya, milli pafos ön plana çıxır. Xüsusilə Qarabağ problemi və bu problemin səbəb olduğu faciələr bəstəkar yaradıcılığının əsas mövzusunə çevrilir. V.Adıgözəlovun “Natəvan”, F.Əlizadənin “Ağ atlı oğlan”, “İntizar” kimi operaları bu qəbildən olan əsərlərdəndir.

Azərbaycanda bəstəkarların məhsuldar şəkildə işlədiyi maraqlı janrlardan biri də balet janrıdır. Balet janrının Azərbaycanda yaranmasının maraqlı tarixi var.

Təbii ki, Azərbaycan kimi şərq ölkəsində balet janrının yaranması və inkişafı çox çətin məsələ olmuşdur. Çünki, tamamilə vücud dili əsasında inkişaf etdirilən bir sənət sahəsinin müsəlman ölkəsində həyat vəsiqəsi qazanması o zamanlar demək olar ki, mümkün deyildi. Bəlkə də məhz buna görə Ü. Hacıbəyli yaradıcılığında bu janrda əsər yazmamışdır. Ancaq milli Azərbaycan rəqslərində olan incə xüsusiyyətlər ölkəmizdə bu sahənin yaranması və inkişafı üçün güclü

potensialın mövcud olduğundan xəbər verirdi. Buna görə də, 1940-cı ildə Azərbaycanın ilk milli baletini yaradılması heç də təsadüfi deyildi.

Azərbaycanda milli baletin yaradılması böyük bəstəkarımız Əfrasiyab Bədəlbəylinin adı ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk milli baletimiz meydana gəlməmişdən əvvəl Azərbaycan Opera və Balet teatrı qüvvətli balet truppasına malik idi. Bu teatrda T.Qlass, R.Potapova, A.Boyman, Bakı xoreoqrafiya məktəbinin yetirmələrindən İ.Mixayliçenko, S.Mirəliyeva, A.Almaszadə, T.Əliyeva, K.Bataşov və başqaları fəaliyyət göstərirdilər.

1940-cı ildə müəllifi Ə.Bədəlbəyli olan ilk milli Azərbaycan baleti “Qız qalası” tamaşaya qoyulur. İlk milli baletin müəllifi kimi Ə.Bədəlbəylinin qarşısında milli rəqs xüsusiyyətlərinin xoreoqrafik tamaşa çərçivəsində təcəssümü ilə bağlı olan bir sıra mühüm problemlər durmuşdur. Klassik və xalq rəqs ənənələrini üzvü sürətdə birləşdirən “Qız qalası” baletində bu problem əsasən həll olunmuşdur. Bəstəkar burada milli Azərbaycan rəqsləri ilə klassik baletin elementlərini birləşdirərək parlaq sənət əsəri yaratmışdır.

Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin korifeylərindən olan bəstəkar Qara Qarayev ölməz balet əsərlərinin dahi yaradıcılarından biridir. Bəstəkarın yazmış olduğu “Yeddi gözəl” və “İldırımli yollarla” baletləri təkcə Azərbaycanın deyil, dünya musiqi mədəniyyətinin nadir sənət incilərindəndir. Q.Qarayevin baletlərində mürəkkəb fəlsəfi, ictimai motivlərin məharətlə açılması bəstəkarın fərdi yaradıcılıq üslubunun geniş imkanlarından xəbər verir.

Azərbaycanda balet janrına bir çox bəstəkar müraciət etmişdir. Bu bəstəkarlar arasında F.Əmirov 70-ci illərdə yazdığı “Min bir gecə” baleti ilə adını milli musiqi mədəniyyəti tarixinə qızıl hərflərlə yazdırmağı bacarmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər bəstəkarın İraqda yaşaması ona ərəb xalqlarının məişəti haqqında olduqca geniş məlumatla malik olmaq imkanı yaratmışdır. Buna görə də ecazkar ərəb ritmləri ilə cilalanmış bu baletin xüsusilə müsəlman şərqində olduqca böyük müvəffəqiyyət qazanması heç də təsadüfi deyil.

Balet eyni adlı ərəb nağıllarının motivləri əsasında yazılmışdır. Burada arvadının xəyanətinə uğrayan Şəhriyar şahın hər gecə hərəmxanasından bir hərəmini edam etdirməsi, Şəhrizadın isə həyatını qurtarmaq məqsədi ilə hər gecə şaha nağıl danışması və bununla da şah tərəfindən əfv edilməsi elə real boyalarla təsvir olunub ki, baleti seyr edən tamaşaçı sanki özü nağıllar aləminə səyahət edir.

Azərbaycanda balet janrının inkişafı haqqında danışarkən bəstəkar Arif Məlikovun bu sahədə göstərmiş olduğu böyük xidmətləri qeyd etməmək mümkün deyil. Bəstəkarın “Məhəbbət əfsanəsi”, “İki qəlbin əfsanəsi” kimi baletləri mahiyyət etibarilə bu janrdan daha əvvəl yazılmış baletlərə xas cəhətləri davam etdirsələr də, əslində bu sahədə deyilən yeni fəlsəfi fikirlərin təcəssümü kimi qiymətləndirilməlidirlər.

Azərbaycan klassik musiqisində simfonik janr ilkin nümunələri iki dahi Azərbaycan bəstəkar Ü.Hacıbəyli və M.Maqomayevin adı ilə bağlıdır. Məhz bu iki bəstəkarın yaradıcılığında formalaşan klassik musiqi ənənələri gələcəkdə bir çox janrdan olduğu kimi simfonik janrdan da əzəmətli sənət nümunələrinin yaranmasına şərait yaratmışdır.

XX əsrin 20-ci illərində Üzeyir Hacıbəylinin yazdığı “Arazbarı” rapsodiyası, marşlar, Müslüm Maqomayevin “Ceyranı”, “Şüştər”, “Turacı” rəqsləri simfonik orkestr üçün müstəqil şəkildə yazılmış ilk nümunələrdir. Professional təhsil almış ilk bəstəkarımız Asaf Zeynallı zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan simfonizmində yeni səhifə açmışdır. Onun simfonik fraqmentləri Azərbaycanda ilk proqramlı simfonik əsərlərdəndir.

Azərbaycan bəstəkarlarının yazmış olduqları simfonik əsərlərdə müəlliflər yeni ifadə vasitələri axtarıb, müasir musiqi dilinin nailiyyətlərinə yiyələnməyə can atıb, xalq musiqisi nümunələrindən daha yüksək səviyyədə istifadə edirlər. Bunun nəticəsində milli simfonik musiqisi sahəsində bədii cəhətdən yüksək keyfiyyətli əsərlər yaranmağa başlayır.

1948-ci ildə F.Əmirov tərəfindən “Şur” və “Kürd-ovşarı” simfonik muğamlarının yaranması təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada simfonik janrdan söylənmiş yeni söz idi. Bu da xüsusi qeyd olunmalıdır ki, muğam elementlərindən simfonik janrdan istifadə olunmasına ilk dəfə M.Maqomayev müraciət etmişdir. Məhz onun yaradıcılığında ilk dəfə kiçik həcmli muğamlar simfonikləşdirilmişdir. F. Əmirov isə bütöv bir muğamı simfonikləşdirmiş, bununla da

Azərbaycanın digər bəstəkarlarının da bu janrda əsərlər yaratmasına şərait yaratmışdır. Belə ki, F.Əmirovun özü daha sonralar bu janrda “Gülüstan-Bayatı Şiraz”, S.Ələsgərov “Bayatı-Şiraz”, Niyazi “Rast” simfonik muğamlarını yazmışdır. Son illərdə T. Bakıxanov bu janra daha çox müraciət edərək, maraqlı sənət nümunələri yaratmışdır.

Azərbaycanda simfonik janrın tam mənası ilə yüksək səviyyədə inkişafı bəstəkar C.Hacıyevin adı ilə bağlıdır. Bütün yaradıcılığını xüsusilə simfonik janra həsr edən bəstəkar bu sahədə olduqca əzəmətli əsərlər yaratmışdır. Lakin, simfonik janrda yenilikçi cəhətlər ilk növbədə böyük bəstəkar Q.Qarayevin yaradıcılığında özünü nümayiş etdirmişdir. Belə ki, A. Şönberqin yaradıcılıq prinsipini simfonik janrda işlədən Q.Qarayev ilk dəfə III simfoniyasında dodekafoniya imkanlarından istifadə etmiş, bunun da nəticəsində Azərbaycan simfonizmində yeni bir mərhələnin qapılarını aralamışdır. Bəstəkarın simfonik janrında yazmış olduğu digər maraqlı əsəri “Don Kixot” simfonik qravürləridir. Servantesin məşhur əsərinin motivləri əsasında yazılmış bu əsər Azərbaycanda simfonik qravür janrının orijinal nümunəsidir. Ümumiyyətlə Q.Qarayevin “Leyli və Məcnun” simfonik poeması da əsası F.List tərəfindən qoyulmuş bir hissəli simfonik poemalara xas ən gözəl nailiyyətləri inkişaf etdirir.

Müasir zamanda da Azərbaycan bəstəkarları simfonik janra müraciət edərək, bu sahədə maraqlı əsərlər yazmağa davam edirlər. Bəstəkarlarımız eyni zamanda musiqi janrlarının qarşılıq formada əlaqəsini də öz yaradıcılıqlarında nümayiş etdirmişlər. Belə ki, Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu” operasında məşhur uvertüranın simfonik janrda yazılmış ən gözəl nümunələrdən biri olmadığını kim söyləyə bilər?! Və yaxud Q.Qarayevin “Yeddi gözəl” baletindən valsın incə nüanslara malik instrumental əsər olduğunu kim inkar edə bilər?! və s. ....

Beləliklə, əsası dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyli tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan milli bəstəkarlıq məktəbinin nümayəndələrinin müxtəlif janrlarda yazmış olduqları əsərlər milli mədəniyyət fondumuzun qiymətli inciləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova G. Azərbaycan bəstəkarlarının opera xorları, Bakı, 2015
2. Abdullayeva Z. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı, Bakı, Adiloğlu, 2009
3. Babayev E.Ə. Azərbaycan muğam dəstgahlarında ritmin tonasiya problemləri, Bakı, Ergün, 1996
4. Babayev E.Ə. Şifahi ənənəli Azərbaycan musiqisində intonasiya problemləri, Bakı, Elm, 1998
5. Dadaşzadə Z. Simfoniyanın fəzası, Bakı, 1999
6. Əliyev H. Mədəni irsimizin keşiyində, II kitab, Bakı, 2001
7. Əliyeva F. Azərbaycan musiqisində üslub axtarışları, Bakı, 1996
8. Məhərrəmov İ. Azərbaycan opera sənətinin nəzəri problemləri, Bakı, Elm və Təhsil, 2014
9. Mahmudova Ş. Muğamda mövzunun təhlilinə dair, Metodik tövsiyə, Bakı, 1996
10. Məmmədova R. Muğam-sonata qovğası, Bakı, Işıq, 1989
11. Zöhrabov R. F. Muğam, Bakı, Azər nəşr, 1991.
12. XX əsrin Azərbaycan musiqisi (məqalələr toplusu), Bakı, 1994

ABSTRACT

Sevda Hüseynova

THE HISTORY OF MUSIC IN AZERBAIJAN AND THE STAGE OF ITS DEVELOPMENT

The article is devoted to the history of music in Azerbaijan and the stages of its development. The formation and development of musical art in Azerbaijan is a very long historical process. The further development of musical art in Azerbaijan, the acquisition of its new form and content, is associated with economic, social, moral changes of the people. The development of Azerbaijan's national music is directly connected with its history and reflects in itself its national characteristics and life. And this shows its great importance in the history and culture of the country. There are a lot of discrepancies between the national music of Azerbaijan and other

countries. National music reflects the objective and subjective features of the Azerbaijani people, its thinking. One of the first samples of musical culture on the territory of Azerbaijan is considered primary types of national dances.

The creation of the national opera art at the beginning of the 20th century caused new achievements in the history of Azerbaijan's musical culture. The creation of the opera genre in the history of the Azerbaijan musical culture is connected with the name of the outstanding composer Uzeyir Hajibeyov.

The development of symphonic genre in Azerbaijan is associated with the name of composer J. Hajiyev. Dedicated all his creativity to the symphonic genre, he created magnificent works in this field. But the innovative features in the symphonic genre are primarily associated with the name of the great composer Gara Garayev. Written by representatives of the Azerbaijan National Composers School, works in various genres are the pearls of the national cultural foundation.

РЕЗЮМЕ

Севда Гусейнова

ИСТОРИЯ МУЗЫКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И СТАДИИ ЕЕ РАЗВИТИЯ

Статья посвящена истории музыки в Азербайджане и стадий ее развития. Образование и развитие музыкального искусства в Азербайджане представляет собой очень длинный исторический процесс. Дальнейшее развитие музыкального искусства в Азербайджане, приобретение ее новой формы и содержания, связано с экономическими, общественными, моральными изменениями народа. Развитие национальной музыки Азербайджана непосредственно связано с ее историей и отражает в себе ее национальные особенности и быт. А это показывает ее большое значение в истории и культуре страны. Существует очень много расхождений между национальной музыкой Азербайджана и других стран. Национальная музыка отражает в себе объективные и субъективные особенности Азербайджанского народа, ее мышления. Одним из первых образцов музыкальной культуры на территории Азербайджана считается первичные виды национальных танцев.

Создание национального оперного искусства в начале XX века стало причиной новых достижений в истории музыкальной культуры Азербайджана. Создание оперного жанра в истории Азербайджанской музыкальной культуры связано с именем выдающегося композитора Узеира Гаджибекова.

Развитие симфонического жанра в Азербайджане связано с именем композитора Дж. Гаджиева. Посвятивший все свое творчество симфоническому жанру он создал великолепные произведения в данной области. Но новаторские особенности в симфоническом жанре в первую очередь связаны с именем великого композитора Кара Караева. Написанные, представителями Азербайджанской национальной композиторской школы, произведения в различных жанрах являются жемчужинами национального культурного фонда.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

MUSTAFA MƏMMƏDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:785

ZƏRB ALƏTLƏRİ VƏ ONLARIN İFA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *nağara, qoşa nağara, dəf, çomaq nağara, qaval*

Key words: *drum naghara, double drum, repel, shield, cudgel drum, tambourine*

Ключевые слова: *нагара гоша нагара, деф, чомаг нагара, гавал*

Azərbaycan dünyanın qədim yaşayış məskənlərindən olduğundan bura qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılır. Mütəxəssislərin rəyinə görə hələ iki milyon il bundan əvvəl qədim insanlar burada məskən salmışlar.

Burada aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış maddi abidələr, eləcə də Gəmiqaya və Qobustandakı qayaüstü rəsmlər Azərbaycanın qədim mədəniyyətlərindən xəbər verir.

Qədim insanlar sadə əmək alətləri ilə birlikdə bir sıra çalğı alətləri də düzəldərək maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəmişlər. Bu alətlərin bir qismi tarixin yaddaşından silinərək unudulmuş, bəziləri isə sadədən mürəkkəbə doğru təkamül taparaq əsrdən-əsrə keçərək dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bizə gəlib çatan alətlərin bir çoxu bərpa olunaraq yenidən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda çalğı alətləri bir neçə qrupa bölünür. Bunlar *idiofonlu* (özüsəslənən), *aerofonlu* (nəfəsli), *xordofonlu* (simli) və *membrafonlu* (zərb) alətləridir.

Azərbaycanda zərb çalğı alətlərinin yaranma tarixi eradan əvvəl Daş dövrünün Paleolit (ən qədim) mərhələsinə gedib çıxır. Bu dövrlərdə istifadə olunmuş ən qədim zərb çalğı aləti Qavaldadır. Qavaldaş Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan Qobustanda Çingirdağın ətəklərində on-on iki min il əvvələ aid edilən qaya rəsmlərinin yanında böyük bir qaya parçasıdır. Bu qayanı daş parçası ilə döyüclədikdə, qavalın tembrinə uyğun səslər alınır.

Azərbaycanda çalğı alətlərinin öyrənilməsi, onların ifası yönündə aparılan tədqiqat işləri musiqişünaslığın müstəqil sahəsi olan alətsünaslıq elmi qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan da ansambl və orkestrlərin tərkibinə daxil edilən zərb alətləri öz ifa xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Belə ki, qeyd olunan *idiofonlu* və *membrafonlu* alətlərin ansambl və orkestrlərin tərkibində özünəməxsus orijinal səs çalarları yaradır. Bu da Azərbaycan və dünya bəstəkarlarının irihəcmli əsərlərinin ifasında idiofonlu və membrafonlu alətlərin imkanlarından istifadə olunmasının mümkünlüyünü sübut etmişdir. Bu haqda Abbasqulu Nəcəfzadənin "Azərbaycan idiofonlu çalğı alətləri" orqanoloji-tarixi tədqiqat əsərində rast gəlmək olar. Zərb alətlərinin melodik yoxsulluğu və geniş diapazonunun olmaması onların musiqi sənətində özünə layiqli yer tutmasına mane ola bilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, zərb alətləri musiqi sənətinin, musiqi alətlərinin yaranmasında mühüm rol oynamış, eyni zamanda ilk melodiyanın yaranmasına da təsir göstərmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda bir çox zərb aləti mövcud olmuşdur. Bunlardan qaval, dəf, nağara, qoşa nağara, çomax nağara və laqqyultu əsrlərin sınağından çıxaraq bizim günümüzədək mühafizə olunmuşdur. Yuxarıda qeyd olunan zərb alətləri hazırda Azərbaycanda geniş şəkildə istifadə olunur. Bu alətlər özünəməxsus ifa xüsusiyyətləri və tembriləri ilə fərqlənmişdir. Bu səbəbdən də peşəkar musiqi aləti kimi orkestr və ansamblın tərkibinə daxil edilmiş, eyni zamanda ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində tədrisi aparılır.

Nağara

Nağara Azərbaycanda geniş yayılmış zərb alətidir. Nağara müxtəlif simli və nəfəsli ansamblın yaranması ilə əlaqədar olaraq, xüsusilə XIX əsrin axırlarında Azərbaycanda daha geniş yayılmağa başlamışdır.

Nağaranın böyük nağara və bala nağara, kürə nağara (orta ölçülü nağara) kimi bir neçə növü var. Ölçülərdən asılı olmayaraq bütün nağaralar hər iki tərəfdən dəri çəkilmiş enli, geniş dairəvi taxtadan ibarətdir. Üzünün dərisi qayma ilə tarım çəkilir. Nağarada istənilən səsi əldə etmək üçün əllə və ya başı qarmaqlı toppuz çubuqla, yaxud da şax-şaxla nağaraya zərbə endirilir. Böyük nağara şax-şaxla, orta və ya kiçik nağaralar isə ağac və yaxud iki əllə çalınır. Azərbaycanda sənətkarların fərdi sürətdə hazırladıqları nağaralar geniş yayılmışdır. Həmin nağaraların diametri 450-500 mm olur. Çalğı zamanı ölçülü nağara kosta adlanır. Kos, yəni böyük nağara əsasən zurnaçılar arasında istifadə edilir. İki zurna və kosdan ibarət ansambllar açıq havada olan rəqslərdə, yürüşlərdə və nümayişlərdə tez-tez istifadə olunur.

Bala nağara və yaxud kürə nağaranın diametri 350-400 mm-dir. Kiçik nağaralar ağacla hər iki dəri üzə zəif zərbə vurmaqla çalınır. Balaban olan ansambllarda isə o, əllə astadan çalınır.

Digər zərb alətləri kimi, nağaradan da orkestr və ansambl tərkibində başlıca olaraq bəzəyici müşayiətçi alət kimi istifadə edirlər. İfa tərzinin sərbəstliyi çalğı texnikasının təkmilləşməsi sahəsində nağara çalanın qarşısında geniş imkanlar açır. Buna isə nağara çalan başlıca olaraq əsərin ritmini varyasiyalaşdırmaq yolu ilə nail olur.

Qoşa nağara

Azərbaycan milli zərb alətləri içərisində qaval, dəf, nağara habelə qoşa nağara xüsusi yer tutur. Qoşa nağara üzünə dəri çəkilmiş, bir-birinə birləşdirilən müxtəlif ölçülü iki zərb alətindən ibarətdir. Nisbətən təmiz və güclü səs əldə etmək üçün nağaranın dərisi isindirilir və tarım çəkilir. Qoşa nağara yonulmuş iki ağac çubuqla çalınır. Respublikamızın ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində, toylarda və el şənliklərində müxtəlif ölçülü qoşa nağaradan istifadə edilir. Diametri 110-140 mm və yaxud 240-280 mm ölçüyədək olan qoşa nağaralar daha geniş yayılmışdır. Əvvəllər bu alətdən əsasən qadın toylarında ritmik rəqs ifası zamanı istifadə olunarmış. Son vaxtlaradək dəf, qoşa nağara və qarmonda ifa edən qadınlardan ibarət xüsusi ansambllar respublikamızda geniş yayılmışdır. Belə ansambllara indi də bəzi rayonlarda rast gəlmək olar. Müasir xalq çalğı alətləri ansambllarında və orkestrlərin tərkibində əsasən kiçik həcmli qoşa nağaradan istifadə olunur.

Əvvəllər qoşa nağaranın iki qat gövdəsi bir qayda olaraq tuncdan düzəldilirdi. Mülayim səs almaq üçün onun gövdələrini kəndirlə bir- birinə möhkəm sıxardılar. Kiçik gövdəli nağara adi çubuqla, böyük gövdəli nağara isə şax-şaxla çalınardı. Son zamanlar tunc qoşa nağara ilə yanaşı gövdəsi ağacdan və gildən hazırlanmış qoşa nağaralarda meydana gəlmişdir. Əvvəllər qoşa nağaranın gövdəsi keçə dərisi ilə çəkilərdi. Zəng səsi əldə etmək üçün hər iki nağaranın arasına zəng və yaxud üç künc polad qoyulardı.

Respublikamızın ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində, toylarda və el şənliklərində müxtəlif ölçülü qoşa nağaradan istifadə edilir. Diametri 110-140 mm və yaxud 240-280 mm ölçüyədək olan qoşa nağaralar daha geniş yayılmışdır. Bu alətdən əsasən qadın toylarında ritmik rəqs ifasə zamanı istifadə olunarmış. Son vaxtlaradək dəf, qoşa nağara və qarmonda ifa edən qadınlardan ibarət xüsusi ansambllar respublikamızda geniş yayılmışdır. Belə ansambllara indi də bəzi rayonlarda rast gəlmək olar. Müasir xalq çalğı alətləri ansambllarında və orkestrlərinə tərkibində əsasən kiçik həcmli qoşa nağaradan istifadə olunur.

Qoşa nağaranın iki qat gövdəsi bir qayda olaraq tuncdan düzəldilirdi. Mülayim səs almaq üçün onun gövdələrini kəndirlə bir- birinə möhkəm sıxardılar. Kiçik gövdəli nağara adi çubuqla, böyük gövdəli nağara isə şax-şaxla çalınardı.

Son zamanlar tunc qoşa nağara ilə yanaşı gövdəsi ağacdan və gildən hazırlanmış qoşa nağaralarda meydana gəlmişdir. Əvvəllər qoşa nağaranın gövdəsi keçə dərisi ilə çəkilərdi. Zəng səsi əldə etmək üçün hər iki nağaranın arasına zəng və yaxud üç künc polad qoyulardı.

Müasir qoşa nağara bir-birinə bitişik iki dəri üçlü kiçik “Qazança”dan ibarətdir. Üzünə keçə dərisi çəkilir, gövdəsi isə qoz və yaxud tut ağacından hazırlanır. Çanaqların qeyri- simmetrik həcmi, hər birinin müxtəlif kökdə səslənməsinə imkan verir.

Dəf

Dəf Azərbaycanın qədim zərb alətlərindəndir. Bu musiqi alətlərindən hələ XII-XIII əsrlərdə şənlik məclislərində istifadə olunduğu bədii ədəbiyyatdan bizə məlumdur. Dəf hələ qədim dövrlərdən cəng və neylə birlikdə çalınarmış. Sazəndələr ansamblında dəf müşayiətçi rol oynayır.

Dəf, xüsusilə ritmik muğamların təsnif zamanı nisbətən sərbəst rola malik olur, yəni solo alət kimi çıxış edir. Bu təsniflər ayrı-ayrı epizod kimi muğamın hissələri arasında ifa olunaraq sabit ritminə görə fərqlənir.

Dəf, bir üzü açıq, o biri üzünə dəri çəkilməmiş dairəvi avar gövdədən ibarətdir. Onun quruluşu, zahiri bəzəyi və çalğı tərzinə aid məlumatlara klassik şairlərimizdən Xəqani, Nizami və Füzulinin əsərlərində təsadüf olunur.

Dəfin gövdəsinin daxilində cingildəyən metal dairəciklər vardır. Üz hissəsi isə çox vaxt sədəf və ya sümüklərlə bəzədilir. Dəfin diametri 300-450 mm, gövdənin eni isə 50-80 mm-dir. Barmağı dəriyə yüngülcə vurmaqla və ya yüngülcə silkələməklə səs yaranır.

Dəfdə ifa olunan ritmik fiqurasiyalar öz müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənərək, çox vaxt improvizasiya xarakteri daşıyır.

Çomaq nağara

Bəzi regionlarda çomaq nağaraya "toy nağarası" da deyirlər. Diametri başqa nağaralardan xeyli böyükdür. Böyük nağara heç vaxt tək ifa olunmur. Əksər hallarda cürə nağara ilə birlikdə ifa olunur. Texniki imkanları başqa nağaralara görə nisbətən məhduddur.

Böyük ölçülü çomaq nağaralar unudulsada, onların bir qədər kiçildilmiş forması hazırda zurna ifaçıları dəstəsində istifadə edilir. 2 ağac toxmağı hər iki üzünə zərbə vurmaqla səsləndirilir. Bu növ nağaralardan yalnız zurna ifalarında, yallılarda və el şənliklərində istifadə edilir. Sağanağı bərk ağacdan silindirik formada düzəldilir üzləri isə təbii dəridən hazırlanır. Çomaq nağaranın diametri 400-450mm, hündürlüyü isə 500-550 mm-dir.

Qaval

Qaval bir üzlü zərb alətləri qrupuna aiddir. Azərbaycan ərazisində çox geniş yayılmış bu alət barədə klassiklərin əsərlərində, miniatürlərdə kifayət qədər məlumat verilmişdir. Qaval, bəlkə də yeganə alətdir ki, ilkin formasını dövrümüzə qədər saxlaya bilmişdir. Orta əsrlərdə əsasən, saray musiqi məclislərində istifadə edilmişdir. Bir çox şərq ölkələrində məsələn; orta asiya xalqları arasında qavalın müxtəlif ölçülü növləri geniş yayılmışdır.

Qaval bütövlükdə membranlı alət olsada, idiofonlu alətlərə məxsus əlamətləri də vardır. Onun sağanağından asılmış metal halqalar, bəzi hallarda 4 kiçik zıncırov, silkənələrək təkrar olunmaz səs tembri yaradır. Qaval Ü. Hacıbəyov tərəfindən xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə əsas alət kimi daxil edilmiş, onun ilk not partiyasını da bəstəkar özü yazmışdır.

İfaçı qavalı hər iki əllə tutaraq barmaqlarla və şapalaqla ifa edir. Geniş ifaçılıq imkanlarına malik olan bu alətdə trel, tremola, mordent və başqa çalarlar almaq mümkündür. Rəng, dəramət, təsnif və zərbi muğamların üçlük tərəfindən ifası zamanı qavalın iştirakı mütləqdir.

Qoz ağacından sağanağın içəri hissəsinə çevrəsi boyu 60-70 ədəd xırda mis halqalar bərkidilir. Üzünə xüsusi üsulla aşılınmış nərə balığının dırısı çəkilir. Balıq dərisi nazik və şəffaf olduğu üçün onun səs tembri olduqca məlahətlidir. Eni 60-75 mm, diametri 350-450 mm olur.

Laqqutu

Bu alət müxtəlif ölçülü iki dörbucaq ağac qutudan ibarətdir. Azərbaycanda Astara, Masallı, Lənkəran, Cəlilabad rayonlarında daha çox istifadə edilir. Nağara, qoşa nağara, qaval və başqa zərb alətləri ilə birlikdə müasir ansambl və orkestrlərin tərkibində istifadə edilir. Laqqutu mizin üzünə qoyularaq çalınır. Alətin ölçüləri 250-125-50 mm-dir. Qoz, fıstıq, tut, ərik ağaclarından içərisi xüsusi ölçüdə oyularaq hazırlanır. Oyuğun üst hissəsi alt hissəsinə nisbətən nazik yonuduğundan ifa zamanı xüsusi səs tembri alınır. Bu alətin adının etimologiyası, güman ki, onun çıxardığı səs tembri ilə bağlıdır. Alətin müxtəlif növləri də var.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T.Ə-“Əsrlərdən gələn səslər” Bakı şəhəri, Azər nəşr, 1993 ,s. 244-253
2. Araslı Həmid –Kitabi Dədə-Qorqud dastanları, Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 1978
3. Cəmsidov Şamil Kitabi qorqudu vərəqləyərəkən, Bakı, 1969
4. Nizami Gəncəvi əsərləri 2-ci cild Şərq-Qərb, Bakı 2013, səh.863
5. Mədəni həyat jurnalı, Bakı , Xatun plus, səh.84-85. 2013

ABSTRACT

It is given the information about the date of creating of playing opportunity, types, ranges of the timbre size and structure of the membranac music in the article. It is mentioned about the difference in Azerbaijan music and the place in the band of syllable instruments. In addition to them, it is showh the creating of membranac and idephonic, membranac and airphone, membranac and chordofohon harmony of the instrumental group.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся информация о дате создания игровых возможностях, видов диапазолах тембра, размеров и структуре мембранной музыке. А также идет речь о своеобразии ударных инструментов в Азербайджанской музыке и месте в коллективе. По мимо этого ещё показано существование возможностей мембранной и идеофонной, мембранной и аэрофонной, мембранной и хордофонной гармонией группы инструментов.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

AYGÜL ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Milli Konservatoriyası

aygul_ahmedova92@mail.ru

UOT 78.031.4

“AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİNİN MUSİQİ FOLKLORUNDA ÇOBAN BAYATILARI”

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qarabağ, musiqi folkloru, əmək mahnıları, həsir nəğmələri, modus*

Key words: *Azerbaijan, Karabakh, music folklore, labor songs, shepherd song, modus*

Ключевые слова : *Азербайджан, Карабах, музыкальный фольклор, трудовые песни, песни пастуха, модус*

Hər bir milli musiqi folklorunun lokal ənənələrinin öyrənilməsi, semiotik özəlliklərinin araşdırılması etnomusiqişünaslıq elmində aktuallığı ilə seçilən mühüm problemlər sırasına daxildir. Ayrı-ayrı regionların musiqi etnik ənənələrinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi, bu yöndə aparılan araşdırmalar xalqın tarixinin, etnik mədəniyyətinin, milli musiqi təfəkkürünün bəzi xüsusiyyətlərinə daha dərinlən varmaq və ənənəvi musiqi mədəniyyəti haqqında dolğun təsəvvürə malik olmaq üçün geniş imkan yaratmış olur. Xalq musiqisinin semiotik baxımından təhlili etnomusiqişünaslıqda böyük önəm daşıyan musiqi dialektologiyasının inkişafına da müəyyən mənada təkan verə bilər.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi zəngin musiqi mədəniyyətinə malikdir. Qarabağın musiqi folkloru Azərbaycan şifahi ənənəli irsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu regionun musiqi folklorunun ayrılmaz tərkib hissəsini əmək mahnıları təşkil edir. Bölgənin əmək mahnıları aşağıdakı tipoloji təsnifata malikdir:

1. Əkinçiliklə bağlı əmək nəğmələri
2. Maldarlıqla bağlı əmək nəğmələri
3. Əmək fəaliyyətinin digər növləri ilə bağlı olan nəğmələri

Burada əkinçiliklə bağlı olan əmək nəğmələrinə əkin prosesi zamanı insanların oxuduqları nəğmələr aid edilir. Məsələn; xırman nəğmələri, holavarlar, pambıq əkini zamanı oxunan nəğmələr, üzümçülüklə bağlı yaranan əmək nəğmələri, taxıl əkilməsi və biçilməsi zamanı oxunan nəğmələr və s. Maldarlıqla bağlı olan əmək nəğmələrinə çoban nəğmələri, sayacı nəğmələri, ilxıçı nəğmələri, dəvə-karvana aid nəğmələr, sağın nəğmələri, nehrə nəğmələri aiddir.

Əmək fəaliyyətinin digər növləri ilə bağlı olan nəğmələrə bunlardır: ovçu nəğmələri, balıq ovu ilə əlaqədar yaranan nəğmələr, cəhrə nəğmələri, hana (xalçaçılıq) haqqında oxunan nəğmələr, daraq haqqında nəğmələr, parça toxunuşu ilə əlaqədar yaranan nəğmələr, həsir toxunuşu ilə əlaqədar yaranan nəğmələr, boyaq haqqında nəğmələr, kirkirəyə (əl daşı) aid nəğmələr, təndirbaşı nəğmələri, üzümçü nəğmələri (doşab bişirən zaman oxunan nəğmələr), küf (yelləncək) haqqında nəğmələr.

M.S.İsmayılov “Azərbaycan xalq musiqisinin janrları” adlı kitabında Azərbaycanın musiqi folklorunda maldarlıqla bağlı olan nümunələr haqqında yazır: “Toplanıb nota yazılmış yüzlərlə mahnıdan və folklor nümunələrindən məlum olur ki, Azərbaycan xalq mahnı yaradıcılığı çoxjanrlı olduğu kimi (zəhmət, qəhrəmanlıq, məişət mahnıları, lirik, məzhəkəli mahnılar), mətn və məzmun etibarilə də çoxcəhətlidir. Burada əkinçilik və ya maldarlıqla məşğul ilan kəndlilərin ağır zəhmətini, çobanların həyatını, zillətdə qalmış Azərbaycan qadınlarının dözülməz əməyini, bir sözlə, xalqımızın çoxəsrlik tarixini və məişətini əks etdirən motivlərə rast gəlirik. Xüsusən maldarlıq təsərrüfatı ilə əlaqədar olaraq yaranan folklor da geniş və zəngindir” (1, s. 19).

Hazırkı araşdırmada əsas məqsəd Qarabağ bölgəsinin musiqi folklorunda geniş yer tutan Əmək mahılları-maldarlıq nəğmələri sırasına daxil olan çoban nəğmələrinin semantikasını təhlil etməkdən ibarətdir. Qarabağ bölgəsinin musiqi folklorunun araşdırılması məqsədilə bölgəyə ekspedisiya səfərimiz zamanı bir neçə çoban bayatılarını - yəni çobanların oxuduqları nəğmələri toplamağa müvəffəq olduq. Çoban nəğmələrinin tədqiqinə keçməmişdən əvvəl struktur-semiotik paradiqma kontekstində musiqi dilinin sintaktik təhlilinin bəzi metodoloji prinsiplərini nəzərdən keçirək. İlk əvvəl qeyd edək ki, musiqi mətnlərinin sintaktik təhlili seqmentasiyadan, yəni onların müxtəlif tərkib hissələrə - seqmentlərə bölünməsindən başlanır (2, 88). Struktur səviyyəsinin ilk seqmenti hissə adlanır. Bir qayda olaraq hissə nisbətən tamamlanmış forması və musiqi fikrinin dolğun şəkildə ifadəsi ilə seçilir. Musiqi mətnlərinin struktur səviyyəsinin növbəti seqmenti sintaqmadır. “Sintaqma ən azı iki seqmentin uzlaşmasından əmələ gələn vahid quruluşdur” (3, 52). Mətnlərin melodik sintaksisinin ən kiçik və bölünməyən seqmentini sintaqma hissəciyi təşkil edir.

Bərdə rayonuna ekspedisiya səfərimiz zamanı Otuzikilər kənd sakini Telman Hüseynov bizə çoban bayatı nümunələri ifa etdi. Informantın oxuduğu Çoban nəğməsinə nəzər yetirək:

Çoban bayatıları

oxudu: Hüseynov Telman
nota köçürən: Əhmədova Aygül

a

Sü - rü - lə - rin dağ ba - şın - da ol - ma - sı, sa - ğın vax - tı

gə - lib kül - nəy sal - ma - sı, ar - vad - la - rın ağ cu - na - dan

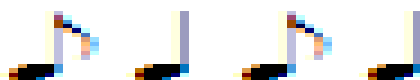
çal - ma - sı, sa - ğar - dı - lar qo - yun - la - rı şar - ha - şar

ü - rək ye - nə o yer - lə - ri ar - zu - lar.

4 hissədən ibarət olan bu nümunənin əsasında 5 SNT durur. Onun intonasiya quruluşunun özəllikləri aşağıdakı təqdim etdiyimiz cədvəldə öz əksini tapmışdır: (cədv. 1)

SNT h				SNT	issə
b	d	^v b ^v	^v d ^v	C D A B	A B

Təhlil nəticəsində aydın olur ki, bütün SNT-rın əsasında eyni metr -ritmik modus durur.

6/8 ölçüyə əsaslanan modus qısa və uzun ritmik vahidlərin ardıcılılaşmasından ibarətdir.

Təhlil etdiyimiz nümunə “fa diyez mayalı” şur məqamına əsaslanır. Nümunənin poetik mətninin əsasını hər mısrası 11-hecadan ibarət olan bir bənd təşkil edir. Qeyd edək ki, nümunə 3 bənddən ibarət olduğu üçün hər nümunəni a, b, c şəklində təhlil etdik. Bu bəndlərin üslubu da özözlüyündə xüsusilə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Poetik mətn Məhəmmədhüseyn

Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması vəznü üslubundadır. Heca vəzninin beşliyidir. Məhz bu nümunə də ekspedisiya səfərimiz zamanı toplanılan nadir nümunələr sırasına daxildir.

Etnoforum ifa etdiyi digər nümunənin musiqi dilinin xüsusiyyətlərinə nəzər salaq:

oxudu: Hüseynov Telman
nota köçürən: Əhmədova Aygül

b

5 Du - man gə - sin çı - ğır - ğa - nı bü - rü - sün, dağ - dan tök - sün

8 İz - zət qo - yun sü - rü - sün, ha - ray sa - lıb

11 çəm - bər bərk - dən hü - rü - sün. qə - fil cu - mub

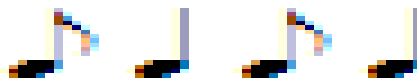
13 qurd qo - yu - nu a - par - sın,

Nü - bar ba - cı ye - nə şi - vən qo - par - sın.

Nümunənin “fa diyez mayəli” şur məqamına əsaslanır. Təhlil etdiyimiz çoban nəğməsinin musiqi kompozisiyası 5-hissəli formaya malikdir. Çoban nəğməsinin quruluşu aşağıdakı təqdim etdiyimiz cədvəldə öz əksini büruzə verir: (cədv. 2)

SNT h				SNT		İssə
a ^v	c	a ^v b ^v	^v c ^v	C B ¹	A B	

SNT-rın əsasında 6/8 ölçüyə əsaslanan eyni metr -ritmik modus durur:

B-kimi qeyd etdiyimiz bu nümunənin poetik mətninin əsasında 5 misradan və hər misrasında 11-hecadan ibarət olan bir poetik nümunə durur. Bir qayda olaraq poetik mətnin hər hecasına bir heca-not uyğundur.

İnformantın ifa etdiyi digər bir çoban nəğməsinin təhlilinə nəzər yetirək:

c

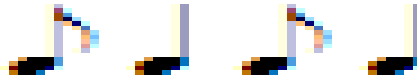
5 Göy gur - la - yıb il - dı - rım - lar ça - xan - da, qurd ö - zü - nü

9 ar - xac - la - ra so - xan - da. Qa - ram qal - xıb ca - na - va - rı

13 bo - ğar - dı, Bay - ram ki - ši bir qo - yu - nu tu - tar - dı,

Kə - sib o - na quy - ruq pa - yı a - tar - dı.

Təhlil etdiyimiz çoban nəğməsinin musiqi kompozisiyası 4-hissəli formaya malikdir. Bu nəğmənin də SNT-rının əsasını 6/8 ölçüyə əsaslanan eyni metr -ritmik modus təşkil edir:

C-kimi qeyd etdiyimizi bu nümunənin də məqam əsası yuxarıda təhlil etdiyimiz nümunələrdə olduğu kimi “fa diyez mayəli” şur məqamına əsaslanır. Çoban nəğməsinin poetik mətni 5 misra və hər misrasında 11-hecadan ibarət olan bir poetik nümunə vardır. Nəğmənin poetik mətnin hər hecasına melopoetik bəndin bir heca-nota uyğundur.

Etnoforum ifa etdiyi çoban nəğməsinin hər birinin poetik mətninin təhlili zamanı forma yaxınlığını müşahidə etdik. Demək olar ki, a, b, c kimi qeyd etdiyimiz nümunələr heca vəznində yazılan hər bəndi 5 misradan ibarət olan şer formasıdır. Bəndlərin hər 3 misrası biri-biri ilə, 2 misrası isə fərqli qafiyələnir. Bu şer formasında “Heydərbabaya salam” poeması ilə M.Şəhriyar ən dəyərli və geniş həcmli əsər yaratmışdır. Haqlı olaraq bu şer vəzn və formasında yazılan əsərlərə Şəhriyar üslubu da deyilir. Qeyd edək ki, ədəbiyyatımızda M.Şəhriyarın yaradıcılığında xüsusilə də “Heydərbabaya salam” poemasında son dərəcə folklorə yaxınlıq aydın şəkildə özünü göstərir. Buradan da aydın olur ki, hər bir şair, yazıçı, bəstəkar və s. böyük şəxsiyyətlərin yaradıcılığı məhz qaynayan bulağ olan milli folklorumuzdan bəhrələnməyin nəticəsidir.

Ümumiləşdirərək, qeyd edə bilirik ki, informantın oxuduğu çoban nəğmələri həm Qarabağın əmək mahnı janrının öyrənilməsi - Azərbaycan musiqi folklorunun erkən intonasiyaetmə prosesinin öyrənilməsi və folklorunun ilkin mərhələlərinin bərpası, həm də incəsənətin ilkin inkişaf mərhələlərinə xas olan sinkretizmin araşdırılması baxımından son dərəcə önəmlidir. Əmək nəğmələrinin janr sistemində daxil olan hər bir tipoloji model özünəməxsus musiqi-üslub xüsusiyyətləri ilə yanaşı bu nəğmələrdə musiqi və sözün uzlaşması, sinkretik vəhdət nöqtəyindən bəhsənən səciyyəvidir.

Beləliklə, ekspedisiya səfərlərimizin nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmiş olduq ki, Qarabağ autentik musiqi folklorunun ən qədim janrlarından biri olan çoban nəğmələri Azərbaycan musiqi təfəkkürünün təkamülünün, bədii mədəniyyətimizin və etnik tariximizin və etnomusiqişünaslıqda aktualıq kəsb edən məhəlli musiqi folklorunun tədqiqi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayilov M.S. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları, B.: "İşıq", 1984, s.100
2. Гошовский В. Фольклор и кибернетика// Сов. музыка- 1964, №12. с. 83 – 89
3. Дадашзаде К. Знаковая система дастана Баку, 2004, 291 с

ABSTRACT

Aygul Ahmadova

"SHEPHERD BAYATIES OF AZERBAIJAN GARABAGH REGION IN THE MUSIC FOLKLORE"

In the musical folklore Karabakh Territory occupies a special place shepherd songs. Attention is paid to the linkages of text and music, reveals features of the musical language. The author comes to the conclusion that these samples belong to the archaic layers of the authentic folklore of Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

Айгюль Ахмедова

"МУЗЫКАЛЬНЫЙ ФОЛЬКЛОР ПАСТУХА БЯТЫ КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА"

В музыкальном фольклоре Карабахского края особое место занимают песни пастуха. Уделяется внимание взаимосвязям текста и музыки, выявляются особенности музыкального языка. Автор приходит к заключению, что данные образцы принадлежат к архаическим пластам аутентичного фольклора Азербайджана.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

ELZA FƏRZƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:78

MUSİQİ PSIXOLOGİYASININ BİR ELM KİMİ İNKİŞAF TARİXİ

Açar sözlər: *incəsənət, musiqi, musiqi psixologiyası, antik mütəfəkkirlər, mədəni inkişaf mərhələləri*

Keywords: *art, music, psychology music, cultural era, the ancient doctrine, of the spheres*

Ключевые слова: *искусство, музыка, психология музыки, культурные эпохи, античные учения, гармония сфер*

Musiqi psixologiyasının bir elm kimi inkişaf tarixi

Elmi idrak sahəsi kimi musiqi psixologiyası qədim tarixə malikdir. Musiqi psixologiyasına aid ilkin nəzəri fikirlər qədim yunan mütəfəkkirlərinə aiddir. Bu böyük tarixi mərhələ antik fəlsəfənin – akustik-dinamik kosmoqrafiyanın nümayəndələri, pifaqorçular, Platon və atomist fəlsəfənin yaradıcılarının adı ilə bağlıdır. Pifaqorçular Universumun riyazi öyrənilməsi istiqamətində birləşərək musiqini ritmik qanunauyğunluq kimi təhlil etmişlər. Lakin, onlar “harmoniya aləmi”nə mücərrəd – nəzəri aspektdən deyil, daha çox praktik istiqamətdə yanaşırdı.

Pifaqor iki simin uzunluqları arasındakı nisbətə gözəl səslənməyə səbəb olduğunu aşkar etmiş mütəfəkkirdir. Qədim Yunanıstanda və sonralar İslam Şərqiində musiqi riyaziyyat elminin bir qolu hesab edilmişdir. Musiqidəki riyazi sirri kəşf edərək yazıya almağın ilk təməli də Pifaqorun adı ilə bağlıdır. Rəvayətə görə Pifaqor musiqinin içindəki riyaziyyatı bir dəmirçi dükanının yanında keçərkən kəşf etmişdir.

Platon da musiqinin cəmiyyət həyatında rolu məsələləri ilə maraqlanırdı. Platonun fikrincə cəmiyyət özünün gücü və inkişaf səviyyəsinə görə musiqili himnləri mənimsəməsindən çox asılıdır. Aristotel musiqiyə cəmiyyətin və fərdin harmoniyası üçün bir vasitə kimi baxırdı. Həmçinin Qədim Şərq təbabətində müalicə vasitəsi kimi musiqi melodiyasından istifadə olunması faktı məlumdur. Orta əsrlərdə Avropada insanın psixologiyasına melodiyanın təsirini öyrənən filosof və musiqi nəzəriyyəçiləri olmuşdur.

Onlardan Boyestin, Qvido Aretinsikin, Kirxerin, Mattesonun əsərləri məşhurdur.

Musiqi psixologiyasının bir elm sahəsi kimi formlaşma prosesi keçirməsi XIX əsrin ortalarına, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu tarixi mərhələdə psixologiya müstəqil elm sahəsi kimi meydana gəlmişdir ki, bu da onun daxili sistemində digər sahələrin, həmçinin musiqi psixologiyasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Musiqi psixologiyasına aid ilk elmi işlərdən biri alman fizioloqu Hermann Helmholtza məxsusdur. H. Helmholtz musiqi səsinin əsas mexanizminə, həmçinin musiqi qabiliyyətinə və melodiyanın qavrayışı haqqında məsələlərə nəzər yetirən alimdir. Sonralar onun ideyaları V.Ştumf və M.Mayerin əsərlərində inkişaf etmişdir. Musiqi psixologiyası uzun zaman psixoaustik və psixofizioloji qavrama qabiliyyəti ilə eyniləşdirilirdi. Ona görə də bu elm sahəsinin inkişafı M.M.Seçenov, N.A.Bernşteyn, V.M.Bexteryev kimi məşhur fizioloqların tədqiqat işləri ilə sıx bağlılıq təşkil etmişdir.

Bu gün musiqi psixologiyası incəsənətin psixoloji sahəsi kimi musiqi qabiliyyəti, musiqinin şəxsi-fərdi kefiyyətləri, ritm və melodiyanın qavrayışı musiqi yaradıcılığı prosesini və s. Məsələləri öyrənir.

Musiqi insanlığın universal dilidir. Onsuz həyat quru və cansız bir aləm olar. Melodiya qavrayışı insanın ruhuna, həyatına sevinc qatır, fərəh, nəşə, zövq verir. Musiqi xoş-əhval ruhiyyə yaradır, hissləri gözəlləşdirir, hətta insanın bir çox xəstəliklərdən şəfa tapmasına, sağalmasına

kömək edir. Musiqi psixologiyası ritmin təzahürünü öyrənir, melodiyanın insanın psixofizioloji vəziyyətini aşkara çıxarmasında rolunu tədqiq edir, həmçinin musiqiçinin şəxsi keyfiyyətlərinin və prosesin özünü melodiya yaratma xüsusiyyətini araşdırır.

Müasir dövrdə musiqi psixologiyası çox sürətlə elmi bilik sahəsinə qoşulur. Qeyd edək ki, görkəmli rus sovet psixoloqları B.Q.Ananyev, L.S.Vıqotski, N.A.Qarbuzov, A.V.Zaparojest, A.N.Leontiyev, A.R.Lurya, S.L.Rubinşteyn, B.M.Teplov və başqaları problemin bu və ya digər formada öyrənilməsi ilə əlaqədar tədqiqat əsərləri yazmışdır. Bu əsərlərdə alimlərin incəsənətə marağı onunla müəyyənləşir ki, musiqini psixoloji əsasda öyrənmənin elmi proqramını hazırlanmalıdır.

Son illər ayrı-ayrı müəlliflərin öz tədqiqatları ilə bu baryeri aşı bilmədiklərini də qeyd etmək lazımdır. Bir çox tədqiqatçılar musiqi psixologiyası üzrə bu nəzəri fikri təkrarlamaqla öz işini bitmiş hesab edir ki, bu da elmi mühiti narahat etməyə bilməz. Bununla belə musiqi-psixoloji istiqamətdə axtarışların artdığı da müşahidə olunur. Ali musiqi məktəbləri üçün musiqi psixologiyası üzrə proqramlar hazırlanmış, müntəxabatlar, almanaxlar nəşr olunmuş, xeyli dissertasiyalar yazılmışdır.

Lakin, bütün bunlar problemin həll olunduğu haqqında fikir yürütməyə əsas vermir. Psixoloji təcrübə musiqinin psixoloji problemlərinin nəzəri yönəlikliyi barədə düşünməyi tələb edir. Çünki, incəsənətin və psixologiyanın ümumi bir obyektı var ki, o da insandır. Lakin, onlar bu obyektı (insanı) müxtəlif tərəflərdən işıqlandırır. Burada belə, bir aparıcı sualın aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulur: musiqi ilə bağlı psixologiyanın predmet sahəsi nədən ibarətdir. Musiqi incəsənətinin psixologiyasına aid L. A. Mazal, E. V. Nazayenski, V. V. Meduşevski öz əsərlərində göstərilər ki, bu elm sahəsinin predmeti musiqi əsərlərində bədii düşüncənin yaranması, formalaşması prosesini göstərməkdir. Musiqi psixologiyası mütəxəssis-psixoloqlar üçün isə daha çox differensiasiyalaşmış formadır. Bu prosesi ümumiləşdirərək göstərməlik ki, musiqi psixologiyası eşitmə qabiliyyətinin təbiətini hiss etmə, intonasiyanın qavrayışı (onun bütün müxtəlifliyi, rəngarəngliyi nəzərə alınmaqla), prosesin dövrləri, mərhələləri, musiqi əsərləri üzrə tam təsəvvürlərin formalaşdırılması (onun mümkün tipi, aralıq mərhələləri), bədii emosiyaların spesifikasiyası, musiqi emosiyasında düşüncənin rolu, o cümlədən, fikrin, mənanın yaranmasında təfəkkürün funksiyası, onun inkişaf etdirilməsi, yekun bədii ideyanın transformasiya edilməsi, musiqiçinin fəaliyyətində istedad və qabiliyyətin, həmçinin tələbat və ehtiyaclarının nizama salınması və s. Məsələlərindən bəhs edir.

Məlumdur ki, elmdə tədqiqatın predmeti və obyektı çox dəqiq fərqləndirilir. Predmet haqqında anlayış bəhs olunan elmin spesifikasiyası ilə sıx bağlıdır. Hər hansı bir elmin predmeti, onun özünəməxsus vəzifələri, tədqiqat metodları, anlayışları, biliyin təcrübə ilə spesifik əlaqəsi ilə şərtlənir. Bunlar konkret bilik sahəsi kimi musiqi psixologiyasına da aiddir. Bu cəhəti musiqi psixologiyası və musiqişünaslıq elmlərinin müqayisəsi yolu ilə görmək, dəqiqləşdirmək mümkündür. Hər iki elm sahəsi qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həllinə, anlayışlar sistemində və tədqiqat üsullarına görə fərqli spesifik cəhətlərə malikdir. Musiqişünaslığın predmet sahəsi sənətkarın özünə və insanlara intonasiyalı forma, həmçinin bədii vasitələr, priyomlarla münasibət nümayiş etdirməkdə ifadə olunur.

Musiqi psixologiyası öz növbəsində elə bir rol və vəzifəni (münasibətləri) yerinə yetirir ki, dinləyici, ifaçı, bəstəkar münasibətləri reallaşır, buna uyğun olaraq bəstəkar fikrinin psixi proses kimi təşkil olunması başlıca vəzifə hesab olunur, həmçinin bəstəkar fikrinin ifadə olunması, ifaçılıq interpretasiyası, dinləyicilərin musiqini başa düşməsi və s. Məsələlər musiqi psixologiyasının predmet sahəsinin əsasını təşkil edir.

Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, ötən əsrdə musiqi psixologiyası bir elm sahəsi kimi özünün yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövrdə bəhs etdiyimiz elmi bilik sahəsi kimi musiqi psixologiyası psixoloji biliklər sistemində öz yerini möhkəmlətməmiş, vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirə bilməmişdir. Bu vəzifələri iki yerə ayırmaq olar:

1. Bütün musiqi hadisələrinin psixoloji funksiya ilə əlaqəsini başa düşmək

2. Musiqi ilə məşğul olanların psixologiyasını, musiqinin əhəmiyyətini etmək, musiqinin müxtəlif səbəblərdən təsirini öyrənmək

Hələ XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən rus alimləri musiqi psixologiyasına aid əsərlər nəşr etdirdilər. Görkəmli psixoloqlardan L.S.Vıqotskinin, S.L.Rubinşteynin, sonralar A.N.Leontyevin tarixi-mədəni çərçivə daxilində apardığı tədqiqatlar musiqi psixologiyasına elmi töhfələr idi. Daha sonralar musiqi psixologiyasının inkişafında M.M.Baxtın, V.R.Şerbina, M.B.Xrapçenko, L.A.Mazel, E.N.Nazaykinski, Q. A. Tovstonoqov kimi alimlərin elmi mühitin diqqətini cəlb edən tədqiqatları yarandı. Bu alimlərin əsərlərində musiqi psixologiyasına bədii, obrazlı münasibət kimi baxılır,

sənətkarların fəaliyyətinə musiqişünaslıq mövqeyindən yanaşılırdı. Bu dövrdə belə bir spesifik sual, yəni musiqi psixologiyasının qarşısında belə bir məsələ qoyulurdu: bədiliyin effekti nədir? Bir çox musiqişünaslar A.D.Alekseyev, T.M.Koqan, Y.N.Tyulin və başqaları da mütəxəssis psixoloqların köməyini gözləmədən bu suala cavab axtarışlarına başladılar. Məsələyə tədqiqatçılıq traktovkası vermək təşəbbüsləri N.A.Qarbuzov, Y.N.Raqea, A.D.Alekseyevanın əsərlərində də göründü. Bütünlükdə təhlil etdiyimiz tədqiqatların nəticələrindən aydın olur ki, bir elm kimi psixoloji proses, insanın şəxsiyyətinə musiqi fəaliyyətinin mexanizmi və qanunlarının təsirini, həmçinin onların musiqi dilinin formalaşmasında oynadığı rolu, musiqi vasitələrinin tarixi inkişafını tədqiq edir. Bu elm sahəsi psixoloji istiqamətdə insanın psixi proseslərini müxtəlif aspektdən öyrənir. Musiqinin həyat fəaliyyətinin bütün əsas cəhətləri musiqi psixologiyasını maraqlandıran məsələdir. Belə bir baxımdan tədqiqatçılar tərəfindən diqqətdə saxlanılmış iki aparıcı problemi göstərmək olar.

1. Hansı bəstəkarı, musiqişünası psixoloji sahə cəlb edir?

2. Müasir musiqi psixologiyasını maraqlandıran məsələlərdən biri musiqiçilərin ideallarının nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaqdan ibarət olmalıdır.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, bizim zamanəmizdə musiqiçilərin, xüsusilə ifaçıların çox böyük hissəsi yüngül yollarla olsa da, “ulduz olmaq” istəyi, müxtəlif, həm də ölkənin ən ali mükafatlarını almaq hərisliyi ilə yaranır. Bu və buna oxşar mənfi hallar musiqi psixologiyası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Yekun olaraq qeyd etməliyik ki, musiqi psixologiyasına bir tam kimi yanaşmaq lazımdır, bu elm sahəsinin əsas qanunauyğunluqları musiqi fəaliyyətinin əsasını təşkil etdiyindən elmi və praktik olaraq bir neçə bir neçə aspektdən əhəmiyyətlidir:

-pedaqoji cəhətdən musiqiçilərin təlimi və tərbiyəsi məsələlərini öyrənir;

-musiqişünaslıq baxımından, ilk növbədə musiqidə əks olunan problemlərin həyatiliyini və musiqi əsərlərinin bədii düşüncə materialı kimi yaranmasını göstərir;

- sosial psixoloji aspektdən musiqinin ictimai şüurda müxtəlif qanunauyğunluqlarını öyrənilir, müxtəlif münasibətlərdən, yanaşmalardan təhlillər aparılır;

-xüsusi psixoloji aspektdən isə alimlərdə insanın psixikasının ümumi

məsələləri öyrənilir və onun estetik tələbatları, yaradıcılıq keyfiyyətləri üzə çıxarılır

ƏDƏBİYYAT

1. Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс: Кн.1 и 2. Москва, Музыка, 1971
2. Субота М. В. История развития музыкальной психологии как науки // Молодой ученый, 2014, №6. – С. 816-821.
3. Сабанеев Л.Л. Психология музыкально-творческого процесса, Москва, Музыка, 2004
4. Теплов Б. М. Психология музыкальных способностей. – Москва, 2-е изд. 1961
5. Тарасов Г.С. Музыкальная психология /Спутник учителя музыки, Москва, Музыка, 2006

ABSTRACT

Elza Farzaliyeva

THE DEVELOPMENT HISTORY OF MUSIC PSYCHOLOGY AS A SCIENCE

The article is devoted to the history of the formation of music psychology as a science. Music is considered as a way of self-expression, and the prerogative of music — to express the transcendental laws of human existence. Revealed the functional importance of music and its role in human life as a means of realization of social ideas and manifestations of social psychology.

РЕЗЮМЕ

Эльза Фарзалиева

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ КАК НАУКИ

Статья посвящена истории развития музыкальной психологии как науки. Музыка рассмотрена как способ самовыражения личности, и прерогатива музыки — выразить трансцендентные законы человеческого бытия. Раскрыто функциональное значение музыки, её роль в жизни человека как средства воплощения социальных идей и проявления общественной психологии.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

İRADƏ VƏLİYEVƏ*Naxçıvan Dövlət Universiteti**irade_qudretli76@mail.ru***UOT:781****NAXÇIVAN MUSIQİÇİLƏRİNİN İNCƏSƏNƏTDƏ ROLU****Açar sözlər:** *bəstəkar, musiqi, yaradıcılıq, muğam, Adıgözəl, Əliyev, Azərbaycan***Key words:** *composer, music, creavity, mugham, Adıgözəlov, Əliyev, Azerbaijan***Ключевые слова:** *композитор, музыка, творчество, муғам, Адыгёзал, Алиев, Азербайжан*

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında və təbliğində uğurlu fəaliyyət göstərən musiqiçilər arasında Naxçıvan musiqi məktəbinin ləyaqətli yetirmələri musiqi meydanında öz sözünün cəsarətlə demiş Nəriman Məmmədov, Məmməd Məmmədov, Ramiz Mirişli, Məmməd Ələkbərov, Rəşid Məmmədov, Səfər Rəcəbov, Vahid Axundov, Məmməd Cavadov, N.Quliyev Naxçıvanda işləyən musiqiçilərdən Yaşar Xəlilov, Şəmsəddin Qasimov, Kamal Əhmədov, maraqlı əsərlər yazaraq, Naxçıvan Azərbaycanın musiqi mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərindən Naxçıvan musiqi heyyyəti solo ifada klassik musiqi əsərləri ifa etməyə başladılar. Bu isə teatrda fəaliyyət göstərən musiqiçilərin aparıcı rolu xüsusi ilə qeyd olunmalıdır. 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəllərində isə istirahət parkında (Böyük bağda) nəfəsli alətləri orkestrindən ibarət konsertlər təşkil olunurdu. Bizə məlum olduğu kimi, 1937-ci ildə Naxçıvanda açılan musiqi məktəbinin şagirdləri sırasında həlqiyyədə tanınmış bəstəkarlar və musiqiçilərimiz var.

Naxçıvanda qısa müddət ərzində musiqi mədəniyyətinin belə güclü inkişaf etməsi artıq qabaqcıl, tərəqqipərvər musiqiçilər tərəfindən milli dəyərlər əsasında bir çox musiqi məktəblərinin yaranması məsələsini gündəmə gətirdilər. Əldə etdiyimiz məlumatlardan aydın olur ki, məhz kaman ifaçılığına həmin dövrdə hədsiz maraq var idi.

1938-ci ildə dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun təşəbbüsü ilə Naxçıvanda ilk musiqi məktəbi yaradıldı. Bu məktəbdə bir çox alətlərlə yanaşı kamançanın əsaslı təhsilinə başlandı. Həmin dövrün yetirmələrindən Azərbaycanda gözəl nəzəriyyəçi kimi tanınmış Şulan Ələkbərova, Kamil Əliyev, Abdulla Abdullayev, Adıgözəl Məmmədhusəyn oğlu Əliyev və bir çox musiqiçilərin yetkinlik dövrü məhz bu mərhələyə aiddir.

Adıgözəl Əliyev 1949-cu ilin avqust ayının 22-də Naxçıvanda dünyaya göz açmış, kiçik yaşlarından musiqi aləminə qədəm qoymuşdur. Adıgözəl böyüdükcə onda musiqiyə olan həvəs daha da artır və onun musiqi istedadı tədricən ətrafındakıların da diqqətini cəlb edirdi. Artıq Adıgözəl hansı musiqi alətini seçdiyini müəyyənləşdirmişdi. 1950-ci ildə Naxçıvan şəhər 2 saylı məktəbin kamança sinfinə daxil olur. O, musiqi qabiliyyətinə görə həmyaşıdlarından fərqlənirdi. Musiqiyə olan həvəsi uşaq yaşlarından Adıgözəli o dövrlər Naxçıvan şəhərində uğurla fəaliyyət göstərən Pionerlər evinin (Heydər Əliyev Uşaq – Gənclər Yaradıcılıq Mərkəzi) kamança dərnəyinə gətirir. Adıgözəl fəal olduğu üçün tezliklə Məmməd Məmmədovun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən “Əlvən çiçəklər” mahnı və rəqs ansamblına üzv olur. Ansamblıda öz yerini tutaraq ümid verən musiqiçilərdən hesab edilirdi.

1955-ci ildə Adıgözəl o zamanlar ixtisas üzrə Məmməd Ələkbərov və Ənvər Hüseynovdan dərs alır. Ənvər müəllim çox gözəl kamança müəllimi idi. Ənvər müəllimdə sənətə olan bu sevgi və istəyi digər məqamlarla bərabər Adıgözəl özünəməxsus bir tərzdə mənimsəmiş, canına hopdurmuşdur. Bu gün də Adıgözəl müəllimin ifa zamanı əks etdirdiyi mimikalar Ənvər müəllimi xatırladır.

Məmməd Ələkbərov ixtisası kamança müəllimi olsa da nəzəri biliklərə daha çox meyil göstərən bir musiqiçi idi. Şagirdlərə o, ixtisasla birgə nəzəriyyədən çoxlu suallar verir, Solfecio oxudur, fortepianoda müxtəlif akkordlar vuraraq onları oxumağı və ya müəyyənləşdirməyi tələb edirdi. Adıgözəlində uşaqlıqdan nəzəri fənləri dərinlən mənimsəməsinə, sevməsinə bütün bunlar səbəb olmuşdur.

1962-ci ildə gənc musiqiçinin Asəf Zeynallı adına Bakı Orta İxtisas Musiqi Məktəbinin Xalq Çalğı Alətləri şöbəsinin kamança sinfinə qəbul olur. İxtisas müəllimi Tərhan Qaziyevdən, muğamdan isə Hafiz Mirzəyevdən dərslər alır. Xalq çalğı alətləri şöbəsində oxuya-oxuya ali təhsilini musiqi nəzəriyyəsi və tarixi üzrə davam etməyə qərar verir. Adıgözəl burada da ənənəsinə sadıq qalır. 1966-cı ildə Üzeyir Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının Musiqi tarixi və nəzəriyyəsi şöbəsinə daxil olur. O, elm aləmində durmadan yüksəlmək eşqi ilə daima yaşayır.

Bu etimadı Adıgözəl konservatoriyanı uğurla bitirməklə (1971) doğrudur.

Adıgözəl Əliyev Azərbaycan musiqi ictimaiyyətinin ağsaqqallarından biri, görkəmli bəstəkar, professor, Azərbaycan Respublikasının xalq artisti Süleyman Ələsgərov tərəfindən konservatoriyaya dərslər demək üçün dəvət olunur. O dövrdən ağır, lakin, şərəfli müəllimlik fəaliyyətini ləyaqətlə davam etdirən müəllim gözəl nailiyyətlər əldə etmişdir. Adıgözəl müəllimin bir çox tələbələrini müxtəlif müsabiqələrin qalibi, mükafatçısı olmuşlar. Məsələn olaraq, Ceyhun Muradovun, Mehriban Qasımovanın, Vəfa Cəfərovanın və s. adlarını çəkmək olar.

Adıgözəl müəllim nəzəri bilikləri dərinlən bildiyi üçün Azərbaycan xalq musiqisinin əsasını təşkil edən muğam və xalq mahnılarının təbliği sahəsində də böyük xidmətləri olmuşdur.

1964-1976-cı illərdə əməkdar artisti Əhsən Dadaşovun rəhbərlik etdiyi "xatirə" xalq çalğı alətləri ansamblında çıxış edən Adıgözəl Əliyev üçlük tərkibində (Ramiz Quliyev, Adıgözəl Əliyev, Tahir Hüseynov) görkəmli sənətkarlar Şövkət Ələkbərova, Sara Qədimova, Rübabə Muradova, Əbülfət Əliyev, Zeynəb Xanlarova, Qulu Əsgərov, İslam Rzayev və başqaları ilə bir çox ölkələrdə: Hindistan, Əlcəzair, Suriya, Polşa, Finlandiyada Azərbaycan musiqisi layiqincə təmsil etmişdir.

1979-1982-ci illərdə Yəmən Ərəb Respublikasında Ədən İncəsənət institutunda işləmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən
2. Nazim Quluyev Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən, Bakı 1999
3. Ə.Səfərova Azərbaycan musiqi elmi, Bakı 1998

ABSTRACT

THE ROLE OF NAKHCHIVAN MUSICIANS IN ART

Nakhchivan musical school's dignified musicians, who were successful in the development and popularization of Azerbaijani musical culture, spoke courageously at the music scene.

It should be noted that at the beginning of the twentieth century Nakhchivan's musicians began performing solo performances of classical music. Such a strong development of musical culture in Nakhchivan in a short time brought up the issue of the creation of many music schools by the progressive musicians on the basis of national values. Generally, Nakhchivan musicians have played an important role in the development of comprehensively advanced people in our country and the development of young generation's performance ability and talent.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ НАХИЧЕВАНСКИХ МУЗЫКАНТОВ В ИСККУСТВЕ

Знаменитые исполнители музыкальных школ Нахичевана, которые успешно развивали и пропагандировали азербайджанскую музыкальную культуру, достойно сказали свое слово на музыкальной арене.

Следует отметить, что в начале XX века музыканты Нахичевана начали исполнять сольные выступления классической музыки. Такое сильное развитие музыкальной культуры в Нахичевани за короткое время привело к созданию многих музыкальных школ на основе национальных ценностей ведущих прогрессивных музыкантов. Как правило, Нахичеванские музыканты сыграли важную роль в развитии таланта молодого поколения.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

SİDDİQƏ HACIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

haciyev14@hotmail.com

UOT:75

SALVADOR DALİ FÖVQƏLREALİZM KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: *Dadaizm, sürrealizm, Salvador Dali, incəsənət, kompozisiya, modernizm, kolorit, şərtilik, grotesk, rəssam*

Keywords: *Dadaism, surrealism, Salvador Dali, art, composition, modernism, color, condition, grotesque, artist*

Ключевые слова: *Дадаизм, сюрреализм, Сальвадор Дали, искусство, композиция, модернизм, колорит, условность, гротеск, художник*

Sürrealizm bir cərəyan kimin əsrin əvvəllərində Fransada meydana gəlmişdir. Bu cərəyanın adının özü belə onun antirealist mahiyyət daşdığı bütün aydınlığı ilə biruzə verir. “Sürrealizm” məfumu “fövqərealizm” deməkdir. Salvador Dali sürrealizmin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Dalinin dəhşətli kabuslar, əcaib məxluqlar təsvir olunan əsərlərində qeyri təbii şəraitin və əşyaların məntiqsiz sürətdə qəsdən bir-biri ilə əlaqələndirilməsi yalnız zahirən real təsir bağışlayır.

Müharibələrin yaşandığı dövrdə (1914-1945) siyasi, mədəni, ictimai və iqtisadi dəyişikliklər sənətdə də öz təsirini göstərirdi. Bu dövrlərdə İtaliyada futurizm, Fransada kubizm, Rusiyada konstruktizm, Avropada dadaizm cərəyanları hakim idi. Bu dövrdə Avropa avanqardının sonuncu cərəyanı olan sürrealizm dadaizmin təsiri altında formalaşmağa başlayır.

Sürrealizm 1920-ci illərdə Fransada təşəkkül tapmışdır. Sürrealistlər instinktləri, xəstə əhvali-ruhiyyəni, sayıqlama, fantastik yuxuları, dəhşətli qarabasma və eybəcər rüyaları bədii yaradıcılığın başlıca mənbəyi və estetik prinsipi sayırdılar. Sürrealizmə qəribəlik, irrosionallıq, standartlara cavab verməmək xarakterikdir. Bu dövrdə şair və rəssamlar müharibənin dəhşətlərindən təsirlənib şüurdan kənar arzular dünyasına yönəlmişdilər. Bu cərəyanın müxtəlif növlərinin olmasına baxmayaraq, əsas məqsədi instiktin yaradıcı qüvvəsinin və şüurdan üstün olmasının azadlığıdır. Sürrealizmin banilərindən birinin fikrincə "ruhi xəstələr əsil sürrealistlərdir". Sürrealistlər dünyaya qatma-qarışıq hadisələr meydanı kimi baxır, hadisələr arasındakı məntiqi bağlılığı subyektiv assosiasiyalarla əvəz edirdilər [1].

Appollinərə görə, sürrealizm gerçəkliyin və təxəyyülün dialektik vəhdətidir. Onun sürrealizm konsepsiyası əslində, insanın bədii təfəkkürünün formalaşmasının və inkişafının daxili səbəblərini açıqlayır, yaradıcılığın bütün sahələrinə ehtiva edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sürrealizm Fransada yaranmış bir cərəyandır. “Sürrealizm” fransız sözü olub “bədii fikirdə reallığın fövqündə dayanmaq prinsipinə sədaqət” deməkdir. Lakin, o heç də həmin ölkənin sənət tarixində milli mahiyyət kəsb edə bilmədi. Belə ki, sürrealistlər nə fransız sənəti ənənələrindən bəhrələndilər nə də onun vərəsələri oldular. İncəsənətdə xalq ruhuyula, milli ənənəylə əlaqəni kəsən bu cərəyan hələ ilk başlanğıcından belə kosmopolit mahiyyət daşıyırdı.

Sürrealizm öz ətrafına müxtəlif millətlərdən olan sənətkarları birləşdirsə də, antirealist mahiyyət daşdığına və yüksək bəşəri ideallardan uzaq olduğuna görə beynəlxalq mahiyyət kəsb edə bilmədi. İncəsənətdəki uzun əsirlər milli ənənələrlə əlaqəni tamamilə üzən sürrealistlər praktik fəaliyyətlərində dadaizmə əsaslanırdılar. Dadaizm XX əsrin əvvəllərində İsveçrədə yaranan, sonra isə 1920-ci illərdə Parisdə yayılan modernist cərəyandır. Bu cərəyan dünyanın mənasızlığını, puçluğunu, məntiqsizliyini əks etmək məqsədini daşımışdır. “Dadaizm” sözünün özü bu ədəbi-estetik cərəyanın mahiyyətini, estetik yönümünü təcəssüm etdirirdi.

Sürrealizmin ən məşhur təmsilçisi Salvodar Dali hesab olunur. Təhsilini Madriddə almış Dalinin ən çox sevdiyi rəssam Vermeyerdir. O, xatirələrində belə yazırdı: “Bilirsinizmi, fırça vasitəsilə beyninizin qabil olduğu ən qəribə şeyləri də təsvir etmək mümkündür –amma bunun üçün sizdə Vermeyer talantı olmalıdır.” Sənətinə olan heyranlığı Dalini gənc yaşlarında holland boyakarlıq məktəbini və Vermeyer yaradıcılığını həvəslə öyrənməyə sövq etmişdir. 1926 – cı ildə 22 yaşında Parisə gələrək Pablo Pikasso ilə tanışdı. Bir müddət kubizmin və dadaizmin təsiri altında əsərlər yaratdı. Müxtəlif cərəyanlara müraciət edən Dali, öz fərdi üslubunu sürrealizmin fəlsəfə və estetikasında tapır.

Sürrealistlərin 1925-ci il 25 yanvar bəyannaməsində A. Bröton qeyd edir: “Sürrealizmin yalnız incəsənətin bir qolu deyil. O, dünya və onunla bağlı proseslərin hamısına tam azadlıq verən bir vasitədir. Biz qərara almışıq ki, inqilab edək. Biz hiddətli adamlarıq. Elə bir vasitə yoxdur ki, ondan istifadə etməyi bacarmayaq...” Bu “estetik inqilab” əvvəl monifest və bəyannamələrdə elan edildi, sonra isə poeziyada, boyakarlıqda və s. sənət sahələrində özünü tapdı [2].

Salvador Dali yüzlərlə rəngkarlıq, minlərlə akvarel, onlarla heykəltəraşlıq əsəri, film eskizləri, zərgərlik bəzəkləri, kitab illüstrasiyaları... Luis Buniellə birgə “Əndəlis köpəyi” (1928), “Qızıl əsr” (1930) filmlərini yaradıb, “Tristan” baletinin tərtibatını verib, Nyu-Yorkun “Metropolitan operası”sında “Vaxxanaliya” baleti və digər əsərlərini dekorasiyalarını hazırlayıb, müasirlərinin kitablarına, Şeksprin “Romeo və Gülyetta”sına, Dantenin “İlahi komediya”sına, Servantesinin “Don Kixot”una, L.Kerrolun “Alisa möcüzələr ölkəsində”, Andre Malronun “Kral, mən səni Babilstanda gözləyirəm” əsərlərinə, “Tristan və İzolda”ya, “Min bir gecə”yə illüstrasiyalar çəkib.

Sürrealizmin praktik fəaliyyətinin başlanğıcı səhnə sənətilə bağlı olmasına baxmayaraq, bu sənət sahəsi sürrealizmin bədii praktikasında aparıcı mövqe tuta bilmədi. Bu cərəyanın aparıcı sahəsi boyakarlıq sənəti oldu. Sürrealistlər bu sahəyə təkcə təsviri sənət və heykəltəraşlıqda deyil, habelə kubistlərdən, futuristlərdən, dadaistlərdən miras qalmış kollaj, redi-meyd, frottajları da daxil edirdilər (“kollaj” məfumu fransız sözü olan “kole”dən törəyib, mənası “yapışdırmaq” deməkdir).

Kollaj üsulu ilə M.Ernist, Xmiro, İ.Tanqo, E.Mezen və b. sürrealist rəssamlar məşğul olmuşlar. Lakin, onların əsərləri gözlədikləri uğuru əldə edə bilmədi. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sürrealizmin başlıca prinsipləri öz əksini ən çox boyakarlıqda tapmışdır. Əgər kollaj, frottaj, habelə redi-meydləri yaradarkən sürrealistlər müəyyən predmentləri əvvəlcədən seçirdilərsə, boyakarlıq əsərləri üzərində işlərkən yalnız təsadüflərə əsaslanırdılar [4]. Sürrealizmə mənsub olan sənətkarlar arasında sürrealist rəssam Rene Maqrity, Xuan Mironun, İv Tanqinin, Mak Ernsti, Jak Lipşisini, ayrıca yeri var. Belçika əsilli sürrealist rəssam Rene Maqrity sürrealist üslubda insanları düşünməyə vadar edən ecazkar və sirlə rəsmləri ilə məşhurlaşmışdır. Mavi işıqlı səmanın onun rəsmlərində özünəməxsus yeri var. “Bəşər oğlu” əsəri onun ən məşhur rəsmlərindən biridir. Aydın səmanın fonunda tünd rəngli palto və şlyapada orta yaşlı kişinin üzündən yaşıl alma insanların nəfsinə, iradəsinə hakim kəsilə bilməməsinə işarədir. Maqritin rəsmləri müstəqil və təlaşsız üslubla xarakterizə olunur. Onun rəsmlərində sadə obyektlərin qeyri-adi birləşməsi diqqəti cəlb edir, heyrtləndirir və düşünməyə məcbur edir. Maks Ernestin “Napoleon sürgündə”, Xuan Mironun “Qadın”, “Qadın və quş”, “Ana və uşaq”, “Katoloniya landşaftı”, “Ovçu” tablosu sürrealistik əsərlərin yaranma prosesinə mükəmməl örnək sayılır.

1930-cu illər Salvador Dalinin yaradıcılığı sürrealistlər arasında geniş şöhrət qazanır. Dalinin gəlişi ilə sürrealist sənətkarların fəaliyyəti xeyli fəallaşır. Onun “Yanan zürafə”, “Bəlləyin əzmi”, “Ağcaqanad ayaqlı fillər”, “Yuxu”, “Təzad”, “Busə”, “Vətəndaş müharibəsi ərəfəsində” və s. əsərləri buna misaldır.

“Vətəndaş müharibəsi ərəfəsində” lövhəsinin süjetini həmin tarixi hadisədən altı ay əvvəl rəssamın intuisiyası xəbər vermişdir. O, həmişə deyirdi ki, yaradıcılığı peyğəmbərlikdir və onu da əlavə edirdi ki, “müharibəni və ölümü xəbər vermək onun üçün çətin deyil...” [2]. “Yanan zürafə” əsərində tünd mavi fonda naturalistik baxımdan çox dəqiq çəkilmiş zürafə təsvirini görürük. Heyvanın boynu və beli alova qərq olub. Tablodakı sakit dayanmış zürafə, cövlan edən alov mənasız kontrast yaradır. Belə bir vəziyyət məntiqi baxımdan anlaşılmazdır. Əsərdəki başqa

detallarda –tünd yaşıl rəngli uzun don geyinmiş qadın fiqurları və təhrif edilmiş bəzi cisimlər mənasız fantastikliyi daha da qüvvətləndirir.

Dali öz əsərləri haqqında belə deyirdi: “Siz mənim rəsmlərimdən necə baş çıxararsınız ki, bunların yaradıcısı kimi mən özüm də çəkdiklərimi anlaya bilmirəm. Bunları anlamamağım hələ o demək deyil ki, bu rəsmlər mənasızdır. Əksinə, bunların mənası o qədər dərin, mürəkkəbdir, bir-birilə elə bağlıdır ki, adi məntiqi təhlildən kənar qalması mümkünsüzdür” [3].

Salvador Dalinin yaratdığı əsərlərin əksəriyyəti sürrealistik mahiyyətdədir. Bu əsərlərdəki qeyri məntiqsizlik və insan fiqurlarının eybəcər hala salınması–deformasiya tamaşaçıların daim təəccübünə səbəb olur. Modernizmi düşgünlüyün əlaməti kimi üzəvari tənqid edən Dali öz yaradıcılığının ondan çox-çox uzaq olduğunu söyləyir. Hətta qeyd edir ki, rəssam əsərinin fotosürətə yaxınlığı onun üçün daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Salvador Dali bədii praktikasıyla ziddiyət təşkil edən bu mülahizələrini doğrultmaq üçün özünün paranoik-tənqidi metoduna əsaslanır.

Dali öz əsəri haqqında deyirdi: “Mən yumşaq satları çəkəndə də, uzunluğu kilometrə çatan ayağı rəsm edən də də, öz hiss və görümlərindən birinin təmiz vicdanla, fotoqraflik dəqiqliklə işlənmiş təsvirini verirəm” [4].

Dali həyatı boyunca minlərlə rəsm, onlarca heykəl, kitab illüstrasiyaları, teatr dekorasiyaları və geyimləri hazırlamışdır. Salvador Dalinin əsərlərinin dünyanın ayrı-ayrı muzeylərində, şəxsi kolleksiyalarda sərgilənir. Böyük sənətkar öz gündəliyində bu sözləri yazmışdır: “Mən bir Dahi olacam, dünya mənə heyran qalacaq. Böyük etimal xor görüləcəm, anlaşılmayacam. Amma bir dahi, böyük bir dahi olacam...”. Elə dedi ki kimi də, dünyanın ona və əsərlərinə heyran qaldığı ölümsüz və böyük bir dahi olaraq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı, 1979
2. İncəsənət Bəşəriyyətin misilsiz sərvətidir, Bakı, 1999
3. Salvador Dali-100. Qobustan incəsənət toplusu, № 3, Bakı, 2004
4. İ.Kulikovanın “İncəsənətdə sürrealizm” kitabından, Qobustan incəsənət toplusu, № 3, Bakı, 1973
5. Популярная Художественная Энциклопедия, Кн. 1,2. Москва, 1986
6. Каптерева Т. Дадаизм и сюрреализм, Москва, 1980
7. Шенье-Жандрон Ж. Сюрреализм, Москва, 2002
8. Этерингтон-Смит М. Сальвадор Дали, Москва, 2002
9. Завадская Е.В. Сальвадор Дали, Москва, 1992
10. Passeron R. Salvador Dali, Paris, 1978

ABSTRACT

Siddiqa Hacıyeva

SALVADOR DALI IN THE CONTEXT OF SURREALISM

The article refers to the avant-garde trend in the art culture of the twentieth century - surrealism and its outstanding representatives.

Theoretically and organizationally, surrealism developed in France: The Surrealist Manifesto by A. Breton, The Surrealist Revolution, the first exhibition of surrealism in Paris. In the visual arts, the main techniques of surrealism were the imitation of features of primitive art, the isolation of specific objects from their natural environment, their “aestheticization” by removing from the real function or paradoxical interface with other objects, the naturalistic tangible reproduction of fantastic visions, or remotely and vaguely associated repulsive and at the same time a tantalizingly fascinating form connecting the natural elements.

In article also talks about the largest representative of Salvador Dali. Sophisticated - naturalistic interpretation of things and objects Dali paintings represent nightmarish visions, where unnatural situations and deliberately meaningless combinations of objects acquire imaginary reality and authenticity.

РЕЗЮМЕ

Сиддигя Гаджиева

САЛЬВАДОР ДАЛИ В КОНТЕКСТЕ СЮРРЕАЛИЗМА

В статье говорится об авангардистском направлении в художественной культуре XX века – сюрреализме и о его выдающихся представителей.

Теоретически и организационно сюрреализм сложился во Франции: «Манифест сюрреализма» А. Бретона, «Сюрреалистическая революция», первая выставка сюрреализма в Париже. В изобразительном искусстве основными приемами сюрреализма были имитация черт первобытного искусства, вычленение конкретных объектов из естественного для них среды, их «эстетизация» с помощью отстранения от реальной функции или парадоксального сопряжения с иными объектами, натуралистически осязаемое воспроизведение фантастических видений, либо отдаленно и смутно ассоциирующихся отталкивающей и вместе с тем дразняще завораживающей форме соединяющих природные элементы.

В статье также говорится о крупнейшем представителе Сальвадор Дали. Изощренно – натуралистические по трактовке вещей и предметов картины Дали представляют собой кошмарные видения, где противоестественные ситуации и нарочито бессмысленные сочетания предметов обретают мнимую реальность и достоверность.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

SƏBUHİ HƏSƏNOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

hsebuhi.13@gmail.com

UOT:78

NAĞARANIN TÜRK İNANCINDA YERİ VƏ ONUN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, musiqi, çalğı aləti, davul, nağara*

Key words: *Nakhchivan, music, musical instrument, drum, nagara*

Ключевые слова: *Нахчыван, барабан, музыкальный инструмент, музыка, турецкая музыкальная традиция*

Naxçıvan və digər türk diyarlarında musiqi və vaxtı musiqi alətləri böyük önəmə malik olmuşdur. Bu çalğı alətlərindən biri də nağaradır. Nağara digər çalğı alətlərindən daha qədim tarixə malik olmuşdur. Azərbaycan ərazisində 12 min illik tarixə malik olmuş Qobustandakı Qaval daşı nağaranın ulu əcdadı sayılmaqdadır. Qədim Azərbaycan sakinləri Qavaldaşından müxtəlif ayinləri icra etmək üçün istifadə etmişdir.

Nağaranın tarixi insan oğlunun mədəni tarixi ilə paralel olaraq inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Buna görə də qədimdən bəri davul olaraq adlandırılan nağara indi ən yüksək inkişaf dövrünü yaşamaqdadır. Nağaranın bu dərəcədə böyük önəmə sahib olması, onun həm ayinlərdə, həm məclislərdə və həm də orduda istifadə olunmasından irəli gəlməkdədir. Qədimdən bəri bəd ruhları qovmaq və yaxşı ruhları çağırmaq üçün istifadə olunan nağara, daha sonra xalq tərəfindən ən çox sevilən çalğı alətlərindən biri oldu.

Dünya tarixinin ən dəyərli miraslarından biri musiqidir. İnsana mənəvi zövq verən, onun daxili aləminə təsir edərək hiss və həyəcanını tərənnüm edir. O insan düşüncəsinin, duyğularının dilə gətirə bilmədikləri emosiyaların ifadəsidir.

Musiqinin yaranması ilə eyni zamanda müxtəlif səslər çıxaran ilkin musiqi alətləri də yaranmağa başladı. Bunlardan biri də nağaradır. Nağara qədim tarixə malikdir və zərbli musiqi alətləri qrupuna daxildir. İlk insanlar müxtəlif səsləri almaq üçün ilk növbədə əllərində olan müxtəlif ağacların hissələrini, daşları bir birinə vuraraq özlərini vəhşi heyvanlardan qorumağa başladılar. Bu zaman onlarda belə bir fikir formalaşdı ki, bu səslər canlıları qovmaqla birlikdə həm də pis ruhları da qovmaqdadır. Bunun üçün də ilk musiqi alətləri sırasında gəlməkdə olan nağaranın ilk yüksəlişi bu zaman olmuşdu. Azərbaycan ərazisində olan Qobustan bölgəsində Qavaldaşı vardır. Bu daş insanlara nisbətən böyük olmasına baxmayaraq, insanlar müəyyən ayinlərin icrasında onu döyərək müxtəlif səslər almağa başladılar. Qayaüstü təsvirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qavaldaşının müşahidəsi ilə onlar əl-ələ verərək yallının ilkin formasını yaratmış, bununla da birlik, bərabərlik şərtlərini keçirmişlər.

Qavaldaşının da ən böyük xüsusiyyəti onun zərblə çalınması idi (5, s.169). Çünki, zərbli musiqi alətləri rəqsi müşayiət edənləri ritmik olaraq ələ alır, onun hərəkətlərini tənzimləyir. İlk yallının yaranması Qavaldaşının yaranması ilə eyni zamana aiddir. Bununla da, Azərbaycan əhalisinin ən qədim musiqi mədəniyyəti başlamış oldu.

Gəmiqayada qayaüstü təsvirlərə diqqətlə nəzər saldıqda açıq şəkildə görə bilərik ki, Naxçıvanda da musiqinin yaranması Qobustandakı kimi, qədim tarixə malikdir. Burada olan rəqs edən insan fiqurları bunu deməyə əsas verir.

Qavaldaşı ilə başlanan zərbli musiqi mədəniyyətimiz zaman keçdikcə davulun və nağaranın yaranmasına təkan verdi. Qədim ayinləri icra edən icma üzvləri əllərində daima davul olmuşdur. Azərbaycan xalqının folklor ənənəsində hiş edilib saxlanmış məlumat binaların içərisinin naxışlı

boyalarla, ipək parçalarla, xalı-xalça ilə bəzədildiyinə, bir çox musiqi alətləri olduğuna və musiqi sənətinin yüksək inkişafına dəlalət edir (2, s.344).

Nağara ərəb sözü olub qarşılığı *takkıldatmaq, döyəkləmək* deməkdir (8, s. 186). Nağaranın türk dünyasında qədim adı davuldur. Nağaranın gövdəsi (*sağanaq, qobul*) silindr şəklindədir və ərək, qoz, tut, cökə ağaclarından hazırlanır. Alətin üzü üçün əsasən keçi dərisindən istifadə edilir. Əvvəllər qurd, ceyran və ya maral dərisi tətbiq edilirdi (1, s.79-80). Müasir dövrümüzdə nağara ilə davul ayrı çalğı alətlərini bildirsə də əslində eyni alətdilər. Əsas fərqləri nağaranın davuldan kiçik olması və ondan sonrakı dövrlərdə yaranmasıdır. Buna görə də, məqalədə bu iki söz bir-birini əvəzləyəcəkdir. Davul qədim musiqi aləti olduğundan ilk dövrlərdən demək olar ki, bütün böyük mədəniyyətlərdə istifadə olunmuşdur. Bizə məlum olan ən qədim davul nümunəsi Kalkonik dövründə gildən hazırlanan davuldur. Şumerlilər davula *balaq* (bəzən *arp* da deyilirdi), qoşa davula *lilis* (14, s. 12), misirlilər *kmkm*, hititlər isə *arkammi* deyirdilər.

Nağara əsasən iki əməliyyatı yerinə yetirir.

1. Qrupun hərəkətini tənzimləyərək onu sistemləşdirib, nizama salır və eyni zamanda bütövlük prinsipi həyata keçirir.

2. Qrupa psixoloji təsir edərək, onda ruh yüksəkliyi yaradır.

Nağara ilkin forması ayinlərlə əlaqədar olmasına baxmayaraq, o əsasən birlik rəmzidir. Çünki, nağaranın çalınması elə ritmik bir vəziyyət yaradır ki, bu icmanın birlikdə hərəkətini təmin edir. Buna görə də, yallı və nağaranın yaranma tarixi eyni dövrlərə aiddir. Yallı hər zaman iki zurnaçı və nağaraçını müşayiət edir (5, s. 25). Günümüzdə də nağara ilə çalınan oyun havalarında ayaqlar eyni anda atılır və onun sürətlənməsi eyni zamanda oyunda ritmik olaraq sürətlənməsinə və ya əksinə səbəb olur. Oyunda iki və daha çox oynayan varsa onların hamısını eyni hərəkət etməyə məcbur edir. Əgər nağaranın ritmi ilə alınmasa artıq, o düzgün oyunçu sayılmaz. Bu eyni zamanda orduda istifadə olunurdu. Ordunun nizam-intizam daxilində hərəkət etməsi üçün sərkərdələr davullardan istifadə edirdilər. Hər bir əsgər ayaqlarını davulun ritminə görə atmaq təlimləri görürdülər. Buna əməl edilməməsi ordunun irəliləyişində nizamın pozulması və ləngiməsinə yol açar bilər.

Nağaranın digər bir xüsusiyyəti yuxarıda göstərdiyimiz kimi qrup psixologiyasını yönləndirmək və eyni zamanda ona ruh yüksəkliyi yaratmaqdır. Bu üsul ən çox ayinlərin icrası zamanı və ordularda istifadə olunur. Qədim dövrlərdə nağara, ancaq, söyüd ağacından hazırlanardı. Çünki, söyüd ağacı bəd ruhlara qarşı daima mühafizəçi xüsusiyyətinə malik olduğuna inanılmışdır. Buna görə də, icma, qəbilə və tayfaların ayinlərində davulun istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur. Biz daima şamanların əllərində davulları görürük. Qeyd edək ki, qədim dövrlərdə nağaraların skletləri söyüd ağacından, pərdəsi isə qurd dərisindən hazırlanırdı. Qurd ümumiyyətlə magiya elmində ən çox istifadə olunan heyvan idi. Buna görə də, söyüd və qurd dərisi davula gizli mistik güclər verirdi. Şamanlar ruh çağırma və ya bəd ruhları qovmaq üçün davuldan istifadə etmələrinin səbəbi bu olmuşdur. Nağara haqqında əsərlərində maraqlı məlumatlar verən dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” əsərində *Qurd gönündən olan nağara* deməklə, onun ilkin formalarında qurd dərisindən yarandığını ehtimal etməyə imkan verir.

Coşdu qurd gönündən olan nağara,

Dünyanın beynini gətirdi zara.

İgidlər köksündə çırpanan ürək

Dərindən inlədi türkün nəyitək. (3, s. 86-87)

Qədim Şumer dastanlarında İlahə İnannanın Bilqameşi mükafatlandırmaq üçün *huluppu* (söyüd) ağacından ona davul hazırlatmış və ona vermişdir (11, s.6). Davul çalmaqdan hədsiz həzz alan Gilqameş mütəmadi olaraq onu çalmış, iş o yerə çatmışdı ki, Ur şəhərinin sakinləri bunun qarşısını almaq üçün Bilqameşə dost axtarmağa başlamışdılar. Bu tarixi fakt davulun tarixinin çox qədim olması və eyni zamanda onun söyüd ağacından hazırlanması haqqında dəyərli məlumatlar verməkdədir.

Qədim dövrlərdən başlayaraq ordularda hərəkət nağara çalınmasına bağlı olmuşdur. “Aləm Ara-ye Naderi”də daha çox küs, kərnay, təbil (nağara) kimi musiqi alətlərinin adı çəkilir. Döyüş şəraitində də əsasən bu alətlərdən istifadə olunurdu. Bu alətlərin uzaqlara yayılan sədaları döyüşün qızıdırılması üçün bir ab-hava yaradırdı. Bundan başqa “Aləm Ara-ye Naderi”də döyüş neyi, gürg,

surən, darukar kimi alətlərin də adına rast gəlmək mümkündür (7, s.71). Nağaranın döyüşdə istifadə olunması tarixçiləri gözündən yayınmamışdı.

Nizami Gəncəvi də eynən qeyd edir.

Coşaraq inləyir neyin nəfəsi,

Nağara əl çalır, yüksəlir səsi

Ordunun çəkisi elədikcə meyl

Bu gözdən o gözə axıdırdı sel (3, s.82).

Nağaranın bu xüsusiyyəti zamanla onun daha da dəyərlənməsinə səbəb olurdu. Ordu rəhbərliyinin əmri birbaşa nağara tempinə əsasən əsgərlərə çatdırılırdı. Döyüş zamanı nağaranın rəqib tərəfindən alınması orduda idarə etməni itirmək anlamına gəlirdi. Bunun üçün də zamanla nağara döyüş simollarından biri olmağa başlamışdı. Səfəvi sərkərdələrindən olan Əliqulunun məğlubiyyətini şərh edərkən İsgəndər bəy Munşi yazır *Türkman qoşunu onlara döyüşmək macalı verməyib, bütünlü ustacılıqları və Əliqulu xanın adamlarını birbirindən ayırdılar, onun və ustacılıq əmirlərinin ələm və nağaralarını götürüb apardılar. Əliqulu xan çox döyüşdükdən sonra dörd-beş nəfərlə birgə özünü dağın ətəyinə çəkdi* (4, s.568). Buradan da görüldüyü kimi döyüş zamanı ələm və nağaraların tutulması məğlubiyyət üçün əsas şərait yaradır. Ordu nağaranın alınması ilə nizam intizamını itirərək məğlubiyyətə uğrayır. Nağaranın ordudakı bu mövqeyi onun sadəcə adı musiqi aləti kimi deyil, eyni zamanda döyüş idarə etmək üçün siqnalverici alət kimi də istifadə edildiyini göstərir.

Türklərin ən qədim sənətlərindən olan Daşbaba heykəllərində musiqi alətlərinin təsvir edilməsi xüsusi diqqətə layiqdir. Təsvirlərdə əsasən saz, tənbur və qopuz təsvir edilirdi. Daha sonrakı dövrlərdə bu nisbətən dəyişilməyə başladı. Bir zamanlar türk igidlərinin əlində qopuz, saz olmasına baxmayaraq daha sonra bu öz yerini tədricən nağaraya verməyə başlamışdır. Düzdür nağara saz kimi deyişmələrdə istifadə olunmasa da, onun verilməsi güc simvolu kimi diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə türk dünyasında musiqi alətləri hakimiyyət rəmzlərini də tərənnüm edir. Qədim dövrlərdə bəy, sultan və ya xaqanların musiqi aləti çalmaları və ya özləriylə birlikdə gəzdirmələri bunun bir göstərgəsidir. Xaqanlar və ya dövlət böyükləri bölgələrə hakim təyin edərkən onlara tuğ və nağara verərək orada tam hakimiyyətlik hüququ da verirdi. Bu hadisə Səlcuq İmperiyası dövründə də baş vermişdir. Qiyaseddin Keyküsrev Osman qaziyə tuğ və davul hədiyyə etmişdir (13, s.254). Yeni bir imperatorluğun doğumundan öncə Osman qaziyə verilən bu dəyərli hüquq Bizans sərhədlərində onun hakimiyyətini bərqərar etmişdir. Bu sadəcə, səlcuqlularda yox eyni zamanda Səfəvi dövründə də davam etdirilirdi. İsgəndər bəy Munşi yazır : *Bu ilin hadisələrindən biri də budur ki, vəzir və etimadüddövlə olan Mirzə Lütfulla Şirazi şahın iltifatına nail olaraq, vəzarətə layiq görüldü, ona adlı-sanlı əmirlərə xas olan xələt, tac, qızıl kəmə, yəhərli at, qızıl üzəngi, qızıl sapla tikilən araxçın, bayraq və nağara verildi, qədr-qiyəti Keyvan bürcünə qədər yüksəldi* (4, s.738). Səfəvi sarayında şahların mükafatlandırılaraq üst mövqeylərə gətirdikləri vəzirlər, sərkərdələr, valilər bir qayda olaraq qiymətli əşyalara alırdılar ki, bunların içində nağaranın olması onun güc, qüdrət simvollarından biri olduğuna dəlalat edir. Türklərin tarix boyunca musiqi alətlərinə bu şəkildə önəm verməsi türk musiqi mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olmasını göstərir.

E.ə II əsrdə Çin sərkərdəsi Hun xaqanlığına səfər edərkən burada Xaqanın tuğ bölüyü (çalğı qrupu) ilə rastlaşır və onun eynisini Çin dövlətində də yaradır. Qeyd edək ki, davul sadəcə çinə yox, sonrakı dövrlərdə Hindistana da yayılır və ona dable adlandırırlar (14, s.207). Şərqi ordu musiqiçiləri türk ənənələri ilə zəngin olsa da, Avropada bundan ilk dəfə I Napoleon tərəfindən istifadə olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə Avropa ordusunun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirildi (14, s. 209).

Şaman inancında davulun böyük mistik güclərə malik olması onun əvəzedilməz rituel bir alət olmasına səbəb olurdu. Altay qamlar davula *çolou, tüngür* və *tüniür* deyirlər (12, s.3). Yaxşı ruhların çağırılması və ya pis ruhların uzaqlaşdırılması üçün davulla çalınan və söylənilən dualar əsas rol oynayır. Davulla pis ruhları qovmaq Şumer də istifadə olunurdu (15, s. 74). Buna görə də, gənc şaman artıq yetkin bir şaman olması və ustadından ayrılması zamanı ona mütləq at qılı və davul verilir. Nağara da davul kimi bəd ruhları qovmaq kimi xüsusiyyəti daima insanlar tərəfindən inanılan bir təsəvvür olmuşdur. "Aləm Ara-ye Naderi"də rast gəlinən bir fakt musiqi alətlərindən fəlakətlərdən çıxış üçün də istifadə edildiyindən xəbər verir. Nadirin qoşun

dəstələrindən biri döyüş tapşırığının icrasına yollanarkən qalın bir meşədə vəhşi quşlar döyüşçülərin üzərinə hücum çəkirlər. Həmin quşların hücumlarından qorunmaq üçün nağaralardan istifadə etmək qərara alındı. Nağaraların gur sədasını eşidən quşlar daha döyüşçülərə yaxın düşmədilər və bu yolla onların yaratdığı narahatçılıqdan da yaxa qurtarmaq mümkün oldu (7, s.71). Türk inancına görə Ulu Tanrı sevincə gülüş qatmaq üçün Zöhrə ulduzunu yaratdı və ona musiqi alətləri verdi. Məhz buna görə də, Zöhrə ulduzu əyləncənin ulduzu oldu.

Qeyd edək ki, qədim dövrdən bəd ruhları qovmaq üçün istifadə olunan davul səmindən müasir dövrümüzə də bəzi qəbilələrdə istifadə olunur. Afrikanın Zambiya ölkəsində bu ənənə hələ də qorunub saxlanmaqdadır (15, s.6).

Orta əsrlərdə və keçən əsrin əvvəllərində qurulan xanəndə dəstələrində nağaraçı olurdu. Nağaranın oyuna qatdığı ritmik oyun havası, kənd toylarında daha passiv olan aşıq havalarını sıxışdırırdı (10, s.10). Müasir dövrümüzə də bu hal demək olarki davam etməkdədir. Nağaranın musiqi mədəniyyətində ən böyük uğurlarından biri onun orkestrdə yer alması idi. Belə ki, Azərbaycan bəstəkarları orkestrdə nağaradan istifadə edərkən əsasən onun dinamik və ritmik xüsusiyyətlərə xüsusi diqqət yetirirdilər (1, s.87).

Ümumiyyətlə davulun və nağaranın tarixi çox qədimdir. Buna görə də, o tarix boyunca müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Onların mərasimlərdə və orduda istifadə edilməsi minilliklər boyu bu çalğı alətlərinin mövqeyinin itirməməsinin səbəbi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva S. Azərbaycan çalğı alətləri dünyanı valeh edir, Bakı, Nurlan, 2016, 288 s.
2. Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, I cild (Ən qədimdən – b.e. III əsri), Bakı, Elm, 2007. 520 səh. 40 səh. İllüstrasiya.
3. Gəncəvi N. İsgəndərnamə, Şərəfnamə, Bakı, Lider Nəşriyyat, 2004, 432 s.
4. İsgəndər bəy Münşi Türkman, Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi). Bakı, Şərq-Qərb Nəşriyyat evi, 2010, 1144 səh.
5. Kərimov Ə. Yallı, Bakı, Şirvanəşr, 2004, 130 s.
6. Qobustan-minilliklərin kitabı, Dubay, Dubai IRS Publishing House, 2014, 175 s.
7. Mehman Süleymanov, Nadir Şah, Tehran. 2010.740 s.
8. Nəcəfzadə A. Çalğı alətləri, Min bir mahnı, Bakı, Elm, 2004, 128 s.
9. Rəhimov Ə. Azərbaycan xalq çalğı alətləri və onların orkestrdə yeri, Bakı, İşıq, 1980, 99 s.
10. Şuşiniski F. Azərbaycan xalq musiqiçiləri, Bakı, Yazıçı, 1985, 480 s.
11. İlmiye Çığ M. Gilgameş-Tarihte İlk kral kahraman, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000, 24 s.
12. Karaman S. Tarihəsel süreç içerisinde türklərdə muziklə terapi, İstanbul, 2006,79 s.
13. Leventoğlu O. Tarih içində türk sanat müziği və digər kùltürlərlə etkileşimleri, Sosial bilimler Enstitüsü dergisi, Sayı 19.2005/2, s 253-262.
14. Mimaroglu İ. Muzik tarihi, İstanbul, Kurtiş matbaası, 1995, 233 s.
15. Sönmez D. Antik dönemde Anadolu da muzik ve muzik aletleri, Konya, 2008, 178 s.
16. Yekta Bey R. Türk musikisi, Tərcümə edən Orhan Nasihoglu, İstanbul, 1986, 255 s.

ABSTRACT

Sabuhi Hassanoff

NAGARAN'S PLACE IN TURKISH BELIEF AND ITS USE

Musical and musical instruments played a great role in Nakhchivan and other Turkic lands. One of these musical instruments is nagara. The nagara had a more ancient history than other instruments. Gavaldash of Gobustan, which has 12,000-year history in the territory of Azerbaijan, is considered to be the great ancestor of the nagara. Ancient Azerbaijani residents have been used the Gavaldash to perform various rituals.

The history of the nagara was developed and perfected in parallel with the cultural history of human beings. Therefore, the drum, called the nagara since ancient times, is now experiencing the

highest development period. The fact that drums are of such a great importance is that it is used in rituals, assemblies, and in the army. The drum used to drive out evil spirits and to call good spirits from the ages has become one of the most popular musical instruments of the people.

РЕЗЮМЕ

Сабухи Гасанов

МЕСТО НАГАРА В ТУРЕЦКОЙ ВЕРЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЕЕ

Музыкальные и музыкальные инструменты сыграли большую роль в Нахчыване и других тюркских землях. Один из этих инструментов – нагара. История нагара имела более древнюю историю, чем другие инструменты. Гавалдашы расположен в Гобустан, имеющий 12.000-летнюю историю на территории Азербайджана, считается великим предком нагара. Древние азербайджанские жители использовали Гавалдашы для выполнения различных ритуалов.

История нагара была разработана и усовершенствована параллельно с историей людей. Нагара, называемый барабан с древних времен, теперь переживает самый высокий период развития. Тот факт, что напиток настолько ценны, что он используется в ритуалах, собраниях и в армии. Барабан, используемый для изгнания злых духов и призыв к хорошим настроениям со времен, стал одним из самых популярных музыкальных инструментов людей.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

AFAQ ZAMANOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:781

YAŞAR XƏLİLOVUN YARADICILIQ ÜSLUBUNUN ÖZÜNƏ MƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Bəstəkar, prelüd, skertso, sonata, noktürn, yallı, “Əshabi – Kəhf” baleti, “Kərbəla” simfoniyası*

Key words: *Composer, schrrzo, sonata, nocturne, yallı, Kehv – Eskhab ballet, Symphony Karbala*

Ключевые слова: *Композитор, прелюдия, скерцо, соната, ноктюрн, яллы, балет Есхаб – Кехв, симфония Кербела*

Naxçıvanın incəsənət tarixinin möhtəşəm sütunlarından biri olan Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixinin inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan professional bəstəkarlardan biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi Yaşar Xəlilovdur. Nadir istedadla malik çağdaş Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin çalışqan orijinal yaradıcılıq üslubu ilə seçilən bəstəkarlarından olan Yaşar Xəlilov bir çox janrlarda özünü sınaq etmiş və qəlbləri oxşayan onlarla əsər yazmışdır. Əsərlərində özünəməxsus dəstxətti, melodik təsvir vasitələrindən çox böyük həssaslıqla faydalanmaq bacarığı parlaq şəkildə nəzərə çarpır. Hələ uşaq ikən ədəbiyyat və musiqiyə böyük həvəsi olan gələcək bəstəkarın başlıca məşğuliyəti mütləq idi.

Orta məktəbin 5-ci sinifində ikən o, sərbəst olaraq klassik və çağdaş ədəbi nümunələri səylə mütləq edərək ədəbiyyat nəzəriyyəsinə öyrənirdi. Ərəb və fars dillərini də öyrənməyə can atırdı, bu ondan irəli gəlirdi ki, islam dininə inam və hörmət, digər tərəfi odur ki, klassik ədəbiyyatı asanlıqla dərk etmək. Bu zamanlar yaradıcı təfəkkür onda özünü büruzə verməyə başlayır. Tükənməz həvəslə o şeirlər, poemalar, dram əsərləri yazaraq gələcəkdə şair – şərqsünas olmağı düşünürdü. Öz yazdığı sözlərə musiqi bəstələməyə də meyil göstərirdi. Gələcəkdə yaradıcılıq fəaliyyətini seçmək üçün bu çalışmaları ilk təkamül prosesi olmuşdur. Yalnız musiqi yaradıcılığını seçən bəstəkara ədəbiyyata olan həvəsi həmişə kömək olur. Gələcək illər ərzində də yazacağı bir sıra əsərlərinin söz mətninin müəllifi özü oldu.

A. Zeynallı adına Bakı orta ixtisas musiqi məktəbində təhsil müddəti 1972 – 1976 illər arasında olmuşdur. (tar sinfi üzrə).

Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının bəstəkarlıq fakültəsində isə 1976 – 1981 illər arasında təhsil almışdır. Konservatoriyada təhsil aldığı illərdə Y. Xəlilovun bir bəstəkar kimi formalaşmasında müəllimlərdən Qara Qarayevin, Fərəc Qarayevin, Boris Yermolayevin böyük xidmətləri olmuşdur.

Təhsil illərində Y. Xəlilov prelüdlər, skripka və fortepiano üçün skertso; fortepiano üçün “Mövzu və variasiyalar, klarnet və fortepiano üçün “Sonata”; skripka, violonçel və arfa üçün “Üç noktürn”; Simli kvartet – kamera orkestri üçün; “ Partita” D – dur, simfonik orkestr üçün “ Simfoniya əsərlərini bəstələyir.

Təyinat əsasən Naxçıvan şəhərinə işləməyə gedən Y. Xəlilov bu dövrdə simfonik orkestr üçün simfonieta, Hüseyn Cavidin sözlərinə “Ağlaram” ay qız romanslarını, Sədi Şirazinin sözlərinə “Rübai” bəstələyir. Görkəmli tarzən Sahib Paşazadəyə həsr olunmuş tar ilə Xalq Çalğı Alətləri Orkestri üçün 3 hissəli “Konsert” i 2009 – cu ilin noyabr ayında “Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı 75 Beynəlxalq musiqi festivalında 2012 – ci ilin sentyabr ayında isə Ü. Hacıbəylinin xatirəsinə həsr olunmuş Beynəlxalq musiqi festivalında ifa olunmuşdur.

Y. Xəlilovun sonradan bəstələdiyi əsərlərini janr etibarilə bir neçə yerə ayırmaq olar. “Kəpəriçio”, “Odlu torpaq”, “Çoban türküsü” Xalq Çalğı Alətləri Orkestri üçün yazılmış olan əsərləri Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının orkestri və Naxçıvan Musiqi Kollecinin orkestri tərəfindən ifa olunmuşdur.

4 hissəli kompozisiya olan Muğam dastanı əsərinin I hissəsi “Dəraməd” II hissəsi Mayə, III hissəsi Təsnif, IV hissəsi “Rəng” adlanır. Orkestr üçün yazılan digər əsər “Mənsuriyyə” fp ilə Xalq çalğı Alətləri Orkestri üçün nəzərdə tutulmuşdur və eyniadlı zərb muğamına əsaslanır.

3 hissəli “Süita” əsəri H. Cavidin “Səyavuş” faciəsinə yazılan musiqidən seçilmiş fraqmentlər əsasında tərtib olunmuşdur. Bəstəkarın “Yallı” əsəri “Əshabi Kəhf” baletindən götürülmüşdür. S. Vurğunun sözlərinə yazılmış “Azərbaycan” əsəri xor və orkestr üçün yazılmışdır. Naxçıvan Musiqi Kollecinin orkestrinin repertuarında səslənməkdə olan “Noleydi”, “Gözəlim sənən” xalq mahnılarını Y. Xəlilov səs və orkestr üçün işləmişdir.

Fortepiano üçün yazılmış əsərlərindən 4 muğam etüdü; 4 pyes “Beşik nəğməsi”, “Dan ulduzu”, “Həsərət” (Vaqif Mustafazadənin xatirəsinə), “Payız” səması (Dmitri Şostakoviçin xatirəsinə); 7 prelüd; Fantaziya – “Əcəmi”.

Fortepiano ilə Simfonik orkestr üçün yazılmış “Konsert b moll” 3 hissədən ibarətdir. Əsəri istedadlı və zəhmətkeş musiqiçi pianoçu Svetlana Əhmədova ifa etmişdir və Konsert b moll əsasında elmi dissertasiya işini yazaraq müdafiə etmişdir. Svetlana Əhmədovanın sifarişi ilə yazılmış “Mənsuriyyə” əsərini bəstəkar məhz Svetlanaya ithaf etmişdir.

Bəstəkar Yaşar Xəlilovun “Mömünə xatın”, kamança və fortepiano üçün “Əhsənsayağı”, tar və fortepiano üçün “Sözsüz mahnı” əsərləri kamera janrı üçün nəzərdə tutulmuş əsərlərdir. Bəstəkarın “Sözsüz mahnı” əsəri T. Bakıxanovun anadan olmasının 75 illiyinə həsr edilmişdir.

Mirzə Ələkbər Sabirin sözlərinə yazılmış “Gəl, gəl, a yaz günləri” səs və fortepiano üçün yazılmışdır.

Bəstəkarın xor əsərlərindən: H.Cavidin sözlərinə yazılmış “Bizim ellər”, “Gövərçin” mahnıları və sözlərinin müəllifi özü olduğu “Heydər himni”, “Ey əziz məktəb”-bu əsərləri Naxçıvan MR Uşaq musiqi məktəblərində şagirdlər sevə - sevə oxuyurlar.

“Bizim ellər” əsəri 3/4 ölçüdə, mi minor tonallığındadır. Əsərin tempi başlanğıcda Allegretto, ortada Adajio tempinə dəyişilir. Əsər f (forte) tempi ilə başlayır, Adajio tempinə dəyişildə tempdə dəyişilir p (piano) tempinə. Əsər (ff) tempi ilə sonlanır. Əsərin sözlərinə diqqət yetirək: Şəfalıdır bizim dağlar – yəni bizim dağların təmiz havası,(təbiidir ki, bura təmiz bulaq suyu da nəzərdə tutulur) hər bir canlıya şəfadır. Dağlarda bitən güllər, bitkilər də çox şəfa verici effektə malikdir. Bağlarda bitən meyvə və giləmeyvələr, bostanda bitən tərəvəzlər və s, yağan yağışlar, ormandakı ağaclar, bitkilər – bunlar hamısı aiddir bizim ellərə, elə buna gözrə də şəfalıdır bizim ellər:

“Bizim ellər”

Şəfalıdır bizim dağlar, qayğı bilməz bizim bağlar, bizim güllər.

Çağlayan bir yanda çağlar, orman gülər.

Buludlar bir yanda ağlar, çoban dinlər.

Şəfalıdır bizim dağlar, bizim ellər.

Y. Xəlilovun “Qurtuluş çələngi” balladası (sözləri akademik Yusif Məmməd Əliyevindir və onun 100 illik yubileyinə ithaf edilmişdir), “Doğma yurdu-Naxçıvanım” (sözləri müəllifindir), “Azərbaycan” (sözləri S. Vurğunundur).

“A. capella “ janrı üçün nəzərdə tutulmuş əsərlər: “Quşlar” (söz: Abbas Səhhətindir), “Vətənə qurban”(söz: müəllifindir), “Ay aman” söz: müəllifindir “ Bahar oldu” (xalq mahnısı) sevimli əsərlərdir.

Xor və fortepiano üçün bəstələnmiş xalq mahnılarının işləmələrindən: “Gül bağçalar”, “Bülbüllər oxur”, “Laçın”, “Dəli ceyran” qeyd etmək olar.

Xor və Xalq Çalğı Alətləri Orkestri üçün bəstələnmiş “Naxçıvanın səsində” əsəri Naxçıvan radiosu üçün nəzərdə tutulmuşdur.

2012-ci ilin iyulunda Naxçıvan Bəstəkarlar Təşkilatının plenumunda Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının xor kollektivinin ifasında səsləndirilən 3 hissəli “Rekviyem” (sözləri müəllifindir) əsəri ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuşdur.

Xor və simfonik orkestr üçün bəstələnmiş “Ana yurdun odası”, “Simayi – Şəms” (eyniadlı zərb muğamı əsasında yazılmışdır), “Naxçıvan himni” əsərlərinin söz mətninin müəllifi bəstəkar özüdür.

Naxçıvan Musiqi Kollecinin simfonik orkestrinə ithaf olunmuş “Cəngi” əsəri 2009 – cu ilin may ayında həmin kollektivin debütü zamanı səsləndirilmişdir.

Bəstəkar “Səninlə olaydım” romansını və “Naxçıvan lövhələri” əsərini Ərtoğrul Cavidin nakam yaradıcılığına bəslədiyi rəğbətə əlaməti olaraq simfonik orkestr üçün işləmişdir. Bu əsərlər Naxçıvan Musiqi Kollecinin simfonik orkestrinin ifasında 2010 – 2011 – ci illərdə səsləndirilmişdir.

Səs və kamera orkestri üçün “Azərbaycan – Türkiyə”, “Naxçıvanım”, tar və kamera orkestri üçün “Ariya”, “Əshabi – Kəhf” baletindən 4 fraqment – kamera orkestri üçün bəstələnmiş əsərlər sırasındadırlar.

Y.Xəlilov Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında və Kukla Teatrında tamaşaya qoyulmuş əsərlərə də musiqilər bəstələmişdir, bunlardan “Səyavuş”, “Ana”, “Çay dəstgahı tamaşalarını qeyd etmək olar

“Səyavuş” Hüseyn Cavidin anadan olmasının 125 illiyinə (2007), “Çay dəstgahı” isə C. Məmmədquluzadənin anadan olmasının 140 illiyinə həsr olunmuş tamaşalardır.

Bəstəkarın simfonik orkestr üçün bəstələdiyi irihəcmli əsərlərdən biri də 4 hissəli “Kərbəla” Simfoniyasıdır. Y.Xəlilov bu simfoniyanı müqəddəs şəhidlik simvolu sayılan Həzrəti Hüseynin və onun silahdaşlarının qəhrəmanlıq faciəsinə ithaf etmişdir.

Çox güman ki, bəstəkar hal hazırda da yeni əsərlər bəstələmək üzrədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yaşar Xəlilov, Y. Əsədova, Bakı, 2015
2. Naxçıvan bəstəkarlarının uşaq mahnıları, Naxçıvan, 2016

ABSTRACT

The article is written on the peculiar work of the composer Yashar Khalilov. Yashar Khalilov believes composer his holy work as Eskhabu ballet – Symphony Kehv and Karbala evidence that a composer who believes in God. In addition the composer wrote a very interesting work.

Creativity Yashar Khalilov very interesting. His works are studied in secondary music schools and at the music school of the city of Nakhchivan.

Yashar Khalilov composed his works in many of the works of the composer zhanrah. Peculiar melodic style strongly characterized by the ability to use tools that are stimulyarnym sense. When he was in the 5th grade, he taught himself the literary teoriyu. Esche he tried to learn Arabic and Persian languages.

Because he believes in the religion of Islam, on the other hand to easily perceive the classical literature. After the name of A. Zeynalli Music School, he entered the Conservatoire named after Uzeyir Hajibeyov (1976 - 1981). In the formation of J. Khalilov as a composer has a great role K. Karayev, F. Karaev, Boris Ermolaev.

During his studies he composes Prelude, Scherzo for Violin and Piano, Piano: Themes on variations for piano and clarinet sonatas for violin and cello and harp Three Nocturnes, for string quartet chamber Partita orchestra D - dur, for symphony orchestra he composed Symphony the product.

РЕЗЮМЕ

В статье пишется о свойственном творчестве композитора Яшара Халилова. Я. Халилов верующий композитор, его святые произведения как балет Есхабу – Кехв и симфония Кербела докзательство того, что компо – зитор верующий в бога. Кроме этого композитор сочинил очень интерес – ные произведения.

Творчество Яшара Халилова очень интересное. Его произведения изучаются в средних музыкальных школах и в музыкальном училище города Нахичевани. Яшар Халилов сочинил свои произведения во многих жанрах. В произведениях композитора своеобразный мелодический стиль ярко характеризуется способностью использованию инструментов, которые являются стимулярным смыслом. Когда он учился в 5 классе он самостоятельно изучал литературную теорию. Еще он старался изучать Арабский и персидские языки. Потому что он верующий в исламскую религию, с другой стороны чтобы с легкостью воспринимать классическую литературу. После музыкального училища имени А. Зейналлы он поступает в Консерваторию имени У. Гаджибекова (1976 - 1981). В образовании Я. Халилова как композитор есть большая роль К. Караева, Ф. Караева, Бориса Ермолаева. В годы учебы он сочиняет прелюдии, скерцо для скрипки и фортепиано, для фортепиано: Темы на вариации, для фортепиано и кларнета Сонату, для скрипки виолончели и арфы Три ноктюрна, для смычкового квартета камерного оркестра Партиту D - dur, для симфонического оркестра он сочиняет Симфонические произведения.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

FAZİL ƏSƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:785

VIOLONÇELİN YARANMASI VƏ ORKESTRDƏ ROLU

Açar sözlər: *violonçel, orkestr, musiqi, bəstəkar***Key word:** *violoncello, orchestra, music, composer***Ключевые слово:** *виолончель, оркестр, музыка, композитор*

Violonçel italyanca-violone, (böyük viola-kontrabas sözünün kiçildilmiş forması), fransızca-violonçello deməkdir. Violonçel simli alətlərin bir növüdür. Violonçel skripka, alt və kontrabas ilə eyni ailəyəndir. Skripka ilə violonçelin şəkilləri böyük nisbətdə bir-birini xatırlatsada ölçüləri çox fərqlidir. Violonçel skripka şəkilli alətlər ailəsinin böyük ölçüyə malik bir üzvüdür. Violonçel-yaylı ailəsindən dörd telli və bas səsli simli musiqi alətidir.

Bəzi tarixçilərin dediyinə görə violonçel qədim ayaq violasından əmələ gəlib. Bu çalğının atası viola da Gamba adı verilən 7 ədəd teli olan pərdəli bir çalğıdır. XVI əsrdə ilk nümunələri Fransada ortaya çıxan bu çalğı alətinin şəkli qadın bədənini xatırladır. Violonçel kamanla çalınan simli musiqi alətidir. Başlanğıcda 5 telli olaraq tərtib edilən bu çalğı aləti əvvəllər orkestrdə bas səsləri dəsdəkləmək üçün istifadə edilmişdir. Tək başına diqqətə cəsarətən bir çalğı aləti olaraq ortaya çıxması isə XVIII əsrdə olmuşdur.

Kamanla çalınan simli alətlər ailəsinin bütün alətləri kimi müasir violonçelin də 4 simi vardır. Violonçel violaya nisbətən bir qədər bəm səslənir, dolğun, qalın səsə malik alətdir. Violonçel alt kimi köklənir. Violonçel üçün əsərlər əsasən, bas və tenor açarında yazılır. Ən yüksək notlar kaman açarında göstərilir. Violonçelin dörd simi viola alətinin notlarından bir oktava aşağı kvinta dairəsi üzrə qurulur. Violonçelin diapazonu böyük oktavanın “do” səsinə II oktavanın “fa” səsinə qədərdir.

Ümumiyyətlə, violonçel akustik olaraq istifadə edilən bir musiqi alətidir. Hər məkanda (açıq alan, konsert salonu və s.) ifa oluna bilər. Qarşıdan baxıldığında gövdəsinin orta hissəsində olan və əl yazısı ilə (f) hərfini xatırladan 2 səs dəliyi və eşik olaraq adlandırılan bir dəstək olur. Birbaşa yayım məfillərə təması ilə titrəşən tellərdən çıxan səs eşik tərəfindən gövdənin içindəki havanı titrəşdirərək içəridə şaquli olan can dirəyinə çatdırılır və bu dəliklərdən geri döner.

Violonçelin hər siminin öz xüsusi ahəngi vardır. Dördüncü simdə çalmaq bəm kişi səsinə müvafiq gəlir. Musiqidə bu ahəng çəmgin, sirlə və dramatik xarakter daşıyır. Violonçelin orta simləri nisbətən zəif, daha təmkinli səslənir və insan səsinə baritona uyğun gəlir. Birinci simin ahəngi çox ifadəli və inandırıcıdır. Bu sim tenorun ən yaxşı notalarına müvafiqdir. Əksər hallarda orkestr partiyalarında solo məhz birinci simə tapşırılır. Həmin simin köməyi ilə insan hislərini, məhəbbətini, kədərini və düşüncələrini təsvir etmək asandır.

Birinci simin tembr-i-açıq, işıqlı

İkinci simin tembr-i-ifadəli, daha donuq, tutqun

Üçüncü simin tembr-i-dolğun

Dördüncü simin tembr-i-qatı, qəlizdir

Skripkadan sonra ən məşhur və ən çox sevilən simli çalğı aləti violonçeldir. Violonçelin də səsi skripkanın səsi qədər lətif və qüvvətlidir, lakin bu səs öz tembrinə görə skripkanın səsinə fərqlənir. Violonçel aləti dizlər arasında saxlanılır və xüsusi “mil”in üstündə döşəməyə qoyulur. Violonçel simçokla çalınan simli musiqi alətidir. Violonçel əsasən əsərlərdə piççikato istifadə olunur. Bu ştrix violonçeldə olduqca gözəl səslənir. Violonçel solo aləti kimi ansambl və

orkestrlərin tərkibində geniş istifadə olunur. Orkestrdə violonçellə çox vaxt lirik və ya lirik-dramatik xarakterli melodiyalar ifa oluna bilər

XX əsr Azərbaycan ifaçılıq sənətində violonçelin ifaçılıq mədəniyyətini səciyyələndirərkən, onun Qərbi Avropa və rus musiqi ənənələrinə əsaslanan ifaçılıq və pedaqoji nailiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Violonçelin ifası özünün parlaqlığı və məzmunca dolğunluğu, səs mədəniyyəti və virtuoz ustalığı ilə seçilən bir sıra maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Yetişən musiqiçi nəslinin nümayəndələri solo, ansambl və orkestr aləti kimi istifadə olunan simli alətlərin spesifikasiyasını yaxşı bilməlidir. Simli alətlərin çalğı üsullarına əsaslı surətdə yiyələnmək və ondan səmərəli istifadə etməyi bacarmaq vacib məsələlərdən biridir

P.Çaykovski violonçelin məziyyətlərini yaxşı bildiyindən onun ahəngdarlığına tez-tez müraciət edirdi. Bəstəkarın “Altıncı simfoniyası”nın II hissəsinin başlanğıcındakı vals-skertsoda violonçeldən məharətlə istifadə edilmişdi. Burada valsın əsas melodiyası violonçel qrupu tərəfindən ifa olunur. Texniki cəhətdən violonçel tamamilə mükəmməl alətdir. Buna görə ifadan daha böyük səy və qüvvə tələb edir.

Violonçel öz ahəngdarlığı və səmimiliyi ilə musiqiçiləri və böyük musiqi həvəskarları ordusunu çoxdan heyran etmişdi. Violonçeli kontrabasdan sonra bas səslərin ahəngdarlığına görə ən gözəl musiqi aləti hesab etmək olar. Violonçel Avropa klassik musiqisi ilə sıx bağlıdır və insan səsində ən yaxın musiqi aləti kimi təsvir edilmişdir. XIX əsrdən başlayaraq çoxlu məşhur bəstəkarlar violonçel üçün əsərlər yazdı. Onların çoxu violonçel ifaçısıdır: C.Davidov, D.Popper və J.Klengel və s.

Müasir simfonik orkestrlərdə violonçel ikinci ən böyük simli musiqi alətidir. Simli kvartetin bas səsidir. Polşa bəstəkarı Grazyna Bacevicz XX əsrin ortalarında violonçel üçün bir çox əsərlər yazmışdır. Violonçel və orkestr üçün I sayılı konsert, violonçel və orkestr üçün II sayılı konsert və s. Violonçelin bu dövrdə məşhurlaşması bir çox bəstəkarın adı ilə bağlıdır: İ.S.Baxın solo violonçel üçün 6 çox məşhur süitası, J.Haydının violonçel üçün 2 solo konserti, S.Prokofyev, D.Şostokoviç, B.Britten, G.Ligeti və s. bəstəkarların adını çəkmək olar.

Bu alət 2010-cu ildə populyar musiqidə öz yerini tapmışdır. Borokko dövrünün violonçelləri müasir alətdən müxtəlif yollarla fərqlənir. Onlar fərqli bir forma və açığa malikdir. Əsas violonçellər həmişə tamaşaçıya ən yaxın otururlar. Bütün orkestr tərəfindən müşayiət olunan solo ifaçıya malik orkestr parçaları olan violonçel konsertləri də var.

XX əsrdə violonçelin repertuarı çox böyümüşdü. Bu məşhur violonçelist Mstislav Rostropoviçin adı ilə bağlıdır. Violonçel çalan sənətkarlar arasında dünya şöhrətli Mstislav Rostropoviçi xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onu da qeyd edək ki, həmyerlimiz Mstislav Rostropoviçin atası Leopold Rostropoviç Azərbaycanda violonçel ifaçılıq məktəbinin təməlini qoymuş sənətkarlardandır.

Odur ki, violonçel aləti Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında öz köklü inkişafını tapmışdır. O hər zaman sənətkarlarımızın əsərlərində ustalılıqla istifadə olunub və olunmaqdadır. Bu günkü Azərbaycan bəstəkarlığı yaradıcılığının inkişafına istinadən demək olar ki, bundan sonra da violonçel aləti üçün əsərlər yazılacaq və beynəlxalq səhnələrdə violonçel aləti məhz milli musiqimizi tərənnüm edəcəkdir.

Bundan sonra biz violonçel alətinin daha da inkişaf etməsi üçün əlimizdən gələn köməyi əsirgəməməliyik. Musiqi məktəblərində, kolleclərdə violonçelin tədrisi üçün bütün gücümüzü toplamalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. В.Григорьев Методика обучения игра на скрипке
2. Musiqi cəmiyyət məbədi. Bakı, Ayna mətbuat evi, 2004
3. <https://en.wikipedia.org/wiki/Cello>
4. Musiqi dünyası

ABSTRACT

Fazil Asadov

THE ORIGIN OF VIOLLENCELLO AND ITS ROLE IN ORCHESTRA

The repertory of viollencello has grown up in the XX century. It is connected with the name of popular viollencelist Mstislav Rastropovic . It must be noted that Mstislav Rastropovic is world wide viollencelist among other skillful masters. Mstislav Rastropovich's father Leopold Rastropovic was a faunder of viollencello mastery school in Azerbaijan.

That's way the instrument viollencello has found its fundamental development in Azerbaijan's masters creative work. It has always been used in our master's works and will be used too.

According to the development of Azerbaijan mastery activities we must say that the works will be written for viollencello instrument and it will be glorify our national music in the international stages. We shall do our best for development of the viollencello instrument.

We must collect our power to teach viollencello in musical schools and calleges.

РЕЗЮМЕ

Фазил Асадов

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ВИОЛОНЧЕЛИ И ЕЕ РОЛЕ В ОРКЕСТРЕ

Можно сказать что в XX столетии репертуар виолончели доста высоково уровня. Известный виолончелист Мстислав Ростроповичем именит обязано искусство виолончели. Выдающие исполнители виолончели большую роль связывают с ишним известно в мире и так же в Азербайджане великов виолончелиста Мстислава Ростроповича, который открыл большую школу в Азербайджане. Поетому искусство игры на виолончели Азербайджанские композиторы большую роль в партитурах отдают виолончели . Во все времена года в произведениях наших композиторов сейчас и дальнейшем будут написаты произведения для виолончели которые будит звучать на мировой арене наших национальных музыкальных произведений. Мы будем прикладывать все усилия для дальнейшего развития виолончельного искусства в детеких музыкальных школах в средних и в высших учебных заведениях.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

MEMARLIQ

QADİR ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

kadiraliyev@yahoo.com

UOT:72

MÖMİNƏ XATUN TÜRBƏSİNİN ÜZLƏRİNDƏN BİRİNİN MEMARLIQ DEKORUNUN HƏNDƏSİ HARMONİK QURULUŞU

Açar sözlər: Harmoniya, qrafik analiz, nisbət sistemi, kompozisiya

Keywords: *Harmony, graphical analyze, proportion system, composition*

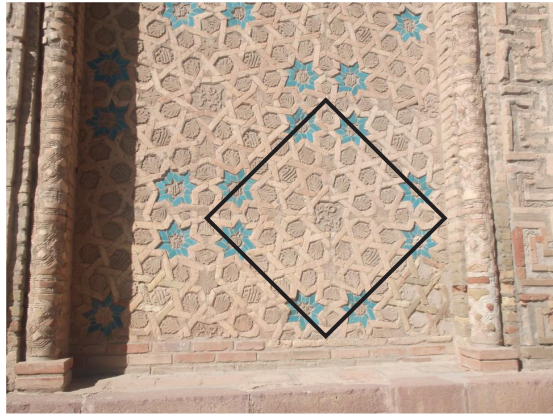
Ключевые слова: *Гармония, графический анализ, система пропорций, композиция*

Əcəmi yaradıcılığının həndəsi harmoniyalaşdırılması tərəfimizdən kifayət qədər ətraflı araşdırılsa da (1; 2) tədqiq etdiyimiz həndəsi ornamentin araşdırılması diqqətdən kənar qalmışdır. Bu ornament Möminə xatun türbəsinin (şəkil 1) qapı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində 3-cü üzdə yerləşir (şəkil 2). Göstərilən üzdə ornamentin araşdırılmasına başlamaqdan əvvəl həndəsi Otra əsr həndəsi ornamentlər və onların tədqiqinin məlumat tarixi məlumat verək.

Şəkil 1. Möminə xatun türbəsi

Məlumdur ki, Orta əsr ornamental incəsənəti monumental rəssamlıq və heykətarəşliqlə birlikdə bütün inkişaf etmiş xalqların memarlıq və incəsənət əsərlərində yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Orta əsr müsəlman Şərq memarlıq və incəsənətində isə biz tamamilə fərqli hala rast gəlirik. Burada, incəsənətin sintezində xüsusi rolu ornamentallaşma oynayır. O, memarlıq dekorunun ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla öz yüksək bədii həllini tapmışdır. Qətiyyətlə demək olar ki, Orta əsr Yaxın və Orta Şərqi memarlıq incəsənətində ornamentallaşması çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymaqla özünün ən inkişaf etmiş zirvəsinə çatmışdır.

Şəkil 2. Möminə Xatın türbəsi. Tədqiq edilən həndəsi ornament

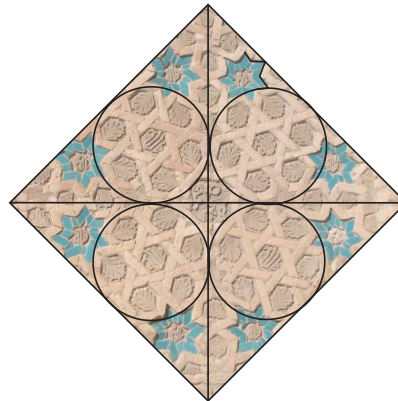
Yaxın və Orta Şərq ornamentlərinin tədqiqi çox da qədim deyil. Ornamentlərin ilk tədqiqi keçən əsrin ortalarına təsadüf edir. Orta Asiya memarlıq abidələrində ornamentlərin tədqiqi Rempelə məxsusdur (5, s. 14-15).

Memar Qaqanov 1939-1940-cı illərdən Orta Asiya memarlıq ornamentlərinin araşdırılmasında öz dövrü üçün maraqlı tədqiqatlar aparmışdır (4, s.181-208).

Prof. Baklanovun tədqiqatları da araşdırıcıların diqqətini cəlb edir. Qərbi Avropa və Orta Asiya ornamentlərini tədqiq edən Baklanov gətirir ki, “Qərbi Avropa ornamental incəsənəti özünün dörd əlaməti ilə seçilir. Şaquli, horizontal, iki istiqamətdə 45^0 bucaq əmələ gətirən mailliklə onların mümkün kombinasiyalarının sayı 16-ya bərabərdir. Şərqdə isə götürülənlə bərabər 10, 18, 22,5, 30, 36, 60 və bucaqlar əmələ gətirir. Bu da oxların sayının 22-yə, kombinasiyaların sayının 6000- çatmasına imkan verir” (3, s.28. s. 101)

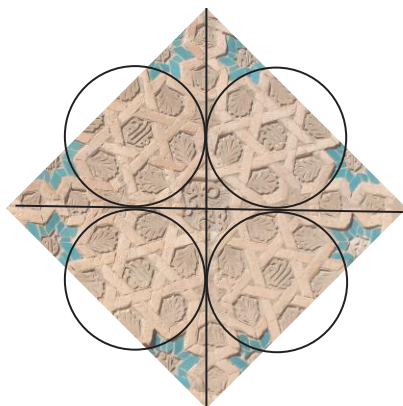
Baklanov Orta Asiyada memarlıq abidələri üzərində olan həndəsi ornamentlərin riyazi qanunauyunluğunu açmışdır. O, gətirir ki, memarlıq abidələri üzərində müstəvi səthi örtən həndəsi ornamentlər naxış kompozisiyasının müstəvi üzərində təkrarından ibarətdir, naxışları əmələ gətirən xəttin qalınlığı kərpicin qalınlığına bərabərdir. “İşi elə ornamentalçı usta aparır ki, o, həm yaxşı rəssamdır, layihəni yaxşı anlayır, həndəsəni, hətta triqonometriyanı gözəl bilir” (3, s. 111). İndi göstərilən ornamentin tədqiqinə keçə bilərik (şəkil 2).

Azərbaycan memarlıq nəzəriyyəsində isə demək olar ki, həndəsi ornamentlərin tədqiqinə çox az rast gəlinir. İlk dəfə naxışların tədqiqi məsələsinə AMEA-nın müxbir üzvü C. Qiyasinin əsərlərində rast gəlirik (2, s.183-190).

Şəkil 3. Kvadrat daxilində 4 ədəd düzgün altıbucaqlı sistemdən təşkil olunan kompozisiya

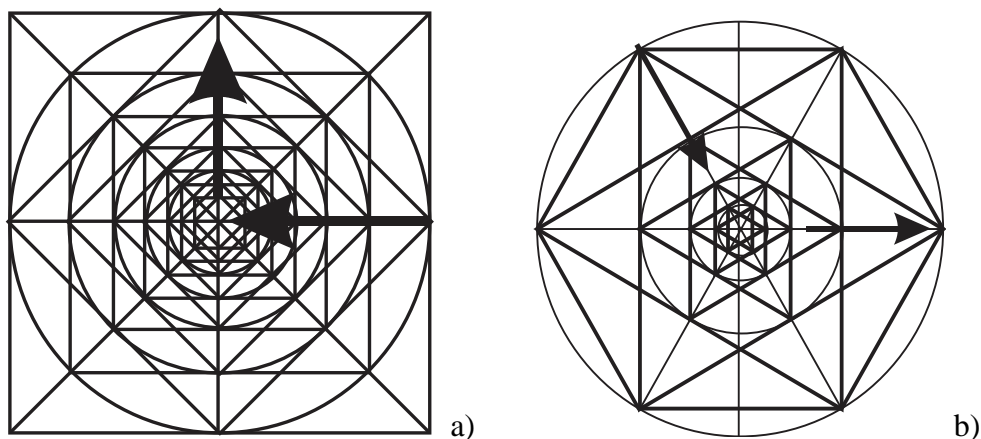
Kvadrat daxilində kompozisiyanı əmələ gətirən naxış fiqurlarının düzgün altıbucaqlılardan təşkil edildiyini görürük. Beləliklə, ornamentin quruluşunu almaq üçün hansı mütənasiblik sistemindən istifadə edəcəyimiz məsələsi aydınlaşır:- kvadrat və düzgün altıbucaqlı sistemlərinin birgə kompozisiyasından əmələ gələn mütənasiblik sistemi. Bu naxış kompozisiyasını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, ornamental səthi doldurmaq üçün şəkildə göstərilən kvadrat daxilində naxış kompozisiyasından istifadə etmək lazımdır. (şəkil 3)

Şəkil 5. Müstəvi səthi dolduran təkrarlanan kompozisiya

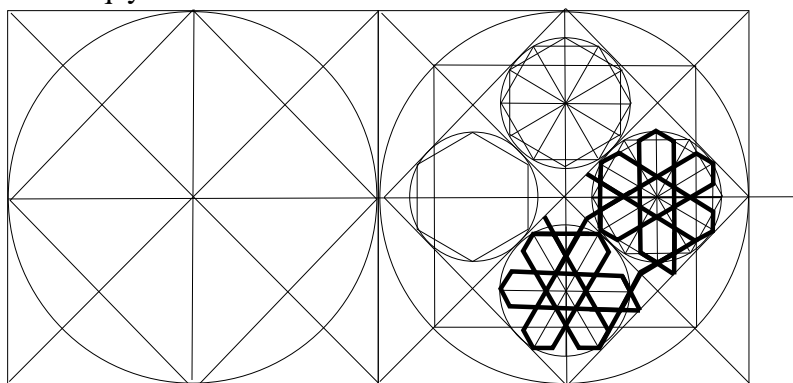
Kvadrat daxilində 4 ədəd düzgün altıbucaqlı sistemdən təşkil olunan naxış kompozisiyasıdır (şəkil 4). Kompozisiyanı müstəvi səthi dolduran təkrarlanan kompozisiya halına salmaq üçün onu şəkil 5-də olan hala gətirmək lazımdır.

Yuxarıda göstərdik ki, tədqiq olunan naxış kompozisiyasının quruluşu kvadrat və düzgün altıbucaqlı sistemlərinin birgə kompozisiyasından əmələ gəlir. Sistemlərin həndəsi təsviri şəkil 6-da göstərilib (1, s. 90, 92).

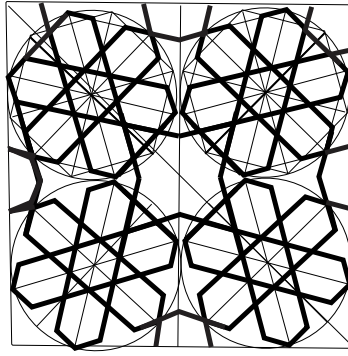

Şəkil 6 a) Kvadrat, b) Düzgün altıbucaqlı mütənasiblik sisteminin həndəsi təsviri.

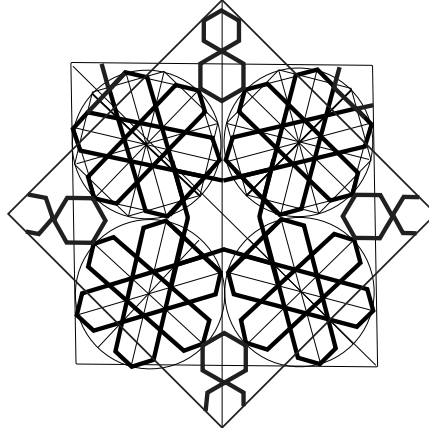
Artıq tədqiq oluna naxış kompozisiyasının qrafiki analizinə keçə bilərik. Şəkil 7-də kvadrat sistem daxilində düzgün altıbucaqlı fiqurun alınması göstərilib. Şəkil 8-də isə kvadrat sistem daxilində düzgün altıbucaqlı sistemdən təşkil olunan tam kompozisiya göstərilib. Lakin, bu hələ müstəvi səthi dolduran təkrarlanan kompozisiya deyil. Onu təkrarlanan kompozisiya halına salmaq üçün şəkil 9-da köstərilən qaydadan istifadə edirik.

Şəkil 7. Kvadrat sistem daxilində düzgün altıbucaqlı fiqurun alınma qanunauyğunluğu

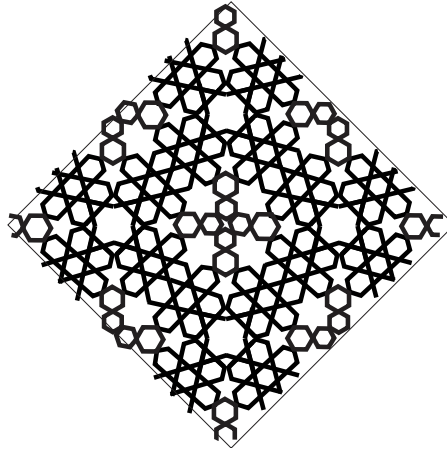

Şəkil 8. Düzgün altıbucaqlı sistemdən təşkil olunan tam kompozisiya

Şəkil 9. Naxış kompozisiyasının tərarlanan fiqur halına gətirilməsi

Beləliklə, müstəvi səthi dolduran təkrarlanan naxış kompozisiyasının qurulması tamamlanır. Türbə üzərində belə ornamental səthi tədqiq olunan naxış kompozisiyası ilə tam örtə bilərik (şəkil 10).

Şəkil 10 . Türbə üzərində ornamental səthin təkrarlanan naxış kompozisiyası ilə örtülməsi

Nəticə. Tədqiq olunan naxış kompozisiyasının quruluşu kvadrat və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sisteminə daxildir. Ornamentin qurulma ardıcılığı aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir.

1. Kvadrat sistem daxilində düzgün altıbucaqlı fiqurun alınma qanunauyğunluğu.
  2. Düzgün altıbucaqlı sistemdən təşkil olunan tam kompozisiyanın alınması
  3. Naxış kompozisiyasının tərarlanan fiqur halına gətirilməsi.
  4. Türbə üzərində ornamental səthin təkrarlanan naxış kompozisiyası ilə örtülməsi
- Beləliklə, qarşıya qoyulan məsələ tamamilə həll olunur .

ƏDƏBİYYAT

1. Qadir Əliyev, Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 158 s.
2. Cəfər Qiyasi, Nizami dövrü memarlıq abidələri, Bakı, Işıq, 1991, 256 s.

3. Бакланов Н. Б. Герих, Геометрический орнамент Средней Азии и методы его построения, СА.1. 1947, т.9.
4. Гаганов. Г. И. Геометрический орнамент Средней Азии, –Арх Н. Сб. 11, 1958
5. Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекстана, История развития и теория построения, Ташкент: 1961

ABSTRACT

Gadir Aliyev

HARMONIC STRUCTURE OF ARCHITECTURAL DECOR ON ONE FACE OF MOMINE KHATUN TOMB

In this article, harmonic structure of geometric composition that is on the one face of Momine Khatun Tomb, constructed by a genius Azerbaijanian architecture Ajemi Nakhchivani, has been researched. It has been clarified that the harmonic structure of the embroidery composition is included in square, regular hexagon geometric proportion principles and the proportion system which emerges compositions of these principles. This proportion systems have been analyzed separately, firstly. Then, the analyzes have been done together and implemented to the harmonic structure of geometric composition and its geometric harmonic structure has been extracted.

РЕЗЮМЕ

Кадир Алиев

ГАРМОНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА АРХИТЕКТУРНОГО ДЕКОРА НА ОДНОМ ЛИЦЕ МОМИНА ХАТУН

В этой статье исследована гармоническая структура геометрического состава, которая находится на одной стороне Момина Хатуна, построенной гениальной азербайджанской архитектурой Аджеми Нахчивани. Было выяснено, что гармоническая структура вышивальной композиции включена в квадратные, правильные принципы геометрической пропорции шестиугольника и систему пропорций, которая формирует композиции этих принципов. Во-первых, эти системы пропорций были проанализированы отдельно. Затем анализы были выполнены вместе и реализованы в гармоническом структурированном геометрическом составе и извлечена его геометрическая гармоническая структура.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

GÜLNARƏ QƏNBƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
gulnare_qenberova65@yahoo.com

UOT:72

ANADOLUNUN SƏLCUQ DÖVRÜ SARAY MEMARLIĞINDA ÜSLUB VƏ MOTİVLƏR

Açar sözlər: *İslam dövrü, Türk üslubu, Oğuzlar, Həndəsi naxışlar, Nəbati naxışlar, Həyat ağacı, Heyvan təsvirləri*

Key words: *Islamic Period, Turkish style, Oghuzs, Geometrical decorations, Botanical decorations, Life tree, animal decorations*

Ключевые слова: *Исламское государство, Турецкий стиль, Огузы, Геометрические узоры, Цветочные орнаменты, Дерево жизни, Изображения животных*

Anadolunun İslamlaşması və Türkləşməsi dövründə, başda Xaçlı yürüşləri olmaq üzrə şərq və qərbdən gələn təhlükələrin çox yaşandığı zamanda, XII əsr tikililərində meydana çıxan Türk üslubu, XIII əsr tikililərində də çox yayıldığı araşdırmalar zamanı ortaya çıxmışdır. Türkiyə ərazisində İslam dövrü memarlıq abidələrinin tikilmə tarixi Səlcuqlar dövrü, oğuz aşirətləri (türkmənlər) tərəfindən başlanmışdır. Səlcuqlu dövrü əsərlərinin böyük bir bölümü İ.İzzeddin Keykavus (1211-1220), Alaeddin Keykubad (1220-1237, 35 tikili), II Qiyaseddin Keyxosrov (1237-1246) olmaq üzrə üç sultan zamanında tikilmişdir [1, s. 45].

Anadoluda Səlcuq dövründə paytaxt Konya olmaqla, mərkəzi şəhərləri Antalya və Alanya başda olmaq üzrə bir çox şəhərlərdə saray və köşklər tikilmişdir. Ancaq bu tikililərin bir çoxu tamamilə aradan getmişdir. Bəzi saraylar arxeoloji qazıntılar zamanı ortaya çıxarılmış, bir çoxunun isə sadəcə adı qalmışdır. Qaynaqlarda adları keçən və yerləri təyin edilən saraylara-Ağşəhər Sarayı, Kayseri Sarayı, Malatya sarayı, Ankara Sarayı, Antalya Sarayı, Aspendos Səlcuqlu köşkü aiddir [2, səh.109-116].

Anadolu Səlcuqlularının saray və köşkləri, Anadoludan xaricdə tikilmiş nümunələri qədər baxımlı olmasalarda bəzəklərilə xüsusi olaraq diqqət çəkməkdədirlər. Bu tikililərdə ana sxem, dörd tərəfdən eyvanla öz həllini tapır. Əsasən kərpic və çöküntü daşından inşa edildiyindən günümüzə gəlib çatmayan bu tikililər, arxeoloji qazıntılar zamanı ortaya çıxarılan məmullara görə kaşı, gəc üzərində oymalar, divar rəsmləri və mozaika ilə bəzədilmişdir. Dövrünün ustaları tərəfindən bəzədilən bu nümunələrdə həndəsi və nəbati naxışlarla birlikdə, insan, heyvan və quş fiqurları da canlı bir formada təsvir olunmuşdur [3, səh.136].

Anadolu Səlcuqlu memarlığı Orta Asiya və Ön Asiya memarlığını dəyişik bir şəkildə göstərir. Bunun səbəbi, müxtəlif ölkələrdən gələn memarların sənətə dəyişik ünsürlər gətirmiş olmalarıdır.

Foto 1.Səlcuqlu sarayı. Sarayın giriş qapısı. Kars, Ani şəhər xarabalıqları, Türkiyə.

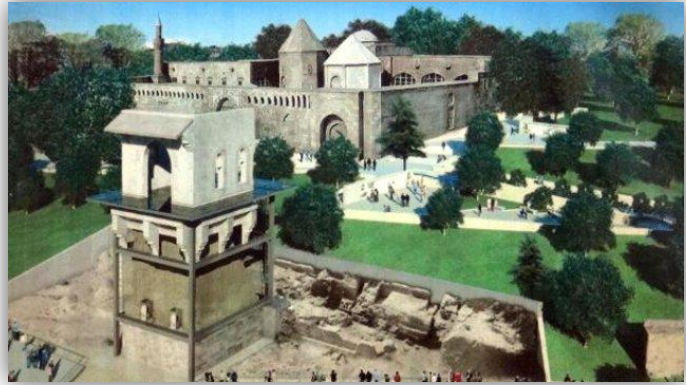

Foto 2. Həsənkeyf "Böyük Saray". Arxeoloji qazıntılar zamanı sarayın aşkar olunan divarları.

Qazıntılar zamanı günümüze gəlib çatan kəsmə daşdan inşa edilmiş olan Ani sarayı [3, səh.117-119] zirzəmilə birlikdə üç mərtəbəlidir. Açıq həyətlə və tək eyvanlı plana sahib olan tikilinin rəngli daş işçiliyi ilə hərəkətli daş qapısı diqqəti çəkir. Sərt bir qaya üzərinə tikilmiş olan Həsənkeyf "Böyük Saray" [3, səh.117-119] moloz və kəsmə daş materialı ilə inşa edilmişdir. Qazıntılar zamanı ortaya çıxan Diyarbəkir sarayı [3, səh.120-126] dörd eyvanlı açıq həyətlə plan quruluşuna sahibdir. Həyətin ortasında kaşı və mazaika ilə örtülmüş səlsəbil və hovuz olduqca çox vacibli tikililərdir. Klassik mozaik texnikasının Türk sənətində ilk dəfə bu tikilidə tətbiq olunduğunu araşdırıcılarda öz əsərlərində bildirmişlər.

Ağdənizə uzanan bir yarımada üzərinə qurulan Alanya daxili "Qala sarayı" [3, səh.129-142] Səlcuqlu Sultanları üçün vaxtilə mərkəz vəzifəsi görmüşdür. Sarayın taxt salonu üç yandan rəvanlarla əhatə olunmuş açıq həyətlə və tək eyvanlı bir planlaşmaya sahibdir. Sarayda arxeoloji qazıntılar aparılarkən çoxlu kaşı və fresqalar tapılmışdır. Alaəddin Keykubadın ünvan və ləqəbləri yazılı olduğu səkkiz bucaqlı ulduz kaşı, bugünə qədər tapılan tək nümunə olaraq, çox əhəmiyyətlidir.

Foto 3. Konya II Kılıçarslan köşkü. Köşkün bərpası. Konya. XII əsr birinci yarısı.

Səlcuqluların Anadoluda tikdirdikləri saray və köklər olduqca diqqətçəkici tikililərdir. Bu tikililərin ən ilkinləri XII əsrin ikinci yarısında Səlcuqlu Sultanı II. Kılıçarslan tərəfindən Konyada tikdirdiyi saraydır. Bu tikilidən günümüze yalnız cənub hissəsinə aid bir neçə qalıqlar qalmışdır. Sonraları tikili əsaslı şəkildə təmir edildiyi üçün Alaəddin Keykubadın adını daşıyan köşk, əslində eyvanlarla əhatələnmiş, xaricə çıxarılmış böyük kərpic konsollar üzərinə oturan kvadrat bir məkandır. Daşdan tikilmiş qüllənin altındakı iki süsə mərmər üzərinə bir aslan heykəli yerləşdirilmişdir.

Bugünə qədər sağlam olaraq qalmış heç bir örnəyi olmayan Səlcuqlu sarayları daha çox köşk şəklinə kiçik binalardır. Yazılı qaynaqlardan öyrəndiyimizə görə, Səlcuqluların bütün böyük şəhərlərində bir saray var idi. Ən əski Səlcuqlu saraylarından biri Konyadakı Alaəddin köşkü də

deyilənə görə Kılıçaslanın 11-ci sarayıdır. Bu sarayın birçox köşkdən meydana gəldiyi və bir kompleks şəklində olduğu da bildirilir. Bunlardan günümüzə yalnız qalıntıları gəlib çatmışdır.

Səlcuqlu Sultanları arasında ən çox saray tikdirən Alaəddin Keykubad olub, Antalyada yazlıq saray, Kayseri yaxınında 1224-1226-cı illər arasında inşa edilmiş Keykubadiyyə və Bəyşəhir gölü kənarında Kubadabad (1236) sarayları Alaəddin Keykubada ait əsərlərdir [4, səh. 197]. Kayseri yaxınlığında, Alaəddin Keykubadın yay sarayı olan Keykubadiyyə, bir qaynaqdan çıxan suların meydana gətirdiyi kiçik gölün şimal hissəsində sıralanmış şəkildə üç köşkdən ibarət olub, yazılı qaynaqlara görə, Kubad-Abaddan on il qabaq, 621-23 (1224-26)-cı illərdə tikildiyi təxmin edilir. Sarayın iki hissəsində daş bəzəklər zamanla aşınaraq silinmiş, yalnız həndəsi formalı və hörgülü motivlərin izləri qalmışdır [3,səh.137-138].

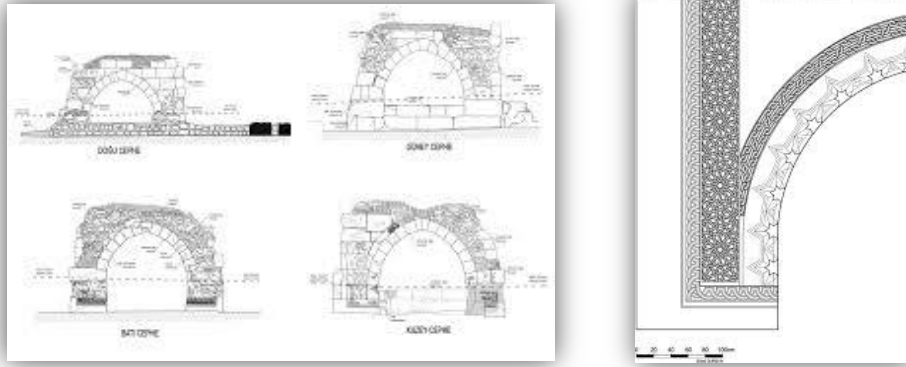
Səlcuqlular dövründən başlayaraq inşa olunmağa başlanan saray tikililərinin əksəriyyəti Sultan xanları yanında yer alır. Daş və kərpicdən tikilmiş bu tikililərin əksəriyyəti çox tez aradan getmişdir. Bu dövrdə tikilmiş sadə formalı sarayların qabarıqlığını göstərmək üçün zəngin kaşı və gəc bəzəklərdən istifadə olunmuşdur. Yalnız, Kayseri yaxınlığında Argincikdə Heydər bəy köşkü ilə, Erkilet təpəsində Xızır İlyas köşkü və bir də Diyarbəkirin daxili qalasında Artuqlu sarayı kəsmə daşdan tikilmiş və bunlardan ilk ikisi sağlam olaraq dövrümüzədək qalmışdır [4,səh.198].

Digər iki Səlcuqlu dövrü sarayı Alaəddin Keykubadın tikdirdiyi Kubad-Abad və Keykubadiyyə saraylarıdır. Araşdırıcı Zeki Oral tərəfindən kəşfedilmiş, yəni arxeoloji qazıntılar zamanı ortaya çıxmışdır. Sahəsi 50x35 m olan Böyük saray, Bəyşəhir gölü kənarında cənnətdən gözəl bir yerdə əmirin vəziri Sadəddin Köpək tərəfindən, sultanın cızdığı bir layihəyə əsasən geniş terras ətrafına tikdirmişdir. Qazıntılar zamanı, sarayın inanılmaz zənginlikdə kaşı bəzəklərini göstərən birçox parçalar meydana çıxmışdır. Sarayın tikildiyi 1236-cı ilindən qalan bu kaşılar səkkizbucaqlı ulduz və onların birləşməsindən bərabərtərəfli xaç formasında əmələ gəlmiş həndəsi formalar lövhələr halında, 2m. yüksəkliyə qədər divarlar üzərində qalmışdır [3,səh.137].

Foto 4. Alaəddin Keykubadın tikdirdiyi Keykubadiyyə sarayı. Sarayın kaşı bəzəyi. Sarayın qalıqları. Kayseri, 1224-1226.

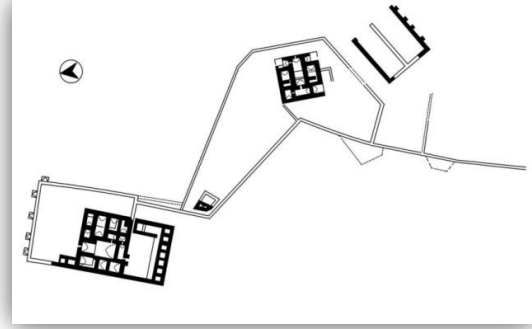
Rəsm 1. Alaəddin Keykubadın tikdirdiyi Keykubadiyyə sarayının salamat qalmış tikilisi.

Tikililər üzərində qalmış həndəsi formalar. Kayseri, 1224-1226.

Kubad-Abad sarayının ən əhəmiyyətli memarlıq dekorları kaşı kürelərində istehsal olunduqdan sonra divarlarında işlədilmiş kaşı bəzəkləridir. Kənarları süsə texniki ilə işlənmiş Kubad-Abad kaşılarında insan, heyvan və nəbati təsvirlərin yanında, qoşa başlı qartal, tovuz quşu, həyat ağacı, sfinks, ejdaha, qrifon kimi fantastik fiqurlar işlənmişdir. İçərisində mavi rəngin işləndiyi və “şirəli rəsm” olaraq adlandırılan bir qrup süsə kaşılar olduqca diqqətçəkici nümunələrdir. İnsan təsvirləri içərisində əlində piyalə ya da gül tutan, bardaş quraraq oturmuş insan fiqurları İslamiyyətdən qabaq türk rəsm və heykəl sənətinin davamıdır. Kaşılarda saray divarına yerləşdirilməsində səkkiz güşəli ulduz və bərabərtərəfli xaç kompozisiyası üstünlük təşkil edir [3,səh.211-222]. İbn-i Bibi, Kubad Abad haqqında yazarkən bunları söyləmişdir:” Divarlarının gözəlliyi qısqanlıqdan göyqurşağının rəngini solduran, firuzə və göy rənglərdəki döşəmələri...” Böyük sarayın divarlarını bəzəyən göz qamaşdırıcı firuzə, göy kaşılar onun divarlarına çox uyğundur. Səlcuqlu sənətində yalnız saraylarda işlədilən və memarlığa rəng qatan zəngin fiqurlu kaşılar yaradanları, güclərini simvollar dünyası ilə birləşdirərək Səlcuqlu rəsm sənətinin dinamizmini və estetikasını birləşdirmişlər” [5,səh.224-225].

Bu gün uçmuş vəziyyətdə olan Səlcuqlu sarayları haqqında məlumatlar və son illərdə artan qazıntılar zamanı aşkarlanan tikinti qalıqları getdikcə artmaqdadır. Səlcuq sultanları kiçik bir mədrəsə planını xatırladan vahid ana saray ətrafında çeşitli irili xırdalı tikili qruplarından ibarət yay və qış sarayları, ov və əyləncə köşkləri tikdirmişlər. Səlcuqlu dövrünün məşhur tarixçisi İbni Bibinin izahlarında rəngli saray həyatı və əyləncələri mövzusunda bilgilərə sahib oluruq. Qazıntılar və nəşirlərlə ən ətraflı tanışlıq, Sultan Alaəddin Keykubadın Bəyşəhir gölü kənarında tapılan yay sarayı Kubad-Abad sarayı (1220-1236) haqqında materiallardır. Türk Sənəti sahəsində çox önəmli çalışmalar aparan və 37 il Kubad-Abad sarayı arxeoloji qazıntılarına başçılıq edən Prof.dok. Rüşvan Arık, türk sarayları haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişdir. Onun “Səlcuqlu Saray və Köşkləri” adlı monoqrafiyası Türklərdə saray memarlığının başlanğıcı-Uyğurlarda saray memarlığı, onların daxili divarlarını bəzəyən fəşqalar, Qaraxanlı sarayları, Qəznəvi sarayları, Səlcuqlu sarayları və Anadoluda Səlcuqlu saray və köşkləri haqqında materialları əhatə edən dəyərli topludur. Arık öz əsərində Səlcuqlu mədəniyyətini meydana gətirən faktorların başında Türklərin İslamiyyət öncəsi mədəniyyət və sənətlərinin təsiri olduğunu da vurğulamışdır (XIII əsr). O, Səlcuqların saray tikililəri yanında köşklər də tikdirdiklərini xüsusi vurğulamışdır .

Ümumiyyətlə, türklərdə saray memarlığının köklərini araşdırarkən onun tarixinin e.ə.II minilliklərə gedib çıxdığını görürük. Şəhərlərdə möhtəşəm saraylar iç qalaların formalaşdığı dövrdən qurulmağa başlanmışdır. Bu sarayların möhkəm tikilməsi ilə yanaşı onun gözəlliyinə də xüsusi fikir verilirdi. Saraylarda əzəmətlilik, gözəllik ön plana çəkilirdi.

Foto 5. Kubad-Abad sarayı. Sarayın görüntüləri. Kubad-abad sarayının salamat qalmış tikilisinin planı. Bəyşəhir gölü. 1220-1236.

Rəsm 2. Kubad-abad sarayı tikililəri.

Səlcuqlar dövrü isə saray memarlığı daha da geniş vüsət almış, onlar yaşadığı şəhərlə yanaşı, heyratamiz mənzərəsi olan hər bir yerdə saray və köşklər də inşa etdirmişlər. Sarayların bəzilərinin xarici fasadları sadə olsada, girişləri və daxili çox zəngin bəzədilmişdir. Bu saraylar içərisində Kubad-Abad sarayı daxili bəzəklərinin zənginliyi ilə xüsusi fərqlənir.

Kubad-Abad kaşıları arasında anbar kaşıları olaraq adlandırılan nümunələrdə daha maraqlıdır. Zirzəmidən 140 sm dərinədə və 16 qat halında yığılmış olaraq tapılan ulduz və bərabərtərəfli xaç formalı kaşılar sarayın digər bölümlərində tapılan kaşılardan fərqlidir. Anbar kaşıları arasında oxunun yayını çəkən ovçu fiqurları ilə yorğan altında yatan kişi və ya qadın fiqurları ilk dəfə burada aşkar edilmişdir[3,səh.227].

Kubad-Abad sarayı bəzəmələri arasında Anadolu Səlcuqlu sənətində çox da işlənməyən və kaşıya nisbətən çox dayanıqsız olan gəc oymaları təssüflər olsunki yox olmuş, aparılan qazıntılar zamanı çox kiçik parçaları ortaya çıxmışdır.

Alanya İçqala sarayında aparılan qazıntılar, Səlcuqlu saraylarının kaşı, gəcüzərində zəngin fiqurlu fresqaları və hətta Diyarbəkirdə mozaikalar haqqında bizə məlumat verir. Antalya'nın

Aspendos ve Ağşəhər saraylarının fiqurlu kaşı tapıntıları, eyni texnika, naxış və kompozisiya özəllikləriylə səyahət edən ustalar tərəfindən yaradılmış olan Anadolu saraylarına xas saray bəzək formalarını ortaya qoyur. Alaeddin Keykubad dövrünə ait qəbul edilməyən Antalya sarayı, təsadüf nəticəsində muzeyə çevrilmişdir. Sultan II. Kılıçarslan dövründə (1156-1192) Sultan Alaeddin Keykubad tərəfindən genişləndirilmiş olan Konya Alaeddin köşkü, memarlığa tətbiq olunan Böyük Səlcuqlu keramika nümunələrini almaq üçün fiqurlu kaşı dekorasiyasında yeddi rəng-minai texnikası işlədilmişdir. Saray tamamilə məhv olduğu üçün onun planlaşması haqqında heç bir söz demək mümkün deyil.

İslamiyyət dövrü, Türklərin rəsmi bir bəzəmə ünsürü olaraq, saray kaşılarında işlətdikləri rəsmlər İslam mədəniyyətindən xeyli qabaq işlənmiş bir yaradıcılıqdır deyə bilərik. İslamda canlıların təsvirlərinin qadağa qoyulmasına baxmayaraq burada biz insan sürətlərlə bəzədilmiş kaşılara rast gəlirik. Bununla yanaşı qrifon və əfsanəvi quşlarında başı insan sürətində verilmişdir. Kaşılar üzərində gerçək və fantastik işlənmiş insan və heyvan fiqurları dinamikliyi və müxtəlifliyi ilə diqqəti çəkməkdədir. Əsasəndə iki kaşı diqqət çəkir: Bunlardan birinin üzərində Sultanın təsviri olan portret və bir digərində “Əl-Sultan” yazılı qoşa başlı qartal görürük. Eyni simvollar Alaeddin Keykubad tərəfindən tikilmiş Konya qala divarları üzərində də görülməkdədir.

Bu gün Karatay mədrəsəsi muzeyində sərgilənən Kubadabad və Alaeddin saray kaşıları Səlcuqlu saraylarının bəzəməsi baxımından bizə aydınlıq gətirir. Divarlar 1.80 m yüksəklikdə qədər saray yaşam tərzini və simvolik olaraq canlıları əks etdirən qoruyucu “sıraltı” və “lüster” texnikası ilə işlənmiş ulduz formalı kaşılarla bəzənmişdir. Bir xəyal dünyası kimi gözlər önünə qoyulan fiqurlu kaşılar sultani, saraya gələnəri, xidmət edənəri, ov əyləncələrini, tilsim və inancları bizə çatdırır. Kaşılar bənövşəyi, firuzə və ya sarı rəngli ulduzlardan (lüster) qurulmaqla, insan təsvirləri xalqları ilə bardaş qurmuş oturaq vəziyyətdə təsvir ediləblər. Uzun saçları, Səlcuqlu tipi qotazlı başlıqları, dolğun yanaqlı, iri gözlü üzləri dövrünün modasını tərənnüm edir. Əllərində cənnəti simvolizə edən nar meyvəsi, xaşxaş budağı və ya çiçəyi, bəzən də qədəh təsvir edilmişdir. Ayaqda təsvir edilən xidmətçilər meyvələr, ov heyvanı, içki qədəhləri daşıyarkən təsvir edilmişdir. Sfinks, qrifon, əjdaha, qoşa başlı qartal kimi fəvqəltəbii, qoruyucu və ya uğur gətirici canlı məxluqlar cazibədar nağıl atmosferi yaradır. Səlcuqların inanışına görə qartal, sultanı qoruyan, ona qüdrət, qüvvət, aydınlıq bəxş edən bir simvoldu. Bu üzəndə də sıx-sıx qalalarda da daş qabartma olaraq yer alır. Bunlardan fərqli olaraq Alaeddin Keykubad əllərində nar və qədəh tutan saqqallı bir hökmdar kimi təsvir olunmuş nümunələrində köksündəki “es-sultan” yazısıyla, onun hökmranlığını simvolizə edən qoşabaşlı qartal fəvqətlü nümunələri diqqəti çəkir. Sonsuz həyat və cənnət simvolu olan “tovuz quşu”, “həyat ağacı” və “nar meyvələri” birlikdə təsvir edilərək bizi əbədi ələmə götürür [7;8].

Foto 6. Kubad-Abad sarayı kaşı bəzəkləri arasında insan və qoşabaşlı qartal rəsmləri.

Saraylarda ovsunlu bir nağıl atmosferi yaradan simvolik rəsmlərin yanı sıra, erkən İslam dövrü aristokratlarının ənənəvi əyləncəsi olan ov ilə bağlı zəngin bir anlatma ilə qarşılaşırıq. Qaçışan çeşitli ov heyvanları, qıvraq hərəkətlərlə sanki sultanın ov baxçasında coşquyla rəsmə keçid edirlər. Quşlar, aslan, ayı, çöl eşşəyi, dəvə, at, keçi, oğlaq, antilop, dovşan, qurd, ov köpəyi birbirini əvəz edir.

Foto 7. Kubad-Abad sarayı kaşı bəzəkləri arasında qoşa quş təsvirləri. Həyat ağacı motivləri.

Foto 8. Sarayın kaşı bəzəkləri üzərində qrifon və əfsanəvi quş təsvirləri

Səlcuqlu saray kaşılarını araşdırmaçılar səyyah ustalarla yerli otelyelərdə düzəldildiyini bildirirlər. Kubadabad sarayının qazıntıları sırasında tapılan istehsal qalıqlarının parçaları, bəzi kaşı sobaları bu fikri təsdiqləyir. Səlcuqlu dövrü sıraltı və lüster texniki saray kaşılarının ən gözəl nümunələri Kubad-Abad sarayı qazıntıları zamanı əldə edilmişdir. Kubad-Abad sarayı divarlarını örtən kaşılar adətən səkkiz bucaqlı ulduz və bərabərtərəfli xaç kimi formalaşmışdır. Divarlar firuzəyi, bənövşəyi, qara rəngli, şəffaf və ağ rəngli şirəli kəsilmiş plitələrlə şəkili işlənib. Mətnli ifadələr səkkizbucaqlı ulduz plitələrdə diqqət çəkir. Rəqəmlər oturan sultanlardan cüt başlı qartallara, tovuzdan panterlərə, qrifonlardan sfenkslərə qədərdir. Çapraz şəkili plitələr üzərində rumi və palmetli bitki bəzəkləri, üz-üzə dayanmış quş fiqurlarının mərkəzində “Həyat ağacı” təsvirləri ilə diqqəti çəkməkdədir.

Kubadabad sarayı qazıntılarında ələ keçən kaşılardan bir qismi lüster texnikası ilə qurulub. Sır üstü texnikası olaraq lüsterdə, rəsmlər qəhvəyi və sarı tonludur. İranda istifadə olunana plitələrdə bol nümunələrinə qarşılaşan minai texnikasında işlənmiş kaşılar, Səlcuqlu dövründə sadəcə Konya Alaeddin köşkündə ortaya çıxır.

Gəc üzəri bəzəklər İslam coğrafiyası içində ilk nümunələri XI əsrdə Samarra saraylarında gördüyümüz gəc, gips vəsait, Anadoluda daha çox cami, köşk və zaviyələrdə təbii olaraq daxili məkanların bəzədilməsində işlədilmişdir. Gəc materialın Orta əsrlər Anadoluda işlədilməsi, türk memarlığında haradasa bütün nümunələrdə qəlibləmə üsulundan geniş istifadə olunduğu diqqəti çəkməkdədir. Sənətdən çox, bu yanaşma xüsusilə iqtisadi və məhdud maddi və ya vaxta qənaətlə əlaqədar yarı sənayeləşmə işi kimi dövrünün bir məhsuludur. Ancaq Kubadabad sarayı (1236) qazılarında çıxan nümunələr zaviyə məscidlərində işlənmiş gəc üzərində oyma sənətinin ən qabaqcıl nümunələri olduğunu deyə bilərik.

Son illərdə aparılan araşdırmalarda Alaeddin Keykubat I tərəfindən tikdirilmiş olan Kayseri çevrəsindəki Kubadiyə sarayı ilə Bəyşəhər gölü kənarındakı Kubad-Abad sarayının yerləşdiyi yerlər təyin edilmiş və qazıntılar aparılmışdır. Araşdırmalar zamanı, Kubad-Abad sarayının səkkiz bucaqlı, bərabərtərəfli xaç və kvadrat şəklində firuzə, göy, ağ, yaşıl və qara rəngdə zəngin kaşılarla bəzədildiyi ortaya çıxdı. Bu kaşılarda nəbati və heyvan motivlərinin yanında qadın və kişi fiqurları da işlənmişdir. Sarayın bəzədilməsində ayrıca gəc və rəngli güzgü kimi bəzək materiallarından da geniş ölçüdə istifadə edilmişdir.

Sarayın gündəlik işlənən əşyaları arasında keramik qablar, süsə qablar və metaldan işlənmiş əşyalar tapılmışdır. Bəhs etdiyimiz tarixdən əvvəl yaşayış yerinin üzərinə tikilmiş Kubad-Abad qazıntıları zamanı tapılan erkən Tunc dövrünə aid qəbirdən çıxan zəngin tapıntılar da diqqət çəkicidir [3,səh.220].

Alaeddin Keykubadın digər bir köşkü Alanya yaxınlığında Alara qalasının təpəsində tikdirmiş olduğu hamamlı qəsirdir. Son illər Şərərə Yetkin tərəfindən ətraflı öyrənilərək tanındılmışdır. Kəsik tağlı örtüklə qapadılmış, yan-yana iki uzun məkandan ibarət olub, kəsmə daşdan tikilmiş, üstü düz torpaq dam olub, Alara çayının dənizə töküldüyü, mənzərəli bir yerdə inşa edilmişdir. Tağlı bir dəhlizlə daşdan tikilmiş və iki tağlı günbəzlə qapadılmış hamam qisminə bağlanmışdır. Künböz və tağlar qalın bir suvaqla qapalı olub qırmızı, sarı və qara 3 rəngli freskalarla bəzədilmişdir. Bu gün ancaq günbəzdə izləri qalmış olan freskalarda diqqəti cəlb edən köynək geyinmiş əl-ələ tutaraq milli oyunlarını oynadığı anlaşılan fiqurlardan gənc bir kişinin bədəndən yuxarısı, digər freskada isə ayaq üstə sağa dönmə başı və alt qismi tökülmüş digər bir fiqur seçilməkdədir. Bunlar bəlkə də günbəzin ətrafına sıralanmış ayaqda Səlcuqlu dövrü oyunlarını oynayarkən canlandırılan fiqurlardan qalmış parçalarıdır. Ayrıca tağlar arasında qalan 3 dilimli bir sahə içindən bardaş qurmuş bir fiqur gülhanəyə açılan pəncərənin içindən qara rəngli odu təmsil edən ayaqları pəncəli bir heyvanın alt hissəsi göstərilmişdir. Beləcə Alaeddin Keykubadın Alara qaləsindəki hamamlı qəsri Anadolu türk sənətində ilk dəfə fiqurlu freskalarla bir bəzəmə sənətini əks etdirməklə diqqət çəkməkdədir. Hamamın divarlarını bəzəyən kaşılardan kiçik parçalar ələ keçirilsə də bunlar Kayseridə Alaeddin Keykubadın xanımı Mahpəri Xatun Kompleksi hamamının qadınlar qisminin divarlarında meydana çıxarılan kaşılardan Kubadabaddakılarla bənzər zəngin fiqurlu nümunələri yanında çox mənasız qalır [3,səh.138-139].

Foto 9. Xızır İlyas köşkü. Köşkün giriş qapısı yanlarında həndəsi bəzəklər. Bərpadan sonra.

Anadolu Səlcuqlu Sultanları əsas şəhərlərdə inşa etdirdikləri saraylarla yanaşı, bağlar və bağçalar içində, axarsulu, dəniz və göl kənarında çox sayda köşklər də tikdirmişlər. Anadolu Səlcuqlu köşkləri- Alanya Şikarhanə köşkü, Alanya Buzağı Avlusu köşkü, Kayseri Argıncik (Cırgalan), Heydər Bəy köşkü, Kayseri Xızır İlyas köşkü, Malanda köşkü və Alara qaləsində köşk və s.-dir. Qalıqları günümüzə gəlib çatan bu köşklərin çoxusu ikimərtəbəli, bəziləri isə birmərtəbəlidir. Həm əyləncə və ov köşkü, həm sultanların yola çıxarkən qonaq qaldıqları və istirahət yerləri, həm də xəbərləşmə yeri olaraq istifadə olunan bu tikililərdə:-hamam, çeşmə, quyuya su gətirən borular və s. tapılmışdır [3,səh. 267-271].

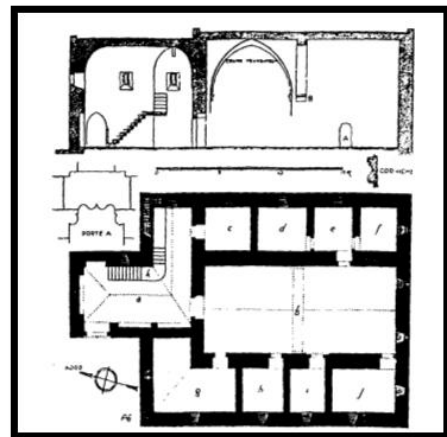
Anadolu Səlcuklu dövründən qalan iki saray da Kayseri ətrafında Erkilette Hızır İlyas köşkü (1241) ilə Heydərbəy köşküdür (1252).

Kayseri yaxınlığında Erkilet Tumulusu üzərinə Xızır İlyas adı ilə tanınan Səlcuqlu köşkü tünd rəngli kəsmə daşdan tikilmiş, giriş portalı mərmərdən olub abidəvi və zəngin naxışlarla bəzədilmişdir. İlk dəfə 1850-ci ildə Mordt Man tərəfindən tapılan köşk daxildən 13x10 m, kiçik bir tikili olmaqla bərabər sağlam daş divarları, mərtəbəli dəstək bürcələri və mərmər portalı ilə Səlcuqlu karvansaraylarının kiçik bir bənzəridir. Uzun bir dəhlizin sonunda bəzəkli mehrabı ilə cami buna bitişik olan dar tağlı holu açıq mətbəx və dama çıxan pillələr və sol tərəfində bir, sağ tərəfdə iki otaq tikilmişdir. Simmetriya oxu üzərində yerləşdirilmiş plan Qaratay xanda giriş eyvanının sonunda xanlarda tək olmaqla türbəni də içinə alan xüsusi bir dairə formasında tikilmiş məkan qrupundan ibarətdir. Qaratay xanın həyəti 634 (1237) də tamamlandığına görə Erkilet köşkü ondan 5 il sonra 639-da kiçik dəyişikliklərlə bu planın üzərində tikilmişdir. Mərmər portalın yan tərəfləri

künclərdə bəzəkli sütunları həndəsi birləşmələrdən qurulmuş ulduzlarla bəzədilmiş geniş qapı yanları bardürü ilə gözə çarpır. 1858-də Mordt Maninin oxuduğu 639(1241) tarixli kitabə portalın dağılan təpəsi ilə itmişdir. 1953-cü ildə Zəki Oral biri Erkiletə Cami həyətində digəri Kayseri muzeyində 2 parçasını taparaq Sultanın ünvanları ilə 639 tarixini yenidən oxumuşdur. Sultanın adı ilə (Qiyasəddin Keyxosrov II) 3-cü parça tapılmışdır. Bu kiçik köşk bütün əraziyə hakim təpə üzərində yerləşməklə eyni zamanda bir gözətləmə yeri olmuşdu [2,səh.140-141].

Yenə Kayseri yaxınlığında Argıncık kəndində tapılan II Səlcuqlu köşkü Heydər bəy adı ilə tanınır. 17x22 m ölçüdə kəsmə daşdan tikilmiş, pəncərəli qala kimi sağlam bir tikili olub şimal tərəfi ortasındakı 6 metr irəli doğru çıxarılmış bir giriş eyvanının qərb yan kənarında sadə bir qapıdan içəri girmək olur. Daxildən və xaricdən sadə daşdan tikilmiş memarlığı ilə abidəvi bir əsərdir. Qapıda pilləkənlə qapalı dəhlizə, buradanda 2 tərəfinə də otaqlar sıralanmış tağlı uzun bir hola keçmək olur. Pilləkən dairəvi formada qurulmuşdur. Eşik qapının sivi tağ alınlıqlı üst qismi və holdaki otaqların bağlama hissələri monolit formada blok daşlardan tikilmiş olub yaxınında yerləşən Qaratay xanın memarlığına bənzəsə də bəzəmələri yoxdur. Kitabəsi olmayan tikilinin Erkilet köşkündən sonra təxminən 1252-ci ildə tikildiyi və Heydər bəy köşkü adının sonradan verildiyi söylənir. Kəsmə daşdan tikildikləri üçün bu son 2 Səlcuqlu köşkü daha sağlam olaraq qalmışdır [2,səh.141-142].

Foto 10. Heydər Bəy köşkü. Rəsm 3. Köşkün kəsik və planı. Kayseri, Argıncık kəndi.

Səlcuqlu saray və köşkləri yanında 1961 və 1962-ci ildə Diyarbəkir daxili qalasında təpə üzərində aparılan qazıntılar zamanı XIII əsrin əvvəllərinə aid olan Artuklu sarayının qalan hissələri meydana çıxmışdır. Burada xaçvari eyvanlarla əhatələnmiş bir hovuz, cənub eyvanında bir selsebillə bunu hovuzla bağlayan kanallar və kəsmə divarlarla daş döşməli yer meydana çıxarılıb təmizlənmişdir. Hovuz və selsebil zəngin rəngli daş mozaika və kaşı bəzəmələrlə diqqəti cəlb edir. Rəngli daş və şüşə küplərdən mozaik bəzəmələr Türk memarlığında ilk dəfə burada göstərilmişdir. Bunlar həndəsi nümunələr olub, aralarında üz-üzə durmuş balıq və ördək fiqurları vardır. İki başlı qartal fiqurları kvadrat kaşılarla əhatələnərək firuzə rəngində olub qızılı haşiyələrlə işlənmişdir. Bu motiv Artuklu sikkələrində də vardır. Texniki baxımdan kaşılar tamamilə səlcuqlu olub bir yenilik yoxdur. Mavi, yaşıl, göy, bənövşəyi və ağ rəngli kaşılardan parçalar rəngli sır texnikində qazılma bir tovuzquşu fiquru ilə digər bir çası tapılmışdır. Saray Artukullardan Məlik Nasirəddin Mahmut zamanında (1201-1222) tikilsədə hansı ildə olduğu bilinmir. Anadolu Səlcuqlularının mozaik çasıları Bəyliklər və hətta Osmanlılarda XV əsrin 4-cü bölümünə qədər davam etmişsə də saray və köşklərdə istifadə olunan kaşılar Səlcuqlularla sona yetmişdir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Səlcuqlu saray və köşklərinin divar bəzəklərində bir Səlcuq üslubu və Türk sənətində özünə xüsusi yer tutan bir sıra motivlər vardır ki, bunlar qədimdən orta əsrlərədək Orta Asiyada dəyişik şəkil alaraq Səlcuqlar vasitəsilə Anadoluyadək yayılmışdır.

Səkkiz bucaqlı ulduz və bərabərtərəfli xaş təsvirli lövhələr bir-birini tamamlayaraq Böyük Səlcuqlu kərpic nümunələrində təkrarlanır. Səkkiz bucaqlıların daxilini "Həyat ağacı" motivləri yanlarında quş təsvirləri, fantastik quş və heyvan təsvirləri, insan fiqurları bəzədiyi halda,

bərabərtərəfli xaçların daxili bitki təsvirləri ilə tamamlanır. Bunlar Elxani, Səfəvi və Osmanlı dövrü memarlıq bəzək kompozisiyalarında da tez-tez təkrarlanan təsvirlərdir.

Anadoluda kaşı bəzəmə sənəti binaların daxili məkanlarını və daha az olaraq xarici səthlərini bəzəyən bir texnikadır. Kaşı bəzəklərinin Anadoludakı başlanğıcı, bişmiş kərpic ilə birlikdə İran və Azərbaycandakı Böyük Səlcuqlu sənətinin bir davamıdır.

Foto 11. Qırmızı Günbəz türbəsinin kaşı (Marağa, İran) və Möminə xatun türbəsinin (Naxçıvan, Azərbaycan) şirli kərpic bəzəkləri

Şirli və şirsiz kərpiclərdən qurulmuş mozaikalı dekorlar, Anadoluya gəlmədən qabaq müəyyən bir səviyyəyə çatmışdır. Şamanilər dövründən başlayaraq (10 əsr) abidəvi tikililərin inşasında kvadrat formalı kərpicdən qurulmuş çıxıntılı-girintili sadə formalı naxışlar, zamanla daha kiçik ölçülər alaraq, daha mürəkkəb həndəsi naxışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Səlcuqlu türbələri şirli kərpic və kaşının daha çox işləndiyi abidələrdir. Qırmızı Günbəz (Cənubi Azərbaycan, Marağa) həndəsi keçməli kaşı nümunələrinin və Möminə xatun (Azərbaycan, Naxçıvan) türbəsi xarici divarlarındakı şirli kərpic dekorları Anadoludakı kaşı nümunələrinin əvvəlidir deyə bilərik.

İran və Azərbaycandakı bu inkişaf Anadoluda ilk illərdən fərqli bir üslub içində inkişaf taparaq Konya, Kayseri, Sivas kimi mərkəzlərdə cami, məscid, türbə və sarayları bəzəmişdir. Daxili məkanların bəzədilməsində kaşı, bir azda gəc üzərində genişliklə tətbiq edilmiş həndəsi naxışlar və motivlər, xarici divarların qismən hissəsində özünə yer alır [8,9, səh.51]. Səlcuqlu saray və köşklərində işlədilən kaşı lövhələr üzərində bəzəklər həndəsi formaların daxilinə yerləşdirilməklə, fiqurlu tezyinat zaman-zaman ön plana çıxarılmışdır. Bəzək sənətinin bir hissəsi olan kaşı naxışlı kompozisiyalar türk memarlığında özünə yer alaraq uzun zaman Orta Asya, Azərbaycan, Cənub Azərbaycan (İran), Türkiyə abidələrin divar bəzəklərində fərqli formada işlədilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kuskü S. Osmanlı beyliyi mimarisinde Anadolu Selçuklu geleneği, Ankara, Türk tarih kurumu, 2014, 524 s.
2. Kuban D. Çağlar boyunca Türkiye sanatının anahatları. İstanbul, Yapı kredi yayınları, 2012, 250 s.
3. Aslanapa O. Anadoluda ilk türk mimarisi, Başlanğıcı ve gelişmesi, Ankara, 2007, 163 s.
4. Demirbulak A. Konut ve İdare merkezi olarak Osmanlı sarayları, Marmara Sosyal Araştırmalar dergisi, Sayı 6, aralık, 2014, səh.34-46.
5. Diyarbakirli N., Aslanapa O. Türk tarihi, II kitab, Ankara, 1977, 374 s.
6. Oral Z. Kubad Abad Çinileri [Azulejos de Kubadabad]. *Belleten*, Vol. XVII, Ankara, 1959, pp. 209-22.
7. Çoruhlu Y. Türk Sanatında hayvan sembolizmi, Konya, 2014, 416 s.
8. Erdem M. Kubad-Abad saray çinilerindeki hayvan motiflerinin ikonografisi, simgesel anlamı ve günümüz seramiğinde yorumları, //T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü seramik ana sanat dalı, Yüksek lisans tezi. Konya, 2011. s. 24-25.
9. Mülâyim S. Anadolu Türk mimarisinde Geometrik süslemeler, Ankara, Kültür ve Turizm bakanlığı yayınevi, 1982. 112s.

ABSTRACT

Gulnara Ganbarova

STYLES AND MOTIFS OF SELJUK PERIOD ARCHITECTURE IN ANATOLIA

The building history of Islamic period architecture monuments in the territories of Turkey had begun by oghuz tribes (turkmenians) during Seljuks period. A great part of Seljuk period works had been built during power of three sultans of I.IzzeddinKeykavus (1211 – 1220), AlaeddinKeykubad (1220 – 1237, 35 buildings), II GiyaseddinKeykhosrov (1237 – 1246).

The palaces and villas had been built in many cities, mainly in the capital city Konya and central cities, in Antalya and Alanya during Seljuk period in Anatolia. But many of these buildings have been disappeared on the whole. Some palaces have been discovered during the archeological excavations but many of them only left the name. We can cite Akshehir Palace, Kayseri Palace, Malatya Palace, Ankara Palace, Antalya Palace, AspendosSeljukianvillaas an example that the names noticed in sources and their places defined.

As these buildings built mainly by bricks and sediment stones that did not come up to date had been designed glazed tile, carving over plasterboard, wall drawings and mosaic. In these buildings designed by the masters of the period besides the geometrical and botanic the figures of human, animal and bird had been described in live form. The other reason of such rich decorations placed in the Anatolian Seljukianarchitecture that introduces Middle and Front Asia differently can be explained by the various elements the architects brought who came from different countries.

РЕЗЮМЕ

Гюльнара Ганбарова

СТИЛИ И МОТИВЫ ВО ДВОРЦОВОЙ АРХИТЕКТУРЕ СЕЛЬДЖУКОВСКОГО ПЕРИОДА АНАТОЛИИ

История архитектурных памятников Исламского периода в территории Турции была инициирована эрой Сельджуков, огузскими племенами (туркменами). Большинство произведений эпохи Сельджука были построены в течение периода трех султана, включая I.Изеддина Кейкавуса (1211-1220), Алаеддина Кейкубада (1220-1237, 35), II Гияседдина Кейхосрова (1237-1246).

В период анатолийского сельджука были построены дворцы и киоски во многих городах, включая столицу Конья и многие города, в основном в Анталии и Алании. Однако многие из этих зданий были полностью уничтожены. Некоторые дворцы были обнаружены во время археологических раскопок, и большинство из них просто названы. Примерами дворцов являются Дворец Акшахер, Дворец Кайсери, Дворец Малатья, Дворец Анкары, Дворец Анталии и киоск Аспендос Сельджук.

Согласно данным, опубликованным во время археологических раскопок, эти здания, построенные в основном из кирпича и щебня, были украшены камнем, наскальными рисунками, настенными живописцами и мозаикой. В этих зданиях, украшенных мастерами эпохи, фигуры человека, животных и птиц изображены в живой форме вместе с геометрическими и орнаментальными узорами. Еще одна причина такого богатого украшения в архитектуре Анатолия Селджук, которая поразному отражает архитектуру Ближнего Востока и Центральной Азии, объясняется тем, что архитекторы из разных стран приносили в искусство разные элементы.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

İSMAYIL İSMAYILLI
Naxçıvan Dövlət Universiteti
arxitektur1991@gmail.com

UOT:72

MEMARLIQDA TƏFƏKKÜR VƏ KOMPÜTER QRAFİKASI

Açar sözlər: Məkan, eskiz, ideya, kompyuter qrafikası

Key words: Space, draft, sketch, concept, computer graphics

Ключевые слова: Пространство, Эскиз, мысль, компьютерная графика

Memarlıq-insanın həyat və fəaliyyəti üçün məkan mühitini əmələ gətirən bina və qurğular sistemidir. Bu bina və qurğuların gözəllik qanunlarına uyğun olaraq yaradılması sənətidir. Monumental memarlıqla bərabər tarix boyu xalq memarlığı da inkişaf edib. Mənsub olduğu xalqın həyat tərzini və estetik görüşlərini əks etdirən xalq memarlığı monumental memarlıq üçün tükənməz yaradıcılıq mənbəyi olub.

1

2

Şəkil 1. Qala divarlarının sanki bir birinin əlindən tutaraq sədd əmələ gətirən insanlardan nümunə götürülüb tikildiyini təsvir etmişəm. Şəkil 2. Təbiətlə memarlığın vəhdəti

Tarixdə iz qoymuş ən görkəmli memarlar əsərlərində hər zaman təbiətdən ilham alıblar və günümüzdə də bu belə davam edir. Təbiətdən kənar memarlıq təsəvvür etmək olmaz. Öz düşüncələrimə əsaslanıb təhlil etdikdə bunun nə dərəcədə doğru olduğunu başa düşürəm. Qədimdən bəri insanlar öz torpaqlarını, sərhədlərini qorumaq üçün qalalar, müdafiə qurğuları düşünüb onları həyata keçirmişlər. Bunların hər biri insan təfəkkürünün və qabiliyyətinin məhsullarıdır.

Naxçıvan memarlıq məktəbinin yaradıcılarından olan Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının əsərlərində təbiətdən necə bəhrələndiyini öz düşüncələrimlə analiz eskizi etməyə çalışdım.

Memarlıqda o cümlədən digər sənət sahələrində insan təfəkkürünü, yaradıcılığını həyata keçirmək üçün ilk öncə bu düşüncələri qeyd etməsi lazımdır. Necəki bir musiqiçi düşündüyü bəstəni notlarla qeyd etməsə onu kimsəyə çatdırma bilməz sadəcə düşüncə olaraq qalar. Eyni ilə də memar, rəssam, heykəltəraş düşüncələrini ilkin olaraq kağıza köçürməlidir. Bu qeyd etməyə eskiz deyilir (2, səh. 4).

Eskiz nədir?-Eskiz sözünün kökü fransızca olub “esquisse” sözündən götürülüb “memari əsərlər və rəsm əsərləri üçün öncədən çəkilən qaralama deməkdir”. Modelləməyə keçmədən öncə ideyanın kağıza köçürülən ilkin formasıdır. Təkcə memarlıq deyil rəssamlıq, heykəltəraşlıq, seramika, tekstil və b. sahələrdə orjinal işə başlamazdan əvvəl edilən ön hazırlıq, qaralama çalışmalarıdır.

Eskiz, kompüter qrafikası qanunlarından azad, memarın ideyası ilə ortaya çıxan fikirsəl sənət quruluşudur. Həqiqi memar eskizlərlə yaşayıb, gözəl və funksional bir məkan əldə etmək üçün daim çalışır. Günəşi, küləyi, insanların istəklərin eskizlərə qatar (2, səh. 4).

Bu anlamda eskizlər kağız üzərinə alınmış notlardır. Çox vaxt ilk eskizlər bir növ arayışdır. Eskiz çəkmək çəkimdən çox daima bir növ arayış və düşüncə qaynağıdır. Eskizlər şəffaf ifadələrdir. Eyni yerdə üst-üstə çəkilmiş bir neçə fikri bir arada görmək mümkündür. Eskizlər özümüzlə mübahisəni, öz iç dünyamıza baxmağımızı, hətta tanımağımıza səbəb olur(2, səh. 4).

Əllərdən çox təfəkkürlə rəsm çəkilir. Eskiz çəkmək rəsmşəl ağıl ideyasıdır. Təcrübəsiz bir memar üçün eskiz ağılıdakı ideyanı kağıza köçürmə, təcrübəli bir memar üçün sə təfəkkürünü dahada genişlətməkdən ibarətdir. (2; səh 5)

Axtarış eskizləri-Axtarış eskizləri vizual düşüncə və insan təfəkkürünün ortaya çıxardığı eskiz növüdür. Bu cür eskizlərin əsas özəlliyi hazırda var olmayan binaların, əsərlərin və s. axtarışında olub, nəticə əldə edərək onları axtarmaqdır. Bu axtarışı edən hansı sahənin dizayneri olursa olsun yeni fikirlərə addım atma istəyi içərisindədir (2, səh. 14).

Memarlar üçün eskiz çəkmək düşüncələrinə görünüş verməyin bir yoludur. Eyni zamanda eskiz, ideyanın genişləndirilməsi üçün detallara görünüş verərək ortaya çıxarılır (2, səh. 23).

Bugün bütün dünyada Memarlıq və Dizayn fakültələri olan Universitetlərdə ilk kurslardan etibarən eskiz çəkməyin yolu ilə tələbələrə düşüncələrini genişləndirməyi və onları kağıza köçürə bilməyin yolları öyrədilir. Tələbələrin yetkin və bacarıqlı memar olmaları üçün düşüncə vasitəsi olan eskizdə ideyalarını ifadə edib göstərə bilmələri üçün tam mənimsəməlidilər (2, səh. 27).

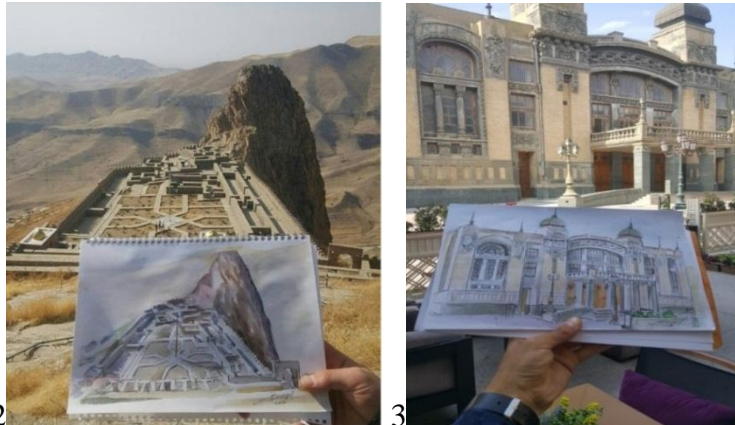
Buradan əsas bir sual meydana çıxır: Bunu öyrənmək və inkişaf etdirmək üçün bu proses necə aparılmalıdır?

Foto 1. Memarlıq fakültəsinin III tələbələri ilə Əlincəqala tarixi memarlıq kompleksində eskiz prosesi.

Dizaynı başa düşmək, incələmək və qeyd etmək. Bunun üçün vacib olan nümunə alma qabiliyyətini və əl qabiliyyəti bacarığını artırmaqdır. Gördüklərini qısa zaman ərzində çəkərək 3 boyutlu təsvirlə izah etməyə çalışmalıdırlar. Vaxt azlığı eskizi minimum etməyi vacib edir. Buda tələbələrin götürdükleri nümunədən eskizdə vacib detalları əvvəlcə qeyd etməklə yanaşı düşüncələrinə daha sürətli çalışmalarına səbəb olar (2, səh. 30).

Memarlıq dərsi keçirilən fakültələrin üzərində həssas dayandığı nöqtə eskiz çəkənləridir. Bir çox universitetlərdə memarlıq tədrisi üçün tələbələr əvvəlcədən qabiliyyət imtahanlarından keçirlər (2, səh. 27).

Foto 2. Əlincə qalasının zirvəsindən eskiz nümunəsi. Memar İsmayillı İsmayıl

Foto3. H.Z.Tağıyevin tikdirdiyi Azərbaycanda ilk

Opera və Balet teatr binasının ön fasadının eskizi.Memar İsmayılı İsmayıl

Hər hansısa layihənin təqdimatı zamanı qrafik proqramlarla işlənmiş işlə yanaşı əl eskizləri də olarsa bu həm memarın kimliyini ortaya qoymuş olar, həm də hazırlanmış layihənin ana xətlərini mərhələli şəkildə ortaya çıxarar.

Memarlar layihələrini hazırladığı müddətdə ənənəvi (klassik) və müasir (kompüter qrafikası) texnikalardan istifadə edirlər. Ənənəvi texnikalar: karandaş, kağız, sulu boya və s. günümüzdə isə ən çox istifadə edilən texnika müasir kompüter qrafikasıdır. Layihə hazırlandığı müddətdə proqramlardan qaynaqlanan problemlər bəzi hallarda memarın və ya dizaynerin hazırladığı eskizin bəzi detallarının başqalaşmasına və eyni zamanda digər layihələrə oxşamasına səbəb olur. Dünya memarlığında 2010-cu ildən bu tərəfə qarşılaşan əsas problem kompüter dəstəyi ilə hazırlanan layihələrin oxşar olmasıdır (2, səh. 42).

Memarlar və dizaynerlər hər nə qədər kompüter qrafikası dəstəyi ilə layihə hazırlamağı qəbul etsələr də, layihədən öncə başlanğıc prosesində inkişaf etdirilməsi və qərarların tez alınması üçün, eskizə və eskiz çəkmək üçün qələm və kağıza ehtiyac duyurlar. Gözlənilməz anlarda ehtiyaca cavab verə bilən sadə və yeganə yol kağız və bir qələmdir əlavə başqa bir ləvazimata ehtiyac yoxdur, lakin kompüteri açmaq, ehtiyaca cavab verən detallı hazırlamaq bir xeyli zaman ala bilər (2, səh. 43).

Foto 4. Heydər Əliyev Mərkəzinin ön fasadından eskiz nümunəsi. Memar İsmayılı İsmayıl

Memarlıq layihələrində prosesi sadələşdirmək üçün kompüter dəstəyinə mütləq gərək vardır, hətta sürət qazandırdığı üçün şərtidir. Ancaq yaradıcı düşüncəni yenə də kağıza çəkərək göstərmə məcburiyyətimiz davam edir və edəcəkdir. Çünki, bu vaxta qədər ixtira edilmiş heç bir kompüter insan aqlının və düşüncəsinin yerini alabiləcək tutuma çatdığı görülməmişdir (2, səh. 44).

Şəkil 3. Memar Santiago Calatrava tərəfindən hazırlanmış Turnin Torso tower. İsveç Malmö

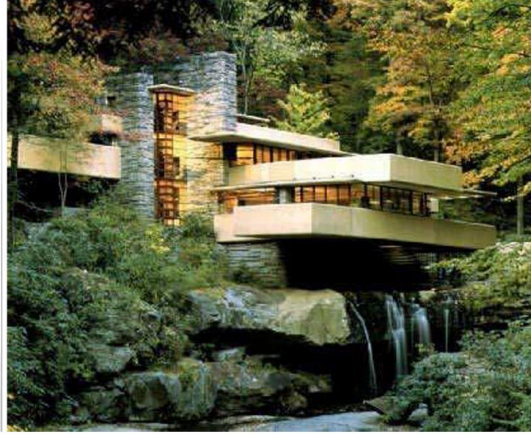
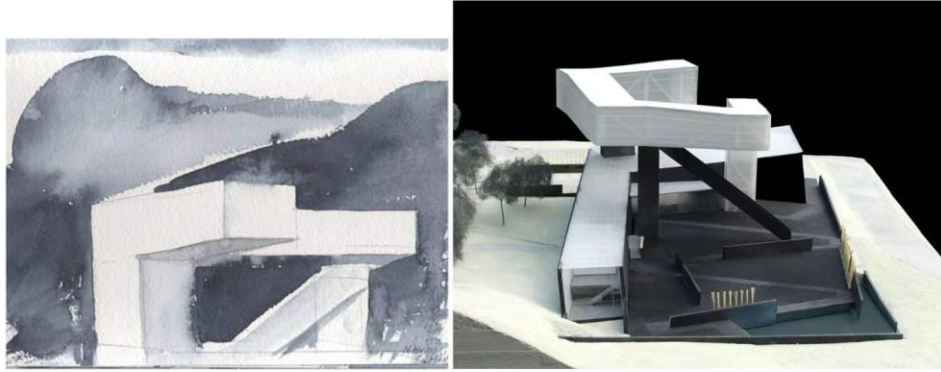

Foto 5. Memar Frank Lloyd, Wright Falling Water- Şalalə evi.
Eskiz çəkimi və real layihənin eksteryer və interyer görüntüsü.
ABŞ. Pensilvaniya. 1934-1937

Şəkil 4. Memar Steven Holl. Sulu boya ilə eskizlər.

Şəkil 5. Memar Steven Holl. Suluboya eskizi və maket

Foto 6. Azərbaycanlı gənc memar Urfan Məmmədovun çəkdiyi eskiz və reallaşan villa layihəsi

Şəkil 6. Azərbaycanlı gənc memar Urfan Məmmədovun çəkdiyi eskiz nümunələri

İdeyanın həyata keçməsi müddətində istifadə olunan əl eskizlərinə memarlıq tarixində bir çox tanınmış memar və dizaynerlərin həyata keçirdikləri layihələrdə şahid oluruq.

Dünyada tanınmış memarlar layihələrini öz eskizləri vasitəsilə həyata keçirirlər. Beləcə hər bir xırda detal üzərində memar tərəfindən konkret fikir işlənmiş olur. Bir çox “memarlar” isə ideyanı, həcmələri, xırdalıqları kompüter proqramları vasitəsi ilə tapır ki, burada heç bir hissiyətədən söhbət gedə bilməz. Bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, kompüterdə istənilən layihə, forma gözə xoş görünür. Bəzi gənc memarlar adətən bu məqamda yanılırlar. Əgər idea sadə karandaşla, eskizlə gözə xoş görünürsə deməli əsl memarlıq budur (1).

Qeyd: Əlbəttə bu proqramları bilmək yaxşıdır amma özünü onlara həsr etmək təhlükəlidir, özün də bilmədən yaradıcılıq get-gedə kütləşir (1).

Nəticə. Kompüter qrafikasından mütləq yararlanmaq lazımdır, ancaq layihənin başlanğıcında eskiz çəkmək, hər bir detalı yerli-yerində yerləşim etdikdən sonra kompüter qrafikasından faydalanmaq daha gözəl nəticələr əldə etməyə zəmin yaradacaq.

Bu məqsədlə memarlıqda oxuyan tələbələr ilkin olaraq əl qabiliyyətlərini, yaradıcı təfəkkürlərini artırmaq məqsədilə mütəmadi eskizlər çəkməli, öz düşüncələrini kağız üzərində sərbəst şəkildə ifadə edə bildikdən sonra kompüter qrafikasını öyrənməlidirlər.

Kompüter qrafikası daim inkişafda olsada nəticədə bu insan təfəkkürünün məhsuludur. Günümüzdə memarlıqda çoxlu vasitələr olsada ən sadə və gözəl həll yolu qaralama eskizlərdir. Tarix boyunca uğur qazanmış memarların hazırladığı layihələrdə ilk çəkdiqləri eskizlərin nə qədər əhəmiyyətli və yaradıcı olduğu görülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. www.memarlıq.com Məmmədov U. Bu memarlıq deyil kompüter qrafikasıdır, 11 may 2011
2. Durusoy M. Düşüncenin eskizlə anlatımı və mimari təsarımdaki önemi, İstanbul, 2015, 83 s

ABSTRACT

Ismayilli Ismail

MENTALITY AND COMPUTER GRAPHIC IN ARCHITECTURE

In architecture firstly buildings and structures should sketch to create them in accordance with beauty laws.

Residential house, castle walls, built spontaneously in ancient times were constructed based on sketches and projects at next stage.

Architecture can't be imagine separate from nature, the most famous architects imitate their works to the forms that they take from nature. They copy to paper the forms that they take from nature, then apply these forms to architectural projects.

In modern age, requirement to computer graphic has had a negative impact on traditional architecture graphics. Sometimes prepared projects resemble to each other very much because the computer graphics limit the architects ideas. To prevent it all around the world in architecture and design universities firstly to sketch, to draw on paper ideas they think is taught in order to improve their creative work and hand capability.

Исмаилли Исмаил

АРХИТЕКТУРНОЕ МЫШЛЕНИЕ И КОМПЬЮТЕРНАЯ ГРАФИКА

Чтобы создать архитектуру в соответствии с красотой зданий и сооружений, их эскизы должны быть подготовлены в первую очередь. В древние времена спонтанно построенные жилые дома, стены замка на последующих этапах были построены на основании эскиза и проектов.

Архитектуру нельзя представить без природы, самые известные архитекторы формы своих работ берут от природы. Они передают формы, которые берут от природы, через эскизы к бумаге, затем применяют эти формы к архитектурным проектам.

Спрос на компьютерную графику в наше время, оказало негативное влияние на развитие традиционной архитектурной графики. Очень много проектов были похожи друг на друга так как, графическая графика во многом подготовлена к ограничению идей архитекторов. Чтобы избежать этого, улучшить навыки творческого мышления и умение гандикапа учащихся во всех мировых архитектурных и дизайнерских университетах приходится учить их с начало сделать эскиз, рисовать свои творческие мысли и идеи на бумагу.

NDU-nun Elmi Şurasının 9 oktyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 02).

MÜNDƏRİCAT PEDAQOGİKA

1. Mirhəsən Eminov. Sınıfdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər zamanı şəxsiyyətyönümlü təhsilin tərbiyələndirici imkanlarından istifadə etməklə vətəndaş yetişdirməyin əsas istiqamətləri.....	3
2. Sevinc Orucova. Sosiallaşmanın psixoloji və pedaqoji parametrləri.....	9
3. Məhcəbin Qədimbəyli. Naxçıvan folklorunda əməyə məhəbbət tərbiyəsinin tədrisinə dair..	15
4. Taleh Xəlilov. Orta əsr mütəfəkkirləri şəxsiyyət tərbiyəsinin məzmunu və vəzifələri haqqında.....	23
5. Səma Mehdi. Qeyri-dil ixtisaslarında xarici dillərin öyrədilməsi zamanı tələbələrdə motivasiyanın inkişaf etdirilməsi məsələləri.....	30
6. Zülfiyə İsmayılova. Naxçıvan Pedaqoji Məktəbinin 1965-ci ildən 1971-ci ilə qədər fəaliyyəti.....	34
7. Rövşən Bağirov, Nizami Quliyev, Rəsmiyə Tağıyeva. Yeniyetmələrin peşə seçməyə hazırlanmasının mahiyyəti və vəzifələri.....	41
8. Hüzürə Hacızadə. Folklor xalq pedaqogikasının qiymətli yadigarı və tarixi sərvətidir.....	43
9. Könül Salmanova. Müasir şəxsiyyətin fəaliyyətinin dünyagörüşü yönümü və dəyərlər seçimində yeniləşmələr.....	47
10. Jalə Abbaszadə. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaradılması Heydər Əliyevin şah əsəridir.....	53
11. Nəzakət Yusifova, Ülkər Qənbərova. Nəsirəddin Tusi şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsi barədə.....	57
12. Sevinc Vəliyeva. Kiçikyaşlı məktəblilərə təbiyyətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətməyin nəzəri əsasları.....	60
13. Elnarə Məmmədova. “Azərbaycan məktəbi”nin sələfi olan “Yeni məktəb” jurnalında pedaqoji və metodiki məsələlər.....	65
14. Adil Məmmədov, Çapay Quliyev, Tünzalə Məmmədova. Qorxu hissəsinə fəlsəfi, tibbi, psixoloji, dini və bədii yanaşma.....	71

METODİKA

15. Shahla Shiraliyeva. Advantages of using ICT in higher education	77
16. İlhamə Məmmədova. Kitablə texnologiyanın qeyri-adi mübarizəsi.....	81
17. Ruhiyyə Cəfərova. Riyaziyyatın məktəb kursunda sahə anlayışının tədrisinə dair.....	84
18. Südəbə Məmmədova. İbtidai riyaziyyat kursu təliminin səmərəli təşkili	87
19. Kübra Quliyeva. Kollektiv tərbiyə və onun əsas mahiyyəti	90
20. Şəhla Süleymanova. Eşitməsi qüsurlu uşaqlarda nitqin inkişaf etdirilməsi	93
21. Valeh Əlixanov, Nazim Həsənov. Qadın boksu.....	96
22. Ülkər Bayramova, Əjdər Ağayev. Boloniya deklarasiyasının imzalanması və ondan sonra Avropada universitetlərin inkişafı.....	101
23. Emiliya Hacıyeva. İnteraktiv dərslə prosesində gənclərdə yaranan stres təsirinin optimallaşdırılması.....	109

SƏNƏTŞÜNASLIQ

24. İnara Məhərrəmova. Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən bəstəkarların fortepiano yaradıcılığında konsert janrı.....	114
25. Məmməd Əliyev, Nərimin Orucova. Naxçıvanqala Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksi....	120
26. Tehranə Xudavərdiyeva. Böyük Britaniya xalqlarında toy mərasimləri ilə bağlı adət-ənənələr və inanclar.....	125
27. Amil Əsgərov. Naxçıvanda aşiq yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri.....	130
28. Mehriban Cəfərova. Heydər Əliyev irsində milli mədəniyyətin yeri, rolu və əhəmiyyəti...	134
29. Vidadi Heydərov. İtalyan və İspan klavir məktəbləri.....	140

30. Ələkbər Qasımov. Naxçıvan teatrına rəhbərlik etmiş rejissorlar (1883-2013-cü illər).....	144
31. Mübariz Əsgərov. Mahnı sözlərinin tələffüzünə və intonasiyasına qoyulan tələblər.....	152
32. Həbibə Allahverdiyeva. Telman Abdinovun yaradıcılığında təbiətin lirikası.....	155
33. Zenfirə Seyidova. C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MR Ədəbiyyat muzeyinin fondu..	159
34. Солмаз Ахундова. Путь к додекафонии.....	163
35. Aynur Səfərova. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında sonata janrı.....	169
36. Ляман Мамедова. Импрессионизм и постимпрессионизм. Основные тенденции.....	174
37. Sevda Hüseynova. Azərbaycanda musiqinin tarixi və inkişaf mərhələləri.....	178
38. Mustafa Məmmədov. Zərb alətləri və onların ifa xüsusiyyətləri.....	188
39. Aygül Əhmədova. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin musiqi folklorunda çoban bayatıları..	192
40. Elza Fərzəliyeva. Musiqi psixologiyasının bir elm kimi inkişaf tarixi.....	197
41. İradə Vəliyeva. Naxçıvan musiqiçilərinin incəsənətdə rolu memarlıq.....	200
42. Siddiqə Hacıyeva. Salvador Dali fəvqəlməaliyyət kontekstində	202
43. Səbuhi Həsənov. Nağaranın türk inancında yeri və onun istifadə edilməsi.....	206
44. Afaq Zamanova. Yaşar Xəlilovun yaradıcılıq üslubunun özünə məxsus xüsusiyyətləri.....	211
45. Fazil Əsədov. Violonçelin yaranması və orkestrdə rolu.....	215

MEMARLIQ

46. Qadir Əliyev. Möminə xatun türbəsinin üzvlərindən birinin memarlıq dekorunun hündəsi harmonik quruluşu.....	218
47. Gülnarə Qənbərova. Anadolunun Səlcuq dövrü saray memarlığında üslub və motivlər.....	223
48. İsmayıl İsmayılı. Memarlıqda təfəkkür və kompüter qrafikası.....	234